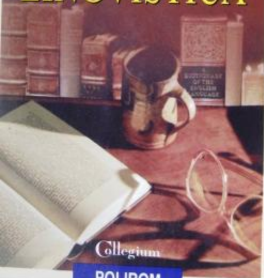
Litere

Eugen Munteanu

Introducere în LINGVISTICĂ

Collegium

POLIROM

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4, P.O. Box 266, 700506
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33, O.P. 37 ;
P.O. Box 1-728, 030174

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României :
MUNTEANU, EUGEN
Introducere în lingvistică / Eugen Munteanu. –
Iaşi: Polirom, 2005

ISBN 973-46-0196-2

81

Printed in ROMANIA

Eugen Munteanu

Introducere în LINGVISTICĂ

POLIROM
2005

Eugen Munteanu (n. 1953) este profesor la Facultatea de Litere a Universităţii „Al.I. Cuza" din Iaşi şi are preocupări de filosofia limbajului şi teoria limbii, istoria ideilor lingvistice, semantică, lexicografie, onomastică, filologie românească şi studii biblice. După repetate stagii de cercetare la diferite universităţi din Germania (1985, 1987, 1990, 1994, 1999), a fost lector de limba şi literatura română la Paris IV-Sorbona (1996-1999) şi cercetător ştiinţific invitat la Universitatea „Friedrich Schiller" din Jena (1999-2001). Participant la congrese internaţionale: Salonic (1994), Palermo (1995) Oxford (1996), Paris (1998), Jena (1997, 2000-2005), Trier (2001), Santiago de Compostela (2004), Berlin şi Pisa (2005). Director de proiect CNCSIS: *Etnonimia românească. Dicţionar istoric al numelor de ţări şi de popoare în limba română* (2005-2008). Expert autorizat (domeniile lingvistică generală şi filologie românească) în Registrul Naţional al Experţilor al Ministerului Învăţămîntului şi Cercetării.

Principale lucrări: Sf. Augustin, *De dialectica/Despre dialectică*. Ediţie bilingvă, introducere, comentarii, note şi bibliografie, Humanitas, Bucureşti, 1991 (ed. a II-a, 2003); Sf. Augustin, *De Magistro/Despre Învăţător*. Ediţie bilingvă, traducere, introducere, comentarii, note şi bibliografie, Institutul European, Iaşi, 1995; *Studii de lexicologie biblică*, Editura Universităţii, Iaşi, 1995 (premiul „Timotei Cipariu" al Academiei Române pe anul 1995); *Aeterna Latinitas. Mică enciclopedie a gîndirii europene în expresie latină*, Polirom, Iaşi, 1997 (în colaborare cu Lucia-Gabriela Munteanu; ediţia a II-a, 2003); *Carmina Burana*. Ediţie bilingvă comentată, Polirom, Iaşi, 1998 (în colaborare cu Lucia-Gabriela Munteanu; premiul pentru traducere la Salonul Naţional de Carte, Cluj, noiembrie 1998, acordat de Ministerul Culturii; ed. a II-a, 2003); Thomas de Aquino, *De ente et essentia/Despre fiind şi esenţă*. Ediţie bilingvă, traducere, introducere, note şi comentarii, Polirom, Iaşi, 1998; Jean-Jacques Rousseau, *Eseu despre originea limbajului*. Traducere, introducere, note şi comentarii, Polirom, Iaşi, 1999; Emanuel Swedenborg, *Despre înţelepciunea iubirii conjugale*. Versiune românească şi postfaţă, Polirom, Iaşi, 1999; Sfîntul Augustin, *Confesiuni*. Ediţie bilingvă, traducere din limba latină, introducere, note şi comentarii, Nemira, Bucureşti, 2000; Jacob Grimm/Ernest Renan, *Două tratate despre originea limbajului*. Versiuni în limba română, cuvînt înainte, introduceri şi bibliografie, Editura Universităţii, Iaşi, 2001; Rivarol, *Discurs despre universalitatea limbii franceze, urmat de Maxime, reflecţii, anecdote şi cuvinte de duh*. Antologie, introducere, traducere, cronologie şi bibliografie, Insitutul European, Iaşi, 2003.

Colaborator la proiecte colective de cercetare: *Dicţionarul limbii române* al Academiei (1983-1990, vol. corespunzătoare literelor *L* şi *V*); *Monumenta linguae Dacoromanorum* (vol. III, *Leviticus*, Iaşi, 1994) şi H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch* (ediţia a II-a, revăzută, 3 vol., Wiesbaden, 1985-1987; coord. Paul Miron); *Septuaginta în limba română* (2003-2008, director de proiect: Andrei Pleşu); profesor-invitat la Graduirterkolleg „Europa als Leitbild" (Universitatea Friedrich Schiller, Jena, 2005-2015, director de proiect: Joakim von Puttkamer).

Cuprins

Prefață

Lingvistica teoretică este un cîmp de studiu și de cercetare foarte vast, cu neputință de epuizat într-o sinteză acceptabilă, fie aceasta oricît de cuprinzătoare. Lucrarea de față are caracterul unei modeste introduceri în problematica centrală a științei limbii și reprezintă materia cursurilor de lingvistică pe care le-am ținut la Universitatea „Al.I. Cuza" din Iași în perioadele 1991-1996 și 2001-2005. Potrivit tradiției universitare românești postbelice, reflectată în programele de studiu, am efectuat o prezentare generală și accesibilă a problemelor-cheie ale cercetării lingvistice, accentuînd asupra conținutului diverselor metode care s-au impus cu oarecare relevanță în spațiul academic modern. Prin natura lucrurilor, expunerea mea are un caracter propedeutic, eclectic și implicit critic, în sensul că am încercat să prezint, în mod succint și esențializat, în ordinea lor logică și cronologic--istorică, principalele contribuții teoretice la clarificarea problemelor luate în discuție. Am căutat să fac un apel constant la marii autori ai disciplinei, în intenția de a-i ajuta pe studenți să identifice adevăratele valori ale științei moderne și să evite cantonarea în direcții secundare sau eronate.

Cititorul atent va putea totuși observa că autorul acestor pagini manifestă o orientare prioritară către așa-numita „lingvistică funcțională", după cum a fost ea dezvoltată în a doua parte a secolului XX, în prelungirea structuralismului (post-)saussurian, de învățați precum L. Hjelmslev, A. Martinet și, mai ales, E. Coseriu. De la E. Coseriu, creator al „lingvisticii integrale", pe care îl consider principalul meu maestru, am încercat să preiau, pe lîngă numeroase detalii metodologice și interpretative, și orientarea teoretică generală, așezată pe solide baze filosofice, pe abordarea multiplă și complementară a fenomenului limbaj și pe un apel constant la explicarea istorică a fenomenelor de limbă. Mă consider, de asemenea, un membru al „Școlii lingvistice ieșene", așa cum s-a conturat aceasta, de mai bine de un secol, pe calea deschisă de A. Philippide și prin aportul a trei generații de cercetători conduse, succesiv, de Iorgu Iordan, Gh. Ivănescu și Vasile Arvinte. Mai mult decît o doctrină clar definită, tradiția filologică ieșeană se distinge prin îndrăzneală în abordarea unor teme de cercetare majore, spirit critic, prudență și autoexigență, acribie filologică și obiectivitate în interpretarea documentelor de limbă, tendință spre exhaustivitate, îmbinare armonioasă între acumularea de material faptic și căutarea de soluții teoretice

convenabile. Toate aceste caracteristici au fost întruchipate cel mai expresiv în personalitatea lui Gh. Ivănescu, de a cărui încurajare şi îndrumare m-am bucurat în anii formării mele ca lingvist.

Lista bibliografică include lucrări pe care le-am consultat pe parcursul anilor şi are un caracter orientativ. Majoritatea titlurilor menţionate sunt relativ uşor de găsit în bibliotecile româneşti. Cu unele excepţii neînsemnate, cînd există o versiune românească a unui text important, am citat după această versiune. Traducerea în limba română a citatelor din alte limbi, preluate din ediţiile originale, îmi aparţine.

După ce am amînat-o multă vreme, am decis în cele din urmă tipărirea formei actuale a prelegerilor, sub presiunea nevoii de a avea o bază de discuţie comună cu studenţii care frecventează cursurile mele. Într-o ediţie ulterioară voi completa lacunele şi voi remedia eventualele erori care îmi vor fi semnalate.

Eugen Munteanu

Capitolul I

Lingvistica teoretică. Distincții conceptuale primare: limbaj, limbă

Delimitarea domeniului

Într-o accepțiune simplă și de cea mai mare generalitate, lingvistica poate fi definită drept „studiul științific al limbii" (LYONS, *Introducere...*, p. 11) sau „studiul științific al limbajului omenesc" (MARTINET, *Elemente...*, p. 25), această știință avînd a studia „toate manifestările limbajului uman" (SAUSSURE, *Curs*, p. 33). Dificultățile de înțelegere justă apar atunci cînd dorim să aprofundăm această definiție, căci va trebui să definim mai întîi ce înseamnă în aces caz termenii științific, limbaj și limbă. Să reținem pentru moment că o abordare științifică impune respectarea principiilor obiectivității, adecvării și verificabilității empirice. Dată fiind natura atît de complexă a limbajului uman, aplicarea consecventă a acestor principii este dificilă, spiritul investigator al omului de știință trebuind în acest caz să examineze un obiect care nu îi este extrinsec, precum în cazul celor mai multe dintre științe (fizica se ocupă cu mecanismele realității materiale, biologia – cu manifestările ființelor vii etc.), ci un obiect, am spune, inefabil, care definește propria sa esență. Din această cauză, în calitate de știință modernă, adică de domeniu de cercetare cu un obiect propriu, o terminologie și principii proprii, lingvistica este o disciplină relativ recentă și se prezintă mai degrabă ca un ansamblu de teorii diverse (uneori divergente, cel mai adesea complementare) decît ca un discurs teoretic unic și general acceptat.

Abordînd acum ceilalți doi termeni menționați mai sus, limbaj și limbă, trebuie să remarcăm imediat că ei desemnează noțiuni distincte, care ne ajută să operăm în continuare o serie de distincții importante. Să spunem că ambii termeni desemnează noțiuni abstracte și nu realități concrete, perceptibile cu simțurile. În realitatea ca atare a faptelor nu

există decît v o r b i r e a o a m e n i l o r , adică faptul de a vorbi ca atare sau oameni care vorbesc între ei. Presupunînd că, asemenea unui extraterestru, nu am şti nimic despre lume şi oameni şi am vedea prima dată doi oameni vorbind, ce am observa? Am constata mai întîi că acei oameni v o r b e s c , adică schimbă între ei informaţii într-un mod specific, cu alte cuvinte, c o m u n i c ă ; apoi, la o examinare repetată şi comparativă a mai multor asemenea acte de vorbire, vom constata că ei practică această comunicare într-o l i m b ă anume, adică într-un cod de semne specific. Acest mic e x e m p l u m imaginar, pilda aceasta, are menirea să ne sugereze diferenţele conceptuale între l i m b a j şi l i m b ă . Prin l i m b a j , trebuie aşadar să înţelegem o calitate umană intrinsecă, o caracteristică a speciei umane în ansamblul ei şi o facultate specifică proprie fiecărui individ uman, aceea de a produce semne vocale specifice, dotate cu sens, în scopul comunicării interpersonale, într-un cadru social. Existenţa limbajului este aşadar nu reală, ci potenţială. Oamenii nu „vorbesc limbajul”, ci vorbesc o limbă anume, una singură la un moment dat, fie aceasta româna, franceza, latina, esperanto sau oricare alta. Prin l i m b ă vom înţelege aşadar concretizarea istorică a facultăţii umane universale a limbajului. Pe cînd limbile sunt multiple, limbajul uman natural[1] este unic şi are trăsături generale sau universale.

O listă relativ cuprinzătoare a trăsăturilor generale ale limbajului uman ar fi (după HOCKETT, *passim*) următoarea: 1. utilizarea aparatului audio-fonator; 2. caracterul direcţional al emiterii şi receptării mesajului; 3. dispariţia rapidă a emisiei sonore; 4. caracterul interşanjabil al poziţiei emiţătorului şi a receptorului („intersubiectivitatea” sau „caracterul dialogal”); 5. retroactivitatea: emiţătorul percepe retroactiv propriul mesaj; 6. specializarea: absenţa unei relaţii între forma fizică a mesajului şi tipul de reacţie pe care acesta îl poate provoca; 7. semanticitatea: existenţa unei relaţii între elemente ale mesajului şi un referent exterior acestuia; 8. arbitrarietatea: absenţa unei relaţii necesare între semnificant şi semnificat; 9. caracterul discret: repertoriul de mesaje posibile nu este continuu; 10. caracterul substitutiv: mesajul verbal poate face referire la ceva depărtat în timp şi spaţiu; 11. caracterul deschis: pot fi produse mesaje inedite care sunt general recunoscute; 12. caracterul cultural:

1. Pe lîngă l i m b a j u l n a t u r a l , vorbim uneori de l i m b a j e a r t i f i c i a l e , create de om, dar acestea nu sunt altceva decît nişte l i m b i particulare (traductibile în oricare dintre limbile istorice cunoscute) care renunţă uneori la suportul fonic, în favoarea altui tip de suport, cum ar fi cel vizual (sistemul semnelor de circulaţie) sau tactil (scrierea Braille).

regulile de întrebuinţare ale sistemului de comunicare (limba) sunt transmise pe căi culturale şi nu genetice; 13. dubla articulare: sistemele de comunicare (limbile) prezintă un nivel de structurare primar, de semne minimale („organizare cenematică"), şi unul secundar, de semne dotate cu sens („organizare plerematică"); 14. capacitatea de simulare a comunicării: sistemele de comunicare (limbile) permit producerea de mesaje false sau golite de sens; 15. reflexivitatea: sistemul de comunicare (limba) îşi poate deveni propria referinţă („funcţa metalingvistică"); 16. posibilitatea învăţării oricărui sistem de comunicare: orice fiinţă umană îşi poate însuşi mai mult de una dintre limbile umane (bilingvismul sau poliglosia).

Limbajul uman, ca entitate potenţială, şi-a păstrat neschimbate de-a lungul istoriei atributele, pe cînd limbile se schimbă în permanenţă, ca realităţi istorice. Limbile au un caracter comunitar, în sensul că sunt create şi funcţionează în cadrul unor comunităţi date, pe cînd limbajul, manifestîndu-se exclusiv în cadru social, rămîne totuşi un dat anistoric al fiinţei umane.

După acest scurt excurs terminologic-conceptual, suntem acum în măsură să stabilim mai precis domeniul de cercetare al lingvisticii generale, printr-o primă delimitare epistemologică: pe cînd limbajul ca atare cade în sarcina filosofiei limbajului, studiul limbilor rămîne pe seama lingvisticii generale sau al teoriei limbii. Discipline teoretice amîndouă, filosofia limbajului şi lingvistica generală se disting aşadar prin obiectul lor de studiu. Pe cînd filosoful îşi pune întrebări precum cele privitoare la originea şi esenţa limbajului uman şi la caracteristicile sale universale, lingvistul încearcă să răspundă la întrebări cum ar fi: ce este o limbă, cum este alcătuită şi cum funcţionează o limbă, de ce şi cum se schimbă limbile etc. Filosofia limbajului este aşadar o disciplină prioritar speculativă, pe cînd lingvistica este una prioritar empirică, în sensul că pleacă de la şi se întoarce întotdeauna la fapte de limbă concrete. Cu alte cuvinte, filosofia limbajului are ca obiectiv formularea unei teorii generale a limbajului uman, pe cînd lingvistica îşi propune formularea unei teorii a limbii.

Deşi, cum vom vedea într-un capitol special, reflecţia asupra limbajului, pe de o parte, şi abordarea empirică a faptelor lingvistice, sub forma gramaticii tradiţionale, pe de altă parte, sunt componente vechi ale tradiţiei culturale europene, autonomizarea lingvisticii ca ştiinţă particulară şi desprinderea ei de filosofie, pe de o parte, şi de practica didactico-gramaticală, pe de altă parte, este relativ recentă, datînd aproximativ din

primele decenii ale secolului al XIX-lea, o dată cu naşterea „lingvisticii ştiinţifice", prin inventarea metodei specifice a comparativismului-istoric. De atunci încoace, lingvistica nu a încetat să progreseze, cîştigîndu-şi chiar, în opinia multor savanţi, statutul de „ştiinţă-pilot", furnizoare de metode, concepte şi tipuri de abordare pentru alte ştiinţe ale spiritului. Formularea acestei opinii a fost posibilă datorită faptului că, prin natura sa epistemologică, bazată pe rigoare şi abordarea empirică a faptelor, lingvistica are puncte comune cu ştiinţele exacte, matematica şi fizica, putînd oferi garanţia unei obiectivităţi ştiinţifice superioare. Aceasta este şi o chestiune de terminologie, căci lingvistica este, între ştiinţele spiritului, cea care a reuşit să-şi creeze o terminologie specifică, proprie. Înglobînd termeni ai gramaticii tradiţionale precum *gen*, *caz*, *număr*, *diateză*, *aspect* etc., lingvistica modernă şi-a creat, de asemenea, o sumedenie de termeni proprii şi specifici, precum *fonem*, *morfem*, *semantem*, *enunţ*, *constituent* etc., atribuind deopotrivă conţinuturi specifice unor termeni preexistenţi în vocabularul altor ştiinţe, precum *structură*, *sistem*, *normă* etc. Crearea unei terminologii şi, implicit, a unui inventar de concepte proprii, precum şi delimitarea precisă a domeniului de cercetare determină constituirea oricărei ştiinţe. Sunt două obiective care i-au preocupat intens pe învăţaţii care, în plină epocă romanică, la începutul secolului al XIX-lea, s-au străduit să „inventeze" o ştiinţă autonomă a limbajului. Pornind de la experienţa în acest sens a danezului Rasmus Rask, Louis Hjelmslev[2] constată următoarele:

> Limbajul reprezintă un studiu captivant căci, în ciuda complexităţii naturii sale, el permite, cu mai multă uşurinţă decît alte aspecte ale spiritului uman, o abordare generală şi nişte comparaţii care conduc la apariţia obiectului unei specializări restrînse, pe care îl plasează într-un cadru mai larg; şi, cu cît limbajul pune în evidenţă, prin fonetica şi prin gramatica sa, o structură sistematică favorabilă proiectului şi metodei, cu atît perspectiva comparativă şi generală devine ceva mai mult decît o estimare subiectivă şi se apropie de gîndirea exactă. Acest fapt face din lingvistică cea mai raţională dintre ştiinţele umaniste generale. Rask acţionează ca un realist şi ca un raţionalist în mijlocul perioadei romantice şi sub influenţa Romantismului.

Concepîndu-şi teoria lingvistică la sfîrşitul secolului al XIX-lea, pe baza experienţei acumulate de cel puţin două generaţii de cercetători

2. În studiul *Introduction à la linguistique* din 1937, publicat în HJELMSLEV, *Essais...*, p. 15-27 (citatul se află la p. 18).

specializaţi ai faptelor de limbă, F e r d i n a n d d e S a u s s u r e (1857-1913) a sintetizat cel mai bine sarcinile proprii ale lingvisticii, care ar fi:

a) să facă descrierea şi istoricul tuturor limbilor la care va putea ajunge, ceea ce înseamnă să facă istoricul familiilor de limbi şi să reconstituie, în măsura posibilului, limbile-mamă ale fiecărei familii;
b) să caute forţele ce sunt în joc în mod permanent şi universal în toate limbile şi să determine legile generale cărora li se supun toate fenomenele particulare ale istoriei;
c) să se delimiteze şi să se definească pe ea însăşi (SAUSSURE, *Curs*, p. 33).

Încercînd el însuşi să contribuie la realizarea acestor sarcini ale ştiinţei limbilor, Saussure a propus în *Cursul* său *de lingvistică generală* – publicat postum, în anul 1916, de către elevii săi C h a r l e s B a l l y (1865-1947) şi A . S e c h e h a y e[3] – o serie de concepte şi distincţii teoretice de mare importanţă, precum cea dintre l i m b ă şi v o r b i r e (l a n g u e / p a r o l e), s i n t a g m a t i c / p a r a d i g m a t i c, s i n - c r o n i e / d i a c r o n i e etc., concepte şi distincţii care au făcut epocă în perioada imediat următoare, declanşînd un impuls fără precedent al cercetărilor de lingvistică teoretică. Pentru a sugera enormul impact istoric al operei savantului genevez, să ne referim pe scurt doar la distincţia pe care el a operat-o între l i m b ă şi v o r b i r e . Prin l i m b ă , în spirit saussurian, trebuie să înţelegem modelul cel mai abstract, social în esenţa sa, aparţinînd unei colectivităţi „sub forma unor amprente depuse în fiecare creier" (SAUSSURE, *Curs*, p. 44), ca un sistem de reguli relativ fixe, asemenea unui dicţionar ale cărui exemplare identice se află distribuite la mai mulţi indivizi. V o r b i r e a ar fi, dimpotrivă, aspectul individual, particular şi irepetabil, concretizarea în acte de comunicare a regulilor abstracte de la nivelul sistemului. Deşi nu exclude posibilitatea

3. Acest volum, de o importanţă capitală pentru configurarea ştiinţelor moderne ale limbajului, a impus în uz sintagma *lingvistică generală* (fr. *linguistique générale*), larg întrebuinţată în secolul XX, pentru a desemna lingvistica teoretică, în opoziţie cu diferitele „lingvistici speciale". Modelul pare să fi fost sintagma germ. *allgemeine Sprachwissenschaft*, curentă în mediile academice germane din a doua parte a secolului al XIX-lea. Saussure însuşi nu a folosit această expresie, ci exclusiv termenul de *lingvistică*. Expresia ca atare era denumirea oficială a cursurilor ţinute de Saussure la Geneva în perioadele 1906-1907, 1908-1909 şi 1910-1911. Textul propriu-zis al *Cursului* reprezintă o compilaţie efectuată de autorii ediţiei, pe baza notiţelor de curs ale mai multor studenţi.

unei lingvistici a vorbirii, Saussure afirmă că lingvistica propriu-zisă ar trebui să aibă drept unic obiect limba, lingvistul trebuind să se situeze deasupra noianului de fapte lingvistice particulare şi individuale şi să se raporteze la ceea ce este general, repetabil şi sistemic.

În prelungirea acestei aserţiuni saussuriene, în secolul XX s-a dezvoltat structuralismul lingvistic, o vastă mişcare de idei orientată cu precădere spre studiul descriptiv şi sincronic al limbilor, pe considerentul că limba, adică un sistem lingvistic dat, nu poate fi descris decît la un moment dat anume, adică în sincronie, acest tip de abordare fiind singura modalitate care ar garanta obiectivitatea ştiinţifică necesară. Structuralismul lingvistic, dincolo de diversele „şcoli" şi direcţii care l-au ilustrat (şcoala geneveză, şcoala daneză, şcoala pragheză, formalismul rus ş.a.), şi-a cîştigat mari merite, în special în direcţia creării unei terminologii precise şi a unui instrumentar metodologic adecvat descrierii limbii.

Iată însă că un alt lingvist important al secolului XX, Eugenio Coseriu (1921-2002), promotor (între alţii) al funcţionalismului lingvistic, afirmă, dimpotrivă, că obiectul primar al studiului lingvistic îl constituie vorbirea, adică realitatea ca atare a faptelor lingvistice, din care, prin operaţii mentale specifice, cercetătorul deduce elementele abstracte şi generale ale sistemului. Studiind, pe lîngă faptele concrete de la nivelul actelor de vorbire, elementele structurale de maximă generalitate, care asigură stabilitatea sistemului, cercetătorul nu ar trebui să ignore, în concepţia aceluiaşi E. Coseriu, şi relevanţa acelor fapte acceptate de o comunitate la un moment dat ca fiind dezirabile, încadrate în normă. O asemenea abordare complementară şi integratoare ar defini astfel profilul unei lingvistici integrale, înţeleasă deopotrivă ca o lingvistică a vorbirii (sau a textului), o lingvistică a normei şi o lingvistică a sistemului.

Pentru a înţelege încă şi mai bine dinamica evoluţiei ideilor lingvistice, trebuie să menţionăm că distincţiile teoretice amintite mai sus au o „preistorie" identificabilă în tradiţia europeană, meritul lui Saussure şi al lui Coseriu fiind acela de le fi reformulat într-un cadru teoretic mai precis şi de a le fi impus atenţiei cercetătorilor. Cu aproximativ şaptezeci de ani înainte de Saussure, Wilhelm von Humboldt (1767–1835), operînd cu concepte din filosofia lui Aristotel, a emis în lucrarea *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues*, concepută ca o introducere la lucrarea sa despre limba kawi din Java, dar publicată postum în anul 1836, o serie de idei extrem de importante

pentru evoluția ulterioară a concepțiilor științifice despre limbaj. Între altele, în această celebră lucrare, Humboldt afirma că limba trebuie privită deopotrivă ca a c t i v i t a t e (*ἐνέργεια – Tätigkeit*), dar și ca r e z u l t a t (*ἔργον – Werk*), cu alte cuvinte, limba este simultan o activitate umană continuă, o producere neîntreruptă de acte lingvistice individuale, dar și un fapt constituit, un construct care rezultă ca efect al acestei activități (limba istorică în sine, căreia îi poate fi determinată o gramatică și un vocabular). După cum, în calitate de e r g o n , limba se constituie în urma procesului istoric al unei activități continue de comunicare într-un cadru comunitar, tot atît de adevărat este și faptul că nici un act de comunicare individual nu se poate petrece în absența unui sistem de semne relativ stabil. Rezultă așadar că, în practică, obiectul de studiu al lingvisticii generale îl constituie limbile istorice, văzute deopotrivă ca s i s t e m e, dar și ca a c t i v i t ă ț i s o c i a l e[4].

O perspectivă cu un grad maxim de generalitate este însă greu de realizat și doar prin cercetarea limbilor ca atare, a fiecărei limbi în parte, se pot obține elementele valide ale unei teorii lingvistice generale. Suntem deci nevoiți să postulăm necesitatea unor l i n g v i s t i c i s p e c i a l e , orientate, fiecare în parte, spre teoria unei limbi concrete. Pe de altă parte, dacă ținem seama de faptul că o limbă poate fi privită deopotrivă ca un rezultat, ca un obiect constituit la un moment dat, care poate fi observat în toată complexitatea sa și descris ca atare în toate articulațiile sale, dar și ca proces, ca o realitate dinamică, prezentîndu-se sub forma unei activități umane și supus așadar schimbării sub presiunea unor factori externi sau ca urmare a unor tendințe interne, atunci va trebui să acceptăm ideea existenței, pe de o parte, a unei l i n g v i s t i c i s i n c r o n i c e sau d e s c r i p t i v e și, pe de altă parte, a unei l i n g v i s t i c i d i a c r o n i c e sau i s t o r i c e . Sarcina lingvisticii sincronice constă în descrierea sistematică a structurii unei limbi date la un moment dat, pe cînd obiectivul lingvisticii diacronice constă în abordarea unei limbi în dinamica sa evolutivă, adică în succesiunea etapelor sale istorice. În mod practic, abordarea de tip sincronic se concretizează în gramatici sau dicționare ale unui anumit stadiu al limbii – de exemplu, *Gramatica limbii române*, numită „a Academiei", și *Dicționarul explicativ al limbii române* (DEX) sunt lucrări cu caracter sincronic-descriptiv, dedicate descrierii stadiului actual al limbii române. Abordarea de tip diacronic are ca scop principal, în esență, mai întîi

4. Mai pe larg despre ideile lui W. von Humboldt, vezi *infra*, § 5.14.

înregistrarea şi clasificarea şi apoi explicarea schimbărilor lingvistice petrecute într-o limbă de la o etapă la alta.

Pe de altă parte, la mai buna cunoaştere a limbajului uman în ansamblul său, un aport consistent îl poate avea punerea faţă în faţă a două sau mai multe limbi diferite, înrudite între ele, mai mult sau mai puţin asemănătoare. Avem de-a face în acest caz cu lingvistica comparată, constituindu-se astfel în cîmpul lingvistic domenii de cercetare cum ar fi romanistica (studiul comparativ al limbilor romanice), germanistica (studiul comparativ al limbilor germanice), semitistica (studiul comparativ al limbilor semitice) etc.

Există, de asemenea, un moment în activitatea de cercetare lingvistică în care lingviştii nu se mai mulţumesc doar cu descrierea şi explicarea limbii sau a limbilor, ci încearcă să şi intervină în existenţa şi funcţionarea ei socială, încercînd, cu alte cuvinte, să determine anumite direcţii de evoluţie. În acest caz, avem de a face cu ceea ce numim lingvistica normativă sau prescriptivă. Pe baza cunoaşterii pozitive a faptelor lingvistice, dar şi a tradiţiei şi tendinţelor limbii, lingvistul încearcă pe această cale să impună anumite norme, prin lucrări cu caracter normativ, cum sunt dicţionarele normative (aşa-numitele „dicţionare ale greşelilor de limbă") sau îndreptarele de orice fel. Dacă abordarea descriptivă prezintă faptele şi fenomenele lingvistice aşa cum sunt ele, adică în mod obiectiv, abordarea prescriptivă are ca scop constituirea unei limbi ideale sau exemplare, bazată pe norme şi prescripţii considerate dezirabile. Acest tip de abordare se raportează în mod consecvent şi programatic la opoziţia corect/incorect, urmărind impunerea a ceea ce este considerat corect şi evitarea sau excluderea din uzul lingvistic a ceea ce este greşit sau incorect. Trebuie însă spus că marja de influenţă a specialiştilor în cercetarea lingvistică asupra vieţii limbii este relativ restrînsă, ea reducîndu-se la sfera limbilor literare.

Mai rămîne să menţionăm, în încheierea acestor consideraţii introductive, că lingvistica şi-a constituit un „metalimbaj" specific, socotit unul dintre cel mai bine precizate şi mai funcţionale, luat adesea ca model de către alte ştiinţe ale spiritului.

Capitolul II

Principalele discipline sau domenii de cercetare din sfera lingvisticii

Dacă, după cum menţionam mai sus, obiectivul principal al lingvisticii generale este constituirea unei teorii generale a limbajului uman orientate spre limbile concrete, este nevoie să menţionăm că domeniul cercetării limbilor este foarte vast, în ultimele aproximativ două secole constituindu-se o seamă de discipline lingvistice, (auto)definite fie prin obiectul de studiu concret, fie prin metodele specifice utilizate. Le vom prezenta în cele ce urmează pe cele mai importante, încercînd şi o sistematizare a lor, după criteriul cel mai legitim, şi anume structura limbii ca atare.

O limbă dată pune la dispoziţia vorbitorilor ei un i n v e n t a r d e e l e m e n t e s o n o r e , cu ajutorul cărora se construiesc unităţile lingvistice semnificative, cuvintele, un v o c a b u l a r , adică un inventar de cuvinte a căror valoare de desemnare şi sensuri sunt presupuse a fi cunoscute de majoritatea vorbitorilor, şi un inventar de reguli de combinare a cuvintelor în enunţuri de diferite dimensiuni, adică o g r a m a t i c ă . Pornind aşadar de la acest concept tradiţional şi larg răspîndit, conform căruia orice act de vorbire implică un nivel fonetic, cel al expresiei sonore, unul semantic, cel al raportului de desemnare dintre cuvinte şi realităţile extralingvistice, şi unul gramatical, cel al regulilor de structurare a enunţurilor, distingem trei domenii de cercetare lingvistică primare: f o n e t i c a , s e m a n t i c a şi g r a m a t i c a .

F o n e t i c a se ocupă în principiu de latura materială a limbii, ceea ce tradiţional numim s u n e t e l e v o r b i r i i . Dar latura acustică sau fizică a sunetelor produse de oameni în procesul vorbirii nu acoperă întreaga complexitate a fenomenului lingvistic, întrucît cel puţin la fel de important ca aspectul sonor este aspectul său psihic. Pentru a descrie întreaga complexitate a fenomenelor vorbirii, lingvistica modernă, pornind în special de la Ferdinand de Saussure, a operat o distincţie teoretică importantă, cea între s u n e t şi f o n e m . Creatorul fonologiei moderne este considerat contele rus N . S . T r u b e ţ k o i (1900-1938),

autorul celebrei lucrări *Grundzüge der Phonologie* (tipărită postum, în anul 1939). Pe cînd prin s u n e t se înțelege fenomenul acustico--lingvistic ca atare, altfel spus, vibrațiile sonore produse de aparatul fonator uman, prin f o n e m se înțelege „ideea sunetului", adică un complex de trăsături percepute la nivel psihic, care rămîne constant, dincolo de varietatea practic nelimitată a sunetelor concrete. Sunetul ar fi deci latura variabilă, particulară şi individuală, iar fonemul, latura invariabilă, funcțională şi socială a semnului verbal minimal. În consecință, f o n e t i c a se distinge de f o n o l o g i e , prima studiind sunetele în diversitatea lor, cea de a doua avînd a dresa ceea ce se numeşte i n v e n t a r u l f o n o l o g i c sau f o n e m a t i c al unei limbi date, la un moment dat. Fonetica este o disciplină empirică, fonologia, una teoretică. Pe cînd numărul sunetelor posibile este infinit, numărul fonemelor, definite de specialişti după criterii riguroase, este limitat. Fonetica descrie şi clasifică sunetele vorbirii după criterii cum ar fi modul de articulare şi locul articulării, pe cînd fonologia operează în principal cu conceptul de o p o z i ț i e f o n e m a t i c ă . Să mai spunem că nu toate limbile cunosc acelaşi număr de foneme, unele avînd un inventar mai bogat, altele mai sărac. Atunci cînd lingvistul se ocupă de toate fonemele posibile, avem de a face cu f o n o l o g i a g e n e - r a l ă , iar atunci cînd urmăreşte inventarierea fonemelor unei singure limbi avem de a face cu o f o n o l o g i e s p e c i a l ă .

G r a m a t i c a reprezintă, în schema tradițională, domeniul cercetării formelor lingvistice (morfologia) şi al structurilor sintactice (sintaxa). Prin urmare, într-o accepțiune mai precisă, prin gramatică putem înțelege studiul sistematic al formelor, adică al structurilor şi al funcțiilor gramaticale.

S e m a n t i c a este un cîmp de cercetare lingvistică vast, circumscris de domeniul c o n ț i n u t u r i l o r unităților lingvistice. Or, întrucît conținutul sau „sensul" este o calitate intrinsecă nu doar a cuvintelor, ci şi a instrumentelor şi a funcțiilor gramaticale, trebuie să distingem mai întîi între o s e m a n t i c ă l e x i c a l ă şi o s e m a n t i c ă g r a - m a t i c a l ă . Cu alte cuvinte, nu doar cuvintele au sens, ci un sens există şi în ceea ce priveşte, de exemplu, modalitatea sau aspectul verbelor. Tot din punct de vedere teoretic, unii autori moderni operează în cîmpul larg al studiului sensurilor şi semnificațiilor o deosebire între s e m a s i o - l o g i e , care ar fi studiul sensurilor pornind dinspre semnificat spre semnificant, şi o n o m a s i o l o g i e , care ar fi abordarea sensurilor pornind dinspre semnificant spre semnificat (sau „lucru desemnat").

Există de asemenea o *semantică structural-funcţională*, promovată în ultimele decenii, cu succes, între alţii, de L. Prieto, K. Baldinger, E. Coseriu. Între conceptele specifice ale semanticii structurale le menţionăm pe cele de *cîmp lexical-semantic*, *lexem*, *semem* şi *sem*.

Disciplinele semantice tradiţionale cele mai cunoscute, incluse frecvent în programele universitare, sunt însă lexicologia, lexicografia, etimologia şi onomastica. Pentru fiecare dintre aceste discipline, unitatea lingvistică primară este *cuvîntul*, fiecare abordîndu-l însă din perspective şi cu metode diferite. *Lexicologia* reprezintă studiul sistematic şi teoretic al vocabularului unei limbi. În acest cadru se poate distinge o *lexicologie a formei*, care studiază fenomene legate de forma cuvintelor, precum derivarea sau compunerea lexicală, operînd cu noţiuni precum *radical lexical*, *temă*, *sufix*, *prefix* etc., şi o *lexicologie a conţinutului*, care se ocupă de aspecte semantic-lexicale, precum *sinonimia*, *omonimia*, *antonimia*, sau, mai recent, de structuri şi fenomene semantic-lexicale, precum *cîmpul semantic* sau *solidarităţile lexicale*.

Lexicografia reprezintă abordarea sistematică, descriptivă şi taxonomică a lexicului unei/unor limbi. Lexicografia este mai puţin o disciplină teoretică cît o tehnică şi o activitate practică, finalizată prin elaborarea *dicţionarelor*. Criteriile de alcătuire a dicţionarelor sunt foarte diverse, începînd de la cel mai simplu, cel al înserierii alfabetice a cuvintelor, pînă la criterii de conţinut (enciclopedice, filosofice, politice, ştiinţifice etc.). Lexicografii disting între dicţionare de tip *lingvistic* şi cele de tip *enciclopedic*. Dicţionarele de tip lingvistic au în vedere descrierea lexicului comun al unei limbi date, pe criterii exclusiv semantice, pe cînd cele de tip enciclopedic, de o mare varietate, reprezintă practic sistematizarea lexicografică a unui domeniu anume al cunoaşterii umane. La rîndul lor, dicţionarele de tip lingvistic ilustrează şi ele o tipologie foarte diversă. Întîlnim, pe de o parte, dicţionare *monolingve*, *bilingve* sau *plurilingve*, după cum limba-ţintă a dicţionarului este una singură, două sau mai multe. Există apoi *dicţionare generale*, care înregistrează toate unităţile lexicale ale unei limbi, în măsura în care ele au fost atestate documentar măcar o singură dată (*Dicţionarul limbii române* – DLR), *dicţionare speciale*, dedicate unei epoci, unui stil al limbii, unui autor etc.

E t i m o l o g i a , care poate fi definită şi ca o lexicologie istorică, se ocupă cu explicarea originii şi a evoluţiei (formală şi semantică) unităţilor din inventarul lexical al unei (sau unor) limbi. Întrucît în lexiconul fiecărei limbi există cuvinte de origini diferite, obiectivul specific al etimologiei este acela de a defini originea fiecărui cuvînt. Dacă în cele mai multe cazuri originea cuvintelor este transparentă, sunt însă şi cuvinte a căror etimologie este nesigură sau necunoscută, aşa încît sarcina cercetătorului constă în a încerca să stabilească şi să argumenteze originea cuvîntului respectiv. În acest scop, este obligatorie respectarea unor reguli stricte ale cercetării, care să aibă în vedere atît forma cuvîntului, cît şi conţinutul său semantic. Toate schimbările fonetice şi semantice ale unui cuvînt trebuiesc explicate raţional şi ştiinţific, conform principiilor metodei comparativ-istorice şi ale reconstrucţiei lingvistice (v. *infra*, § 6.2.1). Din punct de vedere etimologic, cuvintele unei limbi pot fi clasificate în trei categorii: a) cuvinte moştenite, b) cuvinte împrumutate dintr-una din limbile de contact şi c) cuvinte proprii, create în interiorul limbii în cauză. De exemplu, în cazul limbii române, cuvinte precum *cer*, *mamă*, *casă*, *lapte*, *a cînta*, *a merge* sunt moştenite din limba latină, *urgie*, *frică* sunt cuvinte împrumutate din limba greacă, *a iubi*, *dragoste*, *grădină* – din limba slavă veche, *neam* şi *viclean* – din limba maghiară, *zaiafet*, *bacşiş* – din turcă, şi aşa mai departe. În schimb, cuvinte precum *omeneşte* sau *grădinărie* sunt create prin derivare pe teritoriul limbii române. Rezultatele finale ale cercetării etimologice sunt culese şi sistematizate în dicţionarele etimologice.

În cîmpul cercetării lexicologice se înscrie şi o n o m a s t i c a , disciplină care studiază o clasă specială de semne lingvistice, şi anume n u m e l e   p r o p r i i , care prezintă prin natura lor caracteristici speciale (desemnează nu o clasă de obiecte, ci un obiect particular al realităţii extralingvistice, îndeplinind, prin urmare, o funcţie de individualizare). Domeniile tradiţionale ale onomasticii sunt t o p o n i m i a sau t o p o n o m a s t i c a , studiul sistematic (şi etimologic) al numelor de locuri existente în cadrul unei comunităţi lingvistice (localităţi, munţi, căi de comunicaţii etc.), şi a n t r o p o n i m i a , studiul sistematic al numelor de persoane. O altă direcţie de studiu în sfera onomasticii este h o r o - e t n o n i m i a , care îşi propune să se ocupe cu numele de ţări şi de popoare.

D i a l e c t o l o g i a , ramură a lingvisticii preocupată de studiul dialectelor şi al graiurilor populare, cu alte cuvinte, al acelor varietăţi ale unei limbi care se opun variantei scrise şi cultivate, este o disciplină

relativ nouă, care s-a născut în secolul al XIX-lea, cînd, prin activitatea adepților curentului teoretic cunoscut sub numele de Școala Neogramaticilor, s-a impus ideea că limba vie, vorbită în mod natural, ar trebui să reprezinte obiectul de studiu al lingviştilor. Înainte de această epocă, observațiile asupra varietăților populare erau sporadice şi nesistematice, aspectele descriptiv-normative, legate de necesitatea de a cultiva limba scrisă, fiind considerate prioritare. În cîmpul dialectologiei, în aceeaşi perioadă de la sfîrşitul secolului al XIX-lea, s-a născut geografia lingvistică (pe care unii cercetători au denumit-o şi lingvistică spațială), al cărei creator este considerat savantul francez Jules Gilliéron (1854-1926). Geografia lingvistică este principala metodă de cercetare dialectologică şi constă în colecționarea pe teren, prin anchete dialectale, a unui material de limbă divers (fonetic, morfologic, lexical) şi clasificarea sa, urmată de reprezentarea pe hartă a respectivelor fenomene. Acest procedeu permite observarea clară a repartiției teritoriale a diferitelor tipuri de pronunțare a unor cuvinte, forme flexionare, sinonime sau tipuri de desemnare, sensuri ale unor cuvinte etc. Pe baza hărților lingvistice se trasează anumite izoglose, reprezentări cartografice ale răspîndirii unui fenomen dat. De exemplu, izoglosa *nea/zăpadă* în *Atlasul lingvistic român* (ALR) ne indică faptul că în jumătatea de nord a spațiului daco-românesc vorbitorii întrebuințează mai ales cuvîntul *nea* (cuvînt moştenit din limba latină), pe cînd cei din jumătatea de sud folosesc cuvîntul *zăpadă* (un împrumut din slava veche). Pe baza acestor principii s-a trecut la realizarea atlaselor lingvistice ale diferitelor limbi. Pentru domeniul romanic, de exemplu, sunt cunoscute atlasele lingvistice ale Franței, Italiei, Cataloniei, Spaniei, României etc.

Stilistica, o altă ramură a cercetării lingvistice, poate fi definită drept studiul sistematic al stilurilor. În funcție acum de ce înțelegem prin stil, s-a vorbit despre stilistica lingvistică şi stilistica literară. În cadrul stilisticii lingvistice se distinge între o stilistică a limbii şi o stilistică a vorbirii. Părintele celei mai cunoscute stilistici lingvistice este Charles Bally (*Précis de stylistique*, Geneva, 1905), savant care considera că domeniul de preocupare al stilisticii îl constituie aspectele emotiv-subiective generalizate la nivelul unei limbi date. Unii cercetători practică o stilistică a vorbirii, orientată spre studiul specificității limbii unui scriitor anume. Alți autori vorbesc despre o stilistică funcțională, considerînd stilurile drept varietăți funcționale ale unei limbi, determinate de

întrebuinţarea ei specifică într-un anumit domeniu al vieţii social-culturale. În acest din urmă sens, se vorbeşte, de exemplu, despre stiluri precum stilul bisericesc, stilul publicistic, stilul ştiinţific etc. Invocată adesea în corelaţie cu stilistica este şi poetica, disciplină pe care unii o înţeleg ca pe o disciplină autonomă, iar alţii ca pe o ramură a lingvisticii. Poetica ar urmări înţelegerea mecanismului de producere şi de funcţionare a textului poetic (literar).

La intersecţia sferelor de interes ale lingvisticii şi ale altor ştiinţe ale spiritului s-au dezvoltat în ultimele decenii domenii de studiu interdisciplinare, între care pot fi citate psiholingvistica, sociolingvistica, lingvistica matematică sau lingvistica computaţională. Psiholingvistica abordează limbajul ca manifestare a psihicului uman, studiind mecanismele de producere mental-psihică a enunţurilor verbale. Sociolingvistica studiază fenomenele legate de cadrul larg al raporturilor între limbaj sau limbi şi societate, cercetînd teme precum dinamica socială a diferitelor varietăţi ale unei limbi, contextul social în care se produce comunicarea lingvistică etc. Relativ recent s-a conturat, prin lucrări ale unor cercetători precum Uriel Weinreich sau Mario Wandruszka, interlingvistica, disciplină care şi-a stabilit domeniul de preocupări în zona contactului între limbi, studiind fenomene specifice precum împrumuturile reciproce, fenomenele de transfer semantic sau sintactic etc. În ultimii ani au luat o amploare considerabilă cercetările de pragmatică lingvistică, disciplină ce îşi propune să abordeze fenomenele lingvistice din perspectiva raportului între semnele lingvistice şi utilizatori, abordînd aşadar fapte şi aspecte ale procesului de comunicare verbală neglijate pînă acum. În fine, în vastul cîmp al cercetărilor de lingvistică se vorbeşte şi de disciplina paleolingvisticii (COSERIU, *Introducere...*, p. 101-102), al cărei obiectiv ar consta în descoperirea, pe bază deductivă, a unor fapte aparţinînd limbilor din preistorie, din faze neatestate documentar. Pe această bază, s-au făcut, de exemplu, aproximări privitoare la patria primitivă a indoeuropenilor.

Capitolul III

Specificitatea lingvisticii ca ştiinţă. Raporturile sale cu alte discipline ştiinţifice

În accepţia actuală, lingvistica se autodefineşte ca un domeniu autonom al cunoaşterii umane, ca o ştiinţă cu un domeniu de cercetare relativ bine delimitat, cu principii şi metode de cercetare proprii. Eforturile din ultimele aproximativ două secole ale cercetătorilor au condus la o definire a specificului lingvisticii ca ştiinţă prin raportare la alte ştiinţe ale spiritului (filologia în sens larg, filosofia, sociologia, antropologia, psihologia, istoria etc.), pe de o parte, şi unele ştiinţe ale naturii (fiziologia, acustica), pe de altă parte. Începînd cu Ferdinand de Saussure şi continuînd cu alţi lingvişti importanţi ai secolului XX, precum L. Bloomfield, A. Gardiner, L. Hjelmslev, A. Martinet, E. Coseriu, J. Lyons, N. Chomsky (ca să nu numim decît pe cîţiva dintre cei mai proeminenţi), lingvistica este înţeleasă ca o teorie generală a semnelor lingvistice. Prin complexitatea obiectului său de studiu, şi anume limbajul uman în formele sale de manifestare care sunt limbile istorice, cercetarea lingvistică rămîne însă în strîns contact cu alte discipline ştiinţifice.

În condiţiile marii explozii informaţionale din epoca actuală, ale cărei începuturi datează din ultimele decenii ale secolului XX, disocierea unor ştiinţe tradiţionale ale spiritului şi apariţia unor noi discipline ştiinţifice este un fenomen curent. În cadrul aceastei intense ecloziuni a ştiinţelor umaniste, lingvistica a putut fi văzută de unii savanţi ca o veritabilă „ştiinţă-pilot", capabilă să orienteze cercetarea şi în alte domenii ale cunoaşterii. În consecinţă, pe lîngă relaţiile sale genetice cu diferite discipline umaniste tradiţionale, lingvistica teoretică îşi defineşte în permanenţă autonomia şi în raport cu ştiinţe mai recente.

Cu filologia în sens larg, lingvistica se află în vechi raporturi de înrudire. Iniţial, în zorii culturii europene, filologia (în înţelesul ei originar de preocupare sistematică de stabilire, conservare şi comentare a textelor literare clasice) includea, împreună cu filosofia, observaţia de

natură lingvistică în propriul său domeniu de interes. Începînd cu filologii Antichității grecești (Școala din Alexandria) și pînă la cei din Renaștere, eruditii care se ocupau de scrierile literare, filosofice sau științifice ale înaintașilor, cu intenția de a le copia sau, mai tîrziu, a le tipări, au ajuns să acumuleze extinse și profunde cunoștințe despre limba respectivelor texte. Stabilirea unui text-model, adică activitatea filologico-critică în sine, conducea, implicit, și la nevoia de sistematizare a cunoștințelor despre limbă. Cînd, în epoca modernă, pe la începutul secolului al XIX-lea, s-a trezit interesul pentru limba vorbită, s-a ajuns la separarea din ce în ce mai clară a lingvisticii teoretice de filologia propriu-zisă. Cele două domenii de cercetare păstrează totuși o serie de raporturi necesare: pe de o parte editarea de texte necesită vaste și temeinice cunoștințe de gramatică istorică și de dialectologie, iar pe de altă parte, o teorie lingvistică justă sau cel puțin credibilă nu se poate dispensa de materialul faptic (texte însoțite de note, observații, glose interpretative etc.) oferit de activitatea filologică.

Nu putem să nu amintim și aportul decisiv al filologiei clasice la constituirea lingvisticii ca știință autonomă. Pe lîngă funcțiile culturală și educativă pe care latina și greaca le-au jucat în procesul de constituire a culturii europene, studiul celor două mari limbi de cultură în școlile europene de-a lungul timpului a condus la aprofundarea structurii gramaticale și a lexicului acestor limbi, ale căror gramatici au constituit ulterior modelul sau punctul de plecare pentru elaborarea gramaticilor altor limbi. Vechile gramatici ale limbii grecești și ale limbii latine sunt deopotrivă și primele modele de înțelegere și descriere științifică a limbilor. Cu toate că, din comoditate sau din rațiuni de organizare a activității didactice, separăm adesea domeniul cercetării lingvistico-teoretice de cel al filologiei propriu-zise, trebuie să fim de acord pînă la urmă cu ideea, formulată de voci dintre cele mai autorizate, că „o lingvistică fără filologie este la fel de neconceput ca și o filologie fără lingvistică”[1].

Se cuvine să menționăm în acest context și impactul puternic pe care lingvistica modernă l-a avut asupra teoriei literaturii. Dezvoltată secole de-a rîndul, în sistemul tradițional al științelor umaniste, ca retorică și poetică, pe coordonate preponderent interpretativ-normative, teoria literară a căpătat un nou statut epistemologic atunci cînd a interferat cu lingvistica teoretică. Mulți dintre cei mai reputați

1. Louis Hjelmslev, *Introduction à la linguistique*, în HJELMSLEV, *Essais...*, p. 16.

teoreticieni moderni ai literaturii (J. Mukařovský, I. Lotman, R. Jakobson, R. Barthes, G. Genette, Tz. Todorov, J. Kristeva, A.J. Greimas) au ajuns să definească literaritatea unui text pornind de la modelul lingvistic care se află la baza operei beletristice. Interpretarea însăşi a textului literar tinde să devină, pentru adepţii structuralismului şi ai post-structuralismului, o operaţie tehnică subordonată descrierii lingvistice.

Retorica este un alt vechi domeniu de preocupări sistematice aflat, prin tradiţie şi obiect de studiu, în contact cu lingvistica teoretică. Conturată în Antichitate ca bază teoretică a artei de a convinge în public, retorica a renăscut în epoca modernă mai întîi ca repertoriu de procedee ale exprimării „înalte", evoluînd ulterior, în secolul XX mai ales, ca teorie a argumentaţiei. În oricare dintre multiplele sale ipostaze teoretice moderne, retorica nu se poate lipsi de fundamentele teoriei lingvistice.

Cît priveşte acum filosofia şi logica, legăturile istorice ale lingvisticii cu aceste domenii ale cunoaşterii umane sunt de asemenea foarte vechi şi, ca să spunem aşa, congenere. În Antichitatea greacă, reflecţia filosofică s-a orientat încă de la începuturile pre-socratice către problematica logosului. Întrebările filosofice fundamentale ale gîndirii greceşti, referitoare la ce este fiinţa şi care este esenţa omului, cum, dacă şi de ce cunoaştem etc., au fost formulate simultan sau în paralel cu întrebări referitoare la limbaj: de ce vorbim, cum funcţionează limba, ce raport există între limbă şi gîndire sau între limbă şi realitate etc. Problematica generală a raportului dintre om şi limbaj a rămas întotdeauna una din temele centrale ale reflecţiei filosofice. Teme precum originea şi esenţa limbajului ca expresie specifică a umanului, raportul dintre general şi particular în limbă, raportul între limbaj şi fiinţă, problema universaliilor lingvistice etc. i-au preocupat şi îi preocupă încă pe filosofi. În extraordinar de originala gîndire scolastică, definirea însăşi a fiinţei era privită şi tratată ca o problemă de limbaj[2]. În ultimele două secole putem constata configurarea unui vast domeniu al filosofiei limbajului, prin contribuţiile teoretice ale unor iluştri gînditori precum W. von Humboldt (1767-1835), M. Heidegger (1889-1976), L. Wittgenstein (1989-1951), E. Cassirer (1874-1945) sau H.-G. Gadamer (1900-1902). Dar nu numai ontologia, metafizica sau gnoseologia (domenii ilustrate cu precădere de cercetătorii menţionaţi) îşi intersectează domeniile cu

2. Vezi *infra*, § 5.7.

problematica limbajului, ci şi alte discipline filosofice precum estetica, epistemologia sau teoria cunoaşterii. Cunoscutul estetician italian Benedetto Croce (1866-1952), de exemplu, şi-a definit doctrina estetică drept o „lingvistică generală" (*Estetica come scienza dell'expressione e linguistica generale*, 1902).

Interferenţele între reflecţia lingvistică şi logică sunt şi ele străvechi. În efortul lor de a înţelege mecanismul vorbirii, filosofii greci şi-au dat seama de timpuriu, prin Heraclit sau filosofii eleaţi, că nu pot descrie mecanismul gîndirii fără a înţelege specificul limbajului. În ansamblul conceptual al filosofiei lui Platon, ca şi în sistemul filosofic al discipolului său Aristotel, disciplinei dialecticii îi era rezervat un loc central. Concepută ca o teorie a argumentării logice, dialectica antică s-a preocupat de probleme precum definirea relaţiilor dintre concepte şi obiecte sau dintre obiecte şi semne. În diferite locuri din *Organon*-ul său, dar mai ales în micul tratat *Despre interpretare*, Aristotel distingea între nume (*ὄνομα*) şi verb (*ῥῆμα*), categorii care la acest gînditor sunt deopotrivă logice şi lingvistice, aparţin adică atît gîndirii, cît şi limbii. În aceeaşi dublă perspectivă sunt definite de Aristotel şi structurile logico-lingvistice superioare, enunţul, judecata, raţionamentul. Dialectica medievală a moştenit această indeterminare logico-lingvistică, întrucît cei mai importanţi gînditori din Scolastică (Albertus Magnus, Thomas de Aquino, Sf. Bonaventura, Thomas din Erfurt, Duns Scotus, W. Ockham ş.a.) au scris tratate în care discursul metafizic şi cel logic, adesea şi cel teologic, se fundamentează pe analiza limbajului. Categoriile logice de individ, specie, gen, accident, diferenţă specifică etc. sunt definite deopotrivă şi drept categorii ale limbii.

Faptul că, în afara categoriilor lingvistice, categoriile logice nu pot fi concepute a devenit absolut limpede filosofilor-gramaticieni de la Port-Royal (secolul al XVII-lea), autori ai celebrei *Grammaire générale et raisonnée de la langue française* (1660). Cei mai de seamă reprezentanţi ai logicii moderne, B. Russell (1872-1970), R. Carnap (1891-1970), L. Wittgenstein (1889-1951), J.M. Bocheński, au asimilat conceptele şi principiile analizei lingvistice în eleborarea unei teorii logice generale asupra semnelor, enunţurilor şi raţionamentelor. Raporturile logice concept – semn lingvistic – sens, între referent şi semnificaţie, mecanismul constituirii şi funcţionării enunţurilor logice, al propoziţiilor şi raţionamentelor sunt

studiate prin raportare la categoriile lingvistice, semantice sau sintactice echivalente. Această comodă asimilare a unor categorii lingvistice cu noţiunile corespunzătoare din logică este larg răspîndită[3]. Eugenio Coseriu[4] a atras însă atenţia asupra multiplelor inadvertenţe şi erori de perspectivă pe care le produce identificarea conceptelor logice cu cele lingvistice.

Un alt domeniu cu care lingvistica interferează este cel al p s i h o l o g i e i. Amprenta psihologistă asupra cercetării lingvistice a atins apogeul în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. Specialiştii cei mai autorizaţi ai epocii (în special cei aparţinînd „Şcolii Neogramatice") căutau chiar în cauzele psihologice explicarea schimbărilor din limbă. De o influenţă deosebită s-au bucurat, în epoca amintită, lucrările psihologului german W i l h e l m W u n d t (1832-1920), autor al unei monumentale opere intitulată *Völkerpsychologie* (10 volume, 1900-1920). Socotit de mulţi între fondatorii psihologiei moderne, Wundt afirmă că viaţa psihică a unui individ se desfăşoară şi se împlineşte în mod necesar în cadrul psihologiei colective a grupului social căruia îi aparţine. Între „forţele sufleteşti" produse de o comunitate, alături de artă, mit, obiceiuri, organizare statală şi actele de voinţă colectivă, se numără şi limbajul. În limbaj s-ar reflecta, după Wundt, întreaga sferă a reprezentărilor omului. În consecinţă, învăţatul german s-a ocupat insistent de probleme ale limbajului, tratând teme precum originea limbajului, comunicarea gestuală preverbală, sunetele vorbirii, schimbările fonetice, formarea cuvintelor, construcţii sintactice, schimbările semantice etc.

Raporturile epistemologice dintre lingvistică şi psihologie sunt aşadar inerente, ţinînd seama de faptul că actul însuşi al producerii şi funcţionării vorbirii prezintă o componentă psihică esenţială. Coordonatele vieţii psihice (senzaţii, percepţii, reprezentări, afecte, dorinţe etc.) se reflectă în mod direct în limbaj, pe multiple căi şi la niveluri diferite; intensitatea

---

3. *Cf.* JESPERSEN, *The Philosophy of Grammar...*, p. 55: „Trebuie deci să stabilim că, alături, deasupra sau sub categoriile sintactice care depind de structura fiecărei limbi, aşa cum a fost ea constituită, există şi categorii extralingvistice care sunt independente de aspectele mai mult sau mai puţin întîmplătoare ale anumitor limbi. Acestea sunt atît de universale, încît se potrivesc tuturor limbilor, deşi în sine ele rareori ajung a fi exprimate clar şi univoc. Unele din acestea privesc fapte din lumea externă, precum genul natural, altele habitus-ul spiritual sau logica. În absenţa unui termen mai bun, voi folosi pentru aceste categorii extralingvistice adjectivul *conceptual* şi substantivul *concept*. Gramaticienii trebuie să cerceteze relaţia dintre categoriile conceptuale şi cele sintactice în fiecare caz concret".
4. În studiul *Logicismo y antilogicismo en la gramática* (1957), în COSERIU, *Teoría del lenguaje...*, p. 235-260.

emisiei verbale, modulaţia fonetică şi intonaţia, selectarea mijloacelor de expresie în funcţie de context sau de specificul comunicării sunt doar cîteva dintre efectele în plan verbal ale condiţionărilor psihice. În încercarea de identificare a cauzelor schimbărilor lingvistice, marele lingvist român A. Philippide (1859-1933) postula existenţa unei baze psihologice proprii fiecărei limbi, care, alături şi împreună cu baza de articulaţie, ar determina sensul şi conţinutul evoluţiilor interne ale unei limbi. Înţelegerea faptului că procesul însuşi al vorbirii este de natură psihică are consecinţe teoretice importante în elaborarea unor metode ştiinţifice eficiente de învăţare a limbilor străine. Întemeindu-se pe lucrările de psiholingvistică ale unor învăţaţi precum C.E. Osgood şi T.A. Sebeok, practica didactică din ultimele decenii a înregistrat progrese spectaculoase în domeniul învăţării limbilor străine[5].

Ca fenomen comunitar prin definiţie, limbajul nu poate fi studiat separat de cadrul social în care se produce şi funcţionează. Teza despre caracterul social al limbajului uman a fost acceptată implicit de către orice şcoală lingvistică, aşa încît interferenţele dintre lingvistică şi sociologie sunt cum nu se poate mai fireşti. Cunoscuta aserţiune a lui W. von Humboldt, după care limba a apărut din necesitatea de comunicare interumană, reprezintă aproape un truism în istoria reflecţiilor despre limbaj şi este o axiomă a cercetării lingvistice moderne. O pondere deosebită este conferită factorului social în procesul comunicării lingvistice de către reprezentanţii aşa-numitei „Şcoli sociologice franceze", reprezentată, între alţii, de A. Meillet (1866-1936), J. Vendryes şi Ch. Bally. La J. Vendryes, *Le langage*, 1921, p. 20, citim:

> Înainte de a fi un mijloc de raţionare, limbajul a trebuit să fie un mijloc de acţiune, şi unul dintre cele mai eficace de care omul a putut dispune.

Perspectiva sociologică asupra fenomenelor limbajului şi limbilor îşi propune să formuleze răspunsuri la întrebări precum: care este specificul limbii ca funcţie socială şi ca expresie a conştiinţei sociale, care sunt raporturile între dezvoltarea limbilor şi evoluţia comunităţilor lingvistice care le vorbesc, care este rolul factorului social în procesul creativităţii lingvistice şi al funcţionării interne a mecanismului lingvistic etc.

5. În limba română există lucrarea *Introducere în psiholingvistică*, publicată de Tatiana Slama-Cazacu în 1975.

Abordarea limbajului cu instrumentarul sociologic poate aduce clarificări şi în privinţa înţelegerii fenomenelor legate de apariţia unor noi limbi în strînsă legătură cu fenomenul de etnogeneză, ca şi în explicarea diferenţelor dialectale sau stilistice din interiorul unei limbi istorice date. Contactele etno-culturale dintre comunităţile lingvistice, ca şi interferenţele interlingvistice la nivelul culturii scrise, impun atenţiei cercetătorilor fenomene extrem de importante cum sunt bilingvismul sau poliglosia, cu implicaţii în plan social care depăşesc interesul strict lingvistic. Savanţi precum M. Wandruszka sau U. Weinreich au dezvoltat o veritabilă teorie a contactului interlingvistic, reieşită din examinarea critică şi sistematizarea faptelor şi fenomenelor de impact ale limbajului cu factorul social.

Clar conturate sunt, de asemenea, raporturile cercetării lingvistice cu antropologia, în special după ce, pe la jumătatea secolului XX, a luat fiinţă „antropologia structurală" promovată de sociologul francez C. Lévi-Strauss. Studiind societăţi tribale mai puţin evoluate din Oceania, America Latină sau Africa, celebrul antropolog a oferit specialiştilor un material faptic foarte valoros referitor la problematica apariţiei primelor forme de limbaj uman. Mai mult încă, cele două volume ale *Antropologiei structurale* (Paris, 1957 şi 1977) ilustrează în gradul cel mai înalt prestigiul de care se bucurau în epocă cercetările lingviştilor, căci principiile şi metodele structuralismului saussurian sunt adoptate şi adaptate la studiul societăţii umane, în formele ei principale de expresie simbolică (limbajul, mitul, cutumele şi normele etico-juridice etc.). O viguroasă reexaminare a raporturilor dintre limbaj şi societate a întreprins mai recent, dintr-o perspectivă pronunţat semiotică, filosoful şi lingvistul american John Searle, pentru care „realitatea socială este constituită în mod esenţial prin limbaj"[6].

Ne este cunoscut impactul enorm pe care, de cîteva decenii, cibernetica, informatica şi tehnicile informaţionale le au asupra tuturor domeniilor cunoaşterii umane. Ca teorie generală a sistemelor de calcul, informatica interferează în mod inerent şi cu domeniul lingvisticii, relaţiile dintre cele două direcţii de cercetare conducînd la efecte reciproce în cîmpul de interes al fiecăreia. Pe de o parte, tehnicile de calcul pun la dispoziţia lingviştilor mijloace de culegere, stocare şi prelucrare a datelor ultraeficiente şi ultrarapide, utilizabile în clasificarea faptelor şi în descrierea lingvistică, uşurînd enorm realizarea lexicoanelor

6. SEARLE, *Realitatea...*, p. 57.

şi a gramaticilor limbilor naturale, ca şi editarea rapidă a textelor. Dar dincolo de aceste aspecte practice, metodele inspirate de modelarea matematică oferă lingviştilor căi noi de înţelegere a structurii mesajelor lingvistice, precum şi de cuantificare a lor în scopuri practice diverse (praxisul social, metode de învăţare, traducerea automată etc.). Ceea ce observăm astăzi este o tendinţă din ce în ce mai imperioasă a informaticienilor şi lingviştilor de a-şi ieşi în întîmpinare, unindu-şi competenţele în scopul rezolvării interdisciplinare a unor probleme comune, teoretice sau practice, precum complexul de probleme legat de stabilirea unei căi de comunicare verbală între om şi computer. Se vorbeşte din ce în ce mai frecvent despre lingvistica computaţională ca despre un domeniu de cercetare care urmează să-şi definească mai exact obiectivele şi metodele. Deocamdată, asistăm la încercări de a realiza un model cibernetic al limbajului uman pornindu-se de la proprietăţile semiotice comune ale limbajului uman natural şi ale limbajelor artificiale. Acest model urmează să-şi găsească o largă întrebuinţare în toate domeniile cunoaşterii şi acţiunii umane.

În sfîrşit, disciplina ştiinţifică modernă legată cel mai intim de cercetarea lingvistică este semiotica sau semiologia. Acceptînd definiţia cea mai largă a semioticii ca teorie generală a semnelor, putem defini lingvistica drept ramura cea mai importantă a semioticii, căci limbajul uman este şi el un sistem de semne, probabil cel mai complex dintre cele existente. Din punct de vedere al istoriei ideilor, semiotica s-a dezvoltat aproape exclusiv ca teorie a limbajului natural şi este considerată o ştiinţă relativ recentă, întemeiată către sfîrşitul secolului al XIX-lea de învăţaţi precum Ferdinad de Saussure şi Ch.S. Peirce (1839-1914). În realitate, ca doctrină a semnelor, semiologia îşi are rădăcinile în gîndirea antică, Aristotel, filosofii din şcoala stoică şi mai ales Sf. Augustin, gînditor care poate fi socotit întemeitor al acestei direcţii de cercetare[7], fiind cei care au descoperit şi au formulat cu claritate natura semiologică a limbajului uman. Ei au înţeles deopotrivă alcătuirea triadică a semnului lingvistic (semnificant-semnificat-referent), definind şi funcţiile principale ale limbajului. În cadrul dialecticii, văzută ca *bene disputandi scientia* („ştiinţa de a purta bine dezbaterile"), Augustin ne-a oferit nu doar

7. *Cf.* COSERIU, *Geschichte*..., p. 123: „...Augustinus zweifellos als der grösste Semiotiker der Antike bezeichnet werden kann und zugleich als der eigentliche Begründer dieser Forschungsrichtung anzusehen ist".

definiţiile clasice ale semnului în general (*Signum est quod seipsum sensui, et praeter se aliquid animo ostendit* – „Semnul este ceea ce se arată pe sine însuşi simţurilor şi, în afară de sine, mai arată simţurilor şi altceva" – *De dialectica*, V, 7, 5) şi ale semnului lingvistic în particular (*Verbum est unicuiusque rei signum, quod ab audiente possit intelligi, a loquente prolatum* – „Cuvîntul este semnul unui anumit lucru, pentru că, emis de un vorbitor, el poate fi înţeles de un ascultător" – *De dialectica*, V, 7, 5), ci şi una dintre cele mai complete tipologii ale semnelor din toate cîte există. Precursor este Augustin şi în ceea ce priveşte înţelegerea tripartită a domeniului semioticii (semantică/gramatică/pragmatică), formulată, pe bazele puse de către Ch. S. Peirce, de un C. W. Morris (1901-1979) şi larg acceptată astăzi: definite de Augustin în perspectiva doctrinei semnelor, disciplinele „triviale" ale curriculumului clasic sunt delimitate ca studiu al raportului dintre semne şi realitate (dialectica), al raporturilor dintre semnele însele (gramatica) şi al raporturilor dintre semne şi cei care le întrebuinţează (retorica)[8].

8. Vezi MUNTEANU, *Natura semiotică...*, p. 105-114.

Capitolul IV

Lingvistica între ştiinţele naturii şi ştiinţele spiritului. Concepţia lui E. Coseriu despre principiile lingvisticii ca ştiinţă a culturii

Ne rămîne acum să încercăm o delimitare mai precisă a locului şi statutului lingvisticii în ansamblul ştiinţelor moderne. O dificultate constantă a acestui demers o constituie poziţia de graniţă ocupată de ştiinţa limbii în cadrul clasificării tradiţionale bipartite a ştiinţelor, în ştiinţe ale naturii şi ştiinţe ale spiritului. În măsura în care este chemată să explice, de exemplu, mecanismele biologic-fiziologice ale fonaţiunii sau pe cele psihologice ale codificării/decriptării mesajelor verbale, lingvistica este, desigur, o ştiinţă a naturii, alături de discipline din sfera biologiei (anatomia, fiziologia etc.) sau a psihologiei. Cînd este însă interesată de dimensiunea semantică a comunicării verbale, ca şi de multiplele implicaţii ale limbajului în intimitatea existenţei umane, lingvistica se defineşte, la fel de firesc, drept o ştiinţă umanistă sau una dintre ştiinţele spiritului. O excelentă analiză a acestei dificultăţi epistemologice de definire a domeniului lingvisticii găsim într-un celebru articol al lui Edward Sapir (*The Status of Linguistics as a Science*, 1929):

> Unde se situează, în cele din urmă, ca ştiinţă, lingvistica? Aparţine ea, alături de biologie, ştiinţelor naturii, sau ştiinţelor sociale? Există, se pare, două fapte care sunt responsabile pentru tendinţa persistentă de a privi faptele lingvistice dintr-un unghi de vedere biologic. În primul rînd, este vorba despre faptul evident că tehnica actuală a comportamentului lingvistic implică ajustări foarte specifice de natură fiziologică. În al doilea rînd, regularitatea şi specificitatea procesului lingvistic ne conduce către un sentiment de contrast cvasi-romantic faţă de comportamentul, în aparenţă liber şi nedeterminat, al fiinţelor umane, studiat din punctul de vedere al culturii. Dar regularitatea schimbărilor fonetice este doar în mod superficial analoagă automatismului biologic. Tocmai pentru că limbajul este, ca element strict socializat, un tip de comportament uman ca oricare altul din spaţiul culturii şi totuşi trădează prin trăsăturile şi prin tendinţele sale regularităţi pe care doar omul de ştiinţă

pozitivă este obişnuit să le formuleze, lingvistica este de o importanţă strategică pentru metodologia ştiinţelor sociale. În spatele aparentei anomii a fenomenelor sociale există o regularitate de configuraţie şi de tendinţă care este tot atît de reală ca şi regularitatea preoceselor fizice din lumea mecanicii, cu toate că este vorba despre o regularitate de o rigiditate infinit mai puţin evidentă şi de un alt tip de percepţie din partea noastră. Limbajul este în primul rînd un produs cultural sau social şi trebuie înţeles ca atare. Pentru a fi sigure, regularitatea şi dezvoltarea sa formală se sprijină pe consideraţii de natură biologică şi psihologică. Dar această regularitate şi lipsa noastră fundamentală de conştientizare a formelor sale tipice nu fac din lingvistică un simplu element al biologiei sau al psihologiei. Mai bine decît orice altă ştiinţă socială, prin datele şi metodele sale, în mod necesar mai uşor de definit decît datele şi metodele oricărei alte discipline care se ocupă cu comportamenul socializat, lingvistica prezintă posibilitatea unui studiu cu adevărat ştiinţific al societăţii, care nu maimuţăreşte metodele şi nici nu încearcă să adopte necritic conceptele ştiinţelor naturii. Este deosebit de important ca lingviştii, care sunt adesea pe drept acuzaţi de greşeala de a nu privi dincolo de şabloanele atrăgătoare ale materiei lor de studiu, să devină conştienţi de ceea ce ştiinţa lor ar putea însemna pentru interpretarea comportamentului uman în general. Fie că le place sau nu, ei trebuie să se preocupe din ce în ce mai mult de mulţimea problemelor antropologice, sociologice şi psihologice care invadează sfera lingvisticii (în SAPIR, *Selected Writings*..., p. 166).

În măsura în care multe din temele „de graniţă" care, pe parcursul ultimelor două secole, au interferat cu sfera de cercetare a lingviştilor au fost în cele din urmă temeinic asumate de discipline lingvistice care tind spre autonomizarea propriului domeniu (fonologia, psiholingvistica, sociolingvistica etc.), de ştiinţe tradiţionale care şi-au precizat mai bine metodele (logica, epsitemologia, psihologia etc.) sau de cîmpuri de cercetare aflate în plină expansiune şi în căutarea unui contur mai precis (filosofia limbajului, semiologia, lingvistica computaţională etc.), lingvistica teoretică este percepută din ce în ce mai mult de specialişti ca o ştiinţă umanistă, preocupată în mod prioritar de precizarea şi rafinarea inventarului conceptual şi a metodologiei sale specifice. Unei asemenea lingvistici văzute ca ştiinţă umanistă sau ştiinţă a culturii a încercat să îi fixeze principiile Eugenio Coseriu. Este vorba de cinci principii care, se cuvine să o precizăm, pot fi privite, la rigoare, ca principii ale oricărei ştiinţe umaniste: principiul obiectivităţii, principiul umanismului, principiul tradiţiei, principiul antidogmatismului şi principiul binelui public sau al responsabilităţii social-culturale[1].

1. Vezi COŞERIU, *Principiile*, p. 11 şi urm.

P r i n c i p i u l o b i e c t i v i t ă ţ i i reprezintă fundamentul oricărei ştiinţe şi a fost formulat încă de filosoful grec Platon, care vorbea în dialogul *Sofistul* despre necesitatea de „a spune lucrurile aşa cum sunt”, adică fără părtinire şi potrivit naturii lor. Încercînd să se desprindă de subiectivitatea sa şi de interesele sale contingente, personale sau de grup, omul de ştiinţă trebuie să aspire spre universalitate, adică spre o viziune asupra lucrurilor comună tuturor şi acceptată de către toţi.

Derivînd din principiul obiectivităţii şi prezentîndu-se ca o relativizare a acestuia, p r i n c i p i u l u m a n i s m u l u i defineşte specificul lingvisticii ca ştiinţă umanistă în raport cu ştiinţele exacte sau cu ştiinţele naturii. Pe cînd obiectul de cercetare a acestora din urmă se află sub imperiul necesităţii şi al cauzalităţii, obiectul de studiu al lingvistului, limbajul uman în general şi limbile istorice în particular, se situează în sfera libertăţii şi a finalităţii. Alături de artă, religie, mit, gîndire speculativ-filosofică, limbajul este o activitate creatoare, liberă şi continuă, a omului şi reclamă un tip de abordare prioritar hermeneutic şi nu factologic-empiric sau experimental. Aceasta nu înseamnă, desigur, că observarea atentă a faptelor de limbă este exclusă şi lipsită de importanţă, ci doar că ceea ce primează este interpretarea acestor fapte în orizontul universalului, în direcţia unei ştiinţe originare a sensurilor ultime ale umanului. Acest fapt nu exclude, ci chiar implică raportarea oricărei teorii lingvistice la datele empirice, interpretate însă în perspectivă istoric-finalistă şi nu constatativ-cauzală. Cu alte cuvinte, trecerea de la cunoaşterea primară, intuitivă şi nejustificată a limbajului, proprie oricărui vorbitor, la cunoaşterea adecvată, justificată şi fundamentată argumentativ este calea proprie a lingvisticii ca ştiinţă a culturii. Obiectivitatea la care este obligat orice om de ştiinţă are, în cazul lingvistului, un caracter relativ întrucît, intrepretînd faptele de limbă ca realităţi istorice, o face întotdeauna în funcţie de interesele şi scopurile prezente.

Un al treilea principiu al lingvisticii ca ştiinţă umanistă ar fi, în concepţia lui Eugenio Coseriu, p r i n c i p i u l t r a d i ţ i e i. Potrivit acestui principiu, nimeni nu poate inventa sau descoperi nimic nou în ştiinţele limbii dacă nu cunoaşte tradiţia, adică depozitul de idei, interpretări, păreri şi teorii acumulat în timp, prin eforturile de bună-credinţă ale înaintaşilor. Inclusiv erorile şi insuficienţele tradiţiei sunt importante pentru cercetătorul care înţelege să se situeze cu decenţă în raport cu predecesorii. O examinarea atentă a istoriei ideilor lingvistice relevă faptul că problemele au fost întotdeauna aceleaşi; ceea ce diferă de la o generaţie la alta, de la un secol la altul sunt soluţiile găsite sau

precizia mai mare cu care aceste soluţii au fost formulate. Cel puţin ca intuiţii dacă nu ca „teorii" bine articulate, în lunga perioadă a aşa-numitei „lingvistici preştiinţifice", care ar fi precedat lingvistica modernă, considerată „ştiinţifică", învăţaţii care s-au exprimat în problemele limbajului şi ale limbilor au avut întotdeauna ceva interesant de spus, din care avem mereu ceva de învăţat. Tradiţia se asumă însă în mod critic şi creativ, ceea ce presupune o apropiere deschisă, lipsită de prejudecăţi şi de preconcepţii, de opiniile şi teoriile altora.

De aici rezultă un al patrulea principiu general al ştiinţei lingvistice, şi anume p r i n c i p i u l a n t i d o g m a t i s m u l u i. Este vorba de a recunoaşte în mod programatic şi deschis evidenţa faptului că nimeni nu poate pretinde că, în chestiunile teoretice, are întotdeauna şi în mod exclusiv dreptate. Originalitatea şi coerenţa internă a unei teorii personale, ca şi validitatea ei pe termen lung, depind de măsura în care părerile, ipotezele şi teoriile altor specialişti au fost asimilate critic, reţinîndu-se din ele „miezul de adevăr", ceea ce este adevărat şi justificat în afirmaţiile altora. Poziţia antidogmatică nu trebuie confundată cu eclectismul non-critic, prin care se acceptă şi se pun cap la cap idei şi teorii adesea incompatibile. Receptarea critică a altor opinii trebuie făcută în spiritul obiectivităţii şi al unei atitudini pozitive şi constructive, respingîndu-se în mod argumentat erorile şi aberaţiile.

Un al cincilea principiu al lingvisticii este definit de E. Coseriu drept p r i n c i p i u a l u t i l i t ă ţ i i p u b l i c e. Dat fiind că obiectul de studiu al lingvisticii îl constituie o realitate atît de intim legată de viaţa tuturor oamenilor precum limbajul, cercetătorul nu are dreptul să se izoleze, ca într-un turn de fildeş, în sfera îngustă a specialităţii sale, vorbind exclusiv pentru şi pe înţelesul „savanţilor". În acest context, Coseriu aminteşte de cunoscutul paradox formulat cîndva de Leibniz, după care „ştiinţa, cu cît este mai teoretică, cu atît este mai practică". Altfel spus, cu cît o teorie este mai justă, cu atît mai utile sunt, pentru societate, consecinţele sale practice. Pe de altă parte, afirma în mod repetat Coseriu în intervenţiile publice, dar şi în unele scrieri, „vorbitorul are întotdeauna dreptate", în sensul că, în exerciţiul deplinei sale libertăţi în raport cu limba pe care o vorbeşte, orice individ este îndreptăţit să creeze acele forme şi sensuri noi de care are nevoie spre a se face înţeles. Specialistul în lingvistică, în ipostaza de „legislator", poate doar constata dinamica limbii, fiindu-i de asemenea îngăduit să emită recomandări justificate; vorbitorul rămîne însă întotdeauna instanţa ultimă. Tot de aici deduce Coseriu şi necesitatea de a întrebuinţa, în discursul ştiinţific,

nivelul obişnuit al limbii, evitîndu-se, pe cît posibil, formalizarea excesivă sau expresiile în mod inutil absconse şi „esoterice". Terminologia specifică lingvisticii poate fi precisă şi eficientă fără a se îndepărta radical de înţelesul primar al termenilor. Exemplele propuse de Coseriu sunt convingătoare, întrucît concepte ale propriei doctrine lingvistice, precum cele de *sens*, *desemnare*, *semnificare*, *vorbire*, *normă* etc., sunt cuvinte obişnuite ale lexicului intelectual modern, preciziunea lor terminologică rezultînd din efortul lingvistului de a le atribui „demnitatea" şi funcţia de „termini technici" prin forţa de convingere şi prin utilitatea teoriilor susţinute.

Bogata istorie a lingvisticii din ultimele două secole arată că năzuinţa spre o foarte precisă delimitare şi o totală autonomizare a domeniului său de interes şi competenţă a fost şi este o iluzie şi un proiect aproape cu neputinţă de realizat. Din statutul limbajului de componentă esenţială a umanului şi din cel al limbii, de ipostază centrală a creativităţii omului ca fiinţă socială şi istorică, decurge locul privilegiat ocupat de lingvistică în ansamblul ştiinţelor umaniste. Prin precizia şi flexibilitatea repertoriului său conceptual şi terminologic şi, deopotrivă, prin varietatea teoriilor şi punctelor de vedere coexistente în sfera cercetării specializate, lingvistica poate juca cu succes rolul unei punţi de legătură între diferite discipline moderne, într-o epocă în care abordarea inter- şi multidisciplinară apare ca un imperativ.

Capitolul V

Schiță de istorie a ideilor lingvistice

Chiar şi în societăţile primitive sau tradiţionale oamenii şi-au pus diverse întrebări asupra comunicării în general, a limbajului sau limbilor. Răspunsurile la aceste întrebări au luat forma miturilor şi a explicaţiilor etiologice naive. Doar în societăţile mai evoluate, care s-au constituit într-un cadru urban şi au cunoscut scrierea, încep să capete o formă mai sistematică anumite reflecţii asupra limbajului, pe care le putem considera ca preştiinţifice. Atributul „preştiinţific" nu înseamnă aici „neştiinţific", ci desemnează mai degrabă o judecată de tip istoric, în măsura în care considerăm că lingvistica ştiinţifică este o achiziţie modernă. În unele privinţe, în Antichitate, în texte pe care le avem din vechea cultură indiană sau greco-latină, întîlnim observaţii asupra limbajului şi limbii sau distincţii teoretice extrem de interesante şi utile, chiar şi pentru lingviştii de astăzi. În stadiul actual al istoriei ideilor lingvistice, despre o aplecare insistentă asupra problemelor limbii, suficient de sistematică pentru a se constitui într-o adevărată tradiţie, se poate vorbi doar în cazul Indiei şi al Chinei antice, al culturii clasice greco-latine[1] şi, puţin mai tîrziu, al culturii arabo-islamice. Dacă vom prezenta pe scurt principalele direcţii de gîndire lingvistică din cadrul acestor spaţii culturale, o facem atît pentru interesul istoric în sine, dar şi pentru a arăta că faza modernă a ştiinţelor despre limbaj se situează în prelungirea unei redutabile tradiţii, complexe şi diverse, a cărei cunoaştere poate oricînd oferi teme de meditaţie sau chiar şi soluţii cercetătorilor de astăzi. Cît priveşte spaţiul cultural european, vom aborda, succint şi esenţializat, doar momentele şi personalităţile de însemnătate maximă pentru dinamica istorică a ideilor lingvistice, în epoca premergătoare „autonomizării" lingvisticii ca ştiinţă

1. Este de presupus că şi în cadrul unor culturi antice foarte evoluate, cum sunt cea sumeriană şi cea egipteană, unde scrierea a jucat un rol atît de important, cunoaşterea practică a unor chestiuni legate de limbă să fi avut un anumit grad de sistematicitate şi complexitate. Această tradiţie presupusă nu s-a concretizat însă în lucrări scrise care să ne fi fost transmise.

(primele decenii ale secolului al XIX-lea). După această perioadă, informaţiile şi interpretările privitoare la personalităţi şi direcţii de cercetare vor fi incluse în prezentarea temelor luate în discuţie[2].

5.1. India antică: între necesităţile cultuale şi precizia analizei lingvistice

În vechea Indie s-a dezvoltat încă de timpuriu o bogată tradiţie gramaticală. Acest fenomen trebuie pus în legătură cu specificul constituirii şi al funcţionării vechii culturi hinduse: cu mai bine de şaptesprezece secole înainte de era creştină, în India s-a creat o literatură cu caracter cultic într-o limbă care va deveni limbă de cultură a întregului continent indian pentru cîteva milenii, şi anume limba *sanscrită*, una dintre cel mai bine şi mai insistent cultivate limbi scrise din istorie. *Vedele*, texte cu caracter sacru, create anterior notării lor în scris, au constituit obiectul de studiu pentru generaţii de gramaticieni, preocupaţi de notarea cît mai exactă a textului păstrat în tradiţia orală, dar şi de explicarea lui, întrucît din epoca alcătuirii acestor texte sacre şi pînă în momentul notării lor în scris se scurseseră mai bine de o mie de ani. Din secolele al VII-lea – al V-lea î.Hr. datează texte cu caracter exegetic asupra *Vedelor*, tratate de comentarii numite *Vedanga*, redactate în limba sanscrită, în care sunt sistematizate observaţii de natură diversă, gramaticală, semantică, dar şi metrică şi fonetico-ortoepică. Ulterior, o dată cu apariţia unor adevărate şcoli în care studiul tradiţiei textuale şi al limbii sanscrite se făcea sistematic, se dezvoltă o puternică mişcare de studiu sistematic al limbii sanscrite însăşi. Unii cercetători moderni nu ezită să atribuie unui gramatician precum P ā n i n i , care a trăit în secolul al IV-lea î.Hr., meritele unui adevărat precursor al abordării de tip structuralist şi funcţionalist a limbii. Gramatica lui Pānini, cunoscută în Europa abia la sfîrşitul secolului al XVIII-lea[3], apare ca încununare a unei intense tradiţii de cultivare şi

2. O prezentare succintă şi sistematică a celor mai importante şcoli şi direcţii de cercetare în lingvistica modernă poate fi găsită în lucrarea FRÂNCU, *Curente şi tendinţe...*

3. LYONS, *Introducere...*, p. 33 este de părere că „multe dintre aspectele lingvisticii secolului al XIX-lea sunt, în mod evident, derivate din practica şi teoria gramaticienilor indieni". Mai mult încă, „influenţa principiilor lui Pānini (exhaustivitatea, consecvenţa şi economia) se va simţi şi mai limpede în unele dintre lucrările cele mai noi de lingvistică".

descriere sistematică a limbii sanscrite (autorul citează frecvent diverşi predecesori), situîndu-se ea însăşi la baza unei tradiţii gramaticale ulterioare. Cercetătorii disting un număr de douăsprezece şcoli gramaticale distincte şi sunt cunoscute aproximativ o mie de lucrări de gramatică. Lucrarea lui Pānini se remarcă printr-o uluitoare siguranţă a descrierii, prin sistemicitate şi economie de mijloace.

De un pronunţat caracter tehnic, această gramatică se prezintă ca un ansamblu de reguli (*sutra*), în număr de aproape 4.000 (mai exact, 3.996), de dimensiuni diferite, la care se adaugă o amplă listă cu radicali lexicali la care regulile fac referire după un sistem de citare şi trimiteri de mare economicitate. Sunt folosite frecvent abrevieri şi simboluri specifice, ceea ce face ca această gramatică să fie socotită de mulţi drept o adevărată algebră a limbii sanscrite. Punctul forte al gramaticii lui Pānini este abordarea analitică a limbii sanscrite (cu frecvente referiri comparative la varianta vedică), la nivelul fonetic, al formării cuvintelor şi la cel morfologic. Alături de o foarte nuanţată clasificare a sunetelor vorbirii, este descrisă riguros şi flexiunea limbii sanscrite, într-o manieră care a fost comparată cu aceea practicată în vremea noastră de adepţii gramaticilor generativ-transformaţionale, în sensul că sunt prezentate sistematic regulile de alcătuire a unui enunţ corect, pornindu-se de la unităţi fonetice minimale, continuînd cu unităţi flexionare de tipul radicalului, al afixelor (prefixe şi sufixe) şi desinenţelor, şi pînă la regulile pe care le-am numi astăzi sintactice. Pānini cunoştea în mod evident principiul liniarităţii semnificantului semnului lingvistic (v. *infra*, § 10.3), de vreme ce prezintă structurile lingvistice ca sucesiuni de foneme şi morfeme (termenii sunt moderni, dar conceptele erau operabile în gramatica la care ne referim). Pe lîngă subiectul şi predicatul unui enunţ, gramaticienii indieni distingeau şi alte două clase de cuvinte sau părţi de vorbire care ar corespunde noţiunilor actuale de 'prepoziţie' şi 'particulă'. O altă mare calitate a gramaticii lui Pānini este perfecta sa adecvare la specificul limbii sanscrite, atît din vedere structural-descriptiv, cît şi funcţional.

Dintr-o perspectivă filosofică mai generală, se constată că gramaticienii indieni cunoşteau distincţia dintre ceea ce astăzi numim limbă-obiect şi metalimbaj – altfel spus, dintre cuvintele ca atare, care desemnează prin funcţia lor fundamentală ceva din realitate, şi cuvintele întrebuinţate ca exemple, ca obiecte abstracte supuse atenţiei, analizei şi studiului. De asemenea, unii cercetători moderni afirmă[4] că vechilor indieni le era

4. *Cf.* ROBINS, *Scurtă istorie...*, p. 140.

cunoscută o distincție similară cu cea efectuată de Saussure între *langue* și *parole*, atunci cînd distingeau între *sphota*, entitatea lingvistică văzută ca element al unei realități abstracte, imuabile și permanente, și *dhvani*, unitatea lingvistică în concretizarea ei prin acte de vorbire. Mai mult încă, o controversă similară celei existente în spațiul european între susținătorii ipotezei *θέσει* și ai ipotezei *φύσει* (v. *infra*, § 5.4.1) pare să fi existat și în tradiția indiană[5]. Adepții școlii M i m ā s a erau de părere că între cuvinte și lucruri există o corespondență naturală și eternă, fiecare cuvînt fiind creat pentru a denumi o anumită realitate; dimpotrivă, pentru adepții școlii N y ā y a, relația dintre cuvinte și lucruri este convențională. Trebuie menționat, de asemenea, ca un aspect deosebit de important, că teoria lingvistică indiană s-a dezvoltat nu numai în strînsă legătură cu specificul structurii limbii sanscrite, ci și cu exigențele gîndirii simbolice reclamate de ritualul religios hindus, respectiv budist. Din această cauză, de exemplu, elementele și factorii angrenați în actul sacrificial ritual își găsesc corespondente stricte în funcțiile pe care, în raport cu verbul, le poate îndeplini un nume, respectiv funcția de obiect, de agent, de atribut, de localizare etc.

Gîndirea lingvistică indiană a exercitat o influență directă asupra celei chineze și arabe, și una tîrzie asupra celei europene.

5.2. China: între reflecția teologic-filosofică și exigențele practicii administrativ-sociale

În China antică, reflecțiile asupra limbajului s-au dezvoltat încă de timpuriu, în strînsă legătură cu invenția, aproximativ cu 2.500 de ani înainte de era creștină, a scrierii hieroglifice chinezești, eveniment istoric de importanță epocală, care a făcut clar conștiinței umane caractarul articulat și, deci, analizabil, al vorbirii umane. În vechile texte filosofice chineze se întîlnesc frecvente referiri la problema originii și esenței limbajului, emițîndu-se cîteva interesante ipoteze în aces sens. De pildă, cărturarul chinez H a n W e n K u n, care a trăit în secolele al VIII-lea – al IX-lea, era adeptul unei explicații pe care astăzi o numim ipoteza interjecționistă asupra originii limbajului, fiind de părere că

5. Vezi Madelaine Biardeau, *Théories indiennes du langage*, în „Actes de XIIIe Congrès des Sociétés de philosophie de langue française", Neuchâtel, 1966, p. 116-123, citată de GRAUR – WALD, *Scurtă istorie...*, p. 8.

sunetele vorbirii sunt de aceeaşi natură cu cele scoase de animale, dar oamenii le conferă o funcţie superioară, cea a comunicării. La început, vorbirea va fi fost primitivă şi rudimentară, ea perfecţionîndu-se în timp prin efortul oamenilor, pînă cînd a atins formele subtile şi rafinate ale stilurilor literare întrebuinţate de către savanţi şi împăraţi. În cadrul filosofiei confucianiste, larg răspîndită în China, limbajul era explicat într-o perspectivă mai degrabă naturalistă decît convenţionalistă, în concordanţă cu tendinţa gîndirii chineze de a institui sau descoperi armonia cosmică în cadrul societăţii. Se considera astfel că orice cuvînt trebuie să corespundă esenţei lucrului desemnat, trebuind să fie aplicat în mod just, conform trăsăturilor adevărate ale lucrului respectiv. O atenţie deosebită acordau chinezii atribuirii numelor proprii persoanelor, pe considerentul că aceste nume trebuiau să motiveze atributele reale ale persoanei respective. Unii exegeţi[6] au constatat că în tradiţia chineză a fost exprimată şi opinia contrară asupra naturii limbajului, arătîndu-se că între forma fonetică a unui cuvînt şi lucrul desemnat nu există nici o relaţie, lucrurile fiind denumite în mod convenţional prin anumite cuvinte care, o dată instituite, se impun prin întrebuinţare repetată.

În ce priveşte preocupările lingvistice concrete, în vechea Chină situaţia a fost oarecum asemănătoare cu cea din Grecia antică, în sensul că aprofundarea şi sistematizarea cunoştinţelor gramaticale sau lexicale au fost determinate de necesitatea practică a conservării tradiţiei scrise, în cazul chinez, a complicatului sistem al scrierii hieroglifice, precum şi a textelor din epocile anterioare. În timpul dinastiei Han (secolul al III-lea î.Hr. – secolul al III-lea d.Hr.) are loc o vastă operaţiune de colecţionare şi prelucrare filologică a textelor clasice, prilej cu care se acumulează o apreciabilă cantitate de observaţii de natură lingvistică referitoare la explicarea diferitelor forme vechi sau dialectale, criterii de clasificare a ideogramelor, probleme legate de regularizarea, unificarea şi standardizarea scrierii etc. Din această epocă datează un text intitulat *Er Ya*, un fel de dicţionar de hieroglife care, datorită caracterului specific al scrierii chinezeşti, are un pronunţat caracter enciclopedic. O parte din cele 19 capitole ale acestei opere este dedicată problemelor analizei lingvistice, referindu-se la concepte din sfera vorbirii şi interpretării textelor.

Lucrarea cea mai importantă din tradiţia gramaticală chinezească este socotită *Descrierea semnelor simple şi explicarea semnelor compuse* (*Shuo Wen Dzie Dzî*) de S i u S h ă n, elaborată în jurul anului

6. *Cf.* MOUNIN, *Istoria...*, p. 44.

100 d.Hr., un vast repertoriu al ideogramelor chinezeşti. Ideea autorului a fost aceea de a sistematiza materialul nu pe criterii semantice sau fonetice, ci pe criterii grafematice, în sensul că cele 9.353 de ideograme sunt descompuse într-un număr de 540 de semne sau grupuri de semne mai simple, considerate primare, şi clasificate ulterior în ordinea complexităţii lor. Opera lui Siu Shăn a stat la baza tuturor lucrărilor ulterioare de acest tip.

Mai tîrziu, începînd cu secolul al IV-lea, sunt redactate şi tratate de fonetică şi lucrări cu caracter practic-normativ dedicate cultivării limbii scrise. Întrucît scrierea chineză a rămas o scriere specifică, hieroglifică cu elemente ideografice, pe parcursul Evului Mediu s-a dezvoltat un sistem complicat de notare a pronunţiei literare, care porneşte de la sunetul iniţial al cuvîntului şi de la rima posibilă pe baza finalei sale. De aceea, baza analizei fonologice a scrierii chinezeşti nu este una fonematic-grafematică, precum cea posibilă în limbile notate cu sisteme alfabetice, ci silaba, aşa încît silabele, care, în principiu, pot fi notate cu semne diferite, sunt clasificate potrivit fie sunetului iniţial, fie rimei finale. Acest sistem silabic-ideografic a făcut posibilă standardizarea limbii literare chinezeşti pe baza dialectului nordic al chinezei.

5.3. Lumea arabo-islamică: supremaţia textului sacru

Apărînd şi impunîndu-se ca spaţiu cultural specific începînd cu a doua jumătate a secolului al VII-lea, într-o parte a vechii lumi elenistice şi romane, dar cu ample extinderi spre centrul asiatic, Islamul şi-a creat rapid o tradiţie proprie şi în domeniul abordării problemelor de limbă. Originală în esenţa sa, această tradiţie arabo-islamică a asimilat însă într-un mod creator nu doar vechi elemente ale tradiţiilor semitice, ci şi un important aport al culturii filologic-filosofice greceşti (în limba arabă s-au tradus cele mai importante texte filosofice greceşti, Aristotel în primul rînd), precum şi certe influenţe venite dinspre gramaticile indiene. Dată fiind importanţa capitală a Coranului pentru lumea islamică, limba în care a fost redactată această carte, dialectul întrebuinţat de profetul Mahomed şi de urmaşii lui, a devenit limba literară universală a lumii islamice. Toate eforturile gramaticienilor s-au îndreptat în direcţia codificării şi normării acestei varietăţi lingvistice. Sunt cunoscute două şcoli principale în filologia arabă, cu orientări teoretice sensibil diferite, Şcoala din Basra şi Şcoala din Kufa. Cei mai cunoscuţi reprezentanţi ai Şcolii din Basra,

ambii trăitori în secolul al VIII-lea, sunt Al-Halil al-Farahidi, autor al celui dintîi dicţionar al limbii arabe (în care cuvintele sunt orînduite în funcţie de locul ocupat de iniţiala de cuvînt în sistemul de clasificare fonetică), şi elevul său Sibawayhi, un gramatician de origine persană, socotit autoritatea supremă în tradiţia gramaticală arabă.

Lucrarea principală a acestui învăţat, intitulată simplu *al-Kitāb* 'cartea', a devenit pentru multe generaţii manualul prin excelenţă, fiind copiată, difuzată, comentată şi imitată de generaţii succesive de cărturari. În concepţia lui Sibawayhi şi a adepţilor lui, limba Coranului reprezintă însuşi Logosul divin, ea fiind perfectă şi absolută. Studiul gramaticii limbii arabe este, în consecinţă, o ştiinţă sacră, sarcina gramaticianului fiind aceea de a pune în evidenţă armonia absolută a acestei limbi, prin formularea regulilor ei de funcţionare. Pe urmele analogiştilor alexandrini, gramaticienii arabi din Basra nu deduceau gramatica din faptele de limbă concrete, ci, invers, încercau să supună diversitatea faptelor unui număr definit de reguli gramaticale, căutînd să sublinieze la tot pasul caracterul regulat şi logic al limbii. De aceea, activitatea gramaticală a reprezentanţilor acestei şcoli a mers mai ales în sensul normării, standardizării şi regularizării arabei scrise.

Dimpotrivă, gramaticienii din Kufa au o orientare mai degrabă anomalistă, arătîndu-se interesaţi şi de aspectele dialectale ale limbii arabe, cu toate că şi pentru ei, activitatea de normare a arabei coranice reprezintă sarcina primordială. În secolul al VIII-lea, în acest centru cultural este elaborată, de către învăţatul de origine persană Al-Kisā'i, o lucrare cu caracter practic, în care elementele limbii vorbite sunt tratate drept greşeli de limbă în comparaţie cu limba pură a Coranului.

În faza tîrzie a gramaticii medievale arabe, centrul principal devine Bagdad, centru cultural al lumii islamice unde, în secolul al X-lea, îşi desfăşoară activitatea reputaţi cărturari precum Osman ibn Djinni, teoretician care a încercat armonizarea principiilor celor două şcoli gramaticale anterioare, publicînd lucrarea *Secretul limbii arabe* (*Sirr-as-sinā'a*) – în care, pe bază de ample citate din poezia arabă, încearcă o sistematizare a funcţiilor posibile ale fiecărei litere, atît separat, cît şi în interiorul cuvintelor – şi pe cea intitulată *Caracteristici* (*Hasā'is*), un mic tratat teoretic dedicat principiilor descrierii gramaticale. Un alt savant arab din această epocă este Ismail al-Djauhari, autor al unui mare dicţionar al limbii arabe clasice, intitulat *As-Sīhah* 'cel exact', care cuprinde peste 40.000 de cuvinte aranjate după ultima literă a radicalului lexical, potrivit specificului limbilor semitice.

În condiţiile marii diversităţi etnice a lumii islamice, sunt înregistrate şi încercări de abordare sistematică a altor limbi în afară de limba sacră, araba Coranului. Se poate cita în acest sens lucrarea *Divanul limbilor turce* (*Dīvān lugāt at Turk*), scrisă în secolul al XI-lea de M a h m u d a l - K a s g a r i , care conţine un bogat material lingvistic din diferite limbi şi dialecte turcice, organizate într-un dicţionar şi o gramatică, unde se dau numeroase informaţii şi explicaţii de natură fonetică, etimologică, frazeologică etc.

Şi în lumea arabofonă din Peninsula Iberică s-au înregistrat notabile încercări în domeniul filologiei. Sunt de citat în această privinţă I s m a i l i b n S ī d a (secolul al XI-lea), autor al unor masive dicţionare în mai multe volume, I b n M a l i k (secolul al XIII-lea), autor al unui poem didactic intitulat *Alifīya*, care prezintă analiza morfo-sintactică a părţilor de vorbire principale, numele, verbul şi particula, sau A b u H a y y ā n (secolele al XIII-lea – al XIV-lea), autor al unor gramatici ale limbilor persană şi turcă.

Din punct de vedere filosofic, arabii şi-au pus şi ei întrebări referitoare la originea limbajului uman, oscilînd între explicaţia prin revelaţia divină şi ipoteza convenţiei umane (profeţii fiind cei care ar fi instituit convenţiile primare ale limbii arabe, perfecţionate apoi de cel mai mare dintre ei, Mahomed). Prin logicismul pronunţat al abordării lor gramaticale, gramaticienii arabi au exercitat o anumită influenţă asupra gramaticilor medievale occidentale, în mod direct asupra gînditorilor din epoca Scolasticii (v. *infra*, § 5.7).

5.4. Grecia antică: între speculaţia metafizică şi editarea textelor literare clasice

Spre deosebire de alte spaţii culturale, unde cerinţe de natură practic-cultică sau religioasă se află la originea cercetărilor privitoare la limbaj, în Grecia, reflecţia filosofică este aceea care premerge preocupările gramaticale propriu-zise. Putem chiar afirma că, în gîndirea greacă, privită ca ansamblu, problemele teoretice ale limbajului ocupă, încă de la începuturile ei şi în mod constant, un loc central. O sistematizare a bogatului repertoriu de teorii, idei şi ipoteze pe care lumea modernă îl moşteneşte de la greci poate porni de la constatarea că distingem trei direcţii în vastul domeniu al ideilor despre limbaj: d i r e c ţ i a f i l o s o f i c ă, d i r e c ţ i a s e m i o l o g i c ă şi d i r e c ţ i a d e s c r i p t i v - g r a m a t i c a l ă sau f i l o l o g i c ă.

5.4.1. *Reflecţia filosofică genuină: eleaţii, Heraclit, Platon*

Primii gînditori greci, aşa-numiţii „presocratici", şi-au pus întrebarea ce este limbajul şi care este originea sa. Răspunsurile au fost diferite, adesea opuse sau divergente, conform cu orientarea teoretică generală a diferitelor şcoli. Filosofii e l e a ţ i , un Z e n o n d i n E l e a (cca 490-485 î.Hr.) sau un P a r m e n i d e (cca 540-cca 480 î.Hr.), socoteau că atît lucrurile, cît şi cuvintele care le desemnează sunt simple iluzii, trecătoare şi ireale, produse de impresia sau de părerea oamenilor (*δόξα*), şi fără legătură cu adevărata gîndire raţională (*νόημα* sau *νόησις*). Obiectele nu au o realitate în afară de limbaj, ci sunt create prin cuvinte. H e r a c l i t d i n E f e s (540-480 î.Hr.) şi urmaşii săi afirmau, dimpotrivă, că la baza întregii existenţe se află logosul sau raţiunea universală (*λόγος*), care justifică şi legitimează realitatea relaţiei dintre vorbire (*ἔπος*) şi lucrul desemnat (*ἔργον*). Între lucruri şi cuvinte ar exista o relaţie analogică (limba este un *ἀνάλογον* al realităţii), aşa încît numele lucrurilor au întotdeauna o justificare.

Prin aceste poziţii diferite în privinţa raportului între lucruri şi cuvinte sau între realitate şi limbaj, presocraticii inaugurează o amplă şi complexă dispută, tematizată şi problematizată de către urmaşi, în special de P l a t o n şi A r i s t o t e l , cea între susţinătorii ipotezei naturaliste (*φύσει* 'prin natură') şi cei ai ipotezei convenţionaliste (*θέσει* 'prin convenţie'). Prin termeni diferiţi şi cu nuanţe diferite, adepţii celei dintîi teze sunt de părere că numele reflectă natura lucrurilor, că între nume şi lucrul pe care îl desemnează există o relaţie firească, o convergenţă bazată pe calităţi asemănătoare ale formei sonore şi semnificaţiei cuvintelor şi cele ale lucrurilor propriu-zise.. Convenţionaliştii susţin, dimpotrivă, că între nume şi lucru nu există o relaţie necesară, că numele au fost atribuite lucrurilor fie în mod întîmplător şi impuse apoi prin uzul repetat al vorbitorilor, fie printr-un acord (*ὁμολογία*) sau o convenţie (*συνθήκη*) iniţială a vorbitorilor, potrivit unor norme sau interese ale vorbitorilor. Argumentele ambelor poziţii sunt expuse pe larg de P l a t o n (427-348 î.Hr.) în dialogul *Cratylos*, dedicat în mod expres problemei potrivirii sau justificării numelor (*ὀρθότες τῶν ὀνομάτων*), în care heracliteanul Cratylos apare ca adept al tezei *φύσει*, iar Hermogenes, gînditor eleat, apără poziţiile convenţionaliste. În partea finală a dialogului, Platon încearcă, prin argumente expuse de Socrate, să concilieze cele două

poziţii, în consens cu doctrina sa ontologică referitoare la existenţa unei lumi ideale, dincolo de orizontul aparent şi înşelător al lumii obiectuale. În acest scop, Platon introduce în dezbatere figura 'făuritorului de nume' (*ὀνοματουργός*) sau a 'legiuitorului' (*νομοθέτης*), care, ca personaj colectiv sau individual, creează cuvintele pornind de la forma sau chipul ideal şi etern al lucrurilor (*εἶδος, ἰδέα*), pe care încearcă să-l redea fie cu ajutorul sunetelor, pe baza unor asemănări, fie cu ajutorul sensurilor, pe baza unor analogii. Legitimitatea denumirilor este cercetată de Platon atît la nivelul formei, cît şi al conţinutului, prin comentarea amănunţită a celor peste o sută de etimologii ale unor cuvinte greceşti, atît nume comune, cît şi nume proprii.

După criteriile etimologiei moderne, marea majoritate a acestor explicaţii etimologice sunt greşite, dar ele rămîn extrem de interesante ca argumente teoretice. Interesante sunt şi discuţiile despre valorile sugestive ale sunetelor, care ar deţine în sine anumite virtuţi simbolice intrinseci: de exemplu, sunetul *r* ar sugera mişcarea sau curgerea, pentru că se găseşte în cuvinte precum *ῥεῖν* 'a curge', *ῥοή* 'rîu', *τρόμος* 'tremurare' etc.; prin rostirea sa, *l* ar sugera lunecarea, precum în cuvintele *λεῖος* 'neted' şi *κολλώδης* 'cleios', *i* sugerează ceva mic, *o* ceva rotund ş.a.m.d. Platon pare să creadă că, dacă iniţial a existat o anumită potrivire între sunetele cuvintelor şi calităţile lucrurilor desemnate, ulterior cuvintele unei limbi au devenit simple semne ale lucrurilor, acceptate şi menţinute în vorbire prin întrebuinţare repetată (*ἔθος*) sau convenţie socială (*συνθήκη*). Oricum, afirmă Platon, cuvintele nu sunt decît copii imperfecte ale ideilor, asemenea lucrurilor însele. Mai tîrziu, în *Scrisoarea a VII-a,* text extrem de interesant din perspectiva filosofiei limbajului, Platon va reveni asupra poziţiei conciliante din *Cratylos,* declarîndu-se de partea teoriei convenţionaliste.

Prin A r i s t o t e l (385-322 î.Hr.), abordarea filosofică a limbajului capătă o orientare mai precisă, discuţia referitoare la raportul între limbaj şi realitate încadrîndu-se într-un context problematic ce va deveni ulterior cel al logicii. În *Organon,* amplul sistem ştiinţifico-filosofic aristotelic (în special în micul tratat *Despre interpretare* şi în tratatul despre *Respingerile sofistice),* dar şi în alte lucrări, cum sunt *Metafizica* sau *Poetica,* Aristotel face frecvente referiri la problemele teoretice ale limbajului.

Pe urmele magistrului său Platon, care, mai ales în dialogurile *Theaitetos* şi *Sofistul,* se referise la problema adevăr/falsitate în raport cu

limbajul, arătînd că doar enunţul (*λόγος*) – adică, am spune astăzi, îmbinarea de cuvinte cu subiect şi predicat – poate fi adevărat sau fals, şi nu cuvintele separate, Aristotel efectuează o serie de distincţii de însemnătate epocală, clasificînd enunţurile în trei tipuri principale: *enunţ afirmativ* sau *expozitiv* (*λόγος ἀποφαντικός*), *enunţ pragmatic* (*λόγος πραγματικός*) şi *enunţ poetic* (*λόγος ποιητικός*). Analizînd poziţiile lui Aristotel, E. Coseriu[7] introduce în această clasificare şi conceptul, artistotelic deopotrivă, de *λόγος σεμαντικός*, *enunţ semantic*, suprapus tuturor celorlalte trei, în sensul că orice enunţ are un sens, dar nu toate enunţurile sunt apofantice, pragmatice sau poetice. Problema adevărului/falsităţii se pune doar în cazul enunţurilor apofantice, care trebuie să intereseze logica. Limbajul, în integralitatea lui, este mult mai complex şi nu se reduce doar la componenta logică. Această idee importantă va fi exprimată cu mai multă claritate de către filosofii stoici, care deosebeau între enunţurile afirmative, care conţin o judecată (*ἀξίομα*), şi cele imperative (*προσταтικόν*), interogative (*ἐρώτημα*) sau ipotetice (*ὑποθετικόν*).

În acelaşi mic tratat *Despre interpretare*, Aristotel operează încă o distincţie importantă, cea între *nume* (*ὄνομα*) şi verb (*ῥῆμα*), definite drept cuvinte categorematice, adică elemente care au un sens de sine stătător, spre deosebire de celelalte cuvinte care apar în vorbire, numite sincategorematice, cum sunt particolele sau articolul, care nu au sens propriu, ci primesc un sens doar în relaţie cu celelalte cuvinte. Substantivul şi verbul sunt definite de Aristotel în calitate de unice componente ale enunţului (*λόγος*), ca subiect şi, respectiv, predicat, diferenţa dintre ele constînd în faptul că verbul deţine şi informaţia referitoare la timp.

În ce priveşte raportul dintre limbă şi gîndire, Aristotel face o deosebire clară între cele două concepte, arătînd că limba este în principiu formată din sunete articulate (*φωνή*), pe cînd conţinutul mental al vorbirii ţine de raţiune (*λόγος*). Între forma şi conţinutul unui cuvînt, raportul a fost instituit la origine prin convenţie (*κατὰ συντήκην*), dar între cele două dimensiuni există şi un raport natural (*φύσει*), care nu indică însă adevărul sau absolutul lucrurilor, ci doar conformitatea expresiei verbale cu scopul său (*ἡ δε φύσις τέλος ἐστίν* – „natura înseamnă scop”, *Politica*, A2, 1252 b, 32).

7. Vezi MUNTEANU, *Componenta...*, *passim*.

De menționat sunt la Aristotel și unele încercări de a clasifica elementele vorbirii (λέξις), distingînd între unitățile primare ale vorbirii, lipsite de sens, sunetul (στοιχεῖον) și silaba (συλλαβή). Urmează apoi clasa cuvintelor lipsite de independență semantică (συγκατηγορήματα), în care se includ elementele de legătură (σύνδεσμος) – conjuncțiile, prepozițiile și particolele –, articolul (ἄρθρον), clasă în care, alături de articolul propriu-zis sunt cuprinse și adverbul și unele prepoziții, și, în cele din urmă, cuvintele cu sens lexical deplin (καθηγορήματα), substantivele și verbele, care sunt elementele de bază ale enunțului.

În cadrul perspectivei filologice a abordării problemelor limbajului, să menționăm și opiniile filosofului E p i c u r (341-270 î.Hr.), care s-a exprimat cu privire la originea limbajului, arătînd că inițial oamenii au emis sunete în mod natural (φύσει) pentru a exprima trăiri, sentimente și reacții la lumea înconjurătoare, sunete care ulterior au devenit cuvinte acceptate de către toți oamenii. Diversitatea limbilor s-ar explica prin aceea că, ulterior, unele persoane au creat noi cuvinte pe care, prin convenție (θέσει), le-au acceptat și alți oameni.

5.4.2. *Direcția semiologică: Aristotel, stoicii, Sf. Augustin*

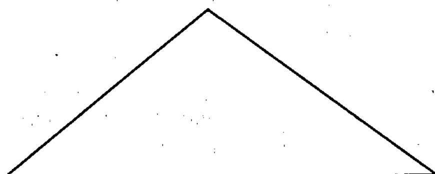
Așezarea noțiunii de *semn* sau *simbol* în centrul cercetării limbajului a fost inaugurată de A r i s t o t e l, care, într-un pasaj celebru din *De interpretatione*, 16a, spune: „Așadar, sunetele articulate prin voce sunt simboluri ale stărilor sufletești, iar cuvintele scrise sunt simboluri ale cuvintelor vorbite (...); stările sufletești pe care sunetele le simbolizează direct sunt aceleași pentru toți, după cum, la rîndul lor, sunt și lucrurile ale căror imagini sunt reprezentările noastre"[8]. Cuvintele sunt așadar simboluri (σύμβολον) sau semne ale lucrurilor (πράγμα), pe care le desemnează prin intermediul conceptelor (afecte sufletești – τὰ ἐν τῇ ψυχῇ παθήματα), după un model triadic al semnului lingvistic ce va face o lungă carieră în istoria gîndirii lingvistice europene. Prezentăm, în acest context, două versiuni antice ale acestui model care va cunoaște în epoca modernă o viguroasă resuscitare (*cf. infra*, § 10.2).

---

8. *Organon*, trad. rom. de Mircea Florian, vol. I, Editura Științifică, București, 1957, p. 206. Vezi și, în alt context (*infra*, cap. X), versiunea pe care o dau acestui pasaj aristotelic.

La Aristotel (în *Despre interpretare*):

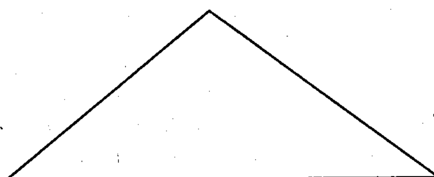
τὰ ἐν τῇ ψυχῇ παθήματα
(„afecte sufletești")

σύμβολον = *τὰ ἐν τῇ φονῇ* — *πράγματα*
(„semnul") („sunetele articulate") — („lucrurile")

La Sf. Augustin (în *De dialectica* și *De Magistro*):

animus 'spirit'/*cogitatio* 'minte'

ignum = *verbum* — *aliud aliquid* = *res*

Pe calea deschisă de Aristotel, filosofii Școlii stoice vor dezvolta în secolul al III-lea î.Hr. o veritabilă teorie semiotică a semnului verbal, întrebuințînd o serie de concepte și distincții teoretice de maximă claritate, valabile și astăzi, în măsura în care au fost preluate de teoriile semiologice moderne. Procesul vorbirii presupune, după stoici, trei elemente, și anume: sunetul emis, ca element material (*φονή*), conceptul, sau ceea ce se află în cuget ca element imaterial, denumit 'exprimabil' (*λεκτόν*), și obiectul desemnat, existînd în lumea materială (*πράγμα* 'lucru' sau *τυγχάνον* 'ceea ce se întîmplă'). Ca element substitutiv cu caracter simbolic, unitatea verbală semnifică ceva din afara ei și este 'cuvînt semantic' (*λέξις σεμαντική*). Precizia tehnică a terminologiei stoice se vădește atunci cînd se distinge între latura formală și cea de conținut a semnului lingvistic, adică între ceea ce semnifică sau semnificant (*σημαῖνον*) și ceea ce se semnifică sau semnificat (*σεμαινόμενον*).

Îmbinînd, în cadrul unei concepţii personale, elemente şi sugestii de la stoici, de la Aristotel şi de la Platon, Sfîntul Augustin (354-430 d.Hr.) va formula cea mai completă şi mai nuanţată teorie despre semnele verbale din Antichitate. Ideile sale semiologice sunt presărate în multe din lucrările sale, chiar şi cele de doctrină teologică, precum *De Trinitate*, sau în *Confesiuni*, dar în special în *De doctrina christiana* şi mai ales în două mici lucrări din tinereţe, *De dialectica* şi dialogul *De Magistro*. Iată, spre a exemplifica aprecierile superlative de mai sus, un pasaj din cap. V al micului tratat *De dialectica* :

> Verbum est unicuiusque rei signum, quod ab audiente possit intelligi, a loquente prolatum. res est quidquid intelligitur vel sentitut vel latet. Signum est et quod seipsum sensui, et praeter se aliquid animo ostendit. Loqui est articulata voce signum dare. Articulata autem dico quod comprehendi litteris potest[9].

Cuvîntul este aşadar un semn verbal specific (*signum*, *dictio*). În procesul comunicării, adică al producerii de semne, Augustin distinge, ca şi stoicii, trei laturi, şi anume: lucrul desemnat (*res*), ceea ce se poate exprima sau semnificatul (*dicibile*, *significatum*) şi, în fine, expresia sonoră ca atare sau semnificantul (*verbum*, *sonum*, *significans*). În tratatul *De doctrina christiana* întîlnim o ingenioasă clasificare a semnelor ca atare, într-un context teoretic mai larg, cel al interpretării textelor sacre. Sunt distinse mai întîi clasa semnelor naturale (*signa naturalia*), interpretate de oameni ca atare, cum ar fi norii ca semn al ploii iminente, şi semne intenţionate sau artificiale (*signa data*), produse de om cu un scop anume. Acestea din urmă cuprind, conform tipului de percepţie senzorială implicată în producerea/receptarea lor, semne vizibile (*signa visibilia*), cum ar fi gesturile, mimica, scrierea etc., şi semne audibile (*signa audibilia*), între care cele mai importante sunt semnele verbale, cuvintele. În ultima parte a micului tratat amintit, Augustin se ocupă cu probleme de etimologie, stilistică, morfologie, sintaxă, pornind de la distincţia teoretică potrivit căreia cuvîntul (*verbum*) poate fi abordat din

9. „Cuvîntul este semnul unui anumit lucru, pentru că, emis de un vorbitor, el poate fi înţeles de un ascultător. Lucrul despre care se vorbeşte este tot ceea ce poate fi înţeles, perceput sau ascuns. Semnul este ceea ce se arată pe sine însuşi simţurilor şi, în afară de sine, mai indică spiritului şi altceva. A vorbi înseamnă a emite un semn cu ajutorul unui sunet articulat. Numesc «sunet articulat» ceea ce poate fi reprezentat prin litere" (AUGUSTIN, *De dialectica*, V, ed. rom., p. 49).

punct de vedere al originii (*origo verborum*), al capacității de a-i influența pe ceilalți (*vis verborum*), al flexiunii și al îmbinării în enunțuri.

La Augustin găsim, de asemenea, cea mai clară și mai nuanțată formulare a distincției dintre limbaj și meta-limbaj, în măsura în care se distinge net între cuvinte care se referă la elemente ale realității non--verbale și cuvinte care desemnează alte cuvinte. Iată, dintre numeroasele de acest tip, un pasaj ilustrativ în acest sens din *De dialectica*:

> Sed tunc verba sunt signa rerum, quando de ipsis obtinent vim; verborum autem, illa de quibus disputatur. Nam cum de verbis loqui nisi verbis nequeamus, et cum loquimur non nisi de aliquibus rebus loquamur, occurrit animo ita esse verba signa rerum, ut res esse non desinant[10].

Teoria semiologico-filosofică a Sfîntului Augustin este complexă, pe alocuri contradictorie și incompletă. Între numeroasele idei despre limbă și limbaj formulate de Augustin în diferite lucrări sunt de amintit alte cîteva. De exemplu, observînd că majoritatea cuvintelor sunt ambigue sau echivoce, Augustin propune în *De doctrina christiana* diferite modalități de dezambiguizare. În *De Magistro*, dialog în care tema principală este cea a raportului între limbaj și cunoaștere, printre alte probleme este formulată și o teorie despre finalitatea limbajului, arătîndu-se că, întrucît semnele sunt secundare prin statutul lor față de lucruri, cunoașterea semnelor este la rîndul ei secundară în raport cu cunoașterea lucrurilor. Semnele doar evocă în conștiința noastră cunoașterea lucrurilor, care este în fapt guvernată de un învățător lăuntric (*magister interior*), singura instanță a veracității lucrurilor desemnate prin cuvinte.

5.4.3. *Direcția descriptiv-gramaticală sau filologică: Școala din Alexandria*

Această componentă a tradiției antice grecești s-a dezvoltat ulterior în raport cu direcția filosofică, deși în strînsă legătură cu aceasta. Dezbaterea fondatoare a acestui curent filologic a fost cea dintre ipotezele *φύσει* și *θέσει* care, cum am văzut mai sus, preocupase generații la rînd de filosofi greci. Transpusă din domeniul speculației filosofice în cel al practicii

10. „Cuvintele sunt semne ale lucrurilor atunci cînd își primesc puterea (de semnificare) de la ele; în schimb, cele discutate de noi aici sunt semne ale cuvintelor. Or, de vreme ce nu putem vorbi despre cuvinte decît cu ajutorul cuvintelor și de vreme ce nu putem vorbi decît vorbind despre anumite lucruri, apare clar că cuvintele sunt semne ale lucrurilor, fără să înceteze să fie (ele însele) și lucruri" (*Ibidem*, p. 53).

greci. Transpusă din domeniul speculaţiei filosofice în cel al practicii descrierii textelor, această polemică s-a conturat în jurul conceptelor de anomalie şi analogie. Inspiraţi de gîndirea stoică, anomaliştii considerau că în limbă, care este un proces natural, există mai multe excepţii decît reguli, capacitatea oamenilor de a influenţa viaţa limbii prin instituirea de reguli fiind extrem de redusă. Dimpotrivă, analogiştii, reprezentaţi mai ales în cadrul Şcolii filologice din Alexandria, convenţionalişti în teorie, căutau în cercetarea practică să pună în evidenţă caracterul regulat şi sistematic al limbii, împărtăşind în acelaşi timp convingerea că, prin uzul repetat al anumitor forme, oamenii pot interveni în alcătuirea limbii, orientînd-o spre un grad superior de regularitate.

Cercetarea lingvistică de tip filologic a apărut la greci din nevoi practice, legate de necesitatea de a gestiona tradiţia epopeilor homerice, textele esenţiale ale culturii şi educaţiei în cetatea elenă antică. După ce secole de-a rîndul circulaseră sub formă orală şi după ce, în secolul al VI-lea î.Hr., fuseseră notate în scris, epopeile homerice *Iliada* şi *Odiseea* circulau în variante diferite, îngreunînd o receptare generală şi consensuală. De aceea, la Alexandria (Egipt), unul dintre cele mai importante centre ale culturii elenistice, unde se afla o celebră bibliotecă, a apărut ideea de a unifica diferitele variante ale epopeilor, precum şi de a explica dificultăţile de înţelegere determinate de prezenţa în texte a unor cuvinte, fonetisme şi forme arhaice sau neuzuale. Cu acest prilej aşadar, în secolul al III-lea î.Hr. s-a născut critica de text sau filologia (în sensul originar al acestui cuvînt, acela de colaţionare a variantelor şi restituire a variantei originare a unui text). Timp de cîteva generaţii succesive, filologii alexandrini au supus analizei materialul lingvistic de care dispunea tradiţia scrisă, emiţînd valoroase observaţii de natură dialectologică, istoric-etimologică şi descriptivă, influenţînd deopotrivă şi eforturile spre unificarea dialectelor greceşti, realizarea, normarea şi cultivarea limbii vorbite comune, aşa-numita *koiné*. De pe poziţii analogiste, filologii alexandrini au contribuit substanţial la impunerea acestei varietăţi a limbii greceşti antice. Se poate aprecia că atitudinea lor faţă de fenomenele lingvistice era una puristă şi prescriptivă, în sensul că se considera că varietatea atică a limbii greceşti, aceea întrebuinţată în secolul clasic, limba lui Platon şi a lui Aristotel, era mai pură decît alte varietăţi. Gramaticile pe care aceşti cărturari le elaborau aveau drept scop principal conservarea acestei variante ideale, protejarea ei de eventualele corupţii, care puteau veni din

partea vorbirii oamenilor neinstruiți. După cum remarcă LYONS, *Introducere...*, p. 20, însuși termenul *gramatică*, întrebuințat de greci pentru a se referi la studiul limbii, atestă, prin sensul său de bază, referitor la „arta scrierii", convingerea că aspectul scris al limbii este esențial și prioritar, din el derivînd aspectul vorbit.

Întemeietorul Școlii filologice alexandrine este Zenodot din Efes († 260 î.Hr.), învățat care a stabilit textul homeric autentic, pe care l-a prevăzut cu un glosar. Urmașul acestuia, Aristofan din Bizanț (cca 257-180 î.Hr.), a perfecționat textul homeric, oferind posterității cea dintîi ediție critică a celor două epopei, *Iliada* și *Odiseea*. Aristofan din Bizanț este și autorul a două lucrări cu caracter lexicografic, cunoscute sub numele de *Λέξεις* 'cuvinte' și, respectiv, *Γλῶσσαι* 'expresii dialectale'.

Cel mai de seamă reprezentant al Școlii din Alexandria este însă Aristarh din Samotrace (220-143 î.Hr.), al cărui nume a devenit sinonim cu ideea de acribie filologică, simț critic și bun-gust. Între numeroasele ediții critice de texte clasice, el a alcătuit și cea mai autoritară ediție critică a lui Homer, ediție prevăzută cu comentarii foarte erudite. Aristarh este acela care a simplificat și sistematizat regulile ortografice ale scrierii grecești și a contribuit enorm la impunerea, în calitate de norme literare, a formelor prezente în uzul lingvistic al oamenilor instruiți.

Între elevii lui Aristarh se remarcă cel mai important gramatician al Antichității, Dionysios Thrax (secolele II-I î.Hr.), a cărui lucrare, intitulată *Arta gramaticii* (*Τέχνη γραμματική*), pune bazele teoretice și terminologice a ceea ce numim gramatica descriptivă tradițională, inventînd majoritatea categoriilor gramaticale preluate apoi de către romani și, implicit, de întreaga tradiție gramaticală europeană. Cele 25 de capitole ale lucrării sale tratează probleme de fonetică și de morfologie ale limbii grecești standard. Sunt expuse sistematic informații și reguli privitoare la sunet, silabă, accent și intonație. În morfologie, la cele patru clase de cuvinte distinse de stoici (nume, verb, conjuncție și articol), Dionysios Thrax adaugă clasele adverbului, participiului, pronumelui și prepoziției, întregind cele opt părți de vorbire, tradiționale în gramaticile europene secole de-a rîndul. Mai precis, clasele de cuvinte din gramatica lui Thrax prezentau următoarea configurație: *numele* (*ὄνομα*) includea substantivul, adjectivul, pronumele nehotărîte și cele interogative; *verbul* (*ῥῆμα*) cuprindea verbul cu formele personale; *participiul* (*μετοχή*), definit ca „participare" atît la

clasa numelui, cît şi a verbului; *articolul* (*ἄρθρον*) includea, alături de articolul propriu-zis, şi unele pronume, cel relativ şi cel demonstrativ; *pronumele* (*ἀντωνυμία*) cuprindea doar pronumele personale şi pe cele posesive; *adverbul* (*ἐπίρρημα*), *conjuncţia* (*σύνδεσμος*) şi *prepoziţia* (*πρόθεσις*) sunt clase al căror conţinut corespunde celui actual. Transpuşi prin calchiere în limba latină, aceşti termeni (*nomen*, *verbum*, *participium*, *articulum*, *pronomen*, *adverbium*, *praepositio*, *coniunctio*), alături de alţi termeni de bază ai gramaticii tradiţionale (*πτῶσις* = *casus* 'caz', *χρόνος* = *tempus* 'timp' etc.), au fost ulterior împrumutaţi sau calchiaţi în toate limbile moderne.

Un alt gramatician din Şcoala alexandrină, Apollonios Dyskolos, care a activat cîteva secole mai tîrziu (secolul al II-lea d.Hr.), a adus numeroase precizări şi nuanţări teoriei gramaticale a lui Dionysios Thrax, completînd-o şi cu o componentă sintactică. Punctul de plecare al analizei sale îl constituie capacitatea de combinare a claselor de cuvinte şi a categoriilor gramaticale, care determină comportamentul sintactic al cuvintelor.

Concepţia gramaticală a alexandrinilor a avut un impact enorm nu doar asupra celei romane şi, prin aceasta, asupra tradiţiei europene medievale, renascentiste şi post-renascentiste, ci şi asupra unora dintre tradiţiile filologice orientale, Dyonysios Thrax fiind de exemplu tradus de timpuriu în limbile armeană, siriacă, arabă şi ebraică, ajungînd astfel să influenţeze concepera celor mai vechi gramatici ale acestor limbi.

5.5. Roma antică: fundamentul lingvistic al celor „şapte arte liberale"

Începînd încă din secolele preclasice, cultura grecească a fost receptată la Roma cu admiraţie şi spirit de emulaţie. Împrumutînd sistemul educaţional grecesc (*encyclopaedia*), romanii au făcut din el punctul central al culturii lor naţionale. Cultivarea limbii a ocupat la romani, începînd cu epoca clasică (secolul I î.Hr.), un loc central în sistemul educaţional al celor şapte arte liberale (*septem artes liberales*), în cadrul căruia ciclul „trivial" (*trivium*) cuprindea *gramatica*, *dialectica* şi *retorica*. În acest context, problemele limbii, atît cele de ordin filosofic-teoretic, cît şi cele practice, au fost intens dezbătute de-a lungul secolelor. Dacă am întrebuinţa concepte moderne, am putea spune că cele trei *artes triviales* corespund noţiunilor de *gramatică*, *semantică* şi

pragmatică; în sensul că gramatica îşi orienta atenţia spre studiul intrinsec al structurilor lingvistice, adică spre relaţia dintre semnele vorbirii, dialectica, definită ca *ars bene disputandi* (Sf. Augustin), se interesa de raporturile dintre semne şi realităţile desemnate, pe cînd retorica, arta de a-i convinge pe alţii în spaţiul public, în calitate de pragmatică, are în vedere raporturile dintre semne şi cei care le utilizează[11].

În cadrul mai larg al imitaţiei sistematice a grecilor, identificăm la Roma încercări de a găsi o explicaţie naturală originii limbajului, într-o manieră epicureică (la poetul L u c r e t i u s, care a trăit între cca 98 şi cca 55 î.Hr., în poemul *De rerum natura*), precum şi ecouri puternice ale disputei între analogişti şi anomalişti, care se desfăşura în spaţiul cultural elenistic. Trecînd cu vederea preocupările de gramatică, dialectică şi retorică ale unor mari autori clasici precum C a e s a r însuşi (101-44 î.Hr., autor al unui tratat intitulat *De analogia*) sau C i c e r o (106-43 î.Hr.), să stăruim mai mult asupra lui M a r c u s T e r e n t i u s V a r r o (116-27 î.Hr.) şi M a r c u s F a b i u s Q u i n t i l i a n u s (cca 30-100 d.Hr.), cei mai importanţi teoreticieni în domeniile gramaticii şi, respectiv, retoricii.

Autor al unei vaste lucrări cu caracter enciclopedic intitualtă *De lingua latina*, în 25 de cărţi, dintre care nu ni s-au păstrat decît cărţile V-X, Varro se manifestă ca adept al unei poziţii moderate şi sintetice, între doctrina analogistă şi cea anomalistă. După ce expune pe larg cele două ipoteze, Varro îşi formulează (în cartea a X-a a tratatului) propria concepţie, conform căreia limba este un fenomen foarte complex, în care coexistă simetriile şi regulile, dar şi abaterile şi excepţiile de la reguli. Uzul (*usus, consuetudo*), întrebuinţarea concretă a limbii, este acela care determină acceptarea sau respingerea unor forme, fie ele regulate sau asimetrice, sancţionînd şi eliminînd anumite fenomene, conferind altora prestigiu (*auctoritas*), în funcţie de necesităţile concrete ale vorbitorilor din fiecare epocă. Varro observă aşadar că limba se schimbă de la o epocă la alta prin acţiunea tuturor vorbitorilor, sarcina gramaticienilor fiind aceea de a înregistra şi explica respectivele schimbări. De la Varro ne-a rămas o originală încercare de a clasifica părţile de vorbire, după un criteriu flexionar, al cazului şi al timpului, în patru clase: cuvinte care cunosc flexiunea cazuală (substantiv, pronume, adjectiv etc.), cuvinte care acceptă categoria modului (verbul), cuvinte care acceptă ambele categorii (participiul) şi cuvinte care le resping pe amîndouă (adverbul, prepoziţia,

11. Vezi, pentru detalii, MUNTEANU, *Natura semiotică...*, *passim*.

conjuncția). Nereușind să inventeze o metodă cu adevărat științifică, Varro a făcut însă multe distincții și observații valide în domeniul etimologiei, reușind să distingă și să definească mai multe straturi lexicale ale împrumuturilor grecești în limba latină, și în cel al foneticii istorice, definind corect fenomenul rotacismului intervocalic al lui *s*, în cuvinte precum *meliosem* > *meliorem*, *Valesius* > *Valerius* etc. În lucrarea pierdută *De sermone Latino*, Varro stabilește patru criterii ale corectitudinii (*latinitas*): *natura*, *analogia*, *consuetudo* și *auctoritas*, concepte pe care le vom regăsi la urmași[12].

Quintilianus, celălalt învățat roman menționat mai sus, în lucrarea cu conținut pronunțat practic *Institutio oratoria*, în 12 cărți, se situează și el pe poziții teoretice conciliante, între anomalism și analogism. După Quintilianus, asupra limbii acționează patru factori: rațiunea (*ratio*), uzul (*consuetudo*), vechimea (*vetustas*) și prestigiul (*auctoritas*). Se înțelege că, în spiritul concepției antice, se are în vedere, implicit, limba cultivată, varietatea literară a limbii latine. Între acțiunea rațiunii, care tinde să impună formele conforme regulilor și simetriei, și cea a uzului, care poate impune forme anormale, subzistă un conflict, rezolvat de cele mai multe ori în favoarea uzului, văzut ca instanță ultimă în cadrul vorbirii (*consuetudo... certissima loquendi magistra*). Ceilalți doi factori acționează asupra normelor unei epoci în măsura în care dețin prestigiul vechimii sau al scriitorilor recunoscuți ca modele.

5.6. Evul Mediu latin: emergența gramaticii

În perioada imperială a culturii romane, preocupările teoretice cedează locul redactării de gramatici orientate spre cultivarea practică a limbii latine, cu atît mai mult cu cît conservarea purității limbii latine (*latinitas*) devenise din ce în ce mai dificilă o dată cu intrarea în defensivă nu doar a puterii romane, ci și a culturii antice. Sunt redactate mai ales lucrări cu caracter de manual școlar, care au marele merit de a fi rafinat și fixat inventarul conceptual și terminologic al gramaticii tradiționale. Dintre numeroasele asemenea gramatici[13] practice, mai intens au circulat, în numeroase cópii, gramaticile lui A e l i u s D o n a t u s (spre anul 355)

12. Vezi PAGLIARO, *Storia...*, p. 27.
13. Adunate și editate în chip magistral în monumentala serie *Grammatici Latini ex recensione H. Keilii*, 7 vol., Leipzig, 1855-1890.

şi a lui P r i s c i a n u s din C e s a r e e a (începutul secolului al V-lea), întrebuinţate în şcoală pînă tîrziu în secolul al XVII-lea, pentru învăţarea limbii latine clasice, latina marilor autori.

Aelius Donatus, al cărui nume devenise apelativ comun pentru noţiunea de 'gramatică şcolară', a efectuat în a sa *Ars grammatica* o adaptare la limba latină a gramaticii lui Dionysios Thrax, descriind cele opt clase de cuvinte (*partes orationis*), după cum urmează: *nomen, pronomen, verbum, adverbium, participium, coniunctio, praepositio* şi *interiectio*. Întrucît limba latină nu cunoaşte articolul, Donatus şi urmaşii lui ignorau această parte de vorbire, distingînd însă interjecţia, pe care grecii o includeau în clasa verbului, drept clasă aparte.

Priscianus a redactat o masivă gramatică în 18 cărţi, *Institutiones rerum grammaticarum* (păstrată într-o redacţiune mai tîrzie, de prin 526-527, a discipolului său Theodorus Dionysius), dedicată mai ales problemelor de fonetică, ortografie, ortoepie, formarea cuvintelor şi morfologie, dar şi celor de sintaxă, şi orientată cu precădere spre scopuri practic-prescriptive.

Interesant pentru lingvişti, în special pentru istoricii limbilor neolatine, este un text redactat după toate probabilităţile în secolul al III-lea de către un anonim care a trăit în nordul Africii. Cunoscut sub numele de *Appendix Probi*, deoarece ni s-a transmis ca o anexă la un exemplar copiat în secolul al VII-lea din gramatica lui Valerius Probus, acest mic tratat are un pronunţat caracter normativ: ocupîndu-se de chestiuni referitoare la forma cuvintelor, la flexiune, ortografie, omonimia lexicală şi verbele deponente din limba latină, autorul anonim încearcă frecvent să impună norma clasică, recomandînd eliminarea din vorbire a formelor considerate „greşite" sau „vulgare". Or, tocmai aceste forme populare sunt interesante pentru noi astăzi, întrucît înregistrarea lor atestă întrebuinţarea largă în latina numită populară sau vulgară a unor variante care explică evoluţiile fonetice sau semantice din limbile romanice. Din lunga listă de astfel de cupluri lexicale puse faţă în faţă pe baza opoziţiei „recomandat"/ „nerecomandat", cităm: *vetulus non veclus* (*cf.* rom. *vechi*, ital. *vecchio*), *auris non oricla* (*cf.* rom. *ureche*, ital. *orecchia*), *riuus non rius* (*cf.* rom. *rîu*, span. *rio*), *catulus non catellus* (*cf.* rom. *căţel*).

După modelul lui Donatus şi al lui Priscianus sunt alcătuite, în Evul Mediu latin, numeroase gramatici ale limbii latine, între care pot fi amintite cele atribuite lui B e d a V e n e r a b i l u l (673-735), lui A l c u i n (730-804), sfetnicul principal al lui Carol cel Mare şi iniţiator al unei vaste reforme culturale care viza renaşterea latinei clasice, sau lui

R e m i g i u s d i n A u x e r r e († 908). Condiţiile în care se afirmă concepţiile despre limbă şi limbaj sunt însă radical schimbate. Victoria istorică a creştinismului în întregul spaţiu european, precum şi într-o considerabilă parte a Orientului Apropiat, impun atenţiei şi alte limbi decît greaca şi latina, în primul rînd prin traducerea Bibliei în alte limbi decît cele originare ale creştinismului: în coptă (secolul al III-lea) şi gotică (secolul al IV-lea), în armeană (secolul al V-lea), în irlandeză (secolul al VII-lea), engleza veche (secolul al VIII-lea), slavonă (secolul al IX-lea) etc. Latina şi greaca îşi menţin statutul de limbi de cultură pentru Occidentul şi, respectiv, Orientul creştin, dar vechea atitudine normativă face loc unei abordări mai diverse, bazată pe erudiţie şi enciclopedism. Vechile varietăţi literare se transformă ele însele în ceea ce numim l a t i n a m e d i e v a l ă şi, respectiv, g r e a c a m e d i o - b i z a n t i n ă . În acest cadru, sunt de amintit contribuţiile unor cărturari precum M a r t i a n u s C a p e l l a , autor al unei ample lucrări erudite intitulată *De nuptiis Philologiae et Mercurii* (între 410 şi 430), un amplu tratat dedicat celor şapte *artes liberales*, în cadrul căruia partea cea mai consistentă este rezervată *trivium*-ului clasic (*grammatica*, *dialectica*, *rhetorica*), şi A n i c i u s M a n l i u s S e v e r i n u s B o e t h i u s (470-524), traducător al lui Aristotel în limba latină şi autor al unui amplu comentariu la micul tratat *De interpretatione* al lui Aristotel, versiune care a influenţat masiv gîndirea lingvistico-teoretică în perioada Scolasticii, oferindu-i baza terminologică[14].

De notat, pentru interesul ei istoric, este şi polemica din secolul al IV-lea între E u n o m i u s , care susţinea învăţătura despre originea divină a limbajului, şi S f . G r i g o r i e d i n N i s s a , care, dimpotrivă, se pronunţa pentru ipoteza că limbajul este o invenţie omenească. Cunoscută este şi vasta lucrare enciclopedică *Etymologiarum sive originum libri XX* redactată între anii 625 şi 636 de către I s i d o r u s , e p i s c o p d e S e v i l l a (cca 570-636). Concepută de autor ca o reprezentare exhaustivă a tuturor cunoştinţelor ştiinţifice omeneşti şi percepută ca atare de generaţii de erudiţi, *Etimologiile* lui Isidor constituie şi astăzi o sursă inepuizabilă de informaţii lexicologice, etimologice şi literare. Într-o modalitate socotită

14. Boethius a formulat clar şi memorabil ideea că raţiunea umană semnifică lucrurile prin cuvinte, acţionînd ca un mediator între acestea şi realitate: *vox vero conceptiones animi intellectusque significat, ipsi vero intellectus et concipiunt subiectas res et significantur a vocibus* (*apud* PAGLIARO, *Storia*..., p. 29).

astăzi neştiinţifică, dar general acceptată în Antichitate şi Evul Mediu, Isidor încearcă în mod sistematic să explice trăsăturile lucrurilor desemnate (din domenii diverse ale cunoaşterii, precum medicină, drept, teologie, istoria sacră, Biblie, cultură ebraică, diferite secte şi şcoli filosofice, biologie, geografie, metalurgie, gimnastică, teatru, construcţia vaselor, arhitectură, vestimentaţie, bucătărie etc.) prin artificii etimologice dintre cele mai surprinzătoare.

5.7. Scolastica: gramaticile speculative, modiştii

O poziţie absolut distinctă şi decisivă în evoluţia spre modernitate a reflecţiilor asupra problemelor limbajului o ocupă Scolastica latină (secolele al XIII-lea – al XIV-lea), epocă de apogeu a gîndirii medievale în toate domeniile, cu precădere în filosofie, logică şi teologie, epocă ce premerge şi anticipă, în multe privinţe, Renaşterea. Ideile filosofice despre limbaj se conturează pe de o parte în procesul de învăţămînt – sunt întemeiate în această epocă primele universităţi din spaţiul european –, iar pe de altă parte, în focul polemicilor legate de preluarea moştenirii antice redobîndite prin traduceri din Aristotel şi Platon, făcute prin intermediar arab. Cea mai cunoscută polemică a epocii este cea dintre realişti şi nominalişti, dispută care actualizează în fond, într-o nouă ecuaţie, vechea confruntare între naturalism şi convenţionalism (*θέσει/φύσει*). Invocîndu-i pe Platon şi pe Sf. Augustin, realiştii, între care cel mai cunoscut şi mai des amintit este D u n s S c o t u s (1266-1308, opera capitală: *Tractatus de primo principio*), susţin că *universaliile* sau ideile de maximă generalitate cum sunt cele de gen şi specie deţin o existenţă primordială în raport cu lucrurile concrete. Între concepte şi lucruri există o relaţie mediată prin limbaj, aşa încît noţiunile sau ideile există simultan cu cuvintele care le reflectă.

Nominaliştii, care se revendică de la Aristotel direct sau din comentariile aristotelice ale lui Boethius, afirmă că universaliile nu au existenţă reală, ci doar una intelectuală, ca produse ale spiritului. R o s c e l l i n u s (secolul al XII-lea) şi G u i l e l m u s O c c a m (1285-1349, opera capitală: *Summa totius logicae*) sunt cei mai iluştri reprezentanţi ai doctrinei nominaliste. Pentru Occam, universaliile sunt semnele convenţionale ale lucrurilor, singurele care au o existenţă reală şi perceptibilă. Universalii mentale precum genul sau specia sunt, după el,

predicate ale unor clase de obiecte, iar cuvintele sunt substitute convenţionale ale ideilor şi conceptelor, instituite în mod arbitrar de către oameni. Pe această bază teoretică, se impune în epocă ideea că dincolo de diferenţele dintre limbi există o gramatică universală cuprinzînd scheme universal valabile, care sunt schemele gîndirii logice. Expresia cea mai clară a acestei idei o găsim la Roger Bacon (1214-1294): *Grammatica una et eadem est secundum substantiam in omnibus linguis, licet accidentaliter varietur.* = „Gramatica este una şi aceeaşi prin esenţă în toate limbile, deşi diferă în mod accidental".

Cea mai originală şi mai complexă contribuţie a Scolasticii la istoria ideilor lingvistice o reprezintă teoria logico-semantică denumită *de modis significandi,* susţinută de o serie întreagă de autori cunoscuţi sub numele de *modistae* „modişti". Numele reprezentanţilor acestei şcoli vine de la conceptul de *modus,* care se afla în centrul teoriei lor. Cei mai cunoscuţi gînditori care au ilustrat această teorie sunt Albertus Magnus, Sigerus de Cortraco, Thomas de Aquino, Thomas din Erfurt, Martinus de Dacia, Johannes de Dacia, Boethius de Dacia ş.a. Originea primară a miezului teoriei modiste se află la Aristotel, în celebra reprezentare triadică a semnului verbal, preluată de gramaticienii medievali prin comentariile lui Boethius (v. *supra,* § 5.4.2).

Albertus Magnus (cca 1206-1280), profesor la universităţile din Paris şi Köln, magistru între alţii al lui Thomas de Aquino, mare gînditor şi teolog el însuşi, a scris în jurul anului 1240 o lucrare intitulată *De modis significandi,* în care distinge trei tipuri de *modi,* şi anume *modus essendi* 'modul existenţei', *modus intelligendi* 'modul înţelegerii' şi *modus significandi* 'modul semnificării', corespunzătoare celor trei elemente ale triunghiului semiologic aristotelic: lucrul desemnat (*res*), conceptul sau înţelesul (*intelectus*) şi cuvîntul (*vox*).

Aceasta este distincţia fondatoare a *gramaticilor speculative*[15], dintre care cea mai cunoscută este *Tractatus de modis significandi sive Grammatica speculativa,* elaborată în jurul anului 1300 de către Thomas din Erfurt[16]. După părerea lui Eugenio Coseriu,

15. La baza acestei denumiri se află o desemnare metaforică a limbii, văzută ca oglindă (*speculum*) a realităţii.

16. Multă vreme, acest tratat a fost atribuit lui Duns Scotus, pînă cînd M. Grabmann, *De Thoma Erfordiensi auctore Grammaticae quae Joanni Duns Scoto adscribitur Speculativae,* în „Archivum franciscanum historicum", nr. 15 (1922), a dovedit în mod convingător că această operă îi aparţine lui Thomas din Erfurt.

avem de-a face nu cu o semantică lingvistică propriu-zisă, în sensul actual al termenilor, ci mai degrabă cu o „semantică a desemnării" (*Bezeichnungs-semantik*) sau „a lucrurilor desemnate" (*Sachsemantik*)[17]. Complicatul eşafodaj al tratatului poate fi redus la ideea filosofică fundamentală că existența sau ființa (*esse*) se reflectă în rațiunea umană (*intellectus*) prin intermediul semnificării cu ajutorul cuvintelor (*significare*). Corespunzător acestor trei dimensiuni, există trei tipuri principale de „moduri": „moduri ale ființării" (*modi essendi*), „moduri ale înțelegerii" (*modi intelligendi* sau *concipiendi*) şi „moduri ale semnificării" (*modi significandi*). Relația dintre ele reflectă deopotrivă şi unitatea ideală a principalelor discipline teoretice medievale: metafizica corespunde nivelului *esse*, logica sau dialectica – nivelului *intelligere*, iar gramatica – nivelului *significare*. Existența, gîndirea şi limbajul sunt astfel văzute de modişti într-o complexă interdependență şi unitate, conform următorului mecanism: trăsăturile specifice ale lucrurilor, „modurile lor de ființare" (*modi essendi*), sunt percepute de către rațiunea umană datorită capacității acesteia de a reflecta realitatea (*modi intelligendi activi*). Asumate de rațiune, trăsăturile lucrurilor devin „moduri de înțelegere «suferite» sau trăite" (*modi intelligendi passivi*). Prin capacitatea intrinsecă a rațiunii de a semnifica conceptele, adică modurile pasive, sunetele vorbirii dobîndesc putința de a desemna noțiuni (*modi significandi activi*), proces prin care cuvintele reflectă prin trăsăturile lor trăsăturile corespondente ale lucrurilor (*modi significandi passivi*). Actul semnificării transformă complexele sonore simple (*voces*) în expresii lingvistice dotate cu sens (*dictiones*) şi în părți de vorbire (*partes orationis*). După cum observă în continuare COSERIU, *ibidem*, nivelul lingvistic este realizat de relația *modi essendi* → *modi intelligendi passivi* → *modi significandi activi*, cu alte cuvinte: proprietăți ale lucrurilor → proprietăți ale lucrurilor aşa cum sunt ele reflectate de rațiune → proprietăți ale formelor lingvistice.

Pe baza acestei scheme, sunt descrise şi clasificate toate clasele de cuvinte, împreună cu proprietățile sau „accidentele" lor. Substantivele, de pildă, semnifică substanțe, adică stări permanente ale ființei, pe cînd verbul semnifică mişcarea sau schimbarea. Categoriile gramaticale ale genului, numărului, cazului, timpului etc. semnifică accidente (*modi accidentis*) ale ființei ş.a.m.d. Pe aceeaşi bază, numele (*nomen*), definit ca *modus entis* „mod al ființei", cunoaşte următoarele diviziuni:

---

17. COSERIU, *Geschichte...*, I, p. 154.

- *nomen proprium*, corespunde „modului individuației" (*modus individuationis*) și desemnează persoane unice;
- *nomen commune*, desemnează clase de indivizi:
  – *nomen substantivum* (cuprinde cinci clase),
  – *nomen adiectivum* (cuprinde 24 de clase).

Un alt punct important al teoriei scolastice îl reprezintă distincția dintre limbaj și meta-limbaj, operată de gînditorii acestei epoci mult mai clar și mai sistematic decît fusese ea enunțată de Sf. Augustin[18] și cunoscută sub numele de „teoria supoziției" (*suppositiones*). O primă formulare a acestei teorii o întîlnim în a doua jumătate a secolului al XII-lea la Guilelmus de Shyreswood († 1249), care stabilea distincția între *suppositio materialis*, am spune astăzi întrebuințarea metalingvistică a unui semn, ca de exemplu în enunțurile „*homo* conține două silabe" sau „*homo* este un substantiv", pe de o parte, și *suppositio formalis*, întrebuințarea lingvistică propriu-zisă a unui semn, pentru a desemna lucrul pe care îl substituie, ca în enunțul „homo est animal rationale". Dezvoltări ulterioare ale acestei teorii înregistrăm la numeroși alți învățați precum Thomas de Aquino (1225-1274), Guilelmus Occam (1285-1349) sau Petrus Hispanus Portugalensis (cca 1219-1277), papă sub numele Ioan al XXI-lea. În tratatul *Summulae logicales* al acestuia din urmă, cel mai cunoscut manual de logică medievală (păstrat în peste 300 de manuscrise), se face distincția între:

a) *significatio* = semnificația ca atare a cuvîntului, adică conținutul semantic intrinsec al semnului, indiferent de context;
b) *appelatio* = raportul dintre semnul verbal și obiectul pe care îl desemnează;
c) *suppositio* = abordarea unui cuvînt ca semn în sine, adică în calitate de obiect.

Dimensiunea supoziției definește așadar funcția metalingvistică a limbajului, cazul în care discursul se referă la cuvinte ca la niște lucruri desemnate. Pentru această funcție Petrus Hispanus distinge două tipuri de supoziții:

18. Vezi *supra*, § 5.4.2.

1. *suppositio formalis*, care reprezintă întrebuințarea unui cuvînt ca substitut al unei realități care îi este exterioară, pentru a semnifica anumite trăsături ale obiectului desemnat;
2. *suppositio materialis*, reprezentînd întrebuințarea unui cuvînt pentru sine însuși, într-un context în care se face referire la acel cuvînt ca reprezentant al unei clase de cuvinte (ca de exemplu în definiții) sau ca structură sonoră.

De exemplu, în cazul cuvîntului *homo* 'om', prin supoziția formală se pun în evidență trăsături ale obiectului desemnat de acest cuvînt și anume *mortalis* 'muritor' (*suppositio communis*), *animal* 'însuflețit' (*suppositio logica*), *masculinus* 'masculin' (*suppositio simplex*), *terram habitat* 'locuiește pe pămînt' (*suppositio distributiva*).

După cum s-a observat[19], acest tip de semantică logică, vizînd deopotrivă atribute ale obiectelor, ca și elemente din sensul lexical și cel gramatical, are trăsături comune cu componenta semantică din gramaticile generativ transformaționale moderne.

Ca o apreciere conclusivă a celor spuse pînă acum, să remarcăm că în epoca Scolasticii, abordarea problemelor limbii s-a efectuat de pe poziții prioritar speculative și filosofice, tendința de a delimita și defini universaliile lingvistice contribuind la rafinarea logicii formale și mai puțin la cunoașterea limbilor concrete. Abia epoca Renașterii, care va aduce cu ea emanciparea noilor limbi literare europene de sub tutela limbii latine, va conduce la noi perspective în abordarea concretă a limbilor. Ca excepții, în epoca Scolasticii pot fi citați autori ca R o g e r B a c o n (cca 1214-cca 1292), care a scris o gramatică a limbii grecești și una a limbii ebraice, sau un tratat anonim din secolul al XII-lea sau al XIII-lea (păstrat împreună cu *Eddele* lui S n o r r i S t u r l u s o n), care conține, sub forma unui manual de ortografie, o descriere foarte precisă a inventarului fonetic al vechii limbi scandinavice[20]. Deși a trăit în plină epocă a Scolasticii, D a n t e A l i g h i e r i (1265-1321), a cărui experiență personală epocală de creator al limbii literare italiene prin scrierea *Divinei Comedii* i-a oferit o cu totul altă experiență a limbii, a exprimat în

19. COSERIU, *Geschichte*, I, p. 131, GRAUR – WALD, *Scurtă istorie...*, p. 38.
20. Vezi MOUNIN, *Istoria*, p. 77.

lucrarea *De vulgari eloquentia*[21] o seamă de idei noi cu privire la limbă, referindu-se în special la posibilitatea și necesitatea ca limbile populare să devină limbi aulice sau literare, egale în prestigiu și expresivitate cu limba latină. Dante este de asemenea deplin conștient de caracterul istoric al limbilor, idee care le era străină predecesorilor săi medievali.

5.8. Renașterea: redescoperirea limbilor clasice

Evoluția ideilor lingvistice în vremea Renașterii europene trebuie pusă în legătură cu două evenimente istorice care au determinat adînci mutații în mentalitatea omului european. Este vorba mai întîi de „redescoperirea" de către umaniștii italieni din secolele al XIV-lea – al XV-lea a culturii clasice greco-latine în formele sale socotite „pure" sau „genuine", pe de o parte, și de orizonturile noi de cunoaștere deschise de descoperirea noilor lumi, de peste oceane, a Americii în primul rînd (în anul 1492), pe de altă parte. Mentalitatea scolastică, bazată aproape exclusiv pe gîndirea teologică și pe logica formală aristotelică, începe să facă loc uneia noi, a diversității și multiplicității culturale. Limba latină va continua o vreme să joace rolul de limbă de cultură, dar este vorba acum de o nouă variantă a latinei, orientată spre latina clasică, socotită modelul suprem de clasicitate și pusă în opoziție cu latina scolastică, văzută în mod depreciativ ca un jargon arid și osificat al universităților. Contactul cu noile culturi și limbi de peste mări impun atenției europenilor realitatea marii diversități a limbilor. Probleme lingvistice noi ridică și tendința istorică a limbilor naționale ale Europei de a accede la rangul de limbi de cultură, capabile să susțină o tradiție literară, filosofică și științifică. Rînd pe rînd, provensala, franceza, italiana, germana, engleza, spaniola etc. devin obiect de studiu și de preocupări pentru gramaticieni sau lexicografi.

Noile idei, dezvoltate în opoziție cu doctrina scolastică profesată încă în universități, își găsesc o expresie teoretică în opera unui Juan Luis Vives (1492-1540), învățat mai puțin cunoscut pînă recent, cînd ideile sale au fost făcute cunoscute, între alții, de COSERIU, *Geschichte...*, p. 162-163. Polemic față de studiul abstract al limbajului practicat de scolastici se exprimă Vives în lucrările sale *De anima et vita*,

21. Vezi traducerea românească a tratatului de Petru Creția, în Dante, *Opere minore*, ediție îngrijită de Virgil Cândea, Univers, București, 1971.

De ratione dicendi, *De disciplinis* şi *Adversus pseudodialecticos*, arătînd că nu există o gramatică universală, valabilă pentru toate limbile, ci mai degrabă gramatici specifice pentru fiecare limbă în parte. Prin aceasta, Vives îşi dă seama de caracterul istoric şi specific al fiecărei limbi, care trebuie recunoscut şi studiat ca atare. Împotriva definirii limbii ca reflectare prin raţiune a realităţii, Vives afirmă că limba este un instrument al comunicării interumane, reflectînd nu doar nivelul raţional-logic, ci şi afectivitatea, fantezia, ca şi voinţa oamenilor. Mai cunoscut ca adversar al scolasticismului şi promotor al unor noi orientări în problemele practice ale învăţării limbilor a fost savantul umanist francez P e t r u s R a m u s (1515-1572), autor al primei lucrări de filosofie scrise în limba franceză (*Dialectique*, 1555), autor deopotrivă al unor gramatici ale limbilor latină, greacă şi franceză, şi al tratatului *Scholae grammaticae* (1562), în care teoretizează necesitatea ca limbile clasice să fie învăţate prin metoda comentării textelor autorilor clasici, iar cele moderne, prin respectarea uzului general al vorbitorilor, care trebuie urmărit cu atenţie şi studiat de gramaticieni.

În această epocă încep să fie alcătuite glosare sau dicţionare plurilingve, una dintre primele lucrări de acest gen fiind celebrul *Dictionarium linguae Latinae* (1502) al lui A m b r o g i o C a l e p i n o (cca 1455-1511). Din acelaşi secol datează şi cea dintîi încercare de clasificare tipologică a limbilor, datorată lui J o s e p h u s J u s t u s S c a l i g e r (1540-1609); în lucrarea sa *Diatriba de Europaeorum linguis* din anul 1599, fără să ajungă la constatarea unor relaţii genealogice sau de înrudire între limbi, acest umanist italian propunea drept criteriu de clasificare forma pe care diferite limbi o prezintă pentru noţiunea „Dumnezeu", distingînd patru grupuri de limbi mai mari (grec – *θεός*, latin – *deus*, german – *Gott* şi slav – *bog*), alături de alte şapte grupuri mai mici (albanez, irlandez, cimric/breton, tătăresc, finic/lapon, maghiar şi basc).

5.9. Epoca clasică şi perioada care i-a urmat. Raţionalismul

Secolul al XVII-lea reprezintă pentru cultura europeană (şi, în mod indirect, pentru cea universală) momentul unei sinteze decisive. Ideile şi formele clasicităţii greco-latine, asimilate prin umanişti, marea acumulare de fapte şi informaţii noi în diferite domenii ale cunoaşterii, revizuirile la care au fost supuse mentalităţile şi comportamentul oamenilor Bisericii în

urma confruntării cu criticile Reformei sunt doar cîțiva dintre factorii cultural-istorici care au avut un impact direct şi asupra evoluției ideilor despre limbă. Perioada clasicismului european, eon spiritual în cadrul căruia cultura clasică franceză a jucat rolul unui model, este dominată simbolic de epistema raționalistă, a cărei paradigmă o constituie gîndirea marelui filosof francez René Descartes (1596-1650). Publicat în 1637, micul său „tratat despre metodă" (*Discours de la méthode pour bien conduire sa raison, et chercher la verité dans les sciences*) instituie rațiunea umană drept sursă unică şi criteriu suprem al cunoaşterii adevărului („dubito, ergo cogito, cogito, ergo sum"), propunînd şi un set de principii şi elemente de metodă care vor pune bazele teoretice ale ştiinței moderne. Între acestea, sunt de menționat următoarele: rațiunea nu trebuie să accepte decît ceea ce i se impune cu evidență; este nevoie întotdeauna ca problemele complexe să fie disociate în probleme parțiale, mai simple; întotdeauna trebuie să accedem treptat, de la ideile simple către idei mai complexe; clasificările în sînul unei mulțimi de lucruri trebuie să fie întotdeauna complete.

Despre problemele limbajului uman şi ale limbilor, Descartes nu s-a exprimat în mod detaliat, singurele teme abordate de el tangențial fiind cele legate de ideea limbii ca trăsătură caracteristică a umanului şi ideea utilității unei limbi universale[22]. Cu acuitatea tipică marilor gînditori, Descartes constată că, prin limbaj, omul reuşeşte să creeze mereu noi enunțuri, pornind de la un număr limitat de unități şi reguli gramaticale, ceea ce înseamnă că limbajul uman este o expresie a rațiunii universale. El mai formulează ideea că, dacă ar avea la îndemînă o limbă perfectă, universal recunoscută şi perfect logic alcătuită (care ar avea, printre altele, o singură clasă de declinare, o singură clasă de conjugare şi o flexiune regulată), rațiunea umană ar fi în stare să instituie o ordine ideală în universul cunoaşterii.

5.10. Gramatica de la Port-Royal: fundamentele universal-logice ale limbajului

Considerate mai degrabă utopice de majoritatea lingviştilor moderni, aceste două idei ale lui Descartes constituie principiile teoretice şi armătura argumentativă a oricărui tip de abordare raționalist-logicistă a

22. Vezi COSERIU, *Geschichte*... II, p. 44.

problemelor limbii, principii concretizate în epoca clasicismului prin aşa-numitele „gramatici raționale", al căror prototip a fost *Gramatica de la Port-Royal*, publicată în 1660 de învățații francezi A n t o i n e A r n a u l d (1612-1694) şi C l a u d e L a n c e l o t (1615-1695), cu titlul complet *Grammaire générale et raisonnée, contenant les fondaments de l'art de parler expliqués d'une manière claire et naturelle, les raisons de ce qui est commun à toutes les langues, et les principales différences qui s'y rencontrent, et plusieurs remarques nouvelles sur la langue françoise*[23].

Cei doi autori, dintre care unul era profesor de greacă (Lancelot), iar celălalt logician (Arnauld), şi-au propus în mod expres crearea unei metode generale de învățare a tuturor limbilor, prin identificarea şi formularea unui număr de reguli raționale şi universal valabile. Ei porneau de la convingerea că o ştiință teoretică a principiilor universale trebuie distinsă de gramaticile obişnuite, care au în vedere cazurile particulare ale unor limbi anume. Această distincție epistemologic-fondatoare a fost formulată cu multă claritate de un comentator din generația următoare al *Gramaticii de la Port-Royal*, C é s a r C h e s n e a u d u M a r s a i s (1676-1756), care scria:

> *Gramatica generală* este deci ştiința rațională a principiilor generale şi imuabile ale vorbirii rostite sau scrise în toate limbile. O *gramatică particulară* este arta de a acomoda la principiile imuabile şi generale ale vorbirii instituțiile arbitrare şi uzuale ale unei limbi particulare. *Gramatica generală* este *o ştiință*, pentru că ea nu are drept obiect decît speculația rațională asupra principiilor generale ale vorbirii; o *gramatică particulară* este *o artă*, pentru că are în vedere aplicarea practică a instituțiilor arbitrare şi uzuale ale unei limbi particulare la principiile generale ale vorbirii. Ştiința gramaticală este anterioară tuturor limbilor, pentru că principiile ei se bucură de un adevăr etern şi doar presupun posibilitatea limbilor; arta gramaticală, dimpotrivă, este posterioară limbilor, pentru că întrebuințarea limbilor trebuie să existe înainte ca acestea să fie raportate în chip artificial la principiile generale[24].

Lucrarea autorilor janseniști de la Port-Royal are două părți. Partea I (*Où il est parlé des lettres et des caractères de l'écriture*) se prezintă ca o încercare de a formula nişte principii generale ale îmbinării sunetelor şi ale formării cuvintelor, valabile în intenție pentru orice limbă (deşi

23. Am consultat acest text important în ediția anastatică Antoine Arnauld, Claude Lancelot, *Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal* (...), avec une introduction historique par M.A. Bailly, Slatkine Reprints, Geneva, 1993.
24. *Apud* A. Bailly, *Notice biographique et littéraire* la ed. cit., p. VI-VII.

exemplele date sunt doar din franceză, latină, greacă şi ebraică). Partea a II-a (*Où il est parlé des principes et des raisons sur lesquelles sont appuyées les diverses formes de la signification des mots*) tratează despre regulile de alcătuire a discursului; cu alte cuvinte, dacă am folosi temeni moderni, vom spune că se încearcă definirea trăsăturilor semantice şi a posibilităţilor combinatorii ale claselor de cuvinte (substantiv, pronume, numeral, verb etc.), înţelese ca universalii, care se combină într-o manieră identică în toate limbile. În principiu, demersul gramaticienilor de la Port-Royal este similar cu cel al autorilor de gramatici speculative din perioada Scolasticii şi are la bază premisa că actul vorbirii reprezintă exteriorizarea prin semne verbale a conceptelor create de raţiunea umană. Sunt distinse două mari clase de semne-cuvinte, şi anume: 1) cuvinte care desemnează obiecte ale gîndirii (nume, articol, pronume, participiu, prepoziţie, adverb) şi 2) cuvinte care desemnează moduri de a gîndi (verb, conjuncţie, interjecţie). Ignorîndu-se diversitatea structurării semantice a limbilor, se consideră că orice enunţ, propoziţie sau frază, poate fi redus la un enunţ de tip logic, orice verb putînd fi convertit în verbul „a fi", nucleul enunţului afirmativ. În consecinţă, orice enunţ poate fi convertit într-un enunţ asertiv de tipul „A este B". De exemplu, propoziţiile din limba latină *Petrus affirmat* 'Petru afirmă' sau *Sedeo* '(Eu) stau jos' ar putea fi convertite în enunţurile logic-asertive *Petrus est affirmans* 'Petru este afirmînd', respectiv *Ego sum sedens* '(Eu) sunt stînd jos'. Orice frază, oricît de complexă, ar putea fi redusă la componentele sale „logice" primare, de tipul S ↔ P. A devenit celebru exemplul frazei *Dieu invisible a créé le monde visible*, care poate fi redusă la următoarele trei componente logice:

1. *Dieu est invisible.*
2. *Il a créé le monde.*
3. *Le monde est visible.*

Reformulată pentru a satisface cerinţa „universalităţii", fraza ar suna *Le dieu qui est invisible a créé le monde qui est visible.*

De altfel, punctul forte al doctrinei raţionaliste constă tocmai în această perspectivă „funcţionalistă" asupra limbii, înţeleasă ca posibilitate de a genera la nesfîrşit enunţuri dintre cele mai diverse, pe baza unor reguli raţionale. Transformînd orice tip de enunţ într-unul de tip logic, raţionaliştii intuiesc principiul central al gramaticii generativ-transformaţionale moderne, al cărui creator, Noam Chomsky, şi-a şi intitulat, deloc întîmplător, una dintre cărţi *Cartesian Linguistics* (New York, 1966)! În perspectivă istorică, s-a apreciat că *Gramatica de la*

Port-Royal a avut o influență enormă în secolul care a urmat, servind de model pentru numeroase lucrări similare, deși, ca și modelul lor, toate aceste gramatici raționale „se înscriau în limitele tradiției clasice și nu au dat naștere la nici o teorie lingvistică nouă" (LYONS, *Introducere*, p. 30).

5.11. John Locke: consolidarea nominalismului

În cadrul istoriei ideilor lingvistice, gînditorul englez John Locke (1632-1704) ocupă un loc proeminent, în special prin bogăția, noutatea și profunzimea ideilor sale despre limbaj, expuse în lucrarea *An Essay Concerning Human Understanding* (1690). Cartea a III-a a acestei lucrări fondatoare a empirismului englez, intitulată *On Words*, constituie o minuțioasă analiză a funcțiilor limbajului, în contextul unei teorii a cunoașterii bazate pe respingerea ideii de universalii ale limbajului. Locke este, de altfel, nu doar gînditorul căruia i-a venit ideea să includă discuția despre semnele verbale în cadrul mai larg al unei semiotici generale, ci și cel care a inventat chiar termenul de *semiotică* (engl. *semiotics*). Alături de fizică și de practică, semiotica își asumă, ca știință autonomă în cadrul doctrinei cunoașterii, sarcina de a studia natura semnelor de care se folosește spiritul uman pentru a recunoaște lucrurile și a comunica celorlați cunoștințele dobîndite. Pentru Locke, cuvintele nu reprezintă în sine nimic, ci sunt doar semne sensibile ale ideilor, care, la rîndul lor, sunt semne ale lucrurilor. Funcția semnelor verbale este, pe de o parte, aceea de a desemna ideile și de a le stoca în memorie, iar pe de altă parte, de a comunica altor oameni conținutul acestora:

> Scopul cuvintelor constă în a fi semnele sensibile (*sensible marks*) ale ideilor; ideile, cărora cuvintele le țin locul, constituie semnificația lor concretă și nemijlocită (*proper and immediate signification*) (*Essay*, III, 2, 1)[25].
> Cuvintele, în semnificația lor primară și imediată, nu reprezintă nimic altceva decît ideile din mintea celui care le întrebuințează (...). Valoarea pe care aceste semne o au pentru oameni constă fie în faptul că aceștia își fixează propriile idei cu ajutorul memoriei, fie în aceea că își dau la lumină ideile și le supun atenției celorlalți (III, 2, 2).

25. Citez, în traducere proprie, după John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, Londra, 1985.

În strînsă legătură cu această accepţiune a semnelor verbale, finalitatea limbajului (*the end of language*) este şi ea dublă, de a reprezenta lucrurile (*to mark*) şi de a comunica cu ceilalţi (*to communicate*):

> Întrucît scopul limbajului constă pentru oameni în a desemna sau a-şi comunica unul altuia gîndurile pe cît posibil de repede, ei se străduiesc să transforme asemenea grupuri de idei în moduri complexe şi să le doteze cu nume pe care le întrebuinţează frecvent în viaţa practică şi în expresia verbală (II, 22, 5).
> Sarcinile limbii în cadrul comunicării noastre verbale cu ceilalţi sunt, probabil, trei: mai întîi, de a ne face cunoscute unul altuia gîndurile sau ideile, în al doilea rînd, de a face acest lucru cît mai uşor şi cît mai repede cu putinţă, şi, în al treilea rînd, a mijloci cunoaşterea lucrurilor (III, 10, 23).

Locke se referă de asemenea pe larg şi la alte teme privind limbajul şi comunicarea verbală, cum sunt caracterul imperfect al oricărei limbi, ambiguităţile şi alte „întrebuinţări incorecte" ale vorbirii, încercînd, deopotrivă, alcătuirea unei tipologii a „ideilor". El observă de asemenea cu justeţe, probabil pentru prima dată în istoria ideilor lingvistice, că semnificaţiile cuvintelor („ideile") nu sunt constante universale, ci capătă o configuraţie diferită în limbi diferite; mai mult, observînd că un cuvînt precum lat. *proscriptio* nu are corespondenţi lexicali în alte limbi şi nu poate fi tradus, Locke încearcă o explicaţie, arătînd că ceea ce determină configurarea unui concept într-o limbă sunt factori de natură socială (obiceiurile, moravurile, obişnuinţa şi necesitatea):

> Unde nu a existat un obicei corespunzător, a lipsit de asemenea şi conceptul unor astfel de acţiuni. Nu a fost nevoie de o asemenea combinaţie de idei şi nici de expresii pentru îmbinarea acestora, şi de aceea în alte ţări nu au existat nume potrivite. (...) Schimbarea obişnuinţelor şi a părerilor aduce cu sine noi combinaţii de idei, la care ne gîndim deseori şi despre care trebuie să vorbim; pentru a evita ample descrieri, acestor combinaţii noi le sunt atribuite nume noi (II, 22, 6-7).

Exemplul pe care Locke îl formulează pentru a ilustra procesul de „denumire" a unor realităţi inedite este ingenios şi convingător:

> Să presupunem că vreau să vorbesc cuiva despre o specie de pasăre pe care tocmai am văzut-o în parcul St. James. Pasărea respectivă este înaltă de trei pînă la patru picioare, poartă ceva intermediar plasat între penele de pe corp şi cele de pe cap, este de culoare brun întunecat şi nu are aripi; în locul acestora se află două-trei mici smocuri care atîrnă ca nişte ramuri de grozamă spaniolă. Pasărea are picioare puternice, doar trei degete la picior şi nu are coadă. Cam în acest chip ar fi trebuit să descriu pasărea, ca să mă fac înţeles de către

ceilalți. Dacă însă aflu că această pasăre se numește «cazuar», aș putea ca de acum încolo să folosesc în convorbirile mele acest cuvînt, în locul tuturor ideilor complexe pe care le-am reprezentat prin descrierea mea (III, 6, 34).

Influența ideilor lui Locke asupra posterității a fost intensă și exercitată în multiple direcții. Din schema prezentată de COSERIU, *Geschichte...*, I, p. 164, reținem doar impactul asupra senzualismului lui Condillac, cel asupra logicii formale moderne a unui B. Russell și cel asupra semioticii americane moderne (Ch.S. Peirce, Ch.W. Morris).

5.12. Gottfried Wilhelm Leibniz: descoperirea caracterului istoric al limbilor

Prin G.W. Leibniz (1646-1716), reflecțiile „pre-științifice" asupra problemelor limbajului și limbilor omenești ating punctul lor maxim de profunzime și rafinament. Nu există o lucrare specială pe care Leibniz să o fi dedicat problemelor limbajului, dar reflecții, definiții, disocieri, ipoteze dintre cele mai diverse, încadrabile în acest univers tematic, sunt presărate în multe dintre operele sale, inclusiv în bogata sa corespondență. Două sunt însă textele în care problematica limbajului ocupă un loc central: *Nouveaux essais sur l'entendement humain* și *Meditationes de cognitione, veritate et ideis*[26]. În linii generale, ideile și intuițiile lingvistice ale marelui gînditor german rămîn încadrate în discursul filosofico-metafizic, dar au o relevanță specială pentru evoluția către separarea, specifică modernității, între cele două domenii de preocupări, abordarea filosofică și cercetarea lingvistică propriu-zisă.

În cartea a III-a din *Nouveaux essais*, intitulată, ca și la Locke, *Despre cuvinte*, problematica limbajului este tratată monografic, în multiplele

---

26. Redactat în anul 1704, dar publicat postum abia în 1765, amplul tratat *Nouveaux essais sur l'entendement humain* a fost conceput ca o replică polemică (în formă dialogală) la celebra lucrare cu același titlu a lui John Locke. Senzualismul gînditorului englez este amendat de pe poziții eclectice (raționalismul cartezian, tradiția realist-metafizică platonică și neoplatonică, organicismul aristotelic și logicismul scolastic etc.). Există o versiune românească a acestui important text (după care citez în continuare): G.W. Leibniz, *Noi eseuri asupra intelectului omenesc*, traducere de Marius Tianu, control științific și note de Adrian Niță, studiu introductiv de Mircea Flonta, ALL, București, 2003. Cît privește opusculul *Meditationes de cognitione, veritate et ideis*, l-am consultat în ediția G.W. Leibniz, *Opsucula philosophica selecta*, texte revu par Paul Schrecker, Boivin et C-nie, Paris, 1939, p. 1-8.

sale implicații. La formulările generale ale preopinentului său Philalèthe, Théophile (raisonneur-ul simbolic al autorului în cadrul dialogului) se lansează în ample serii de disocieri în care considerațiile de natură filosofică alternează cu observații empirice privitoare la dinamica limbilor concrete. Întrucît acest din urmă tip de observații sunt mai importante pentru științele limbii, ne vom referi cu precădere la ele. Se poate afirma că o lectură atentă a textelor leibniziene pune în evidență faptul că, adesea într-o manieră aluzivă și incompletă, dar uneori cu o uimitoare precizie, ilustrul gînditor a prefigurat modalitatea modernă de evaluare a chestiunilor limbii, așa cum se va configura aceasta aproximativ un secol mai tîrziu, o dată cu nașterea comparativismului istoric.

Să remarcăm mai întîi că, reacționînd la concepția clasică potrivit căreia limbajul este „marele instrument și legătura comună" între membrii societății umane și este alcătuit din „semne pentru concepțiile interioare" ale omului, Leibniz distinge între „termenii generali" sau „speciile" lucrurilor, care pot fi aceeași pentru toate limbile, și „ideile confuze", specifice vorbirii umane. Formularea filosofului este clară, în sensul non-acceptării identității între structurile mentale logice și cele lingvistice, ceea ce reprezintă o poziție teoretică de importanță capitală pentru abordarea ulterioară a limbilor ca obiecte istorice specifice:

> O dată format, [limbajul] folosește omului pentru a raționa pentru sine, atît prin mijlocul pe care cuvintele îl oferă de a-și aminti ideile abstracte, cît și prin utilitatea pe care o aflăm atunci cînd raționăm folosindu-ne de caracterele și ideile confuze; căci ar fi necesar prea mult timp dacă ar trebui să explicăm tot și să punem tot timpul definițiile în locul termenilor (trad. rom., p. 190).

În continuare, în capitolul intitulat *Despre semnificația cuvintelor*, glosînd pe marginea tezei, larg acceptată, a caracterului arbitrar al semnificației cuvintelor, Théophile face un amplu excurs erudit, cu exemple din cele mai diferite limbi (germană, franceză, gotică, galeză, spaniolă, latină, greacă etc.), pentru a formula în treacăt observații prețioase privitoare, între altele, la evoluția limbilor în timp (formarea de noi limbi), la raporturile dintre diferite variante istorice ale aceleiași limbi, la interferențele dintre limbi, precum și la funcția de idiom internațional a unora dintre ele (*lingua franca*):

> Se formează de asemenea limbi prin contactul diferitelor popoare, fie amestecînd la întîmplare limbi vecine, fie, cum se întîmplă mai adesea, luînd una ca bază, pe care o schilodesc și o modifică, pe care o amestecă și o corup, neglijînd și schimbînd ceea ce respectă și chiar introducînd alte cuvinte.

> *Lingua franca*, ce e întrebuințată în comerțul din regiunea mediteraneeană, este făcută din italiană, dar nu se ține cont de regulile gramaticale. (...) Părintele Labbé (...) a făcut o limbă a cărei bază era latina, care este mai ușoară și care are mai puține constrîngeri decît latina noastră, care este mai ordonată însă decît *lingua franca*. (...) În ce privește limbile care există de mult timp, nu există nici una care să nu fie extrem de schimbată astăzi. (...) Franceza veche se aseamănă mai mult cu provensala și cu italiana, iar germana veche, cu franceza sau mai degrabă cu romana (numită altădată *lingua romana rustica*), așa cum existau ele în secolul nouă după Iisus Hristos. (...) Nicăieri altundeva nu se găsește o franceză, o italiană sau o spaniolă atît de veche. În ce privește însă *limba teutonilor* sau germana veche, există Evanghelia lui Ottfrid, călugăr din Weissenburg-ul acelui timp, pe care a publicat-o Flacius și pe care Schilter vrea să o republice (*ibidem*, p. 193-194).

Pe lîngă perspectiva istorică, pe care o practică în mod constant și care se evidențiază și în interesul pentru documente de limbă veche, Leibniz descoperă avantajele procedării comparative, fiind, se pare, primul în istoria gîndirii umane căruia i s-a impus constatarea că limbile pot fi grupate în funcție de afinitățile dintre ele. Fără să îl formuleze în mod expres, Leibniz a descoperit astfel principiul genealogic sau al înrudirii dintre limbi, care va constitui premisa teoretică majoră a lingvisticii secolului al XIX-lea. După felul cum grupează limbile pe care le comentează, rezultă că Leibniz a trasat conturul principalelor familii de limbi, potrivit datelor empirice de care dispunea la data respectivă: limbile romanice, limbile germanice, limbile celtice, limbile (numite ulterior) fino-ugrice și cele turcice sau turco-tătare.

O altă prioritate istorică ce-i poate fi atribuită lui Leibniz privește înrudirea dintre limbile germanice și cele celtice cu limba greacă și cu latina, înrudire confirmată ulterior de învățații care au definit familia limbilor indo-europene. Leibniz vorbește chiar de „rădăcini comune" ale limbilor latină și greacă cu cele celtice și germanice, anticipînd astfel terminologia organicist-naturalistă de mai tîrziu. Încă și mai interesant, remarcăm în discursul filosofului prezența conceptului de limbă-sursă, din care se vor fi disociat ulterior limbile aparținînd unei familii lingvistice:

> Limba sau dialectul acestor vechi goți este foarte diferită de germana modernă, deși are același fond lingvistic. Galeza veche este încă și mai diferită, judecînd după limba cea mai apropiată de adevărata galeză, care este cea a Țării Galilor, din Cornwall, și bretona de jos; însă limba care se numește irlandeză diferă încă și mai mult și ne arată urmele unei limbi britanice, galeze și germanice încă și mai vechi. Totuși aceste limbi vin dintr-o sursă și pot fi considerate modificări ale aceleiași limbi, ce s-ar putea numi *celtică*. Și,

mergînd mai departe, pentru a înţelege originile atît ale limbii celte şi latine, cît şi ale celei greceşti, care au o mulţime de rădăcini comune cu limbile germanice sau celtice, se poate presupune că acest fapt se datorează originii comune a tuturor acestor popoare (...), aceasta ca urmare a ipotezei că aceste popoare ar fi venit din Asia. (...) Apare ceva asemănător chiar în limba finlandezilor, care este limba celor mai vechi scandinavi, înainte ca popoarele germanice, adică danezii, suedezii şi norvegienii, să ocupe locul cel mai bun şi mai apropiat de mare; şi limba finlandezilor (...), care este şi limba laponilor (...), are legătură cu ungurii, veniţi din ţările care sunt acum parţial sub ruşi. Însă limba tătară, care a umplut nord-estul Asiei cu dialectele ei, pare a fi aceea a hunilor şi cumanilor, aşa cum este aceea a uzbecilor sau turcilor, a calmucilor şi mugalilor (*ibidem*, p. 194-195).

Clasificările şi grupările de limbi propuse de Leibniz au fost confirmate, în cea mai mare parte, de ştiinţa modernă. Logica internă a discursului filosofului german nu se fundamentează însă pe o finalitate taxonomică, ci vizează o concluzie de ordin general. Identificînd ceea ce i se păreau a fi „rădăcini comune" între limbile europene şi limbi asiatice vechi, precum feniciana, ebraica sau araba, el ajunge la concluzia că „nu există nimic care să combată şi care să nu favorizeze mai degrabă ideea originii comune a tuturor naţiunilor şi a unei limbi radicale şi primitive" (*ibidem*, p. 195), din care „au derivat" treptat, în special ca urmare a migraţiilor de populaţii, limbile pe care le cunoaştem. Limbile actuale ar conserva în cantitate diferită (germana mai mult decît altele!) cîte ceva din atributele genuine ale acestei limbi primitive, numită de filosof şi cu termenul propus cîndva de Jakob Böhme, cel de „limbă adamică". În încercarea de a identifica trăsături eventuale ale „limbii primitive", Leibniz se dedă în continuare la o lungă serie de speculaţii analogic--fonetice, încadrabile în ceea ce se poate numi „simbolism fonetic", de tipul celor practicate deja de un Platon, în partea finală a dialogului *Cratylos*, sau de Sf. Augustin în opusculul *De dialectica*. Este vorba de atribuirea unor valori sugestive intrinseci sunetelor şi de stabilirea, pe această bază, a unor analogii semantice între unităţi lexicale din limbile cele mai diverse. Cu multă ingeniozitate şi cu risipă de fantezie, dintr-o „rădăcină primordială" sunt deduse lat. *coaxare* (verbul desemnînd orăcăitul broaştelor), germ. *Cueksilber* 'argint viu' şi *erquicken* 'a se face comod', engl. *quickly* 'repede'. Întîlnim de asemenea străvechiul topos de simbolism fonetic potrivit căruia „litera" (citeşte: „sunetul") *r* „desemnează" (citeşte: „sugerează") o mişcare violentă, după cum ar dovedi cuvinte precum gr. *ῥέω* 'a curge', vechi germ. *rüren* 'idem' şi numele multor rîuri şi fluvii precum *Rin*, *Rhône*, *Ruhr*, iar „litera" *l*, dimpotrivă, o mişcare

blîndă, cum ar fi în cuvintele germ. *leben*,'a trăi', *lieben* 'a iubi', lat. *lenis* 'uşor' şi *labi* 'a aluneca', gr. *λύω* 'a dezlega' etc. Acest tip de explicaţii, încadrabile cel mult în sfera motivării parţiale a semnului lingvistic (*cf. infra*, § 10.5.1), nu au nimic de a face cu legile fonetice de transformare a sunetelor în trecerea de la „limba-mamă" la „limba-fiică", pe care se bazează metoda modernă a reconstrucţiei lingvistice (*cf. infra*, § 6.2.1). Deşi premisele raţionamentelor lui Leibniz sunt, din perspectiva ştiinţei moderne, greşite, totuşi, concluzia sa finală este justă în privinţa cadrului general al metodei comparativ-istorice:

> Graiurile în general, fiind cele mai vechi monumente ale popoarelor, înaintea scrierii şi a artelor, indică cel mai bine descendenţa şi migraţiile. Iată de ce etimologiile bine întocmite ar merita un interes constant, însă trebuie alăturate limbile mai multor popoare şi nu trebuie să facem prea multe salturi de la o naţie la alta foarte îndepărtată fără a avea bune temeiuri, caz în care este întotdeauna util să avem popoarele intermediare drept garanţi (*ibidem*).

Dincolo de disocierile de mai sus, interesante pentru lingvişti din perspectiva evoluţiei ulterioare a ideilor privitoare la limbaj, preocuparea centrală şi constantă a lui Leibniz a fost legată de fundamentarea teoretică şi de construirea unei „limbi universale", imaginată ca o cale sau o metodă ideală de comunicare între oamenii de ştiinţă (*ars characteristica universalis*), deţinînd exactitatea unui model logico-matematic şi aptă să asigure acea comunicare perfectă şi completă pe care limbile „naturale" nu sunt în stare să o ofere. Pentru realizarea acestui scop, Leibniz s-a văzut nevoit să abordeze (încercînd, cel mai adesea, formularea unor soluţii convenabile) problemele-cheie ale reflecţiei filosofico-lingvistice, între care: problema universaliilor lingvistice şi a caracterului motivat sau arbitrar al semnelor verbale, problema semantică, adică a raportului între semne şi ceea ce ele desemnează, problema raporturilor logice între gen, specie şi individ, şi a reflectării în limbă a structurilor gîndirii etc. Istoricii lingvisticii au scos în relief numeroasele contribuţii, atît de ordin mai general, cît şi de amănunt, aduse de Leibniz la progresul ştiinţelor comunicării, evidenţiind, de exemplu, faptul că gînditorul german „anticipează cîteva dintre caracteristicile logicii simbolice moderne" (ROBINS, *Scurtă istorie*, p. 159), sau scoţînd în relief „remarcabila sa capacitate de a explica ceea ce ţine de limbă prin criterii strict lingvistice"[27].

---

27. „Leibniz hat eine bemerkenswerte Fähigkeit, Sprachliches rein spraclich zu deuten" (COSERIU, *Geschichte...*, I, p. 176). La acest autor întîlnim (*op. cit.*, p. 176-183) o excelentă prezentare sintetică a ideilor de filosofie a limbajului ale lui Leibniz.

5.13. Giambattista Vico: supremaţia principiului creativităţii în limbă

Deosebit de fecundă s-a dovedit, în perspectivă istorică, gîndirea filosofului italian Giambattista Vico (1688-1744), ale cărui idei privitoare la limbaj, redescoperite şi repuse în valoare de un Benedetto Croce (1866-1952) sau de un Giovanni Gentile (1875-1944), au contribuit la declanşarea, în secolul XX, a interesului pentru abordarea globală, multi- şi pluridisciplinară, a problematicii lingvistice şi la reaşezarea dezbaterii în cadrul ei natural, constituit la interferenţa între domenii de cercetare tradiţional autonome (filosofie, antropologie, sociologie, logică, estetică etc.). În capodopera sa, *Principi di una scienza nuova d'intorno alla comune natura delle nazioni* (redactată într-o primă formă între 1723 şi 1725 şi publicată în forma definitivă în 1744, postum)[28], monument de erudiţie şi sursă inepuizabilă de idei pentru posteritate, Vico şi-a propus (cu o încredere în propriile forţe şi în capacităţile raţiunii umane specifică Iluminismului, a cărui ideologie gîndirea sa o prefigurează) nici mai mult, nici mai puţin decît crearea unei „ştiinţe noi", capabilă să explice esenţa umanului şi a umanităţii. Cei doi stîlpi pe care ar urma să se întemeieze această „ştiinţă nouă" sunt filosofia şi filologia, a căror îngemănare ar urma să furnizeze acele certitudini pe care, fiecare în parte şi separat, cele două discipline nu le-au putut furniza:

> Filosofia priveşte raţiunea, din care se naşte ştiinţa adevărului; filologia are în vedere autoritatea voinţei libere a omului, din care se naşte cunoştinţa certitudinii. Această axiomă, în a doua parte a ei, consideră filologi pe toţi gramaticienii, istoricii, criticii care se ocupă de cunoaşterea limbilor şi a faptelor săvîrşite de popoare, atît în relaţiile lor interne, moravuri, şi legi, cît şi în cele din afară, ca războaiele, păcile, alianţele, călătoriile, comerţul. (...) S-au oprit la jumătatea drumului lor atît filosofii, care nu şi-au verificat argumentele prin autoritatea filologilor, cît şi filologii care, la rîndul lor, nu s-au preocupat să-şi verifice autoritatea prin argumentele filosofilor (*Ştiinţa nouă*, § 138-139, trad. rom., p. 174).

Urmată în mod consecvent, calea preconizată l-a condus pe autor la intuirea şi formularea unor idei noi privitoare la esenţa, originea şi

28. Citez după o excelentă ediţie românească: Giambattista Vico, *Principiile unei ştiinţe noi cu privire la natura comună a naţiunilor, precedată de Autobiografie*, studiu introductiv, traducere şi indici de Nina Façon, note de Fausto Nicolini şi Nina Façon, Univers, Bucureşti, 1972.

specificul limbajului uman. Privite cu reticență de lingviștii pozitiviști, ideile lui Vico sunt încă actuale prin sugestiile pe care le provoacă și prin reflecțiile la care ne obligă unghiul de vedere din care au fost formulate.

La fel ca și Leibniz și ca majoritatea contemporanilor săi, Vico a fost preocupat de insuficiențele limbajului uman, pe care a încercat să le explice. Spre deosebire de Leibniz, care vedea soluția în forjarea unei limbi artificiale cu o infrastructură logic-algebrică, Vico este de părere că această „limbă comună" există deja și constă în felul-de-a-fi-om, comun tuturor oamenilor, dar care se manifestă diferit la națiuni și în limbi diferite. Prin această distincție, gînditorul italian se arată conștient de caracterul istoric al limbilor umane, care ilustrează însă, fiecare în felul său particular, facultatea universală a limbajului:

> Trebuie să existe în natura lucrurilor omenești, adică în lume, o limbă mentală comună tuturor națiunilor, care să înțeleagă în același fel substanța lucrurilor prezente în viața socială a oamenilor și să le exprime în mod tot atît de variat pe cît sînt de variate aspectele pe care aceleași lucruri pot să le prezinte; după cum se întîmplă în cazul proverbelor, maxime ale înțelepciunii populare, aceleași în substanța lor, dar semnificate la diferitele națiuni din lume, antice și moderne, atîtea cîte sînt, în atîtea feluri diferite (*ibidem*, § 161, trad. rom., p. 178).

Tema centrală a doctrinei filosofului italian, temă care îi preocupa intens pe mulți dintre contemporanii săi, este tema originii limbajului uman în genere și a diversității limbilor existente. Făcînd apel, cu risipă de erudiție, la tradiție, Vico încearcă, în discursul său, o conciliere între cele două tipuri de ipoteze privitoare la originea limbajului care se confruntau în epocă: cea privitoare la caracterul revelat, de dar făcut de Dumnezeu omului, și cea potrivit căreia limbajul este o creație a omului, impusă de necesitatea comunicării interumane în cadru social. Deși afirmă în repetate rînduri că „la început limbile nu erau decît cuvinte monosilabice" (§ 231, trad. rom., p. 190) și vorbește despre caracterul onomatopeic și interjecțional al primelor limbi articulate de oameni (§ 447 și § 448), Vico distinge între limbile create de oameni și „limba sfîntă descoperită de Adam, căruia Dumnezeu i-a acordat divina *onomathesia*, adică punerea de nume lucrurilor, potrivit naturii fiecăruia dintre acestea" (§ 401, trad. rom., p. 242). Prin aceasta, ajungem la miezul doctrinei filosofico-lingvistice a lui Giambattista Vico. El postulează existența unei forme primare, originare a limbajului, în care a vorbi era sinonim cu a crea lucrurile, întrucît între cuvinte și lucruri exista un raport de deplină congruență. Această formă originară, o dată cu înaintarea în timp a societății umane, pare să fi fost supusă unui proces de degradare succesivă,

pînă către ipostazele istorice de existenţă a limbajului, sub forma limbilor actuale, imperfecte toate în diversitatea lor. Doctrina genuină a lui Vico presupune succesiunea în timp a trei mari perioade sau „vîrste" ale umanităţii, o „vîrstă" a zeilor, una a eroilor şi, cea din urmă, a oamenilor. Fiecăreia dintre ele îi corespunde o ipostază specifică a limbajului. Limba zeilor avea un caracter „hieroglific", în sensul că între lucruri şi cuvinte coeziunea expresivă era deplină, cuvintele corespunzînd perfect „naturii lucrurilor". Pierzînd o parte din perfecţiunea originară, limba eroilor se prezenta sub o formă „simbolică", substitutivă, cuvintele fiind acum semne ale lucrurilor, pe care le evocau prin virtuţi sugestive încă menţinute parţial. În fine, în ultima etapă, denumită „epistolară", limbajul ia forma unor simple limbi articulate, alcătuiri de semne în cea mai mare parte arbitrare, servind la comunicarea elementară între oameni, în cadrul societăţii. Datorită conţinutului lor complementar, reproducem in extenso două dintre pasajele din *Scienza nuova* în care este prezentată această doctrină:

> Egiptenii povesteau că, de cînd există lumea şi pînă la ei, s-au vorbit trei limbi, corespunzînd, în ce priveşte ordinea şi numărul în care s-au urmat, celor trei vîrste care s-au succedat înaintea lor în lume: vîrsta zeilor, vîrsta eroilor şi vîrsta oamenilor; şi susţineau că cea dintîi limbă a fost hieroglifică sau sacră sau divină; a doua a fost simbolică, sau prin semne sau prin fapte eroice; a treia a fost epistolară, servind celor aflaţi departe unii de alţii spre a-şi comunica între ei ceea ce le trebuia în viaţa de fiecare zi (§ 422, trad. rom., p. 255-256).
> Acum, ca să abordăm chestiunea foarte grea a formării tuturor acestor trei specii de limbi şi de litere, trebuie să stabilim în prealabil următorul principiu: că, aşa cum la aceeaşi dată au început să existe zeii, eroii şi oamenii (căci tot oameni erau aceia care i-au închipuit cu închipuirea lor pe zei şi care credeau că natura lor eroică este un amestec între natura zeilor şi aceea a oamenilor), tot astfel au început să existe la aceeaşi dată cele trei limbi (înţelegînd, ca mai sus, că au apărut în acelaşi timp şi literele lor), dar ele prezentau între ele importante deosebiri, şi anume: limba zeilor a fost toată ca şi mută şi foarte puţin articulată; limba eroilor a fost un amestec de limbă articulată şi de limbă mută, aşadar un amestec de graiuri comune şi de caractere eroice cu care eroii scriau şi pe care Homer le numeşte *σήματα*; limba oamenilor, aproape toată articulată şi foarte puţin mută, deoarece nu există limbă comună, oricît de bogată, în care lucrurile să nu fie mai numeroase decît cuvintele. Limba eroică a trebuit să fie aşadar la începutul ei cu totul neorganică, şi acesta este principalul fapt care explică obscuritatea miturilor (§ 446, trad. rom., p. 264).

Deşi, la o lectură mai atentă, constatăm că Vico vorbeşte mai degrabă de o e x i s t e n ţ ă s i m u l t a n ă a celor trei tipuri sau ipostaze

de limbaj decît de o succesiune a lor în timp, viziunea „involuționistă" se va impune cu vigoare în posteritatea gînditorului italian, fiind acceptată și de creatorii „lingvisticii științifice" din secolul al XIX-lea. Într-un cadru organicist-pozitivist, învățați precum Fr. Bopp sau Jacob Grimm vor continua să vorbească despre un proces de „degradare" sau „ruinare" a limbilor în istorie (vezi *infra*, § 6.2.1.1).

Revenind la firul demonstrației lui Vico, vom constata că partea cea mai consistentă și mai „modernă" a doctrinei sale constă în așezarea într-o ecuație justă din punct de vedere genetic și funcțional a raportului dintre „limba poetică" și „limba non-poetică" sau „limba obișnuită". În primele capitole din secțiunea a II-a a lucrării sale, Vico își propune să se ocupe de „logica poetică", tratînd despre „figurile de stil" sau despre „tropii" din repertoriul retoricii clasice, pe care el îi reduce la patru tipuri: metafora, sinecdoca, metonimia și ironia. Trecem peste definițiile tropilor, extrem de interesante și pline de sugestii pentru poetica modernă[29], pentru a ne apropia de înțelesurile mai profunde ale disocierilor vichiene. Este remarcată mai întîi o tendință a rațiunii umane de a reduce marja de acțiune a imaginației, privilegiind în cadrul comunicării interumane obișnuite „abstracțiunile", prin care reprezentările originar-personificate ale lucrurilor ajung să fie luate „drept mici semne ale lor" (§ 402). Acest proces de abstractizare propriu aspectului scris al limbilor reprezintă o ipostază derivată și secundară a limbii poetice. Aceasta din urmă, limba poetică, nu reprezintă așadar, cum socoteau cei mai mulți dintre poeticieni, rezultatul unor „adaosuri", a unor „ornamente" articulate pe „vorbirea în proză", ci limbajul însuși, în ingenuitatea sa primară și cu virtuțile sale expresiv-creative maxime. Mai mult chiar, din punct de vedere genetic, limba poetică precedă „vorbirea obișnuită":

> Tropii (...), considerați pînă astăzi ca fiind născociri pline de talent ale scriitorilor, au fost de fapt moduri necesare de exprimare proprii tuturor națiunilor poetice și (...), la originea lor, ei au avut înțelesul lor întreg și natural; dar, pe măsură ce mintea omenească s-a dezvoltat, s-au inventat cuvintele care înseamnă forme abstracte sau genuri cuprinzînd speciile diferite sau componente care alcătuiesc întreguri, și astfel graiurile primelor națiuni au ajuns a fi formate din figuri de stil. În felul acesta încep să fie respinse cele

29. Putem reflecta, de exemplu, la consecințele teoretice multiple ale afirmației că „fiecare metaforă ajunge să fie o mică poveste, un mit restrîns" (§ 404, trad. rom., p. 245).

două erori comune ale gramaticienilor: că vorbirea în proză ar fi un limbaj propriu, iar vorbirea poeților ar fi unul impropriu, și că întîi ar fi existat vorbirea în proză și pe urmă aceea în versuri (§ 409, trad. rom., p. 247-248)[30].

Gîndirea lui Giambattista Vico a fost minuțios analizată de Eugenio Coseriu, învățat care, vorbind despre „principiul creativ" ca element central al doctrinei vichiene, a dedus din această analiză și principalele consecințe pentru o definire corectă a funcției poetice a limbajului (v. *infra*, § 11.3). După COSERIU, *Geschichte*..., p. 92 și urm., principalele elemente ale doctrinei lui Vico ar fi, în rezumat, următoarele: 1. limbajul este o formă de cunoaștere; 2. limbajul nu poate fi considerat un instrument al gîndirii logice, căci el este o formă a gîndirii, și anume a gîndirii pre-logice; 3. din punct de vedere genetic, limbaj, poezie și mit reprezintă o unitate, unitate care precedă gîndirea logică, respectiv „vorbirea obișnuită"; 4. logica nu a apărut înainte de limbaj și de poezie, ci invers, limbajul și poezia au precedat logica; 5. mitul și poezia nu pot fi înlocuite de către știință, deoarece ele reprezintă o fază autonomă a umanității; 6. poezia se află la originea istoriei fiecărei națiuni și precedă „vorbirea în proză"; 7. valoarea de „adevăr" a cuvîntului rezultă din experiența umană și rezidă în semnificația însăși, văzută ca intuiție poetică; 8. etimologia are menirea de a descoperi nu „adevărul" lucrului desemnat, ci „adevărul" uman al cuvîntului, adică intuiția umană primitivă care își găsește expresia în cuvînt; 9. un „vocabular universal" este necesar omului, dar acest concept vichian nu are nimic comun cu ideea carteziană a unei „mathesis universalis", ci se referă mai degrabă la ceea ce înțelegem astăzi prin „limbaj științific"; 10. semnele verbale nu sunt arbitrar instituite, ci sunt motivate, în măsura în care „poeticitatea" reprezintă stadiul primar sau originar al limbajului.

30. Antecedența în timp a limbii poetice este mereu subliniată de Vico și înțeleasă ca o consecință a naturii umane; iată, de exemplu, un alt paragraf ilustrativ în acest sens: „Legile necesare ale naturii sunt cauza pentru care vorbirea poetică s-a născut înaintea vorbirii în proză; tot așa cum aceleași legi necesare ale naturii omenești au generat fabulele, poveștile sau miturile, adică universalii fantastice, înainte de a fi generat universalii raționale, adică filosofice, care s-au născut în cuprinsul vorbirilor în proză" (§ 460, trad. rom., p. 269).

5.14. Wilhelm von Humboldt: limba ca organ configurator al gîndirii şi ca activitate creatoare

În cei doar 68 de ani de viaţă (1767-1835), Wilhelm von Humboldt a reuşit să creeze o operă cu consecinţe incalculabile nu doar în istoria culturală a ţării sale, ci şi în cea europeană. Poet, filolog clasic şi traducător, lingvist şi filosof, om de stat şi diplomat, întemeietor al Universităţii din Berlin şi, prin aceasta, creator al modelului modern de universitate întemeiat pe principiul „cercetare şi învăţare" (*Forschung und Lehre*), figură simbolică greu de încadrat într-un curent ideologic sau o mişcare de idei (sunt în personalitatea lui faţete iluministe, dar şi unele romantice, iar cultul pentru Antichitatea greco-latină îl definesc drept un clasic), marele gînditor este revendicat în posteritate de specialiştii în teoria politică, de antropologi şi de esteticieni, de pedagogi şi de istorici, dar mai ales de către specialiştii în lingvistică şi în filosofia limbajului. În ciuda caracterului relativ nesistematic şi pe alocuri obsur al scrierilor sale, ca şi al stilului adesea greoi şi lipsit de strălucire, factori care îngreunează o receptare facilă a ideilor sale, cei mai mulţi dintre specialişti văd în Humboldt pe marele deschizător de drum în domeniul ştiinţelor limbajului, cu toate că, subliniem încă o dată, multiplele dimensiuni ale personalităţii sale creatoare sunt greu de distins şi de separat una de alta.

Cît priveşte sursele de inspiraţie ale gîndirii sale, exegeţii numesc, pe lîngă gîndirea greacă antică (Platon şi Aristotel, cu precădere), filosofia lui G.W. Leibniz, I. Kant şi J.G. Fichte, dar şi ideile novatoare ale unora dintre contemporanii săi, gînditori precum Johann Georg Hamann (1730-1788), Johann Gottfried Herder (1744-1803), Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768-1834), Friedrich von Schlegel (1772-1829), sau lingvişti precum James Harris (1709-1780) şi Johann Christoph Adelung (1732-1808), ca să nu-i amintim decît pe cei mai proeminenţi. După cum stă mărturie abundenta sa corespondenţă, Humboldt s-a situat în centrul unei vaste reţele de relaţii personale, în care s-au angrenat mari spirite ale epocii sale (între alţii, Goethe şi Schiller), ca şi specialişti în diferite domenii din întreaga Europă a vremii, fapt care i-a permis nu doar acumulări de cunoştinţe dintre cele mai diverse, dar şi precizarea propriilor idei. Interesat în mod constant de problematica limbajului, aşezată întotdeauna într-un context filosofic şi antropologic mai amplu,

Humboldt s-a preocupat cu asiduitate de colecționarea de material lingvistic din cele mai diverse limbi, unele dintre ele exotice şi necunoscute, din ţinuturi neexplorate sau insuficient explorate din Asia, cele două Americi şi Oceania.

Moştenirea lui Humboldt ca filosof al limbajului şi lingvist constă din numeroase studii şi articole, cele mai multe dintre ele concepute pentru a fi expuse în public, la Academia Regală din Berlin. De menţionat că majoritatea titlurilor reprezintă contribuţii de dimensiuni relativ reduse, dar, împreună, toate alcătuiesc un ansamblu relativ coerent şi de o mare bogăţie de idei. Textul cel mai important pentru ilustrarea gîndirii humboldtiene în problemele limbajului se intitulează *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts* (*Despre diversitatea strucurală a limbilor şi influenţa acesteia asupra dezvoltării speciei umane*)[31]. De dimensiuni considerabile, lucrarea a fost publicată postum de către Alexander von Humboldt, de trei ori în acelaşi an (1836): mai întîi, aşa cum fusese concepută de autorul ei, ca introducere la un tratat în trei volume despre limba kawi (*Über die Kawi-Sprache auf der Insel Jawa*, 3 vol., Berlin, 1836-1839), apoi, ca studiu ştiinţific, în volumele II-IV, pentru anul 1832, ale publicaţiei oficiale a Academiei din Berlin („Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin") şi, a treia oară, ca separatum, cu titlul de mai sus. În afară de acest text capital, din ampla listă de titluri dresată de exegeţi vom menţiona, în ordinea cronologică a redactării, alte cîteva din cele mai cunoscute texte redactate de Humboldt cu referire directă la problemele limbajului: *Über Denken und Sprechen* (1795-1796), *Einleitung in das gesamte Sprachstudium* (1810-1811), *Über das vergleichende Sprachstudium im Beziehung auf die verschiedenen Epochen des Sprachentwicklung* (1820), *Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers* (1821), *Über den Einfluss des verscheidenen Charakters der Sprachen auf Literatur und Geistesbildung* (1821), *Über das Entstehen der grammatischen Formen, und ihren Einfluss auf die Ideenentwicklung* (1822), *Über den Nationalcharacter der Sprachen* (1822), *Über das Verbum in den Amerikanischen Sprachen* (1823), *Über die Buchstabenschrift und ihren*

31. Voi cita în continuare pagina ediţiei publicate separat în 1836, aşa-numita „variantă C", după excelenta ediţie recentă a Donatellei Di Cesare (HUMBOLDT, *Über die Verschiedenheit...*). Pentru celelalte lucrări ale lui Humboldt, menţionate mai jos, am folosit ediţia HUMBOLDT, *Über die Sprache...* Traducerea textelor citate îmi aparţine.

Zusammenhang mit dem Sprachbau (1824), *Grundzüge des allgemeinen Sprachtypus* (1824-1826), *Über den grammatischen Bau der Chinesischen Sprache* (1826), *Über den Dualis* (1827), *Von dem grammatischen Baue der Sprachen* (1827-1829), *Lettre á M. Abel-Rémusat sur la nature des formes grammaticales en général, et sur le génie de la langue chinoise en particulier* (Paris, 1827), *Über die Verwandschaft der Ortsadverbien mit dem Pronomen in einigen Sprachen* (1829), *Character der Sprachen* (1829), *Poesie und Prosa* (1835). În cele ce urmează, vom face o expunere succintă a cîtorva dintre ideile de mare relevanță teoretico-filosofică formulate de Humboldt.

Să menționăm mai întîi faptul că Humboldt a încetat să mai trateze originea limbajului ca pe o problemă în sine, mulțumindu-se să constate că esența faptului-de-a-fi-om include în mod necesar limbajul:

> Omul este om doar prin limbaj, însă pentru a inventa limbajul, el trebuia să fie deja om. Deoarece ne închipuim că, în mod treptat și succesiv, dar în același timp alternativ, s-a întîmplat ca omul să devină mai om pe măsură ce și-a asumat o parte mai mare din limbajul inventat de el și astfel, prin această creștere, a putut să inventeze în continuare mai mult limbaj, nu mai putem să ne dăm seama corect de inseparabilitatea conștiinței umane și a limbajului uman, și nici de natura procesului de înțelegere necesar pentru priceperea unui singur cuvînt, proces care este însă suficient ulterior pentru a putea concepe limbajul în ansamblul său. De aceea, nu ne este permis să gîndim limbajul ca pe ceva dat dinainte, căci altfel ar fi la fel de greu de înțeles cum ar putea omul să priceapă și să se servească de ceva dat dinainte. Limbajul izvorăște în chip necesar din omul însuși, cu siguranță încetul cu încetul, dar în așa fel încît organismul limbajului nu zace în întunericul sufletului ca o masă inertă, ci, asemenea unei legi, face posibile funcțiile forței mentale umane și, prin aceasta, cel dintîi cuvînt presupune și dă glas limbajului în ansamblul său[32].

Afirmînd mereu că „omul este om doar prin limbaj", gînditorul german subliniază că, în încercarea de a explica originea limbajului, nu

32. *Über das vergleichende Sprachstudium...* (1820), în HUMBOLDT, *Über die Sprache*, p. 20. Mulți interpreți au recunoscut aici o aporie insolubilă cu mijloacele lingvisticii. De menționat în treacăt că acest pasaj este citat de WHITNEY, *The Life and Growth of Language*, p. 306, ca un exemplu de afirmație sibilinică pe care ar fi ridicol să o luăm drept bază a cercetării lingvistice. Versiunea pe care învățatul american o dă primei secvențe a citatului este următoarea: „Man could not become man except by language; but in order to possess language, he needed already to be man". De cîțiva ani, lucrez la traducerea în limba română a textului humboldtian fundamental *Über die Verschiedenheit...* Fragmentele citate aici fac parte din această versiune.

putem de fapt ieşi din istorie pentru a reconstitui o fază din existenţa umanităţii care să fi precedat istoria însăşi! Delimitîndu-se astfel atît de contemporani ai săi precum J. G. Herder (1744-1803) sau J. Grimm (1785-1863), dar şi de înaintaşi precum G.W. Leibniz, Humboldt modifică radical datele discuţiei. Renunţînd să mai caute un moment în istorie în care limbajul ar fi apărut sau ar fi fost inventat, Humboldt socoate că, în principiu, sunt valabile ambele ipoteze de bază referitoare la limbaj, atît cea a monogenezei, cît şi cea a poligenezei, dar că nu există nici un criteriu care să ne ajute să distingem între ele. Problema originii limbajului nu poate fi separată, aşadar, de problema naturii sau a esenţei sale. Întrucît nu se poate concepe o altă formă de comunicare, anterioară limbajului şi care să fi condus la crearea limbajului, problema referitoare la modul în care omul şi-a însuşit limbajul este de fapt o falsă problemă. În loc să imaginăm un loc şi un moment în istorie (sau în afara istoriei!) în care şi cînd să fi apărut limbajul, Humboldt propune să ne concentrăm asupra întrebării ce este limbajul şi cum se manifestă el în formele specifice care ne stau la dispoziţie sub formă de limbi istorice. Aici se află punctul nodal al concepţiei humboldtiene: mutarea accentului dinspre funcţia reflexiv-designativă către cea creatoare a limbajului.

Definită într-o perspectivă genetică, limba nu mai este un obiect pe care îl descoperi sau pe care, eventual, îl inventezi, ci o „energie" la care participi ca individ, în cadrul unei colectivităţi. De asemenea, în raportul său cu gîndirea, limba nu mai este privită, cum fusese privită de majoritatea înaintaşilor, ca un mediu în care se reflectă gîndirea, ci ca însuşi factorul formator al gîndirii. Într-o perspectivă organic-integratoare, limba şi activitatea intelectului constituie pentru Humboldt faţete inseparabile ale aceluiaşi ansamblu originar, care defineşte însăşi esenţa omului:

> Limba este organul formator al gîndului. Activitatea intelectuală, integral spirituală, integral interioară, dispărînd oarecum fără să lase urme, se exteriorizează în vorbire prin intermediul sunetului şi devine perceptibilă pentru simţuri. Această activitate şi limba constituie o unitate şi sunt inseparabile una de alta. Privită în sine, activitatea intelectuală este legată însă de necesitatea de a contracta o relaţie cu sunetele verbale, căci altfel nici gîndirea nu ar putea să obţină claritate, nici reprezentarea nu ar putea deveni concept. Legătura indestructibilă care uneşte gîndirea, organele vocale şi auzul cu limbajul rezidă irevocabil în alcătuirea originară, cu neputinţă de explicat altfel, a naturii umane (*Über die Verschiedenheit...*, p. 50).

Mutarea accentului de pe latura mecanică şi statică a limbii către cea dinamică şi creatoare reprezintă aşadar, după părerea majorităţii exegeţilor, contribuţia poate cea mai importantă a lui Humboldt la dinamica istorică a teoriei limbajului, o veritabilă schimbare revoluţionară a perspectivei de cercetare şi, implicit, a conceptului filosofic de limbaj. Celebra propoziţie „Limba însăşi nu este un act (*ergon*), ci o activitate (*enérgeia*)" va constitui nu doar fundamentul teoretic al interesului pentru dinamica vie şi concretă a limbilor, ci şi principiul unui nou tip de dezbatere în care este pus sub semnul întrebării modelul tradiţional al limbii ca mecanism mai mult sau mai puţin static, funcţionînd după reguli prestabilite de natură logică. Primordial în existenţa ca atare a limbajului este faptul de a vorbi ca atare (*das Sprechen*) sau discursul propriu-zis (*die Rede*) şi nu ansamblul de cuvinte şi reguli pe care îl numim limbă (*Sprache*). Limba nu mai este văzută aşadar ca un instrument inert, fabricat anterior şi aflat la îndemîna subiecţilor vorbitori, ci este o activitate continuă[33] sau o forţă activă care, ca organ al „fiinţei interioare" (*das innere Sein*) a omului, reprezintă în mod necesar şi inevitabil mediul însuşi în care omul ca individ, dar şi comunitatea în ansamblul ei, îşi configurează o proprie concepţie despre lume (*Weltansicht*). Prezentîndu-se ca un continuum fluid, ca activitate specifică implicînd fiinţa umană în ansamblul ei, limba poate fi segmentată în cuvinte şi reguli, dar toate aceste operaţii de segmentare ţin de specificul analizei ştiinţifice şi nu fac parte din esenţa limbii. Iată acest pasaj în extensiunea sa:

> Considerată în esenţa sa reală, limba este ceva în mod continuu şi în fiecare clipă trecător. Chiar şi conservarea ei prin scriere este întotdeauna doar o păstrare incompletă şi mumificată, care necesită mereu, la rîndul ei, ca rostirea vie să fie făcută sensibilă. Limba însăşi nu este un act (*ergon*), ci o activitate (*energeia*). De aceea, adevărata sa definiţie nu poate fi decît una genetică. Ea este, cu alte cuvinte, efortul veşnic reluat al spiritului de a face sunetul articulat capabil să exprime ideea. Într-o accepţie strictă şi nemijlocită, aceasta este definiţia actului individual de vorbire; într-o accepţie adevărată şi esenţială, putem însă considera limba drept doar, ca să spunem aşa, totalitatea actelor de vorbire. Căci, în haosul dispersat de cuvinte şi reguli pe care obişnuim să îl numim limbă, ceea ce există este doar elementul particular produs prin actul de vorbire, iar acesta nu este niciodată complet, necesitînd şi

33. Humboldt împrumută cuplul de termeni aristotelici ἐνέργεια şi ἔργον pentru a sugera mai nuanţat conţinutul acestor două concepte-cheie, pe care le desemnează de regulă prin germ. *Tätigkeit* şi *Werk*.

el o nouă prelucrare pentru a recunoaşte natura actului viu al vorbirii şi pentru a da o imagine adevărată a limbii vii. Tocmai ceea ce este mai elevat şi mai rafinat nu se lasă recunoscut în aceste elemente separate şi poate fi perceput sau intuit doar în înlănţuirea discursului, fapt care dovedeşte o dată în plus că limba propriu-zisă rezidă în actul producerii sale efective. În toate cercetările care încearcă să pătrundă esenţa vie a limbii, discursul ca atare este singurul care trebuie gîndit întotdeauna ca fiind ceva adevărat şi primar. Fărîmiţarea în cuvinte şi reguli este doar o cîrpăceală lipsită de viaţă a analizei ştiinţifice (*Über die Verschiedenheit...*, p. 41).

Caracterul „energetic" al limbajului uman exprimă faptul că fiecare limbă este creată şi recreată permanent atît de către fiecare individ în parte, cît şi de către ansamblul comunităţii căreia acesta îi aparţine. Vorbitor şi conlocutor (emiţător şi destinatar, am spune astăzi) participă simultan şi plenar la această activitate creatoare, deoarece, subliniază Humboldt în repetate rînduri, a vorbi şi a înţelege sunt efecte ale aceleiaşi facultăţi creatoare a limbajului. Cu totul noi în contextul evoluţiei ideilor despre limbaj este aşadar şi interpretarea pe care o dă Humboldt raportului limbă – individ – colectivitate şi, în legătură cu aceasta, ipoteza sa referitoare la originea limbajului uman. O limbă este în mod permanent creată şi re-creată de către individul vorbitor, dar, deopotrivă, şi de către ansamblul comunităţii căreia individul respectiv îi aparţine. Dezvoltîndu-se într-un context istoric, actul individual de vorbire nu creează el singur o limbă, ci doar noi forme lingvistice, pornind de la cele preexistente. În acest context, diversitatea limbilor se explică deci prin libertatea creatoare pe care individul şi-o exersează în activitatea vorbirii. Diferitele limbi nu pot fi, aşadar, înţelese altfel decît ca expresie a individualităţii fiecărui popor, orice limbă identificîndu-se cu însăşi manifestarea fenomenală a spiritului comunităţii respective:

Limba nu este însă un produs liber al omului ca individ, ci aparţine întotdeauna întregii naţiuni. Chiar şi în sînul naţiunii, generaţiile ulterioare preiau una şi aceeaşi limbă de la cele care le-au precedat. Prin faptul că în ea se amestecă, se limpezeşte şi se preface modalitatea de reprezentare a tuturor diferenţelor de vîrstă, sex, stare, caracter şi spirit existente în cadrul unui grup etnic, iar apoi, prin transferul de cuvinte şi limbi, în cadrul diferitelor naţiuni şi, în fine, prin intensificarea relaţiilor inter-comunitare, în cadrul întregii umanităţi, limba devine marele punct de trecere de la subiectivitate către obiectivitate, de la individualitatea limitată către existenţa umană plenară, care cuprinde în sine ansamblul. Inventarea unor semne verbale care nu au mai fost auzite anterior poate fi gîndită doar în cadrul originii limbilor, moment situat

deasupra tuturor experienţelor umane. Acolo unde omul a moştenit oarecare sunete dotate cu sens, el îşi construieşte limba cu ajutorul acestora şi, prin analogie cu aceasta din urmă, îşi desăvîrşeşte un grai propriu. Acest proces se bazează pe nevoia de a se face înţeles, pe relaţia obişnuită dintre toate părţile şi elementele fiecărei limbi şi a tuturor limbilor între ele, precum şi în caracterul uniform al facultăţii limbajului (*Über das vergleichende...*, p. 26).

O altă contribuţie semnificativă a lui Humboldt la o înţelegere modernă, integratoare, a limbajului uman constă în mutarea accentului dinspre explicaţiile cauzaliste către o interpretare nu doar organicistă, ci şi finalistă. Distingînd în mod net şi constant între conceptele de „facultate a limbajului" (*Sprachvermögen*) şi „limbă" (*Sprache*), Humboldt înscrie evoluţia „organismului lingvistic" într-un cadru istoric, care asigură fundalul realizăriii de sine a umanului:

> Organismul limbii izvorăşte din capacitatea şi din nevoia generală a omului de a vorbi şi provine de la întreaga naţiune; cultivarea fiecărei limbi depinde de predispoziţii şi de predeterminări speciale şi se sprijină în mare parte pe indivizi care se ridică treptat din sînul naţiunii. Organismul lingvistic aparţine fiziologiei omului intelectiv, perfecţionarea sa ţine de succesiunea dezvoltărilor istorice. Descompunerea acestui organism în părţile lui componente conduce către evaluarea şi verificarea domeniului limbii şi al facultăţii umane a limbajului; cercetarea cultivării de ordin superior conduce la recunoaşterea îndeplinirii de către oameni a tuturor scopurilor pe care şi le-au propus prin limbă (*Über das vergleichende...*, p. 17).

În problema raportului între subiectiv şi obiectiv în limbaj, Humboldt priveşte limba ca un spaţiu de convergenţă în cadrul căruia individul, ca *unicum*, îşi regăseşte esenţa originară printr-o confruntare permanentă cu ceea ce, în mod obiectiv, i se oferă ca experienţă a generaţiilor trecute stocată în structurile limbii:

> În privinţa a ce izvorăşte din ceea ce formează cu mine o unitate, conceptele de subiect şi de obiect, de dependenţă şi de independenţă se convertesc unul într-altul. Limba îmi aparţine prin însuşi modul în care o rostesc şi o produc; şi fiindcă fundamentul acestui fapt rezidă în simultaneitatea vorbirii prezente şi trecute a tuturor generaţiilor umane, în măsura în care între acestea a putut exista o comunicare lingvistică neîntreruptă, tot aşa şi limba este, în sensul acesta, o limitare a vorbirii. Doar ceea ce în limbă mă limitează şi mă determină provine din natura umană, strîns legată de intimitatea fiinţei mele, iar ceea ce în limbă îmi este străin este astfel doar pentru natura mea individuală şi trecătoare, nu şi pentru natura mea cu adevărat originară (*Über die Verschiedenheit...*, p. 63).

Limbajul este pentru Humboldt un dat necesar şi indispensabil al însăşi existenţei umane, doar el fiind capabil să funcţioneze ca spaţiu de rezonanţă şi condiţie necesară a situării individului uman în raport cu lumea şi cu celălalt. Doar prin limbaj este posibilă obiectivizarea individului prin confruntare dialogală cu semănul său şi cu ansamblul semenilor săi. Departe de a fi distrusă, subiectivitatea individului vorbitor iese întărită prin participarea la dinamica activităţii „langajiere". Prin asemenea disocieri, Humboldt accentuează prioritatea funcţiunii ontic-dialogale a limbajului faţă de cea reprezentativ-comunicativă. Dialectica internă a jocului între subiectiv şi obiectiv defineşte şansa individului de a participa activ la un eu *supra*-individual, al comunităţii naţionale căreia el îi aparţine şi, pînă la urmă, al umanităţii în ansamblul ei:

> Activitatea subiectivă este aceea care construieşte în gîndire un obiect. Căci nici un fel de reprezentare nu poate fi considerată o simplă contemplare pasivă a unui obiect deja dat. Activitatea simţurilor trebuie să se îmbine în mod sintetic cu acţiunea internă a spiritului, şi din această îmbinare se desprinde reprezentarea, care devine obiect faţă de forţa subiectivităţii, întorcîndu-se spre aceasta, pentru a fi concepută ca atare, într-un chip nou. Pentru un asemenea scop, limba este însă indispensabilă. Căci, în măsura în care efortul spiritual îşi croieşte cale cu ajutorul buzelor, produsul acestuia se întoarce către urechea vorbitorului. Reprezentarea este preschimbată în obiectivitate efectivă, fără ca prin aceasta să fie privată de subiectivitate. Doar limbajul este capabil de aşa ceva; şi fără această transpunere într-o obiectivitate care se întoarce către subiect, transpunere care există permanent, chiar dacă, uneori, tacită, şi în care se implică limbajul, formarea conceptului este imposibilă, cum imposibilă este şi orice gîndire efectivă. Aşadar, dacă facem abstracţie de comunicarea între un om şi celălalt, vorbirea este o condiţie necesară a gîndirii fiecărui individ în cercul închis al izolării sale. În fenomenalitatea sa, limba se dezvoltă totuşi doar în cadru social, iar omul se înţelege pe sine numai în măsura în care a verificat, prin încercări, inteligibilitatea cuvintelor sale de către ceilalţi. Obiectivitatea sporeşte cînd cuvîntul creat de către subiect este rostit din nou de gura altcuiva. Prin aceasta nu i se răpeşte nimic subiectivităţii, căci omul se simte întotdeauna unul şi acelaşi cu alt om; dimpotrivă, subiectivitatea este întărită, dat fiind că, preschimbată în limbă, reprezentarea nu mai aparţine exclusiv unui unic subiect. Transferîndu-se în alţii, subiectivitatea se uneşte cu ceea ce este comun întregii specii umane, şi din care fiecare individ deţine o specificare purtînd în sine aspiraţia de a-şi găsi o întregire în celelalte (*Über die Verschiedenheit...*, p. 52-53).

O componentă centrală a concepţiei humboldtiene o reprezintă primatul acordat formei în înţelegerea limbajului. Noţiunea

de „formă internă a limbii" (*innere Sprachform*) este menţionată de exegeţi ca una din contribuţiile capitale ale lui Humboldt la istoria ideilor lingvistice şi, implicit, la conturarea conceptului modern de limbaj. Dată fiind recunoscuta absenţă de sistematicitate a discursului humboldtian, exegeţilor le-a fost greu să se pună de acord asupra tuturor înţelesurilor acestui atît de des invocat concept. Deşi termenul *formă* (*Form*) este des întrebuinţat în *Über die Verschiedenheit...*, sintagma ca atare, *innere Sprachform*, apare extrem de rar. În înţelegerea acestui concept vom acorda credit rezultatelor la care a ajuns unul dintre cunoscătorii cei mai autorizaţi ai operei humboldtiene, Eugenio Coseriu[34], care arată că termenul *Form* este întrebuinţat de Humboldt cu trei înţelesuri distincte: 1) cu referire la limbaj în general, desemnînd o modalitate tipică de comprehensiune a realităţii, 2) cu referire la o limbă istorică dată, desemnînd raportul particular al acestei limbi cu lumea extralingvistică şi 3) cu referire la principiul formativ unic şi irepetabil, specific fiecărei limbi în parte. Această din urmă valoare conceptual-terminologică a fost cel mai des citată şi interpretată de comentatori. Este vorba de faptul că fiecare limbă deţine un principiu ordonator intern, care îi este specific doar ei, determinîndu-i identitatea formală şi unicitatea. Materialul brut al expresiei sonore este configurat şi organizat formal deopotrivă la nivel semantic şi gramatical. Principiu configurator al fiecărei limbi în parte, forma primează asupra materiei întrucît numai astfel se poate explica funcţia organizatoare a limbii în raport cu fluiditatea lumii fenomenale:

> Esenţa limbii constă în faptul de a turna materia lumii fenomenale în forma ideilor; efortul ei este în întregime formal şi, întrucît cuvintele ţin locul obiectelor, şi lor, ca materie, trebuie să li se opună o formă căreia să i se supună (*Über das Studium...*, p. 21-22).

Există în principalul text teoretic al lui Humboldt un pasaj interesant, unde conceptul de formă este integrat într-un complex ideatic în care se propune concilierea a ceea ce, din punct de vedere formal, este particular în fiecare limbă, cu cîteva constante universale ale limbajului ca atare. Între aceste constante, Humboldt face referire la raporturile de desemnare între cuvinte şi concepte (*Bezeichnung der Begriffe*), la caracterul universal al expresiei fonice, concretizat în identitatea la toţi oamenii a „aparatului fonator" (*Gleicheit der Lautorgane*) şi la simbolismul fonetic (*Beziehungen... zwischen einzelnen konsonant- und Vokallauten und*

34. COSERIU, *Sprache-Strukturen und Funktionen*, p. 177-186.

gewissen sinnlichen Eindrücken), adică evocarea unor atribute ale obiectelor desemnate prin calitățile intrinseci ale unor sunete. Prin aceste disocieri, Humboldt pare să sugereze că unitatea de ansamblu a limbajului uman transcende diferențele dintre limbi sau, cu alte cuvinte, un principiu formativ universal se *supra*-ordonează configurărilor particulare ale limbilor concrete:

> Formele mai multor limbi se pot reuni într-o formă încă și mai generală, și aceasta se întîmplă cu formele tuturor limbilor, în măsura în care în toate se pornește doar de la ceea ce este cel mai general, și anume de la raporturile și de la relațiile necesare pentru desemnarea conceptelor și pentru alcătuirea discursului, de la identitatea organelor fonatoare care, prin amploarea și natura lor, nu permit decît un anumit număr de sunete articulate, și, în fine, de la relațiile existente între fiecare sunet consonantic sau vocalic și anumite impresii sensibile, din care izvorăște apoi identitatea de desemnare, în limbi neînrudite genetic. Căci atît de admirabilă este în limbă individualizarea în interiorul concordanței universale, încît se poate spune cu egală îndreptățire și că întreaga specie umană deține o singură limbă, dar și că fiecare om deține una proprie (*Über die Verschiedenheit...*, p. 47).

Renunțînd la proiecția himerică a unei limbi inițiale (perfecte), Humboldt privește ca pe un dat necesar diversitatea limbilor și a popoarelor (*Sprachverschiedenheit und Völkervertheilung*), pusă în relație directă cu producerea forței spirituale a omului (*die Erzeugung menschlicher Geisteskraft*), care este privită ca „țelul cel mai înalt al oricărei mișcări spirituale". Inițial același pentru toți oamenii, limbajul s-a diversificat în limbi diferite datorită configurării diverse a forței spirituale specifice fiecărei națiuni. Limbile reprezintă exteriorizarea și mijlocul de formare a „specificității spirituale a națiunilor" (*Geisteseigentümlichkeit der Nationen*). Doar luarea în considerare a diversității spirituale poate așadar explica diversitatea de structură a limbilor, reclamînd deopotrivă procedarea comparativă ca metoda cea mai potrivită a studiului și cercetării limbilor:

> Însă înțelegerea esenței proprii a unei națiuni și a coerenței interne a unei limbi particulare, ca și, mai ales, a relației acesteia din urmă cu cerințele limbajului în general, depinde și ea, în întregime, de luarea în calcul a ansamblului specificității spirituale. Căci doar prin intermediul acestei specificități spirituale, așa cum a lăsat-o natura și cum împrejurările au dezvoltat-o, se configurează caracterul unitar al națiunii, singurul pe care aceasta se întemeiază în privința faptelor, realizărilor și ideilor pe care le produce, și prin care se mențin forța și demnitatea ei, transmise ereditar din individ în individ. Limbajul este, pe de altă parte, organul ființei interioare,

este chiar acea ființă care ajunge treptat la recunoașterea de sine internă și la exteriorizare. Prin aceasta, limba își înfige fibrele cele mai fine ale rădăcinilor sale în forța spirituală națională; și cu cît aceasta din urmă acționează mai corespunzător asupra limbajului, cu atît dezvoltarea acestuia este mai regulată și mai bogată. Întrucît limba este, în coerența țesăturii sale, doar efectul simțului lingvistic al națiunii, atunci tocmai întrebările care se referă la formarea limbilor în viața lor cea mai intimă și deopotrivă la cauzele celor mai importante deosebiri dintre ele nu pot primi un răspuns întemeiat dacă nu accedem la acest punct de vedere (*ibidem*, p. 2).

Decurgînd din tezele centrale ale doctrinei sale, poziția lui Humboldt față de posibilitatea inventării unei l i m b i u n i v e r s a l e este una de respingere totală. Calificînd drept o „prezumție nebunească" (*ein thörichter Wahn*) iluzia de a crede că ne putem situa în afara limbilor naturale imaginînd o limbă perfect logică și rațională, Humboldt subliniază încă o dată că gîndirea nu există în afara unei limbi date, fiind determinată de însăși forma internă a respectivei limbi. Se afirmă explicit că doar o parte relativ neînsemnată din semnele limbajului sunt constructe pure ale rațiunii și pot fi puse deci în relație univocă cu semne non--verbale, universal valabile. Alcătuiri artificiale ale rațiunii ele însele, asemenea „limbi artificiale" nu reprezintă altceva decît simple „metode de traducere prescurtate" (*abgekürtzte Übersetzungsmethoden*), eficiente doar atunci cînd sunt aplicate la enunțurile de tip logic dintr-o limbă naturală:

Gîndirea nu este însă deloc dependentă de limbă, ci, pînă la un anumit punct, este determinată de fiecare limbă în parte. Unii au dorit chiar să înlocuiască cuvintele din diferite limbi cu semne general valabile, asemenea celor pe care le găsim în matematică, prin linii, cifre și notație algebrică. Numai că, prin aceasta, dăm de capăt doar unei mici părți din masa a ceea ce poate fi gîndit, căci, potrivit naturii lor, astfel de semne se potrivesc doar acelor concepte care pot fi produse printr-o simplă construcție sau care sunt configurate, de regulă, exclusiv de către rațiune. Cînd însă în concepte trebuie configurată substanța percepției și a senzației interioare, aceasta depinde de capacitatea de reprezentare individuală a omului, de care limba sa este inseparabilă. Toate încercările de a institui, în mijlocul diferitelor limbi particulare, semne generale pentru văz sau pentru auz nu sunt decît metode de traducere prescurtate, și ar fi o prezumție nebunească să ne închipuim că prin aceasta am putea să ne situăm, nu spun în afara oricărei limbi, însă fie și doar în afara cercului precis și limitat al propriei limbi (*Über das vergleichende...*, p. 24-25).

Nu lipsită de interes este plasarea devenirii gîndirii humboldtiene în contextul general al ideilor dominante în epoca sa, cu alte cuvinte,

încercarea de a schița programul său de studiu. Constatăm mai întîi că, pe de o parte, ideile sale se precizează în prelungirea, dar și în opoziție față de vechea tradiție logicistă, reprezentată cu strălucire în epocă de un Étienne Bonnot de Condillac (1715-1780) și, pe de altă parte, ele se afirmă în întîmpinarea ideilor noi, de esență romantică, privitoare la unicitatea și caracterul irepetabil al fiecărei limbi în parte. În consecință, Humboldt va încerca în mod constant să concilieze ideea universalității limbajului uman ca facultate general-umană cu evidența schimbărilor lingvistice și a diversității limbilor istorice. Învățatul german constată că, dincolo de diversitatea lor constitutivă, toate limbile au ceva în comun, iar aceste elemente comune rezultă din identitatea naturii umane, pe de o parte, și din identitatea aparatului fonator al oamenilor, pe de altă parte. Pentru a aborda limbajul uman la un nivel de maximă generalitate, este nevoie de studiul sistematic și aprofundat al cît mai multor limbi istorice, sau cel puțin al celor mai importante. De aceea, Humboldt a schițat un program de studiu comparativ al limbilor, pe care a încercat să îl pună în practică mai întîi el însuși. Acest studiu comparativ ar fi trebuit să se concretizeze în 1) monografii asupra tuturor limbilor cunoscute și 2) monografii tematice asupra unui aspect particular (de exemplu, aspectul sau modalitatea verbelor) în toate limbile cunoscute. Abia ulterior, prin însumarea critică a rezultatelor, se va fi putut ajunge la construirea unei perspective generale și universale asupra limbajului uman.

Viziunea organicistă asupra limbajului l-a condus pe Humboldt la formularea unei cerințe noi, menită să corijeze deficiențele epistemologice ale gramaticilor clasice. Este vorba de studiul fiecărei limbi în specificitatea și unicitatea ei, și nu de aplicarea mecanică a criteriilor și regulilor descriptive ale gramaticii latine. În acest sens, în *Über das Enstehen...*, p. 55-56, citim următoarele:

> Dat fiind că, de regulă, abordăm studiul unei limbi necunoscute din punctul de vedere al unei limbi cunoscute, fie că aceasta este limba noastră maternă sau latina, avem tendința de a vedea relațiile gramaticale ale acestei limbi exprimate în cea nouă (...). Pentru a evita această eroare, trebuie să studiem fiecare limbă în specificitatea sa, în așa fel încît să putem recunoaște, prin intermediul corectei segmentări a elementelor sale, care sunt formele particulare de care ea se servește, conform propriei structuri, pentru a indica relațiile gramaticale.

Novatoare în atît de numeroase și de importante privințe, concepția lui Humboldt a avut un ecou persistent mai ales printre lingviștii din

vremea sa. De reţinut că, în parte şi datorită împrejurării că, în calitate de întemeietor şi mentor al Universităţii din Berlin, W. von Humboldt a impus studiul sistematic şi comparativ al limbilor ca materie universitară, abordarea istorică şi comparativă a limbilor a cunoscut, mai ales în Germania secolului al XIX-lea, o înflorire excepţională, conducînd chiar la convingerea, împărtăşită de mulţi cercetători, că abia prin metoda comparativ-istorică s-a reuşit autonomizarea lingvisticii ca ştiinţă. Dincolo de impactul epistemologic general al gîndirii lui Humboldt asupra ştiinţelor spiritului în general, în Germania secolului XX s-a conturat un curent neo-humboldtian, reprezentat de învăţaţi precum Jost Trier, Leo Weisgerber sau Walter Porzig. Atît ca punct de plecare, cît şi în precizarea unor chestiuni de detaliu ale propriei concepţii despre o lingvistică integrală, Eugenio Coseriu (1921-2002) şi-a asumat o nouă lectură a textelor lui Humboldt, relevîndu-le actualitatea.

Pentru claritatea şi expresivitatea sa, citez în încheiere un pasaj din PORZIG, *Das Wunder...*, p. 366, în care sunt prezentate rezumativ acele teze humboldtiene care s-au bucurat de o posteritate mai generoasă:

> În ansamblul lor, cuvintele unei limbi determină, prin segmentarea şi prin relaţiile lor reciproce, posibilităţile de stabilire a unei imagini asupra lumii, aşadar ceea ce poate fi conceput în sînul realităţii şi cum poate fi acest ceva conceput. Numim acest fapt *imaginea asupra lumii* (*Weltbild*) proprie limbii respective. Trebuie să adăugăm imediat că imaginea asupra lumii nu este rigidă. Lexicul limbii se schimbă, după cum ştim, de la o zi la alta. De fapt, domeniul cuvintelor implicate şi funcţia care determină regulile de îmbinare se transformă o dată cu fiecare act de vorbire (*Sprechhandlung*), cu fiecare nouă formulare. Schimbările pe care imaginea asupra lumii le cunoaşte în cadrul acestui proces se mişcă însă într-un cadru care este trasat prin structura de ansamblu a limbii (*der Gesamtbau der Sprache*). Astfel, fiecare din numeroasele limbi ale umanităţii îşi construieşte o imagine diferită, însă fiecare în parte concepe deopotrivă şi în mod nemijlocit realitatea. Caracterul diferit al fiecărei limbi nu este însă o opţiune întîmplătoare, ci este determinat de forţele spirituale active (*die wirkende geistige Kräfte*) care trăiesc în orice comunitate lingvistică. Prin limbile lor, popoarele conturează nu doar o imagine a lumii, ci şi o imagine a propriei existenţe spirituale (*das geistige Dasein*) – ele devin popoare prin chiar acest fapt. Însă numai totalitatea limbilor umanităţii, în viaţa lor de-a lungul istoriei, deschid accesul către întreaga abundenţă a realităţii şi către bogăţia spiritului obiectiv.

Recunoscute în mod explicit sau nu, influenţe clare ale gîndirii humboldtiene se pot recunoaşte la mulţi alţi gînditori proeminenţi. Între

aceştia mai pot fi citaţi învăţaţii americani Edward Sapir (1884-1939) şi B. L. Whorf (1897-1941), cărora li se atribuie în mod frecvent impunerea principiului potrivit căruia fiecare dintre noi analizăm şi percepem realitatea în modalităţi predeterminate de către limbile pe care le vorbim („ipoteza Sapir-Whorf")[35]. Şi B. Croce (1866-1852), promotor al „esteticii ca ştiinţă a expresiei şi lingvistică generală", şi Karl Vossler (1872-1949), inventator al „idealismului lingvistic", îşi pot revendica o parte din ideile lor de bază din moştenirea humboldtiană. Chiar şi N. Chomsky vede în Humboldt un precursor al propriului său generativism transformaţional. Încă din primele sale lucrări, *Current Issues in Linguistic Theory* (1964) şi *Aspects of the Theory of Syntax*, atît de controversatul învăţat american se referă expres la Humboldt ca la o sursă a propriei gîndiri, stabilind un paralelism între conceptele humboldtiene de „legi de producere" (*Gesetze der Erzeugung*) şi „formă internă a limbii" (*innere Sprachform*) şi cele de „reguli generative", respectiv „structură de adîncime" din teoria sa.

Accentul pus de Humboldt pe factorul creativ al activităţii lingvistice a permis modernităţii să identifice o alternativă (eventual complementară) la conceperea limbajului natural în mod prioritar ca factor de reflectare a realităţii şi instrument de comunicare, şi anume un concept de limbaj mai larg şi mai flexibil, văzut ca expresie a individualităţii omului şi nu ca o realitate obiectivă, exterioară fiinţei umane. La scară istorică, dată fiind impunerea în ultimul secol a modelului descriptiv saussurian, se poate aprecia însă că proiectul lui Humboldt a fost, parţial, un eşec. Ideile sale îşi păstrează însă valabilitatea şi pot oricînd, la o lectură atentă a textelor, sugera noi ipoteze sau căi de abordare în studiul limbajului sau al limbilor.

35. Vezi MOUNIN, *Istoria*, p. 214-215.

Capitolul VI

Metode de cercetare în lingvistică

Ca ştiinţă umanistă prezentînd adînci interferenţe deopotrivă cu ştiinţele naturii, dar şi cu ştiinţele spiritului, lingvistica are în vedere clase de fenomene foarte complexe, acoperind domenii vaste ale orizontului cunoaşterii umane. Definirea, înţelegerea şi explicarea acestor fenomene reclamă constituirea unei metodologii adecvate a cercetării.

Prin metodă înţelegem un ansamblu sistematic de principii, norme şi tehnici de cercetare a căror mînuire conduce la cunoaşterea sistematică a unui fenomen dat, concretizată în descrieri, definiţii, ipoteze şi teorii ştiinţifice. Statutul de graniţă al ştiinţelor limbii implică şi în domeniul metodologiei o situaţie specială. În cursul constituirii sale ca disciplină modernă, autonomă, lingvistica a trebuit ca, pe lîngă circumscrierea obiectului său de studiu, să-şi descopere şi metode de cercetare proprii. Vom vorbi aşadar, referindu-ne la lingvistică, de două tipuri de metode: m e t o d e n e s p e c i f i c e ş i m e t o d e s p e c i f i c e. Prin metode nespecifice înţelegem metodele cu valoare epistemologică generală, metode care, într-o formă sau alta, sunt utilizate şi de alte discipline ştiinţifice, fie ele umaniste sau ştiinţe ale naturii. Prin metode specifice înţelegem, dimpotrivă, acele metode constituite în cîmpul cercetării lingvistice şi caracterizînd-o în mod exclusiv.

Principalele metode nespecifice utilizate de lingvişti sunt: observaţia, experimentul, inducţia, deducţia şi ipoteza. Dintre metodele de cercetare specifice vom discuta despre: metoda comparativ-istorică, metoda reconstrucţiei interne, metoda geografiei lingvistice; acestor metode cu caracter tradiţional li se adaugă metode moderne, cum sunt metodele analizei structurale şi de prelucrare informatico-matematică: statistica, analiza funcţională, metoda generativ-transformaţională, metoda analizei în constituenţi imediaţi etc.

Înainte de a le aborda pe fiecare în parte, se cuvine să subliniem faptul că, în practica cercetării lingvistice, aceste metode sunt aplicate de cele mai multe ori în mod simultan şi concertat, cerinţele fundamentale ale

oricărei investigaţii ştiinţifice – adecvarea la obiect, principiile simplităţii şi noncontradicţiei – reclamînd flexibilitatea şi complementaritatea mai multor metode.

6.1. Metodele nespecifice: observaţia, experimentul, ipoteza, inducţia, deducţia

Metodele nespecifice utilizate de cercetarea lingvistică sunt: observaţia, experimentul, inducţia, deducţia şi ipoteza. Cu excepţia experimentului, aplicat în lingvistică aproape în mod exclusiv în epoca modernă, celelalte metode caracterizează abordarea limbajului în epoca socotită „pre-ştiinţifică" a ştiinţei limbii, în Antichitate şi în Evul Mediu.

O b s e r v a ţ i a este primul pas al oricărei cunoaşteri. Înainte de a-şi putea pune întrebări asupra limbajului în general, filosofii Antichităţii au trebuit să observe şi să reţină unele dintre aspectele mecanismului de funcţionare a limbii pe care o vorbeau. Ei au făcut, de exemplu, observaţia de însemnătate capitală că vorbirea umană are un caracter articulat, adică se prezintă sub forma înlănţuirii unor secvenţe fonice segmentabile şi analizabile (conceptul de *διάρθρωσις* 'articulare' era un concept important al doctrinei stoicilor, fiind preluat şi în terminologia gramaticală latină: lat. *articulatio*), care pot fi apoi combinate în cuvinte. La rîndul lor, cuvintele se pot combina în unităţi mai mari, enunţuri (propoziţii şi fraze). Pornind de la aceste observaţii elementare, s-a ajuns apoi la redactarea unor gramatici ale limbilor greacă şi latină, singurele limbi cunoscute şi studiate în mod sistematic în cultura europeană veche. Toate ipotezele şi teoriile lingvistico-filosofice din Antichitate au fost fundamentate exclusiv pe observarea acestor două limbi.

Ca metodă primară, observaţia continuă să servească lingviştilor şi în epoca modernă, adeseori în asociere cu metoda experimentului, de exemplu, în cadrul activităţilor de înregistrare de material lingvistic, practicate pe teren de către dialectologi, sau de „monitorizare" a tendinţelor de evoluţie a normelor limbii literare, care cad în sarcina cercetătorilor preocupaţi cu alcătuirea de lucrări cu caracter practic-normativ cum ar fi îndreptarele ortoepice sau morfologice, dicţionarele cu caracter practic etc. În principiu, orice proces de cercetare lingvistică porneşte, sau ar trebui să pornească de la observarea unui fapt de limbă oarecare.

E x p e r i m e n t u l este o metodă specifică ştiinţelor naturii (fizica, chimia, biologia) şi a căpătat o pondere decisivă în epoca modernă, în

special în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, o eră a pozitivismului în istoria cunoaşterii umane, cînd savanţii acordau o mare importanţă verificării empirice, experimentale, a oricărei ipoteze de lucru. În epoca veche sunt rare experimentele în cîmpul cercetării limbajului. Cel mult poate fi citată în acest sens o iniţiativă a faraonului egiptean Psametic, relatată de Herodot în *Istoriile* sale: dorind să afle care este cea mai veche limbă, cea a egiptenilor sau cea a frigienilor, faraonul a poruncit ca doi nou-născuţi să fie crescuţi izolat, în afara oricărei prezenţe umane, urmînd să se observe la final care este primul cuvînt rostit de ei. Constatînd că acest cuvînt a fost *bekos*, care în limba frigienilor înseamnă 'pîine', faraonul a tras concluzia că limba şi poporul frigian sunt mai vechi. Dincolo de caracterul profund inuman al acestui experiment, ineficienţa lui a fost observată de Herodot însuşi, care îşi exprimă îndoiala că păstorul pus să-i supravegheze pe cei doi nou-născuţi i-ar fi putut îngriji fără să le vorbească. Cu rezultate neînsemnate, metoda experimentului a fost întrebuinţată şi în cadrul cercetărilor de epistemologie genetică, un fel de reeditări moderne ale procedurii faraonului egiptean, prin care s-a încercat explicarea procesului de însuşire a limbajului de către om în primii ani de viaţă.

Un domeniu în care abordarea experimentală putea da rezultate notabile este domeniul cercetării sunetelor vorbirii, acestea fiind singurele elemente materiale din fenomenul complex al limbajului. Acest lucru s-a şi întîmplat, o dată cu apariţia, către începutul secolului XX, cînd mijloacele tehnice de înregistrare a emisiei sonore au permis-o, a foneticii experimentale sau instrumentale (fr. *phonétique expérimentale* sau *instrumentale*, engl. *instrumental, physical, experimental* sau *laboratory phonetics*, germ. *Experimental-phonetik*)[1]. Fondatorul foneticii experimentale este socotit abatele J.-P. Rousselot (1846-1924), cercetările sale fiind ulterior continuate de învăţaţi precum M. Grammont, L. Roudet, L.E. Armstrong, D. Jones, H. Klinghardt, L.V. Šerba, iar la noi de Emil Petrovici (1899-1968) şi Al. Rosetti (1895-1991).

Prelucrînd iniţial datele empirice ale psihologiei experimentale şi ale fiziologiei umane şi preluînd, în mare măsură, instrumentarul conceptual

1. În literatură, moda cercetărilor de fonetică experimentală din această epocă a produs figura memorabilă a profesorului Higgins, eroul unei cunoscute piese de teatru a lui G.B. Shaw.

şi aparatura acestor ştiinţe, foneticienii adepţi ai acestei metode au reuşit să conducă fonetica la un grad de abstractizare superior, formulînd concluzii cu caracter general, în urma sistematizării rezultatelor examinării cazurilor particulare ale emisiei fonice produse de un număr mare de vorbitori ai diferitelor limbi. În a doua jumătate a secolului XX, fonetica experimentală şi-a rafinat foarte mult metodologia, prin crearea unor dispozitive şi aparate speciale de înregistrare, modulare şi descriere a sunetelor vorbirii (sonograful, filmograful, magnetofonul, oscilograful, chinograful etc.). În ultimii ani, computerizarea operaţiilor de înregistrare şi prelucrare a datelor a sporit enorm gradul de exactitate a preluării datelor, deschizînd căi noi de manipulare a faptelor şi a rezultatelor. Surprinderea exactă a caracteristicilor fizice ale sunetelor vorbirii (durată, timbru, deschidere), a modului şi a locului lor de producere în cadrul aparatului fonator reprezintă primul pas spre descrierea ştiinţifică a trăsăturilor distinctive ale fiecărui fonem în parte. Toate aceste progrese tehnologice au făcut posibilă descrierea mult mai exactă, aprope exhaustivă a sistemelor fonematice ale limbilor moderne. În ţara noastră, la Institutul de Fonetică şi Dialectologie al Academiei Române, de cîteva decenii, colective de foneticieni profesionişti efectuează, sub coordonarea lui Al. Rosetti şi, mai recent, Andrei Avram, ample cercetări sistematice de fonetică experimentală asupra sistemului vocalic românesc, activitate desfăşurată în paralel cu acţiunea de înregistrare a unor mostre consistente din varietăţile dialectale ale românei actuale.

În încercarea sa de a fundamenta o t e o r i e a l i m b i i absolut autonomă faţă de alte ştiinţe ale spiritului, L o u i s H j e l m s l e v (1899-1965), ilustru reprezentant al Şcolii Lingvistice de la Copenhaga şi unul dintre cei mai reputaţi teoreticieni contemporani, statuează ca principiu fundamental al demersului său teoretic un p r i n c i p i u e m p i r i c , conform căruia rezultatele cercetării pot fi socotite certe şi adecvate doar atunci cînd concordă cu datele empirice furnizate de natura specifică a obiectului cercetării, în cazul de faţă, limbajul uman. Conform acestui principiu, „descrierea trebuie să fie lipsită de contradicţii, exhaustivă şi cît mai simplă. Condiţia inexistenţei contradicţiilor are preponderenţă faţă de aceea a tratării exhaustive. Condiţia tratării exhaustive are preponderenţă faţă de aceea a simplităţii”[2]. Dacă este adevărat faptul că aplicarea consecventă a acestui principiu empiric ne poate conduce la articularea unei teorii generale a limbajului – obiectul unei teorii a limbii

2. HJELMSLEV, *Prolegomene...*, p. 17.

fiind, după Hjelmslev, ceea ce este general şi abstract în fenomenul lingvistic, adică sistemul –, nu-i mai puţin adevărat că atenţia cercetătorilor este atrasă în mod inerent şi de aspectele fenomenale ale limbajului, adică de faptele lingvistice aparţinînd unor limbi istorice concrete. Investigaţia ştiinţifică va reclama, în consecinţă, instrumentarea unor metodologii mai complexe, în cadrul căreia colectarea empirică a faptelor se îmbină cu ipoteza, inducţia şi deducţia, ca etape epistemologice necesare.

Cît priveşte acum ipoteza, cercetarea lingvistică modernă practică mai rar acest tip de metodă elementară, întrucît există deja doctrine şi teorii lingvistice complex articulate şi fundamentate pe principii solide, aşa încît emiterea unor noi ipoteze în spaţiul teoretic pare celor mai mulţi cercetători nejustificată. Abordări ipotetice sunt încă operaţionale în dezbaterea unor probleme mai dificile de filosofia limbajului, cum ar fi mecanismul de producere a semnificaţiei, raportul între gîndire, existenţă şi limbaj sau problema originii limbajului. În acest cadru, de cele mai multe ori sunt reluate vechi teme ale reflecţiei despre limbaj care, în absenţa unor date empirice, se prezintă ca ipoteze. De pildă, în cadrul disputei referitoare la caracterul motivat sau arbitrar al semnului lingvistic, ipotezele care se confruntă pot fi privite ca reformulări ale temei centrale din dialogul platonician *Cratylos*, respectiv întrebarea dacă numele sunt justificate prin natura lor (*φύσει*) sau sunt rezultatul unei convenţii umane (*θέσει*)[3]. În alţi termeni, controversa dintre adepţii ipotezei convenţionaliste şi ai celei naturaliste a fost reluată în Evul Mediu, în special în filosofia scolastică a limbajului. Pentru nominalişti, noţiunile cu care operează gîndirea nu sunt altceva decît simple concepte realizate de spirit cu ajutorul limbajului. Realiştii, dimpotrivă, consideră că noţiunile universale (gen, specie, diferenţă specifică etc.) nu sunt doar concepte obţinute prin abstracţie de intelectul uman, ci deţin o fiinţare reală, de ordin inteligibil, dar situată în afara simţurilor. Minţi strălucite ale acestei epoci istorice (Thomas de Aquino, Guilelmus Occam, Duns Scotus, ca să numim doar pe cîţiva) s-au străduit să rezolve, într-un sens sau altul, această dilemă. Dincolo de personalităţi, de şcoli de gîndire şi de curente, dezvoltarea polemicii în jurul acestei tematici reprezintă însăşi „preistoria" lingvisticii ca ştiinţă.

3. Vezi *supra*, § 5.4.1.

În sfîrşit, să mai adăugăm şi faptul că ipoteza este întrebuinţată cu succes în cadrul metodei comparativ-istorice, atunci cînd, de exemplu, ne raportăm în chip ipotetic la o limbă sau un dialect originar, proto-indo-europeana, care s-ar afla la baza limbilor aparţinînd familiei de limbi indo-europene.

Inducţia şi deducţia sunt metode complementare, proprii majorităţii ştiinţelor, atît ştiinţelor naturii, cît şi ştiinţelor spiritului. Urmînd metoda inducţiei, investigaţia ştiinţifică se orientează dinspre particular către general, dinspre multiplicitate către constantă, dinspre individ către specie[4]. Pornind de la datele empirice acumulate prin observaţie, spiritul operează cu definiţii, clasificări, generalizări, formulînd principii, legi şi teoreme cu valabilitate universală. Calea inversă, a deducţiei, constă, în esenţă, în confruntarea unui principiu general, acceptat de intelectul uman ca fiind adevărat, cu datele concrete noi oferite de observarea continuă a realităţilor. În cursul istoriei sale, lingvistica s-a dovedit o ştiinţă prin excelenţă inductivă. Înainte de a formula enunţuri teoretice cu caracter general, gramaticienii au trebuit să efectueze disocieri amănunţite ale structurilor gramaticale ale limbilor pe care le cunoşteau în mod intuitiv şi natural. Observînd caracterul repetabil sau constant al unor fenomene lingvistice sau al unor particularităţi ale limbilor, gînditorii ajung la formularea unor reguli descriptive sau funcţionale ale limbii. Este cazul aşa-numitelor legi fonetice: acumulînd o cantitate suficientă de fapte concrete aparţinînd unor limbi înrudite sau unor stadii diferite din dezvoltarea unei aceleiaşi limbi, reprezentanţii Şcolii Neogramatice au formulat legile modificărilor fonetice specifice anumitor limbi. Avînd un caracter necesar, aceste legi fonetice sunt cele care explică schimbările lingvistice şi trecerea unei limbi către altceva, adică naşterea unei noi limbi. De exemplu, se consideră că are caracter de lege faptul că *á* + *n* din cuvintele latineşti s-a transformat în limba română în *î*, după cum atestă multe exemple: lat. *canem* > rom. *cîne*, lat. *panem* > rom. *pîne*, lat. *manus* > rom. *mînă*, lat. *lana* > rom. *lînă* etc. Această lege fonetică a fost formulată de lingvişti procedîndu-se în mod inductiv, adică pornind de la fapte către principiu.

Metoda inductivă este însă folosită nu doar în domeniul gramaticii şi al foneticii istorice, ci şi în cel al lingvisticii sincronice. Astfel, pornind de

4. *Cf.* HJELMSLEV, *Prolegomene...*, p. 19: „Inducţia poate fi definită pe scurt ca o ascensiune de la componentă la clasă, şi nu de la clasă la componentă. E vorba aşadar de un fenomen sintetic, nu analitic, de o metodă care constă în generalizare, nu în specificare".

la observarea empirică a caracteristicilor sunetelor vorbirii într-o limbă dată, foneticianul ajunge la definirea sunetelor-tip sau a fonemelor, la fel cum gramaticianul obține clasele de cuvinte și de forme gramaticale sau definește categoriile gramaticale (caz, diateză, mod etc.) pornind de la studiul mulțimii faptelor concrete. Tot astfel, în urma prelucrării și clasificării materialului faptic prelevat prin cercetarea de teren, cercetătorul toponimiei poate ajunge să formuleze legi și principii ale formării toponimelor, iar cercetătorul vocabularului unei limbi poate formula principii ale formării cuvintelor (derivare, compunere etc.) într-o limbă dată. În lingvistică, metoda inducției constituie fundamentul sintezei: cercetătorul abordează fenomene disparate, culese din actele de vorbire sau din texte scrise, detașînd în cele din urmă, după generalizări succesive, tabloul general al domeniului investigat.

După cum ne atrage atenția HJELMSLEV, *Prolegomene...*, p. 19-21, întrebuințarea exclusivă a inducției în cercetarea lingvistică poate conduce însă la rezultate complet nesatisfăcătoare. Diferite clase sau concepte gramaticale stabilite pe cale de inducție, cum sunt cele de „genitiv", „perfect", „pasiv" etc., nu pot fi incluse într-o definiție generală, căci realitățile desemnate de aceste categorii gramaticale sunt sensibil diferite de la o limbă la alta: un anumit conținut are conceptul de „gen" în latină, și altul în română. De exemplu, *arbor* este în latină de genul feminin, pe cînd *arbore* este în română de genul masculin. „Soarele" este în română și latină de genul masculin, pe cînd în germană *die Sonne* este un substantiv feminin.

Prin urmare, nu este de mirare că aplicarea rigidă a căii inductive a condus, nu de puține ori, în lingvistică la rezultate nesatisfăcătoare, uneori de-a dreptul greșite. Neputința de a ne desprinde de materialul empiric, așa-numita „factologie", reflectă imposibilitatea accederii la teoretizarea unor principii generale, după cum și invers, aprecierile superficiale, bazate pe o cantitate insuficientă de fapte lingvistice, pot conduce la formularea unor generalizări greșite. Pentru evitarea unor astfel de pericole, lingvistului îi stau la dispoziție procedurile deductive, proprii drumului invers, de la general către particular, de la clasă către componentă, de la gen către specie și de la specie către individ. Metoda deducției are așadar un caracter analitic. Stăpînind legile și principiile generale proprii domeniului său de cercetare, lingvistul poate aborda zone necunoscute sau mai puțin cunoscute. Aplicarea deductivă a principiilor unei teorii lingvistice permite descrierea adecvată și corectă a unei limbi mai puțin cunoscute sau chiar reconstrucția, pe baza materialelor documentare fragmentare, a unei limbi dispărute (de exemplu, hittita și toharica,

vechi limbi indo-europene) sau a unei faze neatestate documentar din istoria unei limbi bine cunoscute (de exemplu, româna primitivă). Caracterul complementar al perspectivelor deductivă şi inductivă în cercetarea lingvistică este surprins cu acuitate de HJELMSLEV, *Prolegomene...*, p. 57:

> Un procedeu poate consta, printre altele, din *analize* şi deci să fie o *deducţie*, după cum poate consta şi din *sinteze* şi deci să fie o *inducţie.* Prin *sinteză* înţelegem descrierea unui obiect ca o componentă a unei clase (...), iar prin *inducţie* înţelegem o sinteză continuă, în care diferitele sinteze sunt legate una de alta printr-un raport de determinare.

6.2. Metodele specifice ale cercetării lingvistice

Vigoarea lingvisticii şi atractivitatea ei pentru specialiştii din alte domenii ale cunoaşterii umane constă, între altele, şi în faptul că lingviştii au reuşit să inventeze şi să perfecţioneze o serie de metode adecvate obiectului lor de studiu, limbajul uman în genere şi limbile istorice a atare. Utilitatea, flexibilitatea şi eficienţa acestor metode specifice ale cercetării lingvistice au fost verificate în practica cercetării, conducînd la un nivel neobişnuit de elevat al cunoştinţelor acumulate de ştiinţele limbii, după aproximativ două secole de „lingvistică ştiinţifică". În cele ce urmează, vom expune succint, îmbinînd expunerea istorică şi prezentarea sistematică, cele mai importante dintre metodele specifice ale cercetării lingvistice

6.2.1. *Metoda comparativ-istorică*

Metoda comparativ-istorică este un fel de „via regia" a lingvisticii moderne. Inventarea în primele decenii ale secolului al XIX-lea a primei metode de cercetare cu adevărat ştiinţifice a limbii a condus rapid la autonomizarea lingvisticii ca ştiinţă, prin desprinderea sa de filologie, pe de o parte, şi de filosofie, pe de altă parte. Premisa teoretică a comparativismului istoric poate fi formulată astfel: Pentru a se putea ajunge la generalizări teoretice, limbile existente sau cunoscute trebuie comparate între ele. Se va observa astfel că unele se înrudesc cu altele, ceea ce înseamnă că provin dintr-o limbă anterioară comună. Diferenţele dintre limbile înrudite se datorează evoluţiei istorice diferite a fiecărei limbi în parte, aşadar factorului timp. Fiecare limbă în parte îşi are istoria ei în cadrul unui grup de limbi. Această istorie poate fi studiată cu mijloace ştiinţifice specifice.

6.2.1.1. *Scurt istoric. Întemeietorii: F. Bopp și R.K. Rask*

Se consideră în genere că savantul german F r a n z B o p p (1791-1867) și danezul R a s m u s K r i s t i a n R a s k (1787-1832)[5] sunt întemeietorii de drept ai lingvisticii comparativ-istorice întrucît, simultan, dar separat unul de altul și în spiritul ideilor și tendințelor inovatoare care își făceau loc în comunitățile savante ale epocii ca urmare a descoperirii limbii sanscrite și a emergenței ideologiei romantice, cei doi învățați au dezvoltat această nouă metodă, aplicînd-o limbilor concrete. Constatarea faptului că limbile evoluează, schimbîndu-se în timp, precum și formularea unor principii ale schimbărilor lingvistice datează însă din secolul anterior. DUCROT – TODOROV, *Dictionnaire...*, îl menționează în acest sens pe eruditul francez A . R . J . T u r g o t (1727-1781) care, în articolul „étymologie" din *Encyclopédie*[6], vorbește despre un „principiu intern" al schimbării lingvistice, care nu ține seama de voința oamenilor. Turgot exemplifica acest principiu prin transformarea lat. *hospitale* în fr. *hôtel*, prin parcurgerea unor etape succesive, guvernate de cauze naturale. Acest proces se numește m o ș t e n i r e a de către limba în cauză (franceza) a unei unități lingvistice din limba de origine (latina). În schimb, cînd, prin intervenția voinței umane, se confecționează un termen nou pornindu-se de la altul existent într-o altă limbă, avem de a face cu î m p r u m u t u l lexical. În contextul amintit, același cuvînt latinesc *hospitale*, aparținînd latinei medievale, a fost împrumutat mai tîrziu în limba franceză și adaptat în forma *hôpital*, mult mai apropiată de etimonul său latin[7]. Turgot mai formula o observație importantă: schimbările lingvistice au un caracter regulat, ele respectînd organizarea internă a limbii. De aceea, asemănările întîmplătoare între cuvinte aparținînd unor limbi diferite au un caracter nerelevant, dacă nu este vorba despre un împrumut. Astfel, Turgot respinge explicația etimologică fantezistă, dar

5. Vezi MOUNIN, *Istoria...*, p. 112-116, unde se relevă prioritatea istorică a savantului danez în privința definirii principalelor principii ale comparativismului istoric. Posteritatea imediată l-a considerat însă pe Bopp drept părintele de fapt al noii metode.
6. Monumentala lucrare, operă colectivă a iluminiștilor francezi, a fost publicată între 1751 și 1775.
7. Rezultatul acestui fenomen este existența în limbile romanice a așa-numitelor „dublete etimologice". În limba română putem cita cuplurile *drept-direct*, *frupt-fruct*, *plăcintă-placentă*, ale căror componente sunt moștenite, respectiv împrumutate, după lat. *directus*, *fructus*, *placenta*.

larg acceptată în epocă a lat. *britannica* prin ebr. *baratanae* 'ţara cositorului', oferind explicaţia corectă, a derivării din lat. *britan-* + suf. *-ica*. Elementele componente ale unui termen (în cazul de faţă, radicalul şi sufixul) trebuiesc explicate separat.

Studiile etimologice ale lingviştilor europeni, care vor conduce în cele din urmă la detalierea şi fundamentarea teoretică a metodei comparative, capătă o nouă perspectivă şi o consistenţă superioară o dată cu trezirea interesului pentru limbi îndepărtate în timp şi spaţiu, cum sunt sanscrita, persana sau gotica. Climatul romantic, favorizînd, în special în Germania, atracţia pentru spaţiile exotice şi înclinaţia spre epocile revolute ale istoriei, ca şi spre specificul naţional al popoarelor, va favoriza interesul ştiinţific pentru limbile vechi neatestate documentar sau atestate lacunar, punîndu-se problema necesităţii reconstruirii lor. A doua jumătate a secolului al XVIII-lea a fost o eră a dicţionarelor de tot felul. Numeroasele dicţionare poliglote publicate acum sugerează cercetătorilor asemănările dintre limbi, care trebuiau explicate. Una dintre primele formulări ale conceptului de î n r u d i r e l i n g v i s t i c ă îi aparţine englezului S i r W i l l i a m J o n e s (1746-1794), care a ţinut în anul 1786 o comunicare la Asiatic Society din Calcutta, arătînd că asemănările dintre sanscrită, greacă şi latină nu pot fi întîmplătoare, ci trebuiesc explicate prin existenţa în preistorie a unei limbi comune, neatestată în scris[8], limbă în care îşi vor fi avut originea şi gotica, celtica şi vechea persană. Această limbă originară va fi ulterior denumită limba comună indo-europeană, ario-europeană sau indo-germanică[9]. În aceeaşi epocă, şi anume în anul 1799, lingvistul maghiar G . G y a r m a t h i (1751-1830) a publicat la Göttingen lucrarea *Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammatice demonstrata*, în care sunt emise o serie de observaţii comparative, aplicate de data aceasta domeniului familiei de limbi ungro-finice. Lucrarea care a avut însă ecoul cel mai puternic în epocă şi, deopotrivă, impactul cel mai important asupra dezvoltării ulterioare a cercetărilor comparativ-istorice se intitulează *Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem*

---

8. Toate aceste trei limbi „have sprung from some common source which, perhaps, no longer exist" (*apud* BLOOMFIELD, *Language*, p. 12).
9. Elementele componente ale acestor sintagme erau destinate să sugereze extremităţile geografice ale spaţiului de răspîndire a limbilor aparţinînd familiei în cauză, respectiv subcontinentul indian la est şi Europa la vest. Întrebuinţaţi mai ales de către savanţii germani, ultimii doi termeni au căzut astăzi în desuetudine, din cauza conotaţiilor rasiste pe care le-au avut în prima jumătate a secolului XX.

der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache (Frankfurt am Main, 1816) şi îi aparţine lui Franz Bopp. Acesta este textul în care se defineşte pentru prima dată cu exactitate conceptul ştiinţific al înrudirii dintre limbi. Pornind de la premisele teoretice emise în această lucrare, Bopp colecţionează şi clasifică o mare cantitate de material faptic, pe care îl organizează în cea dintîi şi cea mai cunoscută gramatică comparată a limbilor indo-europene, *Vergleichende Grammatik des Sanskrits, Zend, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gotischen und Deutschen*, 4 volume, Berlin, 1833-1852. Devenit profesor la recent înfiinţata Universitate din Berlin, Franz Bopp va redacta o gramatică a limbii sanscrite (*Kritische Grammatik der Sanskrita-Sprache*, ed. a II-a, Berlin, 1845)[10], publicînd şi o serie de studii speciale dedicate unor limbi puţin cunoscute în comunitatea ştiinţifică, albaneza, celtica şi vechea prusiană.

Premisa teoretică a demersurilor lui Bopp consta, ca la majoritatea contemporanilor săi, în postularea unei faze primare în istoria devenirii speţei umane, în care ar fi existat o corespondenţă perfectă între gîndire şi limbaj, categoriile lingvistice reflectînd cu fidelitate categoriile gîndirii. În această etapă primară, limbile şi-ar fi constituit formele lor flexionare, care aveau iniţial un caracter regulat. Această primă fază nu este atestată, căci noi cunoaştem limbile doar în faza lor secundară, considerată de Bopp ca o perioadă de declin şi degradare, în cadrul căreia, datorită schimbărilor fonetice, formele flexionare ale cuvintelor şi-au redus numărul, urmînd, în plus, căi diferite în limbile înrudite. Bopp dezvoltă astfel t e o r i a a g l u t i n ă r i i, arătînd că unele dintre cuvintele din limba primitivă şi-au pierdut caracterul autonom, devenind simple terminaţii ale altor cuvinte şi aglutinîndu-se cu acestea[11]. Se ajunge astfel la distincţia teoretică între ceea ce numim astăzi radical lexical şi morfeme flective. În acest mod s-ar explica apariţia în limbile indo-europene a unor sufixe verbale, prin aglutinarea unor vechi unităţi independente. Acest proces este exemplificat de Bopp prin fenomene precum transformarea rădăcinii i.-e. **es*/**s*- 'a fi' în sufixul de aorist -*s*- (ca în formele verbale lat. *dixi* 'am spus' şi gr. ἔδειξα 'idem'), sau a

10. Tradusă în limba română de Mihai Eminescu; manuscrisul traducerii eminesciene a fost editat de Petru Creţia şi Amita Bhose în M. Eminescu, *Opere*, vol. XIV, Editura Academiei, Bucureşti, 1983.
11. O formă mai elaborată a acestei teorii se găseşte la Jacob Grimm, în micul său tratat depre originea limbajului (vezi GRIMM – RENAN, *Două tratate...*, p. 53 şi urm.).

rădăcinii i.-e. *bheu/*bhū- 'a fi' în sufixul -*ba*- al imperfectului latin (*cantabam*). Deşi fundamentul teoretic al afirmaţiilor lui Bopp a suferit corecturi esenţiale, foarte multe dintre explicaţiile sale de amănunt sunt în continuare acceptate de către specialişti. Istoria limbilor indo-europene îi apare învăţatului german ca un proces continuu de modificare a formelor şi de diversificare neîntreruptă a dialectelor şi limbilor; în consecinţă, cu cît analiza comparativă se apropie în timp mai mult de faza ipotetică primară, cu atît deosebirile dintre limbile înrudite sunt mai mici. În concepţia lui Bopp, limba sanscrită, fără să se identifice cu indo-europeana primitivă, se prezintă ca fiind cea mai conservatoare şi cea mai apropiată de presupusa indo-europeană comună. Aplicînd un criteriu morfologic de clasificare, Franz Bopp distinge trei clase de limbi[12]:

a) limbi fără rădăcini propriu-zise, lipsite de posibilitatea compunerii şi de organizare gramaticală (limba chineză);
b) limbi cu rădăcini monosilabice, capabile de compunere şi cunoscînd flexiunea externă (limbile indo-europene);
c) limbi cu rădăcini bisilabice, cu schelet triconsonantic purtător de semnificaţie şi cu flexiune internă (limbile semitice).

Această clasificare nu mai corespunde stadiului actual al cunoaşterii ştiinţifice, dar are meritul de a fi prima încercare de clasificare tipologică a limbilor pe criterii structurale intrinsece (v. *infra*, § 7.1).

În aceeaşi perioadă, dar fără să fie la curent cu cercetările lui Bopp, lingvistul danez Rasmus Kristian Rask parvine şi el la formularea principiilor centrale ale comparativismului istoric. Împrejurarea că opera sa capitală, *Cercetări asupra originii vechii limbi nordice sau originea limbii islandeze* (*Undersögelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse*), redactată în 1814 şi tipărită în 1818 la Copenhaga, a fost publicată în daneză, limbă cu circulaţie internaţională restrînsă, a făcut ca ideile sale să fie puţin receptate în Europa. Ideile expuse în această lucrare vor fi dezvoltate şi aplicate de Rask într-o serie de monografii lingvistice dedicate unor limbi particulare, pe care autorul le considera doar nişte cercetări preliminare în scopul elaborării unei vaste gramatici universale. Cele mai multe dintre lucrările sale au rămas în manuscris (aproximativ 950 de texte conţinînd descrierea diferitelor limbi de pe glob). Într-un articol publicat în anul 1951, Louis Hjelmslev îl consideră pe compatriotul şi înaintaşul său drept creatorul de fapt al

12. Vezi GRAUR – WALD, *Scurtă istorie...*, p. 83.

lingvisticii generale comparate căci, spre deosebire de Bopp, care a fost aproape exclusiv fonetician, Rask a formulat distincţii teoretice mult mai elaborate şi mai apropiate de concepţia modernă despre limbaj. Rasmus Rask a fost primul lingvist care a dovedit caracterul indo-european al limbilor germanice, arătînd deopotrivă şi înrudirile structurale şi genealogice ale acestui grup de limbi cu limbile baltice şi cu cele slave, integrate de el într-o ramură comună din trunchiul indo-european, ramură deosebită de cele corespunzătoare limbilor latină şi greacă veche.

Constatînd că limbile germanice au păstrat unele forme mai vechi decît cele din latină sau din greacă, Rask a tras concluzia – respinsă de cercetările ulterioare – că limbile germanice ar fi urmaşele unei proto--limbi vorbite în perioada preistorică în sud-estul Europei. În lucrarea sa *Über die thrakische Sprache*, Halle, 1822, Rask identifica această limbă primară cu limba tracilor, socotită de el limba indo-europeană primitivă. Prin această ipoteză, lingvistul danez respingea ideea înrudirii limbilor sanscrită şi iraniană cu limbile indo-europene, admiţînd doar unele împrumuturi reciproce între indo-europeană şi grupul indo-iranian.

Observînd cu atenţie structura fiecărei limbi în parte, Rask urma o cale inductivă către elaborarea unei teorii generale a limbii, ceea ce constituia ţelul final al cercetărilor sale. El a sesizat astfel faptul că limba reprezintă un sistem, adică un o r g a n i s m p e r f e c t a r t i c u l a t, dar care funcţionează pe baze fiziologice. Prin accentul pus pe aceşti termeni organicişti, Rask prefigurează într-un fel distincţiile de enormă însemnătate epistemologică propuse ulterior de Wilhelm von Humboldt (între care dublul caracter al limbii, cel de activitate creatoare, *enérgeia*, şi cel de structură constituită, *ergon*) şi Ferdinand de Saussure (între *langue* şi *parole*). Pe baze teoretice clare, lingvistul danez a formulat într-o manieră proprie principiile transformării limbilor şi, implicit, coordonatele principale ale metodei comparativ-istorice. El a arătat că înrudirea dintre limbi se reflectă în similitudinile şi identităţile formale care ţin de sistemul fiecăreia, adică de alcătuirea internă a fiecărei limbi în parte. În timp, consideră Rask, se schimbă nu aceste sisteme, ci felul cum ele se realizează în viaţa limbilor, în actele concrete de vorbire, cum am spune astăzi. Între descoperirile notabile ale lui Rask este menţionată şi formularea cu exactitate a schimbărilor fonetice sistematice din germanica primitivă, schimbări denumite ulterior m u t a ţ i a c o n s o n a n t i c ă (germ. *Lautverschiebung*). El a arătat că acolo unde alte limbi indo-europene au un *p*, în limbile germanice apare un *f*, ca de exemplu în seria cuvintelor: lat. *pes* 'picior', engl. *foot*, germ. *Fuß*; gr. *πέντε* 'cinci', engl. *five*, germ. *fünf*; lat. *pauci* 'puţini', engl. *few*.

6.2.1.2. *Începuturile filologiei comparate: germanistica, indo-europenistica, slavistica, romanistica*

În orizonturile deschise de cercetările lui Bopp şi Rask, asistăm pe parcursul secolului al XIX-lea la o veritabilă explozie a cercetărilor istorico-comparative. Noua metodă devine, mai întîi în spaţiul cultural german, apoi în întreaga Europă, doctrina oficială în universităţi. Sunt cercetate intens grupuri de limbi din marea familie indo-europeană, se publică gramatici istorice şi dicţionare etimologice concepute după noile principii şi metode. Capul de serie al acestor lucrări cu caracter monografic este monumentala lucrare *Deutsche Grammatik* a lui Jacob Grimm (1787-1867), al cărei prim volum a apărut în 1819. Următoarele trei volume au apărut în anii 1826, 1831 şi 1837, cel de-al cincilea, dedicat sintaxei, nu a mai fost publicat niciodată. Este vorba nu de o gramatică a limbii germane, ci de un tratat de gramatică comparată a limbilor germanice (germana, olandeza, frisiana, engleza, scandinavica şi gotica). În special prin ediţia a II-a, din 1822, a volumului I al lucrării sale, unde găsim o expunere sistematică a faptelor, Grimm a pus bazele etimologiei ştiinţifice, prin impunerea conceptului de lege fonetică în explicarea transformărilor cuvintelor. Grimm descoperă şi formulează principalele legi fonetice care jalonează evoluţia şi diversificarea radicalilor lexicali în principalele limbi germanice, indicînd şi corespondenţii acestora în alte limbi indo-europene. Acest principiu al corespondenţelor consonantice între limbile indo-europene, cunoscut sub numele de legea lui Grimm, este recunoscut şi astăzi ca valabil.

Aplicînd principiul corespondenţelor fonetice, un alt lingvist german, August Friedrich Pott (1802-1887), pune bazele documentare, dar şi metodologice pentru cel dintîi dicţionar etimologic al limbilor indo-europene, prin lucrarea *Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*, publicată între anii 1833 şi 1836. Termenul *etimologie* îşi capătă o nouă semnificaţie şi un nou conţinut ştiinţific, devenind sinonim cu istoria cuvîntului supus cercetării, căruia i se caută formele din fazele mai vechi ale limbii în cauză, prin comparaţie şi cu formele corespondente din alte limbi înrudite. De exemplu, noţiunea de 'mamă' este exprimată în diferite limbi indo-europene prin complexe sonore asemănătoare, la baza cărora se află o formă

indo-europeană primitivă *mātēr[13], reconstituită pe baza atestărilor existente în limbile cunoscute. Această formă primitivă trebuie să se fi aflat la baza unei serii întregi de cuvinte precum: sanscr. şi avest. *mātā*, vechea armeană *mair*, vechea greacă *mētēr* (*μητήρ*), lat. *māter*, alb. *motrε* 'soră', vechea irlandeză *māthir*, lituaniană *motē* 'soţie', veche slavă *mati* (*мати*), vechi germanic *mōder. Ultima formă se află, la rîndul ei, la baza următoarelor forme, atestate în diferite perioade ale limbilor germanice moderne: vechi englez *mōdor*, vechi frisian *mōder*, vechi saxon *mōdar*, vechi german de sus (*Althochdeutsch*) *muoter*, engl. *mother*, germ. *Mutter*. Investigaţiile ulterioare în acest domeniu al etimologiei indo--europene au fost sintetizate de savantul lexicograf Alois Walde (1869-1924), a cărui activitate de o viaţă a fost finalizată în cele din urmă de Julius Pokorny, care a tipărit între anii 1928 şi 1932 cele trei volume ale reputatului dicţionar etimologic al limbilor indo-europene (*Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*).

Cercetarea sistematică, pe principiile comparativ-istorice, pare să fi fost iniţiată în domeniul limbilor slave de către lingvistul rus Aleksandr Vostokov (1781-1864), care, în lucrarea *Рассужденье о словянском языке служащий в веденьем к грамматнке сего языка* din 1820, întrevedea posibilitatea de a reconstitui sistemul slavei comune comparînd între ele limbile slave cunoscute. Adevăratul întemeietor al slavisticii moderne este însă Fr. Miklosich (1813-1891), profesor la Universitatea din Viena, ale cărui monumentale lucrări sunt şi astăzi valabile: *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*, Viena, 1862-1865 (primul şi multă vreme singurul dicţionar al limbii slavone), *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen* (5 volume, Viena, 1852-1875) şi *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen.*

În domeniul romanisticii, cel care a elaborat prima gramatică comparată a limbilor neolatine a fost Friedrich Diez (1794-1876), prin publicarea între anii 1836 şi 1838 a lucrării *Grammatik der romanischen Sprachen.*

O nouă perspectivă, deschisă de larga acceptare a principiilor comparativismului istoric, se remarcă şi în studiul limbilor clasice, greaca

13. Un asterisc (*) notat la începutul unui enunţ, cuvînt, radical, sunet sau formă gramaticală este semnul convenţional că respectiva unitate sau structură lingvistică nu a fost atestată documentar sau înregistrată în uzul unei limbi, ci este reconstruită sau presupusă.

şi latina. Dacă secole la rînd aceste două limbi de cultură ale Europei fuseseră intens studiate dintr-un unghi descriptiv-normativ, ele devin acum jaloane şi termeni de comparaţie pentru studiul evoluţiei de ansamblu a familiei indo-europene, ceea ce implică descifrarea propriei lor istorii. Începuturile în această direcţie sunt făcute de Th. Benfey (1819-1881), care a publicat, în două volume, între 1839 şi 1842, un dicţionar al radicalilor greceşti (*Griechisches Wurzellexikon*), prin care se reconstituie rădăcinile lexicale primare ale limbii greceşti, punîndu-se astfel bazele etimologiei moderne a acestei limbi. Studiul comparativ al dialectelor greceşti a fost inaugurat de Heinrich Ludelf Ahrens (1809-1881), prin tratatul *De Graecae linguae dialectis* (1839-1843), elaborat pe baza inscripţiilor antice care începuseră să fie publicate în acei ani. În domeniul limbilor clasice se ilustrează şi G. Curtius (1820-1885), autorul celui dintîi dicţionar etimologic al limbii greceşti, *Grundzüge der griechischen Etymologie*, Leipzig, 1858-1862, reluat pînă la ediţia a V-a din anul 1879. Cele mai recente dicţionare etimologice ale limbii greceşti îi aparţin lui Hjalmar Frisk (*Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, I-1960, II-1970, III-1974) şi Pierre Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, I-III, Paris, 1968-1980.

Studiul comparativ al limbilor semitice a fost inaugurat de marele lingvist Th. Benfey, care a publicat în anul 1844 lucrarea *Über das Verhältniss der ägyptischen Sprache zum semitischen Sprachstamm*. Domeniului semitic îi va dedica, în anul 1855, şi Ernest Renan (1823-1892) o *Histoire générale et système comparé des langues sémitiques* (ed. a II-a – 1858, ed. a III-a – 1863).

Părintele celtisticii moderne este socotit Johann Kaspar Zeuss (1806-1856), autorul unei *Grammatica Celtica* (1853).

6.2.1.3. *Teoria arborelui genealogic. Teoria valurilor*

În cadrul celei de-a doua generaţii de lingvişti care au profesat principiile metodei comparativ-istorice se remarcă August Schleicher (1823-1868) şi William Dwight Whitney (1827-1894). Schleicher a publicat o nouă gramatică comparată a limbilor indo-europene, în care şi-a propus să reconstituie, pe baza materialului furnizat de limbile indo-europene cunoscute, limba indo-europeană primitivă (*Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Kurzer Abriss einer Laut- und Formenlehre der*

indogermanischen Ursprache, des Altindischen, Altiranischen, Altgriechischen, Altitalischen, Altkeltischen, Altslavischen, Litauischen und Altdeutschen, Weimar, 1861). După cum indică deja titlul, această operă cuprinde o fonetică şi o morfologie comparată, adică o descriere a sunetelor şi un studiu asupra flexiunii şi formării cuvintelor în indo-europeana primitivă şi în principalele sale ramuri de limbi. Influenţat de principiile filosofiei hegeliene şi de evoluţionismul darwinist care cîştiga teren în epocă, dar mai ales de teoriile inovatoare ale lui Wilhelm von Humboldt, August Schleicher accentuează asupra caracterului evolutiv şi determinist al dinamicii limbilor. El postulează existenţa a două faze distincte în evoluţia limbilor: faza iniţială, de dezvoltare plenară, organică, şi o fază istorică, marcată de decadenţă şi de pierdere a capacităţilor expresive. Procesul de îmbătrînire a limbilor, culminînd cu dispariţia lor succesivă în istorie, are, după Schleicher, un caracter inerent, de neînlăturat.

Un merit important al acestui lingvist, a cărui operă a circulat ca un adevărat manual universitar cîteva decenii la rînd, constă în sublinierea caracterului de lege al schimbărilor care afectează nivelul fonetic al limbilor. Contribuţia cea mai importantă a acestui cercetător la evoluţia ideilor lingvistice o reprezintă însă formularea teoriei arborelui genealogic (*Stammbaumtheorie*), referitoare la disocierea şi evoluţia limbilor dintr-un trunchi iniţial comun. Inspirat din ştiinţa genealogică, modelul explicativ propus de Schleicher şi aplicat de el domeniului indo-european presupune existenţa în epocile neatestate documentar a unei limbi primitive sau primare (germ. *Ursprache*)[14], din care s-au disociat într-o primă etapă două „limbi de bază" (germ. *Grundsprachen*) diferite, ario-greco-italo-celtica şi balto-slavo-germanica. Lanţul evolutiv continuă, fiecare din cele două limbi dînd naştere la noi „limbi de bază", care se prezintă ca ramuri ale unui arbore genealogic, pe baza cărora apar sub-ramuri, pînă către limbile actuale.

Teoria arborelui genealogic promovată de Schleicher a fost combătută de unul dintre elevii săi, Johannes Schmidt (1843-1901), în lucrarea *Die Verwandschaftverhältnisse der indogermanischen Sprachen*,

14. Prefixul derivativ german *ur-*, care ar putea fi redat prin prefixul românesc *stră-*, a fost întrebuinţat în mod curent în terminologia de specialitate germană pentru a desemna, în genere, un stadiu foarte vechi al unei limbi, de regulă neatestat de documente scrise. În alte limbi moderne, semnificaţia acestui prefix este reprodusă prin adjectivul *primitiv*: *Urgriechisch* = *greaca primitivă*, *Urgermanisch* = *germanica primitivă*, *Urslavisch* = *slava primitivă* etc.

Weimar, 1872. Schmidt afirmă că, în cadrul unui grup de limbi înrudite sau al unei limbi originare, inovaţiile lingvistice se răspîndesc dinspre centru către margini, asemenea undelor pe care le produce o piatră aruncată în apă. Propagîndu-se în mod concentric, inovaţiile lingvistice, asemenea undelor pe suprafaţa apei, îşi pierd din intensitate pe măsură ce se depărtează de centru. În consecinţă, caracteristicile lingvistice mai vechi ale familiei se păstrează în zonele laterale sau marginale, mai depărtate de centru, unde nu au ajuns să se propage inovaţiile. Argumentul principal în spijinul acestei ipoteze constă în observarea faptului că deosebirile sunt cu atît mai mari cu cît limbile (sau dialectele) înrudite sunt mai depărtate unele de altele din punct de vedere geografic. De exemplu, deosebirile dintre germanică şi sanscrită sau vechea persană sunt mai mari decît cele dintre germanică şi vechea slavă, limbi care au fost mai apropiate geografic[15]. Teoria lui J. Schmidt este cunoscută sub numele de t e o r i a v a l u r i l o r (*Wellentheorie*). Posteritatea a respins absolutizarea uneia dintre cele două teorii, reţinînd din fiecare nucleul raţional: îmbinîndu-se criteriul geografic cu cel genealogic, s-a putut obţine un tablou mai veridic al înrudirilor şi evoluţiei istorice din cadrul principalelor familii de limbi.

Cît priveşte acum pe savantul american W. D. W h i t n e y (1827-1894), cele două lucrări ale sale – *The Life and Growth of Language*, Londra, 1875, şi *Language and Its Study. Twelve Lectures on the Principles of Linguistic Science*, Londra, 1876, traduse rapid în cîteva limbi europene – s-au bucurat de o largă răspîndire, datorită, nu în ultimul rînd, aspectului clar şi atractiv al expunerii. Format ca specialist în sanscrita vedică, Whitney profesa o teorie lingvistică bine articulată şi solid argumentată, care a exercitat o puternică influenţă asupra contemporanilor săi, inclusiv asupra lui Ferdinand de Saussure, care îl citează de patru ori în *Cursul* său. Înainte de marele învăţat genevez, Whitney sublinia caracterul sistemic al limbii, arbitrarietatea semnelor lingvistice, precum şi esenţa socială a fenomenelor lingvistice.

15. Cu cuvintele lui Johannes Schmidt: „Dacă vrem să reprezentăm relaţiile de rudenie a limbilor indogermanice printr-o imagine care să concretizeze diversitatea apariţiei lor, trebuie să abandonăm cu totul ideea arborelui genealogic. Aş pune în locul lui imaginea unei unde, care se extinde prin cercuri concentrice tot mai slabe o dată cu depărtarea de centru" (*Verwandschaftverhältinisse...*, p. 27, *apud* WALD – ANGHELESCU, *Teorie şi metodă...*, p. 123).

6.2.1.4. *Şcoala Neogramaticilor*

Meritul istoric al definitivării şi codificării principiilor teoretice şi tehnicilor de cercetare proprii comparativismului lingvistic revine reprezentanţilor aşa-numitului g r u p a l N e o g r a m a t i c i l o r (germ. *Junggrammatiker*), dintre care se cuvin amintiţi K a r l B r u g m a n n (1849-1919), H e r m a n n O s t h o f f, B e r t h o l d D e l b r ü c k (1842-1922) şi H e r m a n n P a u l (1846-1921). Influenţaţi de psihologismul foarte la modă în ştiinţele spiritului din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea[16], Neogramaticii apelează la o explicaţie psihologică a schimbărilor în limbă. Întrucît limba nu ar exista decît sub forma vorbirilor individuale, ei susţin că în înţelegerea corectă a cauzelor schimbărilor lingvistice trebuie pornit de la individul vorbitor şi de la formele concrete şi vii de manifestare ale unei limbi (dialecte, graiuri). Principiile centrale ale concepţiei Neogramaticilor ar putea fi formulate astfel: 1) evoluţia limbii este guvernată de l e g i l e f o n e t i c e ; 2) acolo unde explicaţia prin legile fonetice a schimbărilor în limbă este nesatisfăcătoare, trebuie apelat la p r i n c i p i u l a n a l o g i e i[17]. În

16. Celebrul psiholog Wilhelm Wundt (1832-1920), în monumentala sa *Psihologia popoarelor* (*Völkerpsychologie*, 10 volume, 1900-1920), a dedicat un întreg volum fenomenelor lingvistice.
17. Un exemplu de analogie frecvent invocat (vezi LYONS, *Introducere...*, p. 44-45) priveşte evoluţia pe teritoriul limbii latine a paradigmei cuvîntului care desemnează noţiunea de 'onoare'. Substantiv de declinarea a III-a imparisilabică (la cazurile oblice: *honoris, honorem, honores* etc.), acest cuvînt apare în documentele mai vechi cu forma *honos* la nominativ singular, care este „normală" din punct de vedere etimologic, întrucît, iniţial, şi formele oblice prezentau în poziţia respectivă un *s*: **honosis, *honosem, *honoses* etc., după cum arată comparaţia cu alte limbi indoeuropene. În textele latineşti mai tîrzii apare însă şi forma de nominativ *honor*, cu *r* ca la cazurile oblice, fapt care se explică prin analogie cu o serie de substantive din aceeaşi clasă de declinare, dar care prezintă un *r* etimologic, moştenit din indo-europeană, cum ar fi *cultor, cultoris*. Acest fenomen analogic se observă la o serie întreagă de cuvinte (*amor* 'iubire', *labor* 'muncă', *timor* 'teamă' etc.), dar îşi încetează efectul asupra substantivelor monosilabice de tip *flos, floris* 'floare', *mos, moris* 'obicei', care îl păstrează pe *s* etimologic la nominativ. Socotită în genere de neogramatici ca un fenomen de „corupţie" a limbii, reperabil frecvent mai ales în mediile neinstruite, analogia este una dintre formele cele mai productive ale c r e a t i v i t ă ţ i i l i n g v i s t i c e. Ea constă din inventarea de către individul vorbitor a unei forme inexistente, pe baza asemănării formale cu o paradigmă deja existentă în limbă. De exemplu, într-o familie ieşeană cu instrucţie redusă, am putut repera forma de singular *ardel*

textul socotit „manifestul" Şcolii Neogramaticilor, prefaţa la primul volum din *Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*, Leipzig, 1878, editorii principali ai publicaţiei, Hermann Osthoff şi Karl Brugmann, formulează un principiu al a c ţ i u n i i a b s o l u t e a l e g i l o r f o n e t i c e sau principiul r e g u l a r i t ă ţ i i s c h i m b ă r i l o r f o n e t i c e:

> Orice schimbare fonetică, întrucît are loc în chip mecanic, se produce conform unor legi *fără excepţii*; aceasta înseamnă că direcţia schimbării fonetice este întotdeauna aceeaşi la toţi membrii unei comunităţi lingvistice, în afară de cazurile de separaţie dialectală, iar toate cuvintele în care se găseşte sunetul supus schimbării sunt atinse fără excepţie de schimbare[18].

Ca student la Leipzig, Saussure a fost puternic influenţat de ideile magiştrilor săi neogramatici, lucru care se constată în lucrarea *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* (Leipzig, 1878), publicată la vîrsta de 21 de ani. Aplicînd principiile generale ale Neogramaticilor, dar introducînd deja termenul de *fonem*, tînărul cercetător susţinea teza că indo-europeana comună nu cunoştea decît o singură vocală, *a*, pronunţată însă cu timbre diferite, cînd **e*, cînd **o*. Principiul teoretic propus de tînărul cercetător (şi acceptat de majoritatea contemporanilor) a uimit prin ingeniozitate şi prin precizia cu care a fost formulat: corespondenţele dintre fonemele vocalice ale limbilor istorice este fixat în mod definitiv.

Cea mai cunoscută şi mai des citată sinteză a concepţiei lingvistice a Neogramaticilor este socotită lucrarea lui H e r m a n n P a u l, intitulată *Prinzipien der Sprachgeschichte*, publicată la Halle în 1880 şi frecvent retipărită[19]. Lingvişti importanţi din secolul XX (de exemplu BLOOMFIELD, *Language*, p. 16-17) au adus metodei propuse de Hermann Paul două obiecţii fundamentale: neglijarea totală a studiului descriptiv al limbii şi insistenţa exagerată asupra cauzelor psihologice ale schimbărilor lingvistice. Ideile sale au avut însă un ecou puternic în lingvistica

---

a substantivului *ardei*, pl. *ardei*, creată pe baza analogiei probabile cu elementele seriei *colonel/colonei*, *purcel/purcei* etc. Pe baza aceluiaşi mecanism, în română s-ar fi putut crea subst. **poeteasă* sau **poetiţă*, prin analogie cu *bucătăreasă* sau *şcolăriţă*, dacă uzul lingvistic nu ar fi impus formele *poetă*, prin analogie cu cuplul lexical *elev/elevă*, sau împrumutul neologistic *poetesă* (*cf.* fr. *poétesse*).

18. *Apud* SIMENSCHY – IVĂNESCU, *Gramatica comparată...*, p. 60.

19. *Cf.* BLOOMFIELD, *Language*, p. 16: „becam the standard work on the methods of historical linguistics".

românească, influenţînd decisiv concepţia marelui lingvist Alexandru Philippide (1859-1933), a cărui operă *Principii de istoria limbii* (Iaşi, 1894)[20] reprezintă o prelucrare creatoare a tezelor învăţatului german, cu numeroase elemente de originalitate şi cu o bogată ilustrare cu exemple din limba română. Ulterior, în *Originea românilor*, I, Iaşi, 1925, II, Iaşi 1928, Philippide îmbogăţeşte teoria Neogramaticilor prin introducerea conceptului de bază de articulaţie sau bază articulatorie, prin care înţelege ansamblul habitudinilor articulatorii proprii fiecărei comunităţi lingvistice. Schimbările fonetice sunt cauzate, după Philippide, de modificări ale formei organelor articulatorii sau de mutaţii în habitudinile articulatorii ale comunităţii respective. Modificarea unui sunet reprezintă, în ultimă instanţă, o adaptare a sistemului fonetic la organele articulatorii umane. Aplicarea acestui concept l-a condus pe Philippide la concluzia că, în procesul care duce în cele din urmă la apariţia unei noi limbi, un rol decisiv îl joacă substratul, care determină mutaţii masive în modul de pronunţare a sunetelor limbii *supra*-puse. Acesta este mecanismul a cărui funcţionare a avut ca rezultat, de exemplu, naşterea limbilor romanice (italiană, franceză, spaniolă, română etc.), prin modificarea limbii latine de către bazele de articulaţie diferite (italică, iberică, galică, traco-dacă etc.) ale populaţiilor care au adoptat în Antichitate limba latină.

6.2.1.5. *Şcoala sociologică franceză*

În direcţia definitivării principiilor şi procedurilor de cercetare ale metodei comparativ-istorice pot fi incluse şi contribuţiile membrilor aşa-numitei Şcoli sociologice franceze. Majoritatea acestor savanţi au fost elevi sau adepţi ai lui Saussure: Antoine Meillet (1866-1936), Charles Bally (1865-1946), Albert Sechehaye (1868-1947) şi Jules Vendryes (1875-1960). Distincţiile teoretice şi conceptele introduse de maestrul genevez conferă cercetării mai multă precizie, dar abordarea istorico-comparativă rămîne în continuare prioritară. În lucrarea sa principală *Linguistique historique et linguistique générale*, Antoine Meillet subliniază ideea că limba, ca fenomen social, nu poate fi studiată decît în strînsă dependenţă de societate. Modificările lingvistice nu apar, în consecinţă, decît dacă şi atunci cînd sunt reclamate de necesităţi comunicative, deci sociale. După Meillet, limba cunoaşte trei

20. Reeditată de G. Ivănescu şi Carmen-Gabriela Pamfil, în ediţia de *Opere alese*, Editura Academiei, Bucureşti, 1984.

tipuri de modificări, şi anume: 1) schimbări fonetice, 2) schimbări analogice în gramatică şi vocabular şi 3) împrumuri dintr-o limbă într-alta. Aceste trei tipuri de modificări sunt valabile în mod universal. Respingînd deopotrivă şi explicaţiile psihologiste, care justificau schimbările lingvistice prin acţiunea factorilor psihici şi individuali, dar şi pe cele ale Neogramaticilor, care apelau în explicaţiile lor la factorii psiho-fiziologici, Meillet găseşte cauzele modificărilor lingvistice în acţiunea factorilor sociali specifici, singurii care diferenţiază comunităţile lingvistice între ele. Între continuatorii cercetărilor comparativ-istorice, cu contribuţii teoretice în secolul XX, se cuvin amintiţi polonezul Jerzy Kuriłowicz (1895-1978) şi francezul Émile Benveniste (1902-1976), ambii elevi ai lui A. Meillet, americanul E.H. Sturtevant, italianul G. Devoto (1897-1974), germanul Oswald Szemerényi, românii Th. Simenschy (1892-1968) şi G. Ivănescu (1912-1987) sau bulgarul Vl. Georgiev.

În ciuda faptului că, în a doua jumătate a secolului XX, abordarea descriptivă şi sincronică a limbilor i-a preocupat prioritar pe cercetătorii interesaţi de generalizări teoretice, principiile metodei comparativ-istorice au continuat să reprezinte fundamentul teoretic al oricărei abordări de tip diacronic a limbilor. Aplicarea corectă şi consecventă a acestei metode este singura în măsură să ofere răspunsuri corecte şi adecvate problemelor dificile privitoare la originea, evoluţia şi înrudirile limbilor, dar şi unor chestiuni de amănunt de ordin fonetic, morfologic sau lexical proprii unei anumite limbi. Deţinem astăzi gramatici istorice detaliate ale tuturor limbilor şi familiilor de limbi importante.

6.2.1.6. *Principiile comparativismului istoric*

Întrebuinţarea corectă a metodei comparativ-istorice reclamă aplicarea cîtorva principii a căror validitate a fost verificată în practica cercetării. Le vom prezenta în continuare pe cele mai importante.

6.2.1.6.1. Principiul înrudirii între limbi

Din perspectiva îndeplinirii funcţiilor sale comunicative, orice limbă reprezintă un sistem unitar şi relativ stabil în orice moment al existenţei sale. Caracterul relativ al unităţii şi stabilităţii unei limbi istorice este dat de faptul că, în timp, datorită în primul rînd dinamismului specific al actelor de vorbire, o limbă suferă schimbări permanente şi succesive, care

conduc în cele din urmă la acumularea unor diferenţieri sistemice. Acesta este momentul convenţional cînd un vechi sistem lingvistic se transformă într-un nou sistem. Apare, cu alte cuvinte, o nouă limbă. În genere, limbile noi au la bază dialecte (varietăţi regionale, mai rar sociale) ale unei limbi primare. Schematic, din limba A s-au dezvoltat în timp limbile A_1, A_2, A_3 etc., care, iniţial, au fost dialecte ale limbii A. Astfel, din indo-europeana primitivă s-au dezvoltat, în momente şi în împrejurări istorice diferite, sanscrita, vechea iraniană, greaca veche, italica, traco-ilirica, vechea germanică, vechea slavă etc. Mai departe, după evoluţii de secole şi milenii, fiecare dintre aceste limbi a constituit limba-bază pentru o serie de alte limbi: italica pentru latină, oscă şi umbrică, vechea slavă pentru rusă, polonă, cehă, sîrbo-croată, bulgară, vechea germanică pentru germană, olandeză, engleză, daneză, suedeză ş.a.m.d. La dispoziţia cercetătorilor se află astăzi atestări documentare scrise doar pentru fazele istorice ale limbilor indo-europene, limbile-mamă (vechea germanică, vechea slavă, traco-daca etc.) fiind cunoscute doar parţial şi pe baza reconstrucţiei lingvistice. Una dintre excepţii o constituie limba latină, limba prototip pentru limbile romanice (portugheza, spaniola, catalana, provensala, franceza, italiana, sarda, reto-romana, dalmata, româna), bine cunoscută ca limbă a marii culturi antice romane.

Privite în sincronie, semnele lingvistice au un caracter nemotivat, în sensul că între structura sonoră a unei unităţi lexicale şi obiectul sau relaţia extralingvistică desemnată nu există o relaţie necesară. În consecinţă, acelaşi obiect, acelaşi concept sau aceeaşi relaţie sunt desemnate, în limbi diferite, prin structuri sonore diferite. De exemplu, noţiunea de 'cuvînt' este desemnată prin lat. *verbum*, gr. *lógos* (λόγος), fr. *mot*, engl. *word*, germ. *Wort*, let. *vārds*, rus. *slovo* (*слово*), magh. *szó*, finland. *sana*, swahili *neno* etc. Examinînd această scurtă listă, observăm că între unele din cuvintele înşiruite există asemănări formale, cum sunt cele între germ. *Wort*, engl. *word*, let. *vārds* şi lat. *verbum*, sau între magh. *szó*, finland. *sana*. Identitatea de sens şi asemănările formale între aceste cuvinte din limbi diferite ne conduc la ipoteza înrudirii între cele patru, respectiv două limbi. Această ipoteză devine un fapt verificat dacă formele date apar ca rezultate ale unei evoluţii cu caracter necesar, aşadar ca efect al unor l e g i f o n e t i c e. Rezultă deci că asemănările lexicale, fonetice sau morfologice au un caracter sistematic şi necesar doar cînd apar în limbi înrudite, fiind rezultatul unui proces de „moştenire" dintr-o limbă de bază comună. În mod similar, constatarea identităţii semantice şi a asemănării formale, pe baza unor legi fonetice de transformare, între fr.

temps, ital. *tempo*, span. *tiempo* şi rom. *timp*, ne conduce la concluzia că aceste limbi sunt înrudite, pe baza lat. *tempus*, etimonul comun al cuvintelor din respectiva serie. Există însă în toate limbile unităţi expresive a căror asemănare nu este indiciul unei înrudiri. Este vorba despre interjecţii sau onomatopei care, ca expresii ale unor stări fiziologice sau psihologice general umane sau imitaţii ale unor sunete şi zgomote din natură, se aseamănă între ele în mod întîmplător. De exemplu, interjecţii precum *poc*, *fîş*, *bum*, receptate şi notate ca atare de vorbitorii de limbă română, sunt „înţelese" fără dificultate de vorbitorii altor limbi. Prezenţa în limba maghiară a interjecţiei onomatopeice *kukorikú* nu este o dovadă că maghiara este o limbă înrudită cu franceza (*kokoriko*) sau româna (*cucurigu*). Tot astfel, prezenţa în română şi chineză a corpului sonor *mama* cu sensul 'mamă' nu ne îndreptăţeşte să stabilim o legătură de rudenie între cele două limbi.

6.2.1.6.2. Principiul creşterii progresive a diferenţierilor lingvistice între limbi înrudite

Potrivit acestui principiu, deosebirile dintre limbi înrudite sunt cu atît mai mari cu cît ele sunt separate de intervale de timp mai mari. Altfel spus, asemănările dintre limbi înrudite sunt cu atît mai mari cu cît aceste limbi se află mai aproape de limba de origine. Aceste asemănări se referă la elemente de structură internă cum sunt forma sonoră, semnificaţia radicalilor lexicali sau a morfemelor.

Pentru a înţelege mai bine acest mecanism, să examinăm realizări diferite ale noţiunii de 'frate' în cîteva limbi indo-europene. Forma primară, indo-europeană primitivă, reconstituită de lingvişti, pe care o găsim în dicţionarele etimologice, este **bhrăte*(*r*). Din această formă trebuie să fi provenit o serie întreagă de cuvinte în limbi indo-europene diferite, cum sunt sanscr. *bhrāta*, v. sl. *bratŭ* (*братъ*), v. irl. *brathir*, got. *broþar*, lat. *frater*, gr. *fratér* (*φρατήρ*). Gradul de asemănare dintre cuvintele de mai sus este relativ mare, ceea ce ne obligă să deducem că respectivele limbi sunt mai apropiate împreună de limba de origine decît, de exemplu, franceza, româna şi italiana, limbi în care formele *frère*, *frate*, *fratello*, provenite din lat. *frater*, atestă evoluţii mai recente. Mai depărtate de limba de origine, indo-europeană primitivă, ultimele trei limbi se menţin totuşi în cadrul aceleiaşi familii.

6.2.1.6.3. Principiul necesității comparării cuvintelor și formelor care își au originea directă în limba primară

Un al treilea principiu al metodei comparativ-istorice impune obligația de a lua în calcul și a compara acele forme gramaticale sau radicali lexicali care își au realmente originea în limba primară, și nu inovațiile sau împrumuturile particulare în limbile comparate. În limbile înrudite, elementele care au o certă origine comună sunt în genere cuvintele care alcătuiesc vocabularul elementar (denumirile gradelor de rudenie, denumirile părților corpului omenesc, numele aștrilor principali, verbele care denumesc acțiuni primare, numeralele primare, pronumele) sau morfemele primare, necesare flexiunii verbale sau nominale. Pentru a lua un exemplu din domeniul romanic, să examinăm expresiile corespunzătoare lat. *octo* 'opt', *lacte*(*m*) 'lapte' și *directus* 'drept' în limbile română, italiană, franceză și spaniolă. Formele respective, *opt*, *otto*, *huit*, *ocho*, respectiv *lapte*, *latte*, *lait*, *leche* și *drept*, *diretto*, *droit*, *derecho*, pun în lumină nu doar evidenta înrudire între limbile în cauză, ci și una din legile fonetice care guvernează trecerea de la latină la limbile romanice, lege pe care o putem formula astfel: grupul consonantic *ct* din limba latină se transformă în română în *pt*, în italiană în *tt*, în franceză în *t*, iar în spaniolă în *ch*. Un alt exemplu. Compararea formelor verbale sanscr. *bhārami*, gr. *féro* (*φέρω*), lat. *ferro*, v. slav. *bero*ⁿ (*берѫ*), got. *baíran*, toate cu înțelesul 'duc, port', ne furnizează pe de o parte radicalul indo-european primitiv **bher-*, dar și una dintre corespondețele fonetice: unui *bh* din limba sanscrită îi corespunde un *b* în vechea slavă și în gotică, și un *f* în greacă și latină.

6.2.1.6.4. Principiul regularității corespondențelor fonetice

Dacă punem în relație ultimul exemplu comentat cu cel de mai sus, privitor la 'frate', deducem un al patrulea principiu al metodei comparativ-istorice, și anume principiul regularității corespondențelor fonetice între limbi înrudite. Să mai vedem cîteva exemple care să ilustreze acest principiu. Vocalei *î* (*ы*) din slava veche îi corespunde în limbi înrudite un *u*, ca de exemplu: v. slav. *sînŭ* (*сынъ*) 'fiu', sanscr. *sūnús*, lit. *sūnùs* 'bătrîn'. Siflantei inițiale *s* din cuvinte desemnînd noțiunea de 'bătrîn', sanscr. *sánah*, got. *sinistra*, lit. *senas*, lat. *senex*, îi corespunde în alte limbi laringala *h*: zend. *hanō*, arm. *hin*, bret. *hen*. Laringalei *h* din germană îi corespunde în mod sistematic velara surdă *k* în limba latină:

hundert/centum 'sută', *habe* 'am'/*capio* 'prind', *haupt/caput* 'cap'. Vocalei *a* din sanscr. *prá-*, lit. *pra-*, got. *fra-* îi corespunde un *o* în alte limbi indo-europene: gr. *pro-* (*πρo-*), lat. *pro-*, v. slav. *pro-* (*про*). Corespondențele de acest tip au un caracter inerent şi necesar, rarele excepții trebuind să fie explicate prin acțiunea altor legi fonetice. Principiul regularității corespondențelor fonetice a fost întrebuințat şi drept criteriu de clasificare a limbilor indo-europene. Pe baza corespondenței regulate între guturală (*k/h*) şi siflantă (*s*) în cuvintele care desemnează noțiunea de 'sută', aceste limbi au fost împărțite în limbi de tip *kentum* (lat. *centum*, irl. *cet*, got. *hundert*) şi limbi *satem* (sanscr. *çatam*, zend. *satəm*, vechi slav *so^n tŭ – сѫтъ*).

6.2.1.6.5. Principiul gradului de relevanță diferit al asemănărilor lingvistice între limbi înrudite

Un al cincilea principiu al metodei comparativ-istorice se referă la gradul de relevanță diferit al asemănărilor lingvistice între limbi înrudite. Cele mai relevante în sensul dovedirii înrudirii sunt fenomenele fonetice şi cele de natură morfematic-gramaticală (radicali, afixe), iar cel mai puțin importante sunt asemănările de natură lexical-semantică şi sintactică, întrucît aceste laturi ale limbilor prezintă un grad maxim de fluiditate şi dinamism în orice limbă. În consecință, rigoarea metodologică ne-ar impune să aşezăm față în față forme gramaticale concrete, de exemplu persoana a III-a plural a prezentului indicativ al verbului 'a duce': sanscr. *bhárant*, gr. *féronti* (*φέροντι*), lat. *ferunt*, v. sl. *bero^n tŭ* (*берѫтъ*), concluzia corectă fiind aceea că afixul *-nt-* este, pe lîngă radicalul lexical comun, morfem comun limbilor în cauză şi indică în toate persoana a III-a plural. Exemplul de mai sus se referă la un verb regulat. Un grad încă şi mai mare de relevanță îl prezintă verbele neregulate, ca în cazul verbului 'a fi'. Comparînd formele pentru '(eu) sunt' în cîteva limbi indo-europene, de exemplu sanscr. *asmí*, v. sl. *jesmi* (*ѥсмь*), gr. *eimí* (*εἰμί*), arm. *em*, got. *im*, alb. *jam*, lat. *sum*, constatăm că *-m(i)-* a funcționat ca morfem pentru persoana I singular. Un grad maxim de relavanță îl au şi formele pronominale, ca de exemplu cele pentru nominativ şi acuzativ ale pronumelui personal de persoana I ('eu'/'mine'): sanscr. *aham/mam*, lat. *ego/me*, gr. *ego* (*ἐγώ*)/*me* (*με*), v. sl. *azŭ* (*азъ*)/*me* (*мѧ*), got. *ik/mik* etc.

Relevanța superioară a radicalilor primari, în asociere cu principiul regularității corespondențelor fonetice, a permis învățaților indo-europenişti reconstituirea unui număr apreciabil de radicali indo-europeni

primitivi, pornind de la unităţi lexicale atestate în limbile indo-europene istorice cunoscute. De exemplu, pentru noţiunea de 'lup' s-a reconstituit forma indo-europeană primitivă **ulk*ᵘ*os*, pe baza elementelor fonetice comune şi corespondente ale cuvintelor care denumesc lupul în limbi indo-europene bine cunoscute: sanscr. *vŕkaḥ*, gr. *lykos* (*λύκος*), lat. *lupus*, v. sl. *vŭlkŭ* (*вълкъ*), *cf.* germ. *Wolf*, engl. *woolf* etc.

6.2.1.6.6. Principiul aplicării comparaţiei între fenomene lingvistice situate în stadii de evoluţie echivalente

Aplicarea comparaţiei între fenomene lingvistice situate în stadii de evoluţie echivalente reprezintă o altă cerinţă a metodei comparativ--istorice. Pentru obţinerea unor rezultate valabile, este absolut obligatoriu să se compare între ele, de pildă, greaca veche, latina şi slava veche, dar nu latina şi rusa sau poloneza, sau bulgara şi franceza, deoarece latina şi slava veche reprezintă trepte relativ echivalente ale desprinderii din indo-europeana comună, pe cînd rusa, polona şi bulgara evoluează din slava veche, iar franceza din latină. Este în schimb legitimă compararea limbilor rusă, polonă şi bulgară, respectiv a românei şi francezei. Termenul comun pentru rusă, polonă şi bulgară este slava comună, pe cînd pentru română şi franceză acest rol îl joacă limba latină. Vom echivala aşadar lat. *frater* cu v. sl. *bratŭ* (*братъ*), dar rom. *frate* şi fr. *frère* cu lat. *frater*, iar rus. *брат*ь şi bulg. *брат* cu pol. *brat*.

6.2.1.6.7. Principiul abordării în paralel a evoluţiei semantice şi a celei fonetice sau morfologice

O a şaptea cerinţă metodologică a comparativismului istoric impune abordarea în paralel a evoluţiei semantice şi a celei fonetice sau morfologice. Dacă de multe ori un complex sonor oarecare poate desemna acelaşi referent extralingvistic în limbi înrudite (vezi *supra*, exemplele privitoare la 'frate' sau 'lup'), nu rare sunt cazurile cînd semnificaţia primară în limbi înrudite este diferită, în aceste cazuri factorul formal jucînd rolul decisiv în atestarea înrudirii. Un exemplu de acest tip ne oferă următoarele serii lexicale. Vechiului slav *gradŭ* (*градъ*) 'oraş' îi corespund lat. *hortus* şi germ. *Garten*, ambele cu sensul de 'grădină'. Complexul sonor vechi slav *beregŭ* (*берегъ*) desemnează noţiunea de 'mal, ţărm', pe cînd corespondentul său în germană, subst. *Berg*, desemnează 'muntele'. În ambele exemple, observăm un paralelism între

corespondenţa fonetică (*g*, respectiv *b*) şi conţinutul semantic. Aplicarea corectă a acestui principiu ne obligă să distingem adevărata relaţie etimologică între germ. *haben* 'a avea' şi lat. *capio* 'a apuca, a prinde', întrucît, de regulă, unui germ. *h* la început de silabă îi corespunde în limba latină un *c*. De aceea, corespondenţa fonetică germ. *h*/lat. *c* ne obligă să recunoaştem o asemănare şi la nivelul conţinutului. Dimpotrivă, identitatea semantică între germ. *haben* 'a avea' şi lat. *habere* '*idem*' este întîmplătoare şi nu are nimic de a face cu cvasi-identitatea formală a celor două verbe.

6.2.1.6.8. Principiul limitării în timp a acţiunii unei legi fonetice

Un al optulea principiu metodologic al comparativismului istoric postulează limitarea în timp a acţiunii unei legi fonetice, ca şi, implicit, a persistenţei unei corespondenţe fonetice sistematice între limbi înrudite. Aplicarea acestui principiu permite distincţia clară între cuvintele moştenite de la limba de origine şi cele împrumutate ulterior fie din aceeaşi limbă de origine, fie dintr-o limbă strîns înrudită. În vreme ce cuvintele moştenite se supun acţiunii legilor fonetice ale „trecerii" de la „limba-mamă" la „limba-fiică", cele împrumutate suferă doar transformări minime, de natură fonetică sau impuse de regulile specifice ale adaptării la sistemul derivativ sau morfologic al limbii împrumutătoare. Substantivul latinesc *fructus* a fost, de exemplu, moştenit în limba română sub forma *frupt* (menţinută astăzi doar în expresia *mîncare de frupt*), cu transpunerea normală a grupului consonantic lat. *ct* în rom. *pt*, ca şi în *lapte* (< lat. *lactem*) sau *opt* (< lat. *octo*) etc. Acelaşi etimon latinesc *fructus* a fost împrumutat pe cale cultă în româna modernă şi adaptat sub forma *fruct*, cu *ct* din latineşte păstrat intact, întrucît legea fonetică de trecere de la *ct* la *pt* nu mai funcţionează de multă vreme în limba română. În mod similar, adjectivul românesc *chiar* 'limpede', rezultat din transformarea lat. *clarus* (ca şi *ochi* din lat. pop. *oclus*) şi păstrat astăzi în româna comună doar în expresia *apă chioară*[21], creată prin etimologie populară de la expresia **apă chiară* 'apă limpede', a fost dublat mult mai tîrziu, în epoca modernă, prin împrumutul savant *clar*.

Aplicarea acestui principiu de metodă constituie un mijloc important în acţiunea de explicare a formei unor cuvinte, în relaţie cu perioada din devenirea unei limbi în care cuvîntul a intrat în limba respectivă. De

---

21. În graiurile din nord-vestul ţării, adjectivul *chiar, chiară, chiari, chiare* este încă activ. În româna contemporană, urmaşul lat. *clarus* este adv. *chiar*.

exemplu, forma tradițională a antroponimului *Iisus Hristos*, nume cu o uriașă încărcătură simbolică și culturală, atestă cu mare claritate pătrunderea sa în limba română relativ tîrziu, și anume în perioada slavonismului cultural la români (secolele al X-lea – al XVI-lea), ca împrumut cult din limba slavonă (← slavon. ***Інсѹсъ Христосъ***), unde pătrunsese din greaca bizantină ecleziastică (*'Ιησοῦς Χριστός*). Pînă la înlocuirea sa cu actuala formă, acest nume, moștenit din latina populară alături de cuvinte din seria terminologică creștină primară precum *Dumnezeu* (< lat. *Dominus deus*), *păresimi* (< lat. *quadragesima*), *paști* (lat. *pashae*), *păgîn* (< lat. *paganus*), *Sînnicoară* (< lat. *Sanctus Nicolas*) etc., trebuie să fi sunat **Jezu Creștu*, *cf. creștin* (< lat. *christianus*)[22]. Un alt exemplu: din faptul că legea fonetică a transformării lui *á* + *n* din cuvintele latinești în *î* (*canem* > *cîne*, *panem* > *pîne*, *manus* > *mînă*) nu acționează și asupra împrumuturilor vechi slave de tipul *rană* (< v. sl. *rana*) se poate deduce că în secolele al VIII-lea – al XI-lea, perioadă de maximă intensitate a interferenței lingvistice româno-slave, acțiunea ei încetase. Pe această bază se poate conchide că limba română își definitivase deja un sistem fonologic înainte de venirea slavilor și de simbioza slavo-română.

În practica cercetărilor comparativ-istorice, principiile enunțate mai sus sunt aplicate în mod complementar și cel mai adesea simultan.

6.2.2. *Metoda reconstrucției interne*

Această metodă se situează în prelungirea metodei comparativ-istorice, ale cărei principii generale le utilizează în scopul de a stabili, pe cale inductivă, pornind de la fapte cunoscute, unele structuri sau unități lingvistice (foneme, morfeme, radicali lexicali etc.) neatestate documentar. Mai mult încă, pornind de la stadiile cunoscute din istoria unei limbi, specialiștii pot în principiu reconstitui nu doar unități separate, ci întregi secvențe din structura limbii în stadiul avut în vedere, cum ar fi sistemul vocalic sau cel consonantic, paradigma conjugării sau a declinării, sistemul derivativ etc.

Metoda reconstrucției interne se aseamănă, în linii mari, cu minuțioasa și ingenioasa procedură a paleontologilor, prin care se reconstituie morfologia anatomică a unui animal care a trăit în urmă cu milioane de ani pornindu-se de la cîteva elemente disparate ale scheletului său.

22. Am tratat pe larg aceste aspecte în art. *Un caz de inconsecvență ortografică cu motivație confesională: I(i)sus H(ch)ristos*, în „Idei în dialog", nr. 8 (11), august 2005, p. 13-16.

Dorinţa de cunoaştere şi curiozitatea ştiinţifică ne pot conduce pînă acolo încît să încercăm să reconstituim în ansamblul său o limbă sau o anumită varietate istorică a ei, neatestate, pe baza materialului oferit de fazele care ne sunt cunoscute şi atestate documentar. Se pot cita în acest sens încercările savanţilor germani A. Schleicher şi H. Schuchardt de a reconstitui indo-europeana primitivă, respectiv sistemul vocalic al latinei populare. În cunoscuta sa lucrare *Vokalismus des Vulgärlateins*, devenită clasică, Schuchardt a realizat o excelentă reconstituire a sistemului vocalic dintr-o fază istorică a limbii latine lacunar atestată în documente, pornind de la interpretarea comparativă a sistemelor vocalice ale limbilor romanice, dar şi a datelor culese din izvoarele epigrafice.

Mai poate fi amintită în acest sens şi lucrarea lui Haralamb Mihăescu *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, Bucureşti, 1960, care ne propune descrierea gramaticii şi a vocabularului varietăţii balcanice a latinei populare, efectuată pe baza inscripţiilor din provinciile respective ale Imperiului Roman. Pentru domeniul românesc putem cita de asemenea lucrarea *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, publicată de Sextil Puşcariu la Halle, în anul 1910, care reprezintă prima încercare de reconstituire a protoromânei („stră-româna"), adică a acelui stadiu al limbii noastre care este anterior separării dialectelor. În acest scop, savantul clujean a interpretat datele oferite de dialectele şi graiurile limbii române din perioade mai recente, procedînd la reconstituirea unor forme primare, din care s-au dezvoltat ulterior varietăţile istorice cunoscute. Pe această cale a reconstrucţiei interne se vor înscrie majoritatea cercetătorilor români care s-au ocupat cu istoria limbii române (A. Philippide, O. Densusianu, Al. Rosetti, Gh. Ivănescu), ca şi autorii de studii etimologice şi cei ai marilor dicţionare ale limbii române. Dacă, pornind de la un etimon cunoscut şi trecînd prin etape atestate documentar sau măcar presupuse ale evoluţiei formale şi semantice, relaţia genealogică este relativ facil de stabilit, procesul intelectual al reconstrucţiei interne, pornind dinspre prezent spre trecut, nu este lipsit de riscuri, rezultatele avînd oricum un caracter mai mult sau mai puţin probabil şi ipotetic. Să exemplificăm. Pentru rom. *coapsă* sau *foaie* lucrurile sunt, din punct de vedere etimologic, limpezi, întrucît etimoanele latineşti *coxa* şi *folia* sunt bine cunoscute din texte şi au avut urmaşi şi în alte limbi romanice (dalm. *kopsa*, reto-rom. *cossa*, fr. *cuisse*, prov. *cueissa*, cat. *cuxa*, sp. *cuja*, respectiv it. *foglia*, fr. *feuille*, sp. *hoja*, port. *folha*); nu la fel de simplă

este operaţia de reconstituire a etimonului rom. *fluture* sau *flămînd*. Pentru *fluture*, în I.-A. Candrea/O. Densusianu, *Dicţionar etimologic al limbii române. Elementul latin*, Bucureşti, 1914, s.v., se reconstituie un latinesc neatestat **flutulus* (< *flutare* 'a fîlfîi'), *cf.* it. *fiutola* 'specie de fluture de talie mică'. Din existenţa corespondentului *fluturë* în albaneză, interpretat nu ca un împrumut din latină în această limbă, ci ca un cuvînt moştenit din substratul iliric, G. Ivănescu a dedus un alt etimon al cuvîntului românesc, trimiţînd către un probabil radical traco-getic. Pentru rom. *flămînd*, prezent şi în aromână (*flămunt*), megl. (*flămund*) şi istr. (*flămînt*), în I.-A. Candrea/O. Densusianu, dicţ. cit., s.v., se propune etimonul latin neatestat **flamabundus* (< *flamma* 'flacără'), care presupune o asociere semantică între ideile de 'foame' şi 'arsură'; alţi lexicografi, ca de exemplu A. Cioranescu, *Dicţionar etimologic al limbii române*, Bucureşti, 2001, pornesc de la adj. latinesc atestat *famelicus* 'înfometat'. De data aceasta, forma presupusului etimon explică cu greu evoluţia fonetică spre limba română. Reconstrucţia etimonului latinesc neatestat **credentia* (< *credere*) al rom. *credinţă* este însă sigură, datorită corespondenţei perfecte atît la nivel formal, cît şi semantic între cuvîntul originar şi urmaşii săi romanici (it. *credenza*, vechi sard. *credença*, logud. *credenzia*, vechi fr. *crédence*, port. *crença*, cat. *creansa*).

Un grad înalt de probabilitate a formelor reconstruite se poate obţine în privinţa sistemului fonetic şi a celui morfologic, deoarece, pe de o parte, numărul fonemelor şi al morfemelor unei limbi este limitat, iar pe de altă parte, schimbările fonetice şi cele morfologice sunt foarte regulate[23]. În literatura de specialitate există lucrări în care găsim descrieri amănunţite ale sistemului fonetic al limbii române în diferite faze din evoluţia sa istorică (în faza de trecere de la latină la română, în româna primitivă, româna preliterară etc.)[24]. Aceste descrieri au fost obţinute pe baza principiilor reconstrucţiei lingvistice. În orice gramatică istorică a limbii române vom găsi liste ample cu transformările fonetice de la latină la română, transformări care explică formele reconstituite ale

23. *Cf.* Émile Benveniste, *Probleme semantice ale reconstrucţiei*, în BENVENISTE, *Probleme...*, I, p. 273: „În general, criteriile unei reconstrucţii formale sunt stricte, deoarece decurg din reguli precise, de la care nu ne putem abate decît pentru a propune altele, mai exacte. Întregul aparat al foneticii şi al morfologiei intervine pentru a susţine sau a respinge aceste încercări".

24. Vezi, de exemplu, G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Editura Junimea, Iaşi, 1974, capitolele dedicate „schimbărilor fonetice" în cadrul descrierii limbii române în epocile succesive ale evoluţiei sale.

unor cuvinte, în faze istorice intermediare ale limbii, între punctul de pornire, limba latină, şi stadiul actual. Cîteva exemple: lat. *lingua* > **lengua* > **lembă* > *limbă*; lat. *ecce iste* > **eccestu* > **acest*; lat. *imperator* > **emperatu* > **ămperatu* > *împărat*. Formele marcate cu asterisc sunt neatestate, obţinute prin reconstrucţie.

Dacă am descoperi texte din epocile respective care să ateste cuvintele în cauză, este foarte probabil ca formele atestate să fie identice cu cele reconstituite de lingvişti. Este exact ceea ce se întîmplă cu cîteva sute de cuvinte latineşti populare, a căror formă, deosebită de cea din latina clasică, este înregistrată de către un cărturar roman anonim din secolul al III-lea d.Hr., care recomanda evitarea în vorbire a formelor neliterare. Cunoscută sub numele de *Appendix Probi*, întrucît s-a păstrat într-un manuscris din secolul al VII-lea al gramaticii lui Probus, această listă conţine glose prescriptive de tipul: *auris non oricla*; *oculus non oclus*; *nurus non nura* etc., cel de-al doilea termen fiind socotit greşit prin raport cu primul, care aparţinea latinei clasice. Or, tocmai aceşti termeni „corupţi" stau la baza unor serii lexicale în limbilor romanice: it. *orecchio*, fr. *oreille*, prov. *aurelha*, cat. *orella*, sp. *oreja*, port. *orelha*, rom. *ureche*; it. *occhio*, fr. *œil*, prov. *uelh*, sp. *ojo*, port. *olho*, rom. *ochi*; it. *nuora*, v. fr. *nuere*, prov. *noro*, sp. *nuera*, port. *nora*, rom. *noră*.

În domeniul indo-europenisticii generale, un exemplu strălucit de întrebuinţare a metodei reconstrucţiei interne este lucrarea lui Ferdinand de Saussure *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* (1878), în care pe atunci tînărul cercetător a reconstituit sistemul vocalic al indo-europenei primitive. Noutatea teoretică introdusă de Saussure a constat în disocierea elementelor lingvistice funcţionale, a fonemelor, în cadrul unui sistem de corelaţii. Pornind de la observaţia făcută de predecesori că în sistemul indo-european primitiv principala alternanţă fonetică era cea de tipul *e/o/ø*, Saussure a reconstituit întregul microsistem al alternanţelor sonantei *ă* cu vocalele lungi *ē*, *ō* şi *ā*. Această sonantă *ă*, căreia Saussure îi atribuia o valoare abstractă, funcţiona ca fonem în cadrul sistemului, alături de alte sonante precum *l*, *r*, *m*, *n*, *i*, *u*. Ulterior, pe baza acestei distincţii saussuriene, cercetători precum A. Meillet, J. Kuriłowicz şi H. Pedersen au încercat să determine atît numărul exact, cît şi caracteristicile fonetice ale tuturor sonantelor presupuse a fi existat în indo-europeana comună.

În sfera faptelor morfologice, rezultate remarcabile în direcţia reconstrucţiei interne indo-europene a obţinut Émile Benveniste. Observînd că, în cadrul flexiunii nominale indo-europene, un tip foarte vechi,

aşa-numita flexiune imparisilabică sau heteroclită, manifesta şi o alternanţă consonantică în temă (*cf.* lat. *lepus* – *leporis*, gr. *ἧπαρ* – *ἥπατος*, sanscr. *yakr̥t* – *yaknáh̦*, hittit. *watar* – *wetanaš*), acest învăţat deduce că sunetele alternante (*n*, *r*, *l*, *i*) au avut, într-o etapă preistorică, rolul de formanţi preflexionari cu funcţii distinctive multiple.

6.2.3. *Metoda geografiei lingvistice*

Această metodă circumscrie un domeniu de cercetare delimitat de repartiţia spaţială a limbilor, dialectelor şi sub-dialectelor, adică de diferenţierile diatopice în interiorul unei limbi istorice sau al unei familii de limbi. Geografia lingvistică este un domeniu de graniţă, intersectînd cu dialectologia istorică şi cu cea descriptivă, cu gramatica istorică şi istoria limbii, cu sociolingvistica şi interlingvistica etc. Obiectivul primar al acestei metode constă în înregistrarea faptelor lingvistice dialectale şi reprezentarea lor în spaţiu, cu ajutorul h ă r ţ i l o r l i n g v i s t i c e. Etapele principale ale cercetărilor de geografie lingvistică sunt: 1) elaborarea chestionarelor, 2) pregătirea şi desfăşurarea anchetelor dialectale şi 3) interpretarea datelor şi redactarea hărţilor lingvistice.

Un chestionar dialectal este o listă de întrebări concepută de cercetători în scopul „fotografierii", al fixării, pe cît posibil de corect, complet şi nuanţat, a unui anumit dialect sau a graiului unei comunităţi lingvistice definite (sat, comună, regiune etc.). Răspunsurile la întrebările cuprinse în chestionar, date de subiecţii examinaţi („informatorii dialectali"), trebuie să ofere material de natură fonetică, lexicală şi gramaticală, suficient pentru a se putea realiza obiectivele propuse de dialectologi. De aceea, întrebările cuprinse în chestionar trebuie să fie bine cumpănite, aşa încît să acopere zone cît mai diverse ale realităţii şi să stimuleze întrebuinţarea cît mai „naturală", în prezenţa anchetatorului, a varietăţii lingvistice studiate. În funcţie de scopul urmărit de iniţiatorii unui chestionar dialectal, numărul întrebărilor poate fi mai mare sau mai mic. Referindu-ne la domeniul românesc, dacă primele chestionare dialectale conţineau un număr relativ restrîns de întrebări (B.P. Hasdeu – 206; G. Weigand – 114), în chestionarele ulterioare numărul întrebărilor a ajuns foarte mare (Sever Pop – 2.200; Emil Petrovici – 4.800). Efectuarea cu succes a unei anchete dialectologice implică o serie de exigenţe şi principii, dintre care cel mai important este principiul obiectivităţii. În alegerea celor mai potriviţi subiecţi ai anchetei, ca şi a momentului optim al anchetării, cercetătorul trebuie să dovedească o maximă atenţie şi

detaşare, pentru a evita eventualele intruziuni ale propriei subiectivităţi în procesul înregistrării faptelor de limbă. Acest deziderat se realizează în mod optim în cadrul a n c h e t e l o r d i r e c t e , cînd persoana care anchetează este specialistul care a redactat chestionarul. Uneori însă, şi în special atunci cînd este nevoie de anchtarea unor zone foarte largi, cu zeci sau sute de p u n c t e d e a n c h e t ă , se apelează şi la a n c h e t a i n d i r e c t ă , chestionarul respectiv fiind completat la faţa locului de un nespecialist (de regulă, un intelectual al satului, învăţător, preot, notar).

În alegerea informatorilor, anchetatorul se orientează ferm, în funcţie de scopul urmărit. Dacă intenţionează să înregistreze fapte de limbă arhaice sau strict regionale, va conduce ancheta, de regulă, în rîndul femeilor (cunoscute prin caracterul mai conservator al vorbirii lor), al bătrînilor sau al persoanelor care nu s-au deplasat din spaţiul lor nativ. Dacă, dimpotrivă, se urmăreşte studiul fenomenelor de interferenţă între graiuri sau între graiuri şi limba literară, vor fi anchetaţi subiecţi cu un grad mai înalt de instrucţie şcolară sau persoane care se deplasează frecvent în alte zone. Importantă este, de asemenea, stabilirea numărului şi a repartiţiei topografice a punctelor de anchetă. Cînd se urmăreşte realizarea hărţii lingvistice a unei zone mai restrînse, numărul punctelor anchetate poate fi mai mare pe unitatea de suprafaţă, în acest caz şi imaginea obţinută fiind mai amănunţită şi mai complexă. Dimpotrivă, cînd zona avută în vedere este mai amplă, concentrarea punctelor cercetate va fi, inerent, mai rarefiată.

Realizarea principiului rigurozităţii şi al obiectivităţii înregistrării faptelor lingvistice impune şi realizarea unui instrumentar adecvat. În dialectologia modernă se utilizează instrumente de înregistrare electronică, iar pentru transpunerea grafică a materialului cules, în toată diversitatea sa, au fost elaborate sisteme complexe de notare fonetică, în cadrul cărora literele alfabetului latin au fost completate cu numeroase grafeme şi semne diacritice menite să transpună cele mai fine nuanţe de rostire. Materialul obţinut prin cercetările de teren este fructificat în a t l a s e l e l i n g v i s t i c e , la care se adaugă lucrări cu caracter auxiliar, cum sunt m o n o g r a f i i l e d i a l e c t a l e , c u l e g e r i l e d e t e x t e d i a l e c t a l e sau g l o s a r e l e d i a l e c t a l e . Foarte utile şi sugestive pentru reprezentarea repartiţiei teritoriale a unor fenomene lingvistice punctuale (fonetice, morfologice, lexicale) sunt h ă r ţ i l e l i n g v i s t i c e . Pentru cunoaşterea nivelului sintactic şi stilistic al varietăţii dialectale cercetate sunt alcătuite culegerile de texte dialectale.

Din punct de vedere istoric, ca metodă ştiinţifică, geografia lingvistică s-a dezvoltat în epoca modernă, mai concret în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, cînd interesul cercetătorilor s-a orientat cu precădere spre aspectele dinamice ale limbilor vii, inclusiv spre varietăţile dialectale locale. Sporadice şi nesistematice, observaţii asupra diferitelor graiuri sau dialecte neliterare se întîlnesc însă şi în secolele anterioare, la învăţaţi precum Dante Alighieri (*De vulgari eloquentia*) şi G.W. Leibniz. Într-o primă etapă de dezvoltare a metodei geografiei lingvistice, interesul cercetătorilor pentru graiurile populare s-a concretizat mai ales în elaborarea de glosare dialectale şi culegeri de texte. În această serie se cuvine citată monumentala culegere de *Poveşti populare germane* a fraţilor Jacob şi Wilhelm Grimm, publicată în anul 1812, în care graiul popular este reprodus de editori ca atare. Între lucrările lexicografice orientate spre graiurile populare sunt de amintit, pentru această perioadă a începuturilor, *Vocabulario siciliano etimologico, italiano e latino* de M. Pasqualino (5 vol., 1785-1795), *Del dialetto napoletano* de F. Galiani (1799). Demnă de menţionat în acest context este şi culegerea de texte populare din limbile romanice publicată în 1873 de E. Picot cu titlul *Documents pour servir à l'étude des dialects romains.*

Întemeietorul dialectologiei ştiinţifice este socotit învăţatul italian G. I. Ascoli (1829-1907), editor al primei publicaţii de dialectologie, *Archivio glottologico italiano*, în care şi-a publicat şi principalele sale opere: *Saggi ladini* (1873), *Schizzi franco-provenzali* (1878), *L'Italia dialettale* (1882-1885). Geografia lingvistică şi-a delimitat însă un domeniu de cercetare şi principii proprii o dată cu publicarea primelor atlase lingvistice. Cel dintîi atlas lingvistic realizat pe baza unei anchete directe a fost publicat în anul 1881, la Paris, de către lingvistul elveţian Jules Gilliéron (1854-1926). Intitulată *Petit atlas phonétique du Valois roman (Val du Rhône)*, această lucrare are 38 de pagini de text şi 30 de hărţi cu fenomene lingvistice. În acelaşi an, 1881, apare la Strassburg şi prima fasciculă, cuprinzînd 6 hărţi, din lucrarea lui G. Wenker, *Sprachatlas von Nord- und Mitteldeutschland*, redactată pe baza unor anchete indirecte, în care se prezintă particularităţile fonetice ale principalelor dialecte ale limbii germane.

O dată cu secolul XX se începe elaborarea şi publicarea atlaselor lingvistice naţionale. Între 1902 şi 1910 apare *Atlas linguistique de France* de J. Gilliéron şi E. Edmont, iar între 1928 şi 1940, K. Jaberg şi J. Jud, elevi ai lui J. Gilliéron, publică lucrarea *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*, în 8 volume. Limba română a beneficiat şi ea, încă

de timpuriu, de un atlas lingvistic, prin opera romanistului şi balcanologului german Gustav Weigand: *Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes*, Leipzig, 1909. Întrebuinţînd un sistem de transcriere fonetică inventat de autor, această operă conţine 67 de hărţi, consacrate mai cu seamă unor fenomene fonetice, şi se bazează pe anchete directe efectuate de autor, care a străbătut în acest scop peste 13 000 de kilometri prin ţara noastră.

Pentru domeniul iberic amintim *Atlas linguistico de Catalunya* (1923-1939) de A. Griera, care a mai publicat în anul 1960 şi un *Atlas linguistico d'Andorra*. Dialectologul spaniol a condus un colectiv de cercetători care a efectuat între anii 1925 şi 1930 anchete dialectale sistematice pentru atlasul lingvistic al Spaniei. Primul volum, consacrat foneticii, a apărut la Madrid în anul 1962, sub titlul *Atlas de la Penisula Iberica*. Între 1925 şi 1964, sub conducerea iniţială a lui Mateo Bartoli şi, ulterior, a lui U. Pellis, s-au realizat anchetele dialectale pentru *Atlas linguistico italiano*.

În afară de atlasele lingvistice naţionale, în ultimele decenii au fost elaborate şi publicate numeroase atlase lingvistice regionale, care permit un studiu mai nuanţat şi mai aprofundat al fenomenelor de limbă. Cu titlu de exemplu, amintim cîteva asemenea atlase, dintre primele publicate: *L'Atlas linguistique de la France: Corse* (1914-1919) de J. Gilliéron şi E. Edmont, *Atlas linguistique des Vosges méridionales* (1917) de O. Bloch, *Atlante linguistico-etnografico italiano della Corsica* (1933-1942) de G. Botigglioni şi H. Guiter, *Atlas linguistique des Pyrennées Orientales* (1965) de H. Guiter, *Atlas linguistique et ethnographique de la Champagne et de la Brie* (1966) de H. Bourcelet.

Un alt tip de atlas este cel p l u r i l i n g v , orientat în special spre domeniul lexical. Prin elaborarea unor asemenea atlase plurilingve se poate urmări, de exemplu, reprezentarea spaţială a unor elemente lexicale aparţinînd unor terminologii (floră, faună, meşteşuguri, navigaţie etc.) în diferite limbi. Dintre atlasele plurilingve amintim *Atlasul lingvistic slav* şi *Atlasul lingvistic mediteraneean*. Cea mai cunoscută lucrare de acest tip este *Atlas linguarum Europae*, elaborat de un colectiv de cercetare internaţional din care fac parte şi cercetători români.

Stimulaţi de exemplul lui G. Weigand, lingviştii români iau în discuţie, în cadrul primelor congrese ale Societăţii Filologilor Români, în anii 1925 şi 1926, oportunitatea alcătuirii *Atlasului lingvistic român* (ALR). Sarcina concretizării acestei iniţiative şi-a asumat-o S e x t i l P u ş c a r i u (1877-1948), care a format iniţial un grup de cercetare împreună cu S e v e r P o p (1901-1961) şi E m i l P e t r o v i c i

(1899-1968), cărora li s-au alăturat ulterior Th. Capidan (1879-1953) şi Şt. Paşca (1901-1957). La anchetele de teren care au urmat, au mai participat şi Gr. Nandriş (1895-1968) şi I. Muşlea (1899-1966). Pe parcursul anchetelor şi în prelucrarea materialului, autorii ALR au adoptat principiile dialectologiei romanice formulate de J. Gilliéron, K. Jaberg şi J. Jud: pluralitatea chestionarelor, îmbinarea perspectivei lingvistice cu cea etnologică, gruparea hărţilor pe sfere semantice, adnotări pe marginea hărţilor, folosirea desenelor şi a schiţelor pe hărţi, marcarea grafică a izogloselor etc.

ALR are două părţi: ALR I şi ALR II, conform reţelelor de anchetă complementare ale lui S. Pop (305 puncte) şi E. Petrovici (86 de puncte). Informatorii au fost în general neştiutori de carte. Chestionarul lui S. Pop avea 2.160 de întrebări, iar cel al lui E. Petrovici 4.800 de întrebări din domenii diverse ale vieţii ţărăneşti tradiţionale. Anchetele s-au desfăşurat între anii 1929 şi 1938. Materialul cules nu a fost publicat în întregime, ci doar atît cît au putut cuprinde trei volume, primele două redactate de S. Pop, al treilea de E. Petrovici:

1. ALR I, I, hărţile 1-150 – *Părţile corpului omenesc şi boalele lui*, Cluj, 1938.
2. ALR I, II, hărţile 151-302 – *Familia, naşterea, botezul, copilăria, nunta, moartea*, Sibiu-Leipzig, 1942.
3. ALR II, I, hărţile 1-196 – A. *Corpul omenesc, boale (şi termeni înrudiţi)*. B. *Familia, naşterea, copilăria, nunta, moartea, viaţa religioasă, sărbători*. C. *Casa, acareturile, curtea, focul, mobilierul, vase, scule*, Sibiu-Leipzig, 1940.

Fiecăruia dintre aceste trei volume de format mare îi corespunde şi un volum de dimensiuni mici, cu hărţi colorate, intitulat *Micul atlas lingvistic român* (ALRM), publicate simultan şi în paralel cu volumele de mari dimensiuni.

Ulterior, pe baza materialului strîns de E. Petrovici, dar rămas necartografiat, un colectiv de cercetători condus de I. Pătruţ a redactat şi publicat şapte volume (1956, 1961, 1965, 1966, 1969, 1972) din *Atlasul lingvistic român. Serie nouă* (ALRSN). Primele cinci volume conţin hărţi referitoare la lexic (agricultură, morărit, păstorit, vînătoare, şcoală, familie, mîncăruri, caracter, jocuri etc.), iar ultimele două volume, hărţi referitoare la fenomene morfologice. Şi această serie de atlase mari este însoţită de trei volume de atlase de mici dimensiuni, cu hărţi colorate, publicate între 1956 şi 1967 de E. Petrovici, sub titlul *Micul Atlas lingvistic pe regiuni. Serie nouă* (ALRM-SN).

În ambele sale serii, cea veche şi cea nouă, ALR este socotit una dintre cele mai bune lucrări de acest tip. Redactarea sa a permis studierea şi clarificarea unor probleme importante de istoria limbii române, cum sunt: repartiţia dialectală în spaţiul daco-românesc, caracteristicile lingvistice specifice ale diferitelor arii dialectale şi ale zonelor de tranziţie, interferenţele reciproce dintre graiurile daco-româneşti şi dintre acestea şi limba literară, relaţiile interlingvistice ale limbii române cu limbile popoarelor vecine etc.

La începutul anilor '60 ai secolului XX, Academia Română a preluat iniţiativa elaborării *Noului atlas lingvistic român pe regiuni* (NALR). A fost elaborat un chestionar comun pentru toate regiunile, conţinînd 253 de întrebări, şi s-a fixat o reţea foarte densă (1.100 puncte de anchetă), acoperind întregul spaţiu daco-românesc. Colective de specialişti din institutele de specialitate de la Bucureşti, Iaşi, Cluj şi Craiova au redactat şi publicat deja mai multe volume din NALR-Banat, NALR-Oltenia, NALR-Moldova şi Bucovina, NALR-Maramureş, NALR-Muntenia şi Dobrogea, NALR-Transilvania. Finalizarea acestei vaste lucrări colective va înscrie geografia lingvistică românească pe un loc proeminent în contextul cercetării de specialitate, asigurînd variantelor regionale româneşti (dialecte şi subdialecte) o corectă „fotografiere", în scopul unor potenţiale abordări descriptive sau explicative viitoare.

6.2.4. *Metode analitice structurale*

Dacă secolul al XIX-lea a fost o eră a istorismului în cercetarea limbilor, secolul următor a fost o epocă a descriptivismului. Structuralismul, curent care, în descendenţa teoriile saussuriene, s-a impus ca doctrină dominantă în cîmpul cercetărilor lingvistice, şi-a propus să acopere neajunsurile metodei comparativ-istorice, socotită a fi insuficientă prin lipsa unei distincţii clare între ceea ce în limbă este sincronic şi ceea ce este diacronic şi prin accentul excesiv pus pe dimensiunea evolutivă a limbilor. În consecinţă, structuraliştii se vor situa programatic într-o perspectivă consecvent descriptiv-sincronică, încercînd să inventeze tipuri de abordare de maximă rigoare ştiinţifică în disocierea şi definirea funcţiilor şi a relaţiilor specifice ale semnelor lingvistice în cadrul diverselor niveluri structurale ale limbajului. Dacă, urmînd perspectiva comparativ-istorică şi întrebuinţînd concepte-cheie precum s c h i m b a r e, l e g e f o n e t i c ă, a n a l o g i e, cercetătorii urmăreau în special fenomenele dinamice din existenţa limbilor, structuraliştii se arată preocupaţi cu precădere de alcătuirea internă a fiecărei limbi în parte, văzută ca fiind

ceva static şi stabil, întrebuinţînd în acest scop concepte operaţionale precum structură, sistem, opoziţie, funcţie etc. În urma operaţiei de descriere a limbilor concrete, lingviştii structuralişti vizează obţinerea unor modele descriptive ale limbajului uman în genere, a unor scheme valabile pentru toate limbile. Dincolo de apreciabila lor diversitate, metodele de analiză structurală tind aşadar spre o acută formalizare a descrierii lingvistice, degajînd, pe cale inductivă, generalul de accidental, ceea ce este constant de ceea ce este variabil în structura şi funcţionarea limbilor. Punînd în practică exigenţa saussuriană referitoare la exactitatea şi caracterul necesar non-contradictoriu al descrierii lingvistice, învăţaţi precum Leonard Bloomfield (1887-1949), Louis Hjelmslev (1899-1965), André Martinet (1908-), Noam Chomsky (1928-) sau Eugenio Coseriu (1921-2002) ajung la constituirea unui inventar conceptual şi terminologic extrem de precis şi a unui bogat repertoriu de proceduri, corespunzătoare necesităţilor unei analize proprii, adecvate şi autonome a fenomenului lingvistic.

Cele mai cunoscute şi mai clar conturate metode de analiză structurală care s-au impus şi au creat adevărate şcoli sunt: analiza funcţională, analiza distribuţională, analiza în constituenţi imediaţi, analiza în trăsături distinctive şi metoda generativ-transformaţională.

6.2.4.1. *Metoda analizei funcţionale*

Promotorii acestei metode îşi propun drept obiectiv reducerea infinităţii fenomenelor concrete ale limbii, manifestate prin acte concrete de vorbire, la un număr restrîns de invariante, adică de unităţi lingvistice stabile, cu rol determinant în realizarea funcţiei (socotită de structuralişti fundamentală) comunicativ-referenţiale a limbajului. După cum putem constata la HJELMSLEV, *Prolegomene*...[25], p. 119 şi urm., analiza funcţională se întemeiază pe distincţia între formă şi conţinut. Principalele concepte operaţionale ale acestei metode sunt: variantă / invariantă, funcţie distinctivă, comutare şi substituţie. Se consideră că, datorită relaţiei inerente dintre planul expresiei şi cel al conţinutului, orice modificare reală în cadrul unuia dintre aceste două planuri antrenează o modificare echivalentă în

25. Tipărită mai întîi în 1943, capodopera lui Louis Hjelmslev *Prolegomene la o teorie a limbii*, fundamentează, sub numele de *glosematică*, propus de autor, una dintre cele mai coerente doctrine lingvistice moderne.

cadrul celuilalt. Aceste modificări dintr-un plan care determină modificări echivalente în celălalt plan se numesc i n v a r i a n t e l i n g v i s t i c e. Dacă o modificare într-unul din cele două planuri, al expresiei sau al conținutului, nu determină o modificare echivalentă în planul celălalt, atunci avem de a face cu o v a r i a n t ă a aceleiași unități lingvistice funcționale. Acest tip de analiză are în vedere rețeaua de r e l a ț i i p a r a d i g m a t i c e în care sunt angrenate semnele lingvistice în cadrul unui sistem dat, adică relațiile bazate pe opoziție și excludere (v. *infra*, § 10.4.2). Finalitatea analizei funcționale este aceea de a alcătui inventarul de invariante ale limbii cercetate, prin degajarea funcțiilor distinctive ale tuturor unităților lingvistice. Prin f u n c ț i e d i s - t i n c t i v ă se înțelege realizarea unui act de comunicare prin intermediul corelării opozitive a unităților lingvistice în cadrul unei structuri. În esență, analiza funcțională reprezintă descompunerea structurilor lingvistice concrete în scopul detașării și definirii invariantelor funcționale. Invariantele funcționale se află în raporturi de c o m u t a r e r e c i - p r o c ă, pe cînd variantele sunt reciproc substituibile: „Invariantele sunt deci corelate cu comutare reciprocă, iar variantele sunt corelate cu substituire reciprocă" (HJELMSLEV, *Prolegomene...*, p. 150).

Spunem, de exemplu, că fonemele *a* și *o* se află în raport de comutare, întrucît, în cadrul complexelor sonore *lac* și *loc*, comutarea lor în planul formal are loc cu o modificare în planul conținutului respectivei înlănțuiri sonore. În raport de comutabilitate se află, în limba germană, fonemele *ā* (*a* lung) și *ă* (*a* scurt) în cuvinte precum *Bahn* [ba:n] 'drum, cale', respectiv *Bann* [ban] 'vrajă, farmec'. Același raport de comutabilitate îl regăsim stabilit în limba latină între forma de nominativ singular (*terră*) și cea de ablativ singular (*terrā*) la substantivele feminine din prima clasă de declinare, opoziția de cantitate vocalică scurt/lung marcînd diferența funcțională cazuală. Cantitatea vocalică este însă inexistentă în limbi precum româna, fiind absolut indiferent dacă, în orice fel de contexte, un *a* este rostit mai lung sau mai scurt. Rezultă deci că *ā* și *ă* sunt invariante în cadrul sistemelor fonematice german și latin, dar variante ale aceluiași fonem în limba română. În latină și germană, *ā* și *ă* se află într-un raport de comutare, pe cînd în română, într-unul de substituție. Un alt exemplu. Oclusiva *p* și fricativa *f* se află în raport de comutare în limba română actuală, această opoziție îndeplinind o funcție distinctivă în cadrul unor contexte fonetice ilustrate, de exemplu, de perechea lexicală *pier/fier*, unitățile minimale *p* și *f* avînd valoarea unor foneme, adică a unor invariante. Între rostirile *pier* și *k'er* (ultima reprezentînd un fonetism

popular românesc, rezultat în urma fenomenului de palatalizare a oclusivei *p* în majoritatea graiurilor daco-româneşti) nu se constată însă nici o diferenţiere semantică, în acest caz *p* şi *k'* fiind variante ale aceluiaşi fonem, aflate în raport de substituire. Cu alte cuvinte, dacă prin substituirea unei unităţi fonetice cu o alta nu se creează modificări în planul conţinutului semantic, avem de-a face cu simple variante fonetice (sau alofone), fără funcţie distinctivă, ale unuia şi aceluiaşi fonem. Metoda analizei funcţionale a fost utilizată cu maximă eficienţă în domeniul foneticii, aplicarea ei consecventă conducînd în fapt la inventarea fonologiei sau a foneticii funcţionale de către savanţi precum Nikolai Sergheevici Trubeţkoi (1890-1938)[26] şi Roman Jakobson (1896-1939), în cadrul Şcolii lingvistice de la Praga, una dintre cel mai clar conturate direcţii de cercetare ale structuralismului lingvistic.

Aplicată nivelului gramatical şi celui lexical, metoda analizei funcţionale nu a dat rezultate la fel de clare şi coerente ca în fonologie. Unii lingvişti consideră însă util să distingem între morfem şi alomorf, adică între unitatea morfologică minimală din punct de vedere funcţional şi eventualele sale variante, socotind că în fiecare limbă există un număr suficient de morfeme care cunosc variante aflate în raporturi de substituţie non-distinctivă. De exemplu, morfemul-radical al verbului *a învăţa* din română prezintă în conjugare variantele *învăţ*, *înveţi*, *învaţă*. Substituirea lor în vorbire nu are, într-adevăr, valoare distinctivă, în sensul că nu creează noi unităţi comunicative, structuri de tipul *(*eu*) *inveţ*, *(*el*) *învăţă* reprezentînd nu alte unităţi comunicative, ci variante, eventual incorecte prin raportare la normă, ale formelor standard. Se poate totuşi obiecta că cele trei alomorfe, /*-ă-*/, /*-e-*/ şi /*-a-*/ sunt reprezentate de foneme diferite, problema reducîndu-se de fapt la una de fonologie. Definindu-se alomorfele drept „reprezentări alternative ale unui morfem", în LYONS, *Introducere...*, p. 210 ni se oferă exemplul formării pluralului în limba română: dacă morfemul de plural este socotit [i], el ar fi reprezentat în structuri concrete de către alomorfele /*i*/: *lupi*, /*e*/: *case*, /*uri*/: *lucruri* şi /*le*/: *oale*.

Încercînd să transpună şi în sfera lexicului principiile funcţionale valabile în fonologie şi morfologie, specialiştii au inventat conceptul de lexem, un consens asupra valorii sale terminologice neputîndu-se însă

26. Opera sa capitală, *Grundzüge der Phonologie*, manual clasic al fonologiei moderne, a apărut postum, în 1939.

stabili. Pe cînd în discursul lingvistic obişnuit tindem să identificăm noţiunea de l e x e m cu cea de c u v î n t , ca unitate lexicală minimală purtătoare de sens lexical, unii lingvişti utilizează acest termen pentru a desemna fie radicalul verbal al unei serii lexicale, fie radicalul verbal al unei serii paradigmatice. Lexem, în aceste două accepţiuni terminologice, ar fi, de exemplu, *copil*, ca bază de derivare pentru *copilărie şi copilăresc* (caz în care vom considera că secvenţele *-ărie* şi *-ăresc* sunt morfeme, respectiv sufixe derivative)[27], respectiv *cînt*, ca bază flexionară pentru *cînţi, cîntă, cîntăm, cîntaţi* etc. (în acest caz, *-i*, *-ă*, *-m*, *-ţi* sunt morfeme, şi anume desinenţe personale)[28]. Dacă am vrea să ducem încă şi mai departe analogia cu fonologia şi să considerăm lexemul o invariantă lexicală, va trebui să denumim *alolexeme* variantele sale, realizate în actele de vorbire concrete, i.e. *copilăresc* şi *copilărie*, respectiv *cînţi, cîntă* etc. Dar o analogie corectă cu distincţia între f o n e m şi a l o f o n din fonologie, adică dintre i n v a r i a n t ă şi v a r i a n t e l e f u n c ţ i o n a l e, ne-ar obliga să considerăm l e x e m ceea ce este ideal şi sistematic într-un cuvînt, ipostază pe care tindem să o surprindem prin definiţia lexicografică, iar v a r i a n t ă l e x i c a l ă , ceea ce în cuvînt este particular şi irepetabil unic cu fiecare întrebuinţare a sa. Această din urmă interpretare ne este sugerată de un pasaj din A. Philippide[29], în care reputatul lingvist ieşean pare să gîndească

27. *Cf.* MARTINET, *Elemente...*, p. 35: „Tradiţional se face deosebirea între *umbl-* şi *ă*, primul fiind numit semantem, iar al doilea morfem. Această terminologie are neajunsul de a sugera că numai semantemul ar fi înzestrat cu sens, în timp ce morfemul n-ar avea sens, ceea ce este inexact. În măsura în care distincţia este folositoare, ar fi mai bine să fie denumite lexeme acele moneme care îşi găsesc locul în dicţionar şi nu în gramatică, iar prin morfeme să se denumească cele de tipul lui *-ă*, care apar în gramatică. Monemele de tipul lui *pentru* sau *cu*, care figurează atît în dicţionar, cît şi în gramatică, trebuie clasate printre morfeme. Este de semnalat că un lexem ca *umbl-* figurează prin tradiţie în dicţionar sub forma *umbla*, adică urmat de morfemul *-a* al infinitivului".
28. *Cf.* LYONS, *Introducere...*, p. 224: „Deoarece majoritatea lingviştilor folosesc acum termenul «cuvînt» pentru a se referi la unităţi fonologice sau ortografice (...), vom introduce alt termen, *lexem*, pentru a ne referi la unităţile mai «abstracte» care apar în diferite «forme» flexionare potrivit regulilor sintactice implicate în generarea propoziţiilor".
29. *Principii de istoria limbii*, ed. G. Ivănescu – C. Pamfil, 1984, p. 11 (p. 5 în ediţia princeps): „Aceste cuvinte tip, ca orice idee, sunt nerealizabile, şi ori de cîte ori voim noi să vorbim, de ar fi vorba de o reprezentare, ori despre cea mai abstractă idee, tot la cuvinte ocazionale suntem nevoiţi să recurgem, adecă la un cuvînt reprezentare croit după norma cuvîntului tip. Acest din urmă serveşte ca model

într-o manieră structural-funcţională avant la lettre, operînd o distincţie între c u v î n t u l - t i p şi c u v î n t u l - o c a z i o n a l, adică exact între ceea ce am numi astăzi l e x e m şi a l o l e x e m !

6.2.4.2. *Metoda analizei distribuţionale sau distributive*

Desemnată adesea prin engl. *distributionalism*, această variantă a analizei structurale este o creaţie a şcolii descriptiviste americane şi se bazează pe principiile filosofice ale behaviorismului. Deschizătorii de drum în această direcţie sunt L e o n a r d B l o o m f i e l d, *Language* (1933), şi Z. S. H a r r i s, *Methods in Structural Linguistics* (1951). Potrivit concepţiei behavioriste, limba trebuie privită ca un corpus limitat de structuri inventate şi întrebuinţate de oameni ca elemente comunicative în cadrul comportamentului social al individului. În consecinţă, scopurile principale ale descrierii lingvistice ar fi determinate de necesitatea de a identifica, clasifica şi descrie unităţile lingvistice pe baza posibilităţilor lor de a se combina între ele în plan sintagmatic, în acte concrete de vorbire. Lingviştii americani vorbesc despre d i s t r i b u ţ i e ca despre o posibilitate a entităţilor limbii de a fi selectate în diferite c o n t e x t e (sau vecinătăţi), pe baza unor î n s u ş i r i c o m b i n a t o r i i care le sunt specifice, numite uneori şi v a l e n ţ e c o m b i n a t o r i i. În fluxul natural al vorbirii, orice element al limbii (fonem, morfem, lexem) se încadrează într-un lanţ de relaţii combinative sau sintagmatice care defineşte contextul sau zona sa de distribuţie.

Prin *context* se înţelege aşadar mediul sau circumstanţele lingvistice ale unei entităţi a limbii în interiorul unui cuvînt, al unei sintagme sau al unui enunţ, cu alte cuvinte ansamblul de elemente care preced entitatea în cauză şi care îi succed în lanţul vorbirii. De exemplu, în şirul sonor *p - a - r - c*, reperabil în limba română, fonemele *p*, *a*, *r* şi *c* contractează relaţii combinatorii, alcătuind prin co-prezenţa lor succesivă o unitate comunicativă, lexemul *parc*. Analiza distribuţională defineşte secvenţa *-arc* drept context al fonemului *p*, cu care acesta se află în raport de combinaţie. Dacă ne situăm în domeniul morfologiei, constatăm că orice morfem este selectat de un context discursiv determinat. De exemplu, în contextul *cantabam* (indicativ, imperfect, persoana I singular a verbului

oarecum, după care ne îndreptăm la fiecare moment vorbirea, el este u z u l, elementul conservator în vorbire, în jurul căruia gravitează aceasta din urmă, pe care am pute-o numi v o r b i r e o c a z i o n a l ă, într-o continuă apropiare şi iarăş îndepărtare de dînsul".

latinesc *cantare*), sufixul *-ba-*, marcă a imperfectului, apare între tema de prezent *canta-* și desinența personală *-m*. În spirit distribuționalist, spunem că sufixul *-ba-* a fost selectat de tema de prezent *canta-* în partea stîngă și de desinența *-m* în dreapta. Forma *cantabam*, cu semnificația sa lexicală și cu semnificațiile gramaticale de modalitate, timp, persoană și număr, se definește doar prin coocurența în context a elementelor componente (morfemelor) menționate, exclusiv în succesiunea dată. Prin *distribuția* unei unități lingvistice se înțelege așadar ansamblul contextelor în care respectiva unitate este ocurentă în cadul unui corpus lingvistic (limbă istorică) dat.

În funcție de caracteristicile contextului, se disting trei tipuri de distribuții:

a) d i s t r i b u ț i a l i b e r ă, care se referă la situațiile în care contextul nu influențează posibilitățile combinatorii ale unităților lingvistice. De exemplu, rădăcinile lexicale *cant-* și *laud-* din limba latină se pot combina liber, cu sufixe diferite, precum în *canta-* sau *lauda-* (tema de indicativ prezent marcată de sufixul *-a-*), în *cantaba-* sau *ludaba-* (tema de indicativ imperfect marcată de sufixul *-ba-*), în *cantabi-* sau *laudabi-* (tema de indicativ viitor marcată de sufixul *-bi-*), sau în *cantav-* sau *laudav-* (tema de perfect marcată de sufixul *-v-*) etc.;

b) d i s t r i b u ț i a c o m p l e m e n t a r ă, care apare în cazurile în care unitățile fonematice sau morfematice se exclud reciproc, indiferent de context. De exemplu, în cazul alternanței fonetice *oa/o* din rom. *pl<u>oa</u>ie/pl<u>o</u>i*, care are valoarea unui morfem auxiliar de exprimare a opoziției singular/plural (pe lîngă desinențele specifice), *oa* și *o* sunt socotite de distribuționaliști drept variante combinative sau poziționale ale aceluiași morfem. Tot astfel, *n* dental și *n* nazal din cuvintele franțuzești *nôtre* și, respectiv, *non* ar fi variante combinatorii ale fonemului /*n*/. În mod similar, morfemele *-ă* și *-e* sunt considerate variante poziționale ale desinenței de persoana a III-a singular, la indicativul prezent al unor verbe românești (*umbl<u>ă</u>/fac<u>e</u>*), iar *-m* și *-o*, variante poziționale ale desinenței verbale personale pentru persoana I singular la verbele latinești (*su<u>m</u>/cant<u>o</u>*). Morfemul-articol pentru genul masculin în limba română prezintă la singular nominativ variantele poziționale *-l* și *-le*, după cum este selectat de contexte diferite, precum *dealu<u>l</u>* sau *munte<u>le</u>*. Spunem în acest caz că situația contextuală definită de substantivele masculine de declinarea a II-a terminate în consoană selectează articolul *-l*, iar cele terminate în *-e* selectează varianta pozițională *-le* a articolului hotărît.

c) distribuţia defectivă, ce caracterizează situaţia cînd unităţile lingvistice minimale pot, în funcţie de context, fie să se substituie, fie să se excludă reciproc. De exemplu, pentru marcarea pluralului substantivelor neutre, în limba română avem desinenţele *-e* şi *-uri*. De regulă, aceste desinenţe se exclud reciproc (spunem *creioane*, dar nu şi **creionuri*, *timpuri*, dar nu şi **timpe*). Sunt însă şi contexte în care cele două desinenţe se pot substitui reciproc, ca în cazul aşa-numitelor substantive neutre cu „dublă formă de plural": *chibrite/chibrituri*.

Obiectivul principal al analizei distribuţionale este, în concepţia promotorilor ei, realizarea unui inventar pe cît posibil exhaustiv al unităţilor lingvistice (foneme, morfeme, lexeme) ale unei limbi, împreună cu posibilităţile lor combinatorii. S-ar obţine astfel o serie de clase de distribuţie, care ar constitui nucleul unei clasificări mult mai rafinate (dar şi mult mai dificil de realizat!) decît clasificarea tradiţională în părţi de vorbire, care se bazează, indistinct, pe criterii formale şi semantice. Rezultate notabile au fost obţinute prin aplicarea metodei distribuţionaliste în domeniul fonematicii şi al morfematicii, în clasificarea tipurilor de foneme şi morfeme pe criterii sintagmatice.

6.2.4.3. *Metoda analizei în constituenţi imediaţi*

Prezentîndu-se ca o tehnică de abordare a structurilor lingvistice, această metodă este înrudită cu analiza distribuţională, avîndu-şi, ca şi aceasta, originile în behaviorismul american. Promotorii acestei metode analitice încearcă să evite astfel insuficienţele analizei gramaticale de tip tradiţional, bazată pe prezentarea opozitivă a „părţilor de vorbire" şi a „părţilor de propoziţie", precum şi pe îmbinarea indistinctă a criteriului formal şi a celui semantic. Împărtăşind idealul tuturor teoreticienilor structuralişti, acela de a obţine o descriere completă şi noncontradictorie a structurilor limbii, adepţii acestui tip de cercetare propun, drept concepte operaţionale, noţiunile de constituent imediat, sintagmă şi expansiune, cu ajutorul cărora ar fi posibilă descompunerea corectă a oricărui enunţ lingvistic.

Prin constituent imediat se înţelege o secvenţă lingvistică rezultată din descompunerea unei unităţi sintagmatice de rang superior[30]. Operaţia de

30. *Cf.* BLOOMFIELD, *Language*, p. 160: „The common part of any (two or more) complex form is a linguistic form; it is a *constituent* (or *component*) of these

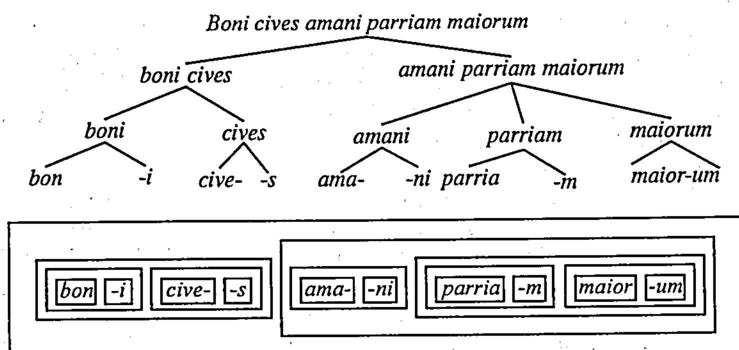
descompunere în constituenţi imediaţi este progresivă, dinspre macro-unităţi de tipul frazei pînă la morfemele (eventual, pentru unii cercetători, fonemele) minimale. Leonard Bloomfield, care a introdus de fapt conceptul de constituenţi imediaţi (engl. *immediate constituents*) în celebra sa operă *Language* (1933), limitează analiza doar pînă la nivelul morfemelor, unităţile minimale dotate cu sens. Aşa încît, propoziţia *Poor John ran away* se descompune mai întîi în componenţii *poor John* şi *ran away*; forme complexe la rîndul lor, componenţii detaşaţi se descompun mai departe în morfemul *ran* şi adverbul *away*, la rîndul său o formă complexă, analizabilă în morfemul *a-* şi *way*. Sintagma *poor John* este analizabilă şi ea în morfemele simple *poor* şi *John*[31].

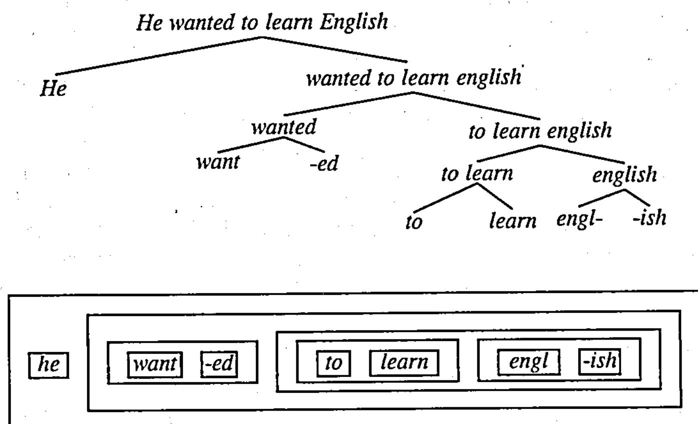
Urmaşii lui Bloomfield au mers mai departe în direcţia formalizării extreme a analizei, propunînd introducerea unor reprezentări grafice ale operaţiei de descompunere în constituenţi imediaţi. Se cunosc două modele de diagrame, una pe principiul arborescenţei, alta geometrizantă. Iată cum s-ar putea reprezenta, potrivit acestei metode, analiza în constituenţi imediaţi a propoziţiei latineşti *Boni cives amant patriam maiorum* şi a celei englezeşti *He wanted to learn English.* Mai întîi, potrivit modelului arborescent propus de Z.S. Harris (1909-1992) şi apoi după tipul de schemă „cutii închise una într-alta" propus de Ch.F. Hockett (1916-2000):

---

complex forms. This constituent is said to be *contained in* (or to be *included in* or to *enter into*) the complex forms".

31. BLOOMFIELD, *Language*, p. 161: „The number of these *ultimate constituents* may run very high. The form *Poor John ran away* contains five morphemes: *poor, John, ran, a-* (a bound form recurring, for instance, in *aground, ashore, aloft, around*), and *way*. However, the structure of complex forms is by no means as simple as this; we could not understand the forms of a language if we merely reduced all the complex forms to their ultimate constituents. Any English-speaking person who concerns himself with this matter, is sure to tell us that the *immediate constituents* of *poor John ran away* are the two forms *poor John* and *run away*; that each of these is, in turn, a complex form; that the immediate constituents of *ran away* are *ran*, a morpheme, and *away*, a complex form, whose constituents are morphemes *a-* and *way*; and that the constituents of *poor John* are the morphems *poor* and *John*. Only in this way will a proper analysis (that is, one wich takes account of the meanings) lead to the ultimately constituent morphemes".

Conceptul de *s i n t a g m ă*, întrebuințat frecvent în analiza în constituenți imediați[32], desemnează o macro-unitate lingvistică, stabilită în cadrul unor ierarhii și pe baza unor relații combinatorii între unități de rang inferior. Se vorbește astfel de sintagme nominale (*cei frumoși* – articol + adjectiv, *elev silitor* – substantiv + adjectiv, *livadă de meri* – substantiv + prepoziție + substantiv, dar și *omul* – substantiv + articol),

32. Ca termen tehnic, *sintagmă* rezultă din atribuirea unei valori terminologice precise cuvîntului grecesc *σύνταγμα* 'combinație, alcătuire' (< vb. *συντάσσω* 'a pune la un loc: a aranja, a combina').

singagme verbale (*să fi cîntat* – conjuncție + auxiliar + participiu; *gîndind corect* – gerunziu + adverb), sintagme adeverbiale (*mai bine*, *foarte departe* – adverb + adverb), sintagme prepoziționale (*la stînga* – prepoziție + substantiv) etc. Orice sintagmă este așadar compusă din cel puțin două elemente invariante și se încadrează, la rîndul ei, într-o unitate sintagmatică superioară.

Cît privește acum conceptul de e x p a n s i u n e, întrebuințat în cadrul analizei în constituenți imediați, există două accepțiuni metodologice, sensibil diferite: cea emisă de descriptiviștii americani și cea practicată de A n d r é M a r t i n e t. Pentru cercetătorii americani, expansiunea este o operație care ar trebui să-l conducă pe analist la reducerea mulțimii de enunțuri posibile la un număr finit de scheme sau de invariante sintactice. Două enunțuri sunt în expansiune unul față de celălalt în măsura în care termenii componenți au aceeași distribuție – adică aceeași capacitate de a fi selectați în contexte identice – și o dezvoltare sintagmatică egală sau superioară. De exemplu, enunțul *copiii citesc* reprezintă o expansiune a enunțului *profesorul explică*, întrucît ambele sintagme au aceeași structură. După Martinet, prin expansiune se înțelege posibilitatea de a adăuga unui enunț un termen sau un grup de termeni fără ca enunțul să înceteze de a fi enunț și fără a modifica raporturile reciproce din termenii componenți inițiali. Cu alte cuvinte, expansiunea este fenomenul care face posibilă operația de segmentare în constituenți imediați descisă mai sus[33].

6.2.4.4. *Metoda analizei în trăsături distinctive sau a analizei componențiale*

O altă metodă analitică structurală este aceea care pornește de la principiul că la baza procesului infinitei multiplicări și combinări a elementelor limbii stau un număr redus de invariante sau unități neanalizabile, care transgresează specificul fiecărei limbi, avînd deci caracterul unor

33. *Cf.* MARTINET, *Elemente...*, p. 168-169: „Numim **expansiune** orice element adăugat unui enunț care nu modifică raporturile reciproce și funcția elementelor preexistente. Dacă enunțul constă dintr-un monem predicativ izolat, orice adăugare a altor moneme care nu modifică caracterul predicativ al monemului primitiv reprezintă o expansiune a predicatului inițial; aceste moneme vor putea fi de cele mai diverse tipuri: pornind de la enunțul românesc *mergi!* obținem prin expansiune *mergi repede!* cu un monem autonom, *mergi să-l cauți* cu o sintagmă dependentă cu bază predicativă, *mergi la vecină!* cu o sintagmă autonomă, *mergi repede să-l cauți la vecină!* cu trei din aceste elemente reunite".

„universalii structurale". Aceste unităţi neanalizabile de bază au un caracter abstract, ele rezultă din operaţia intelectuală a abstractizării intelectuale presupuse de orice demers ştiinţific şi sunt denumite t r ă s ă t u r i d i s t i n c t i v e sau p e r t i n e n t e . Metoda analizei componenţiale a fost practicată iniţial în fonologie şi extinsă apoi şi în domeniul semanticii lexicale. Dacă avem în vedere nivelul fonetic, se consideră astfel că orice fonem este reprezentat de suma unor trăsături distinctive, definite prin modalitatea de articulare şi locul articulării, de intensitatea şi timbrul sunetelor verbale emise. De exemplu, fonemul românesc /p/ are următoarele trăsături distinctive: „ocluziune" + „labialitate" + „surditate". Înlocuirea oricăreia din trăsăturile distinctive menţionate conduce, chiar cu păstrarea celorlalte trăsături, la realizarea altui fonem: înlocuind caracterul ocluziv prin „fricativitate", obţinem fonemul /f/; înlocuind „labialitatea" prin „dentalitate", obţinem, în cazul dat, fonemul /t/; înlocuind „surditatea" prin „sonoritate", obţinem /b/. Unul din creatorii fonologiei structurale moderne, R o m a n J a k o b s o n , apreciază că orice sistem fonologic poate fi redus la o variantă de combinaţie a unui grup de 12 trăsături distinctive binare de tipul „sonor"/„non sonor", „ocluziv"/„non-ocluziv", „labial"/„non-labial", „fricativ"/„non-fricativ", „nazal"/„non-nazal" etc. Dacă aprecierile lui Jakobson sunt corecte, în sensul că diversitatea fonologică a tuturor limbilor cunoscute poate fi redusă la un număr clar definit de constante („trăsături distinctive"), înseamnă că unul din idealurile străvechi ale cercetătorilor limbajului, acela de a identifica „universalii lingvistice", a fost realizat.

În domeniul semanticii lexicale, metoda analizei componenţiale a fost practicată de învăţaţi precum B . P o t t i e r , E . C o s e r i u sau A . J . G r e i m a s , iar în lingvistica românească, de cercetătoarele A n g e l a B i d u - V r î n c e a n u şi N a r c i s a F o r ă s c u . Unitatea minimală de conţinut este denumită s e m (pl. s e m e); o reuniune de seme care acoperă sensul lexical al unui cuvînt alcătuieşte un s e m e m , adică, în termeni tradiţionali, o fasciculă de note semantice din conţinutul unui cuvînt caracterizată printr-un singur sens. Totalitatea sememelor unui cuvînt alcătuieşte l e x e m u l , prin urmare, unitatea semantică minimală cu valoare comunivativă. În lexiconul oricărei limbi, majoritatea cuvintelor sunt polisemantice, de aceea, prima operaţie a analizei semice o constituie dezambiguizarea, adică disocierea lexemelor, descompuse apoi în sememe şi, în cele din urmă, în seme. Rezultate relativ acceptabile a produs această metodă atunci cînd a fost aplicată la zone semantice restrînse şi relativ uşor cuantificabile, cum sunt numele de

culori, numele pentru relații de rudenie (întrebuințîndu-se trăsături distinctive precum „linie directă"/„linie colaterală", „linie ascendentă"/ „linie descendentă", „relație inerentă"/„relație liberă" etc.), numele animalelor etc. În rest, analiza semantică integrală a întregului lexicon al unei limbi rămîne o operație extrem de laborioasă, dacă nu cumva o țintă imposibil de atins.

6.2.4.5. *Metoda generativ-transformațională*

O anumită fervoare în cîmpul cercetărilor lingvistice a produs în deceniile al șaptelea și următoarele din secolul trecut inventarea metodei generativ-transformaționale, care a părut multora metoda ideală pentru descrierea structurilor lingvistice și pentru explicarea mecanismului de funcționare a limbilor. Teoria generativ-transformațională a fost formulată progresiv de savantul american N o a m C h o m s k y (n. 1920), începînd cu lucrările *Sintactic Structures* (1957) și *Aspects of the Theory of Syntax* (1965), și s-a bucurat de un succes internațional rapid. Asimilînd inițial terminologia și conceptele de bază ale distribuționalismului american – N. Chomsky a fost discipolul lui Z . S . H a r r i s –, lingvistul american a sesizat principalele insuficiențe ale analizei distribuționale și ale analizei în constituenți imediați și a relevat faptul că defectul principal al distribuționalismului constă în considerarea limbii drept un corpus de unități lingvistice, cînd în realitate limbajul constă în capacitatea omului de a genera un număr infinit de enunțuri pe baza unui număr relativ restrîns de unități și reguli de generare. Perspectiva teoretică propusă de Chomsky se mai deosebește de metodele analitice ale structuralismului „clasic" într-un punct esențial: pe cînd structuraliștii își propun s ă d e s c r i e limba, fundamentîndu-și demersul pe un număr finit de texte, inventatorul gramaticii generative declară că urmărește s ă e x p l i c e creativitatea omului ca producător de acte de limbaj, cu alte cuvinte, să explice cum se poate ca fiecare dintre noi să poată crea un număr practic infinit de enunțuri lingvistice diferite pornind de la un număr finit de reguli. Atît gramatica tradițională, cît și cele de tip structuralist au un caracter t a x o n o m i c , pe cînd modelul generativ propus de Chomsky ambiționează să fie e x p l i c a t i v . Abordînd limba nu ca pe o structură dată ce trebuie descrisă, ci ca pe o facultate umană de a produce mesaje, Chomsky efectuează o mutație de perspectivă filosofică în abordarea teoretică a limbajului, reintegrînd în structura discursului științific modern ideile logiciste referitoare la limbaj cuprinse în *Gramatica de la Port-Royal*, cea mai cunoscută gramatică de acest tip.

Renunţînd atît la conceptul de invariantă, cît şi la conceptele de context şi clasă de distribuţie, Chomsky îşi propune să definească o serie finită de reguli pe baza cărora să se poată formula oricare dintre enunţurile posibile într-o limbă. „Invariante" nu mai sunt deci „structurile", ci „regulile".

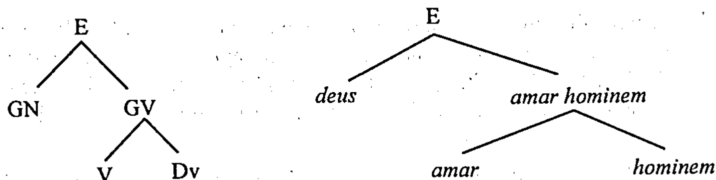
În concepţia chomskyană, accentul teoretic se deplasează dinspre structurile lingvistice în sine spre relaţiile dintre aceste structuri şi cei care le produc. Capacitatea unui vorbitor de a recunoaşte şi a înţelege toate enunţurile corecte într-o limbă dată şi de a formula un număr infinit de enunţuri în limba respectivă este numită de Chomsky c o m p e t e n ţ ă (engl. *competence*). Aceasta este o dimensiune comună tuturor vorbitorilor unei limbi şi se bazează pe facultatea universală a limbajului, adică pe capacitatea înnăscută a fiecărui om de a produce/înţelege mesaje dotate cu sens. Realizarea in actu, de către vorbitori, a variatelor posibilităţi de formulare a enunţurilor constituie, după Chomsky, p e r f o r m a n ţ a (engl. *performance*). Mulţi lingvişti au văzut în această dihotomie terminologic-conceptuală a lui Chomsky o reformulare, dintr-o perspectivă predominant pragmatică, a opoziţiei saussuriene l a n g u e / p a r o l e[34]. Competenţa mea ca vorbitor al limbii române reprezintă aşadar suma posibilităţilor pe care le am de a construi eu însumi şi de a recunoaşte şi înţelege mulţimea enunţurilor româneşti (scrise sau orale) corecte din punct de vedere gramatical, de a decoda şi dezambiguiza enunţurile ambigue şi de a recunoaşte enunţurile cu conţinut asemănător, în ciuda diversităţii structurării lor. În afară de cunoaşterea particulară a unei limbi istorice date, competenţa lingvistică implică şi acea facultate universală a limbajului care transgresează structura particulară a fiecărei limbi. Ar exista deci, în logica argumentării chomskyene, nişte universalii sintactice care guvernează generarea tuturor enunţurilor concrete, în toate limbile.

În spaţiul dintre competenţă şi performanţă se înscrie g r a m a t i c a g e n e r a t i v ă , înţeleasă de Chomsky drept un ansamblu abstract de reguli şi restricţii a căror respectare în vorbire conduce la producerea unor enunţuri admisibile într-o limbă dată, adică la enunţuri recunoscute drept corecte din punct de vedere gramatical, şi doar pe acestea. În această accepţie, gramatica generativă trebuie văzută deopotrivă ca forma concretă

34. *Cf.*, de exemplu, DUCROT – SCHAEFFER, *Noul dicţionar...*, p. 192: „Opoziţia lui Chomsky joacă acelaşi rol ca şi cea propusă de Saussure: dat fiind că studiul limbii trebuie să fie independent de cel al vorbirii, dar nu şi invers, competenţa trebuie să poată fi studiată înaintea performanţei, fiind în acelaşi timp fundamentul necesar studierii acesteia (sau, altfel spus, constituirea unei gramatici generative este prealabilă oricărei psihologii a limbajului)".

pe care o ia competența vorbitorului, dar și ca model teoretic descoperit și descris de lingvist. Chomsky vorbește despre două c r i t e r i i d e a d e c v a r e a oricărei gramatici generative. Mai întîi, orice gramatică generativă corectă trebuie să genereze t o a t e enunțurile dintr-o limbă și d o a r pe acestea. În al doilea rînd, această gramatică trebuie să corespundă cunoașterii intuitive pe care vorbitorii o posedă cu privire la enunțurile posibile în limba lor. Lingvistul nu inventează așadar o gramatică, ci o descoperă așa cum funcționează ea în mod automat prin actele performative ale vorbitorilor.

Principalele concepte operaționale ale gramaticii generative sunt s t r u c t u r a d e s u p r a f a ț ă (engl. *surface structure*), s t r u c t u r a d e a d î n c i m e (engl. *deep structure*) și r e g u l i l e d e t r a n s f o r m a r e . În disocierea între structura de suprafață și structura de adîncime a unui enunț se pornește de la observația empirică banală că, pe de o parte, unul și același conținut informațional îl putem exprima prin enunțuri diferite și, pe de altă parte, unul și același enunț poate avea semnificații diferite. De exemplu, în limba latină, enunțurile *Deus amat hominem* 'zeul îl iubește pe om' și *Homo amatur a deo* 'omul este iubit de către zeu' pot fi considerate echivalente din punct de vedere semantic, întrucît formulează în mod diferit același conținut informațional. Exemplul invers este și el frecvent reperat. Sintagma latinească *amor deorum*, literal 'iubirea zeilor', poate fi decodificată în două moduri, și anume: 1. 'iubirea oamenilor față de zei: (< *oamenii iubesc pe zei*) sau 2. 'iubirea zeilor față de oameni' (< *zeii îi iubesc pe oameni*). În primul exemplu avem de a face cu o sinonimie sintactică, în cel de-al doilea, cu fenomenul de ambiguitate. În cazul sinonimiei se consideră că o structură de adîncime a generat două structuri de suprafață, iar în cazul ambiguității avem de a face cu convergența către aceeași structură de suprafață a două structuri de adîncime diferite. Structura de adîncime reprezintă așadar un model abstract care, supus regulilor de transformare, conduce la realizarea în planul expresiei a unei structuri de suprafață. Structura de adîncime interesează componenta semantică a limbii (sau chiar pe cea ontologică!); la acest nivel, vorbitorul construiește sau decodează semnificația enunțului interpretînd conținutul semantic al morfemelor aflate în relații sintagmatice. Structura de suparafață apare ca o realizare în planul expresiei a structurii de adîncime. Grafic, structura de suprafață poate fi reprezentată ca o structură ierarhică (după procedeul analizei în constituenți imediați), într-o schemă în care simbolurile au valorile următoare: E = enunț, GN = grup nominal, GV = grup verbal, V = verb, Dv = determinant verbal.

Procesul de trecere de la structurile de adîncime către structurile de suprafață este guvernat de regulile de generare, care sunt de două tipuri:

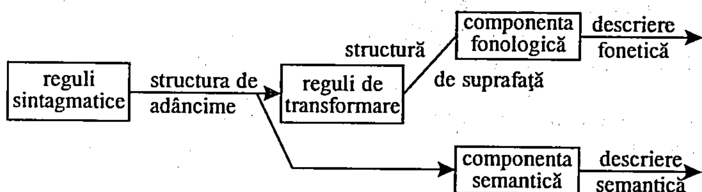
1. Regulile sintagmatice (*Phrase structure* = PS) sunt acele reguli care, prin disocieri succesive, generează un şir de morfeme numit şir de bază (pentru exemplul de mai sus: *deus – amare – homo*). Pe baza acestor reguli sintagmatice, se generează configurația invariantă a unei structuri de adîncime, ceea ce Chomsky denumeşte *indicator sintagmatic*, adică schema abstractă pe baza căreia se pot formula enunțuri diverse, cu grade diverse de complexitate. Schema menționată mai sus (E = GN + GV) poate genera o mulțime de alte structuri de suprafață, precum:
   (1) *Deus amat hominem.*
   (2) *Dei amant homines.*
   (3) *Dei imortales amant homines.*
   (4) *Boni dei romanorum amabant semper homines.*
   etc.

Acest proces de generare de noi enunțuri este posibil datorită acțiunii unui al doilea tip de reguli generative, şi anume:

2. Regulile de transformare, care guvernează transformarea structurii de adîncime într-o structură de suprafață, determinînd modificări diverse în planul expresiei (expansiuni, permutări, substituiri etc.), nivelul semantic rămînînd mereu constant.
   Sunt distinse două tipuri de transformări, şi anume:
   a) transformări obligatorii, care sunt obligatorii în mod necesar, pentru ca un şir de bază să poată genera enunțuri acceptabile din punct de vedere gramatical. Acest tip de transformări guvernează generarea tuturor enunțurilor citate mai sus. Enunțurile care suferă doar transformări obligatorii sunt denumite *enunțuri-nucleu.*

b) transformări facultative, care nu sunt obligatorii pentru a genera un enunţ acceptabil şi reprezintă opţiuni individuale ale vorbitorului, prin care se adaugă note semantice inexistente în şirul de bază. Acest tip de transformări guvernează generarea enunţurilor (3) şi (4).

Întregul proces de generare este reprezentat de Chomsky prin următoarea schemă:

Generarea oricărui enunţ implică aşadar trei componente:
1. componenta sintactică (sintagmatică) centrală (numită adesea şi simbolică);
2. componenta semantică;
3. componenta fonologică.

Vorbitorul construieşte (sau identifică) structura de adîncime pe baza cunoaşterii regulilor sintagmatice de bază – în special a celor recursive, care permit generarea unui număr infinit de enunţuri –, a conţinutului categorial şi lexical al unităţilor lingvistice, ca şi a regulilor de transpunere, care pun în act funcţiile şi relaţiile gramaticale. Această etapă reprezintă componenta sintactică a generării enunţului. Componenta semantică intră în joc atunci cînd vorbitorul construieşte semnificaţia enunţului prin amalgamarea contextuală a conţinuturilor semantice ale morfemelor intrate în relaţii sintagmatice. În fine, componenta fonologică, activată pe baza cunoaşterii particularităţilor distinctive şi funcţionale ale fonemelor aparţinînd sistemului fonologic al limbii respective, se află la dispoziţia vorbitorului pentru a construi structura de suprafaţă a enunţului care reprezintă, cum am văzut deja, interpretarea, pe baza unor reguli de transformare, a componentei semantice situate în structura de adîncime.

După cum se vede, aplicarea acestei metode oferă avantajul de a pune în evidenţă relaţiile strînse dintre planurile sintactic, semantic şi fonologic

ale limbii, în cadrul procesual al limbii, văzută ca activitate de producere şi decodificare a unor enunţuri. Prin disponibilitatea sa pentru formalizare, modelul oferit de generativismul chomskyan, trecut prin succesive faze de rafinare, a constituit punctul de plecare pentru unele încercări de a inventa gramatici computaţionale şi programe de traducere automată.

Larg acceptată în special în mediile universitare din lumea anglo-saxonă şi avînd adepţi în toată lumea, inclusiv în ţara noastră, teoria lingvistică chomskyană a fost totuşi adesea criticată pentru numeroasele ei deficienţe şi chiar inadvertenţe[35].

6.3. Concluzii: caracterul complementar al metodelor de cercetare lingvistică

Diversitatea metodelor şi procedeelor practicate de lingvişti în epoca modernă subliniază marea complexitate a fenomenelor lingvistice şi, deopotrivă, dificultatea epistemologică de a inventa o metodă unică, sigură, general şi definitv acceptată de toţi cercetătorii. O anumită tendinţă ascendentă, în sensul clarificării conceptuale cel puţin, este totuşi sesizabilă. Comparativismul istoric a atras mai întîi atenţia asupra faptului că la o înţelegere a naturii limbajului nu se poate ajunge decît prin studiul comparativ a cît mai multor limbi, în scopul degajării unor constante. Afirmaţia de însemnătate capitală a lui Humboldt, după care limba trebuie privită deopotrivă ca o activitate creatoare (*enérgeia*), dar şi ca un produs care poate fi descris (*ergon*) ne oferă, dincolo de consecinţele sale teoretice incalculabile, şi un criteriu de clasificare a metodelor şi tipurilor de abordare în lingvistică, în funcţie de accentul pus pe una dintre aceste două dimensiuni. Preocupîndu-se în mod prioritar de faptele lingvistice concrete în evoluţia lor, în încercarea de a da o explicaţie istorică modificărilor lingvistice, Neogramaticii şi urmaşii lor au abordat limbile în dinamismul lor istoric. Interpretînd ca pe un imperativ metodologic cerinţa lui Saussure de a se proceda la o descriere exhaustivă şi non--contradictorie a modelului semiologic al limbilor naturale, structuraliştii au mutat accentul cercetării pe dimensiunea statică a limbilor. În fine, unele abordări mai recente recuperează din nou demersul de tip „energetic", numai că perspectiva istorică este substituită cu una pragmatică. Sunt semne îmbucurătoare că abordarea istorică şi cea descriptivă se pot concilia într-un tip de demers superior ca grad de adecvare.

35. O critică radicală a chomskianismului la IVĂNESCU, *Die Erzeugung der Rede*, *passim*.

Capitolul VII

Clasificarea limbilor. Criteriul tipologic şi criteriul genealogic

Marele număr al limbilor şi diversitatea lor excepţională au intrigat întotdeauna spiritul uman, care a încercat să introducă o ordine oarecare, prin gruparea lor după diferite criterii. Dacă facem abstracţie de tentativele anterioare naşterii lingvisticii ştiinţifice, constatăm că, în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea şi primele decenii ale secolului al XIX-lea, se conturează cele dintîi clasificări ale limbilor bazate pe criterii ferme şi valabile. Aceste două criterii sunt c r i t e r i u l t i p o l o g i c şi c r i t e r i u l g e n e a l o g i c. Ambele criterii au fost propuse, teoretizate şi aplicate în contextul ideologic al romantismului german, în care s-au configurat practic bazele teoretice ale ştiinţelor moderne ale limbajului. Cu toate că, între timp, în dezbaterile privitoare la clasificarea şi tipologizarea limbilor au fost aduse în discuţie numeroase alte disocieri, cele două criterii menţionate mai sus au rămas cel mai frecvent invocate şi întrebuinţate în tradiţia universitară. Se cuvine să remarcăm că, după cum a arătat, cu acuitatea sa recunoscută, Eugenio Coseriu (COSERIU, *Über die Sprachtypologie...*, şi COSERIU, *Der Sinn der Sprachtypologie*), clasificarea limbilor şi tipologizarea lor sunt operaţii adesea confundate de cercetători, cu toate că este vorba despre lucruri distincte. Fără să intrăm în amănuntele acestei dezbateri, ne vom menţine în cadrul tradiţiei şi vom prezenta succint cele două tipuri de clasificări, cea tipologică şi cea genealogică. Larg recunoscute şi frecvent invocate, aceste două tipuri de clasificări atestă originea lor în etapa începuturilor lingvisticii moderne, cînd mentalitatea romantică dominantă impunea concepte şi reprezentări „organice”, precum cel de „rădăcină” sau „tulpină” în descrierea structurii cuvintelor, sau cele de „înrudire”, „limbă-mamă”, „limbi-surori”, „trunchi”, „ramură” etc. în identificarea relaţiilor genealogice dintre limbi[1].

1. *Cf.* PORZIG, *Das Wunder...*, p. 276: „Die romantische Sprachauffassung neigte dazu (...) die Wortgestalten inneren Bildungskräften einer, wie man sagte, «organischen» Entwicklung zuzuschreiben”.

7.1. Clasificarea tipologică a limbilor

Stimulaţi de noile cunoştinţe despre limbile indo-europene depărtate, cum sunt avestica, zenda şi sanscrita, tocmai puse în circulaţie în Europa de către Sir William Jones (1746-1794), fraţii Schlegel par să fi fost primii cărora le-a venit ideea de a identifica asemănări structurale între limbi cu origini diferite, în scopul de a grupa limbile în cîteva clase distincte. Mai întîi, Friedrich von Schelgel (1772-1829), în cunoscutul eseu *Über die Sprache und Weisheit der Indier* (1808), observă că limbile ar putea fi împărţite în limbi fără flexiune, dar care au afixe (sufixe şi prefixe), şi limbi flexionare propriu-zise. Ulterior, August Wilhelm von Schlegel (1767-1845), în lucrarea *Observations sur la langue et la littérature des troubadours* (1818), formulează mai clar o clasificare tripartită în: 1) limbi în care cuvintele nu îşi schimbă forma, raporturile de sens exprimîndu-se exclusiv prin topică; 2) limbi care au afixe (sufixe, prefixe, desinenţe), prin care se exprimă raporturi gramaticale, şi 3) limbi flexionare, care, pe lîngă afixe, cunosc şi flexiunea internă a cuvintelor. În ultima clasă ar trebui distinse, după acest autor, două subtipuri, şi anume limbi sintetice şi limbi analitice. Fraţii Schlegel au formulat, de asemenea, ipoteza că limbile flexionare sunt superioare celor ne-flexionare prin capacităţile lor expresive, reprezentînd un stadiu superior de evoluţie în plan universal. Cu corolarul său, ideea că limbile moderne reprezintă o fază degradată a vechilor limbi de cultură (sanscrita, greaca şi latina), această ipoteză a devenit o axiomă în concepţia lingvistică a fondatorilor metodei comparativ-istorice (Fr. Bopp, J. Grimm ş.a.).

În repetate rînduri – amintim doar trei dintre textele sale mai importante: *Über das Entstehen der grammatischen Formen, und ihrne Einfluss auf die Ideenentwicklung* (1823), *Lettre à M. Abel-Rémusat sur la nature des formes grammaticales en général, et sur le génie de la langue chinoise en particulier* (1927) şi *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts* (1835) –, Wilhelm von Humboldt a reflectat şi asupra criteriilor de clasificare a limbilor. Examinînd critic propunerile fraţilor Schlegel, Humboldt nu se declară în mod expres de acord cu respectiva clasificare, deşi a întrebuinţat termenii deveniţi ulterior clasici (*isolirend* „izolant”, *agglutinierend* „aglutinant”,

flexivische „flexionar" şi *einverleibend* „incorporant"). Cu toate acestea, în majoritatea tratatelor şi manualelor universitare de lingvistică se perpetuează prejudecata că W. von Humboldt ar fi cel care a definitivat şi impus clasificarea tipologică cvadripartită[2]. Eroarea de atribuire se datorează, după cum a arătat COSERIU, *Über die Sprachtypologie...*, p. 108-109, unor autori de mare autoritate în lingvistica secolului al XIX-lea, cum ar fi A. Scheicher[3] şi A. F. Pott[4], care au pus pe seama lui Humboldt propriile lor sistematizări.

Datorită faptului că face parte din zestrea de idei larg acceptate de tradiţia universitară, prezentăm pe scurt această clasificare tipologică cvadripartită în limbi izolante (engl. *isolating languages*, germ. *isolirende Sprachen*), limbi aglutinante (engl. *agglutinative languages*, germ. *agglutinirende Sprachen*), limbi flexionare (engl. *flexional languages*, germ. *flexivische Sprachen*) şi limbi incorporante (engl. *inflecting languages*, germ. *einverleibende Sprachen*).

7.1.1. *Limbi izolante*

Numite uneori şi amorfe sau radicale, limbile izolante prezintă drept caracteristică principală caracterul stabil al formei cuvintelor (lipsa oricărei modificări în radicalul lexical). În absenţa oricărei forme de declinare sau conjugare a cuvintelor, enunţurile se prezintă ca o succesiune de radicali lexicali care nu se modifică. Polisemia unităţilor lexicale este de aceea foarte mare, realizarea opoziţiilor semantice necesare comunicării rămînînd pe seama unor mijloace non-flexionare cum sunt topica, intonaţia şi unii radicali lexicali specializaţi ca instrumente de relaţie (prepoziţii şi conjuncţii). Fac parte din această categorie limbi precum chineza, tibetana, siameza, birmana, vietnameza sau limbile din grupul sudanez.

2. *Cf.*, de exemplu, VRACIU, *Lingvistică generală*, p. 264: „O nouă etapă în evoluţia concepţiilor privind clasificarea tipologică a limbilor este marcată de cercetările lui Wilhelm von Humboldt. (...) Ceea ce este nou în clasificarea propusă de Humboldt constă în faptul că el adaugă celei făcute de A. Schlegel al patrulea tip lingvistic şi dă denumire primelor două".
3. *Sprachvergleichende Untersuchungen.* I, *Zur vergleichenden Sprachgeschichte*, Bonn, 1848, p. 6-12.
4. *Die wissenschaftliche Gliederung der Sprachwissenschaft. Ein Skizze*, în „Jahrbücher der freien deutschen Akademie", I (1848), p. 185-187.

Să ilustrăm structura specifică a unei limbi izolante prin exemple din limba chineză modernă[5]. Complexul sonor *zhōng* poate îndeplini funcţia unui „cuvînt plin" sau pe cea a unui „cuvînt gol", adică a unui element auxiliar, pentru a indica prezentul. În calitate de „cuvînt plin", rostit cu aceeaşi tonalitate, acest cuvînt prezintă şapte complexe lexical-semantice diferite, după cum este notat printr-o ideogramă diferită, şi anume:

zhōng$_1$ = 'mijloc'
zhōng$_2$ = 'credincios', 'cinstit', 'cumsecade'
zhōng$_3$ = 'ceaşcă', 'pahar', 'cupă'
zhōng$_4$ = 'drăguţ', 'amabil', 'sincer', 'loial'
zhōng$_5$ = 'sfîrşit'; 'în sfîrşit'; 'întreg'; 'moarte'; 'a muri'
zhōng$_6$ = 'ceas'; 'oră'
zhōng$_7$ = 'a uni'; 'pahar'; 'ceaşcă'

Pe lîngă aceste şapte complexe semantice corespunzătoare primei tonalităţi, *zhōng* mai deţine alte patru în tonalitatea a treia şi alte cinci în tonalitatea a patra, pentru tonalitatea a doua neexistînd o formă corespondentă. Aceste multiple „sensuri" şi „funcţiuni" ale semnului *zhōng* se actualizează exclusiv în jocurile combinatorii ale discursului, adică prin context şi prin topică. Cît priveşte acum „clasele" de semne, există în chineza actuală trei categorii: a) semne independente, echivalente cu un „cuvînt semantic deplin", de exemplu *rén* 'om'; b) semne care nu pot exista decît în combinaţie cu alte semne, de exemplu semnul *mín*, care nu poate exista decît alături de *rén*, dînd naştere cuvîntului bisilabic *rénmín* 'popor'; şi c) semne fără valoare şi autonomie proprie, dar care pot alcătui împreună un „cuvînt semantic", de exemplu *yǔnyán* 'limbă'. Pentru a da o idee şi cu privire la topica în enunţ a unităţilor minimale, să luăm şi o scurtă propoziţie: *wó xīwàng dào Běijīng qù* = „sper să călătoresc la Pekin". Ordinea literală este următoarea: *eu, a spera, să vin, la, Pekin, a merge.*

7.1.2. *Limbi aglutinante*

În această clasă sunt cuprinse limbi din familii genalogice diferite, răspîndite pe tot globul, cum sunt limbile turcice (t u r c a, a z e r a, t u r c m e n a etc.), fino-ugrice (m a g h i a r a, f i n l a n d e z a, c a r e l i a n a, e s t o n a), uralo-altaice (j a p o n e z a), mongolice, samoedice, dravidiene, caucazice (g r u z i n a), limbile bantu etc.

5. Exemplele sunt preluate de la WENDT, *Sprachen*, p. 58 şi urm.

Sunt considerate limbi aglutinante acele limbi în a căror structură relațiile dintre elementele constitutive ale enunțului „se aglutinează", adică se combină într-o manieră incompletă, în sensul că afixele (sufixe sau prefixe) precedă sau succedă elementul lexical radical fără a se „contopi" complet cu acesta, ca în cazul limbilor flexionare. Cu alte cuvinte, în asemenea limbi nu există declinare și conjugare propriu-zisă, după cum nu există nici alternanțe fonetice în interiorul radicalului, valorile sau „categoriile" gramaticale (gen, număr, caz, persoană timp, mod, diateză etc.) exprimîndu-se prin adiționarea unor elemente specializate (sufixe sau prefixe) la elementul radical, care rămîne neschimbat. Mai mult încă, în limbile de acest tip nu există nici „ambiguitatea" gramaticală din limbile de tip flexionar, cauzată de faptul că foarte adesea instrumentele gramaticale sunt polifuncționale. În limbile aglutinante, prefixele și sufixele au întotdeauna o singură valoare și, pe de altă parte, una și aceeași categorie gramaticală se exprimă întotdeauna prin același afix. De exemplu, în limba turcă, sufixul *-da* indică 'locul', iar sufixul *-lar* indică 'pluralul'. Pentru a exprima complexul semantic-gramatical „în (niște) camere", în turcă se spune *odalarda*, cele două sufixe alipindu-se succesiv la radicalul lexical *oda* 'cameră'. Fiecare din cele două afixe poate, de altfel, funcționa și singur: *oda* 'cameră', *odalar* 'camerele'. De asemenea, spre deosebire de limbile flexionare în care prefixarea și sufixarea sunt procedee întrebuințate în egală măsură, o limbă aglutinantă cunoaște aproape exclusiv fie prefixarea (limbile bantu), fie sufixarea (limbile turcice, limbile fino-ugrice).

O caracteristică interesantă a limbilor aglutinante o constituie fenomenul armoniei vocalice, care constă în adaptarea timbrului vocalei din sufix potrivit vocalei precedente din cuvîntul radical. De exemplu, în maghiară, sufixul pentru dativ are forma sonoră *-nek* sau *-nak*, după cum se combină cu subst. *ember* (dat. *embernek* 'omului') sau *anya* (dat. *anyának* 'mamei').

Iată, pentru a ne face o idee mai nuanțată despre structura tipică a unei limbi aglutinante, principalele trăsături morfologice ale limbii turce otomane[6]:

– Materialul lexical se împarte în unități dezvoltabile (substantiv, adjectiv, pronume și verb) și unități stabile (adverbe, particule și interjecții); între substantiv și adjectiv nu există limite ferme.
– Dezvoltarea în enunț a unităților lexicale dezvoltabile se realizează exclusiv prin sufixe, a căror ordine este fixă.

6. După WENDT, *Sprachen*, p. 317 și urm.

- Sufixele servesc la a) formarea cuvintelor şi b) stabilirea relaţiilor semantico-sintactice.
- Particulele sunt întotdeauna post-puse şi îndeplinesc aproximativ funcţia prepoziţiilor şi a conjuncţiilor din limbile flexionare.
- Nu există diferenţe morfologice de gen şi număr, conţinuturile semantic-gramaticale respective realizîndu-se cu mijloace lexicale.
- La verb există posibilitatea exprimării mai multor aspecte ale acţiunii şi trepte temporale, iar la substantiv, forme nominale care îndeplinesc funcţia unei întregi propoziţii secundare din limbile europene.
- Există doar o singură formă a articolului hotărît: *bir* (provenit din numeralul cardinal 'unu').

Caracterul regulat şi foarte stabil al formelor în limba turcă este evidenţiat în mod elocvent de prezentarea declinării substantivului *yil* 'an' (cu caractere tipografice diferite sunt marcate sufixele care exprimă cazul şi, respectiv, numărul plural):

Singular	Plural
Nominativ: *yil* 'anul'	*yil***ar** 'anii'
Genitiv: *yilin* 'al anului'	*yil***ar***in* 'al anilor'
Dativ: *yila* 'anului'	*yil***ar***a* 'anilor'
Acuzativ: *yili* 'anul'	yil**ar***i* 'anii'
Locativ: *yilda* 'în anul'	*yil***ar***da* 'în anii'
Ablativ: *yildan* 'din anul'	*yil***ar***dan* 'din anii'

În fine, exemplificăm structura specifică a limbii turceşti şi prin două enunţuri, însoţite de o reproducere literală a succesiunii unităţilor şi de traducerea propriu-zisă:

Mustafa,	*pek küçük*	*yaşta*	*öksüz*	*kaldı.*
Mustafa	foarte mic	vîrstă-în	orfan	rămînea.

„Mustafa a rămas orfan la o vîrstă foarte fragedă."

Dayısı,	*Mustafa'yı*	*çiftlik*	
Unchi-al său	Mustafa-pe	gospodărie ţărănească	
işlerinde	*yetiştirmeğe*	*karar*	*verdi.*
munci-în	creşte-a	hotărîre	dădu.

„Unchiul său a hotărît să îl crească pe Mustafa în muncile gospodăriei ţărăneşti."

7.1.3. *Limbi flexionare*

Acest al treilea tip al clasificării tipologice tradiționale a limbilor se referă la structuri lingvistice care ne sunt mai familiare, căci limbile indo-europene sunt prin excelență limbi flexionare. Caracteristică limbilor de acest tip, f l e x i u n e a (nominală sau verbală) înseamnă capacitatea majorității cuvintelor de a-și schimba forma în timpul vorbirii în funcție de necesitățile de comunicare. Schimbarea formei unei unități lexicale poate afecta inclusiv i n t e r i o r u l radicalului lexical (alternanța vocalică). De exemplu, alternanțele *foot/feet* în engleză, *Wald/Wälder* în germană sau *școală/școli* în română marchează prin mijloace flexionare interne opoziția între 'singular' și 'plural', iar alternanța *muncitor/muncitoare*, în română, opoziția masculin/feminin. Alternanțele *take/took* în engleză sau *singen/sang* în germană realizează opoziția funcțională între prezent și perfect la verbele respective. De regulă însă, cuvintele își schimbă forma în limbile flexionare cu ajutorul unor elemente lingvistice (instrumente gramaticale sau morfeme) e x t e r n e în raport cu radicalul lexical (desinențe, sufixe, prefixe). Spre deosebire de limbile izolante (unde asemenea procedee nu există) și de limbile aglutinante (în care afixele sunt monofuncționale), în limbile flexionare există o mare varietate de combinații posibile, unul și același morfem putînd avea valori diferite și, pe de altă parte, aceeași valoare semantic-gramaticală putînd fi exprimată prin morfeme diferite. Cîteva exemple care ne sunt la îndemînă.

De multe ori, anumite relații semantic-gramaticale se realizează prin combinarea între alternanță și afixare, ca în cazul rom. *masă/mese*, unde opoziția între 'singular' și 'plural' se realizează deopotrivă prin alternanța vocalică *a/e*, ca și prin desinență (*-ă/e*). Pe de altă parte, forma *mese* nu este doar forma de plural, ci și cea de genitiv/dativ a substantivului *masă*. Vom spune deci că există două desinențe *-e* diferite, exprimînd 1) genitivul/dativul unor substantive feminine și 2) pluralul unor substantive feminine; ca vorbitori nativi ai limbii române, mai știm însă că *-e* mai este și 3) desinență de singular pentru o întreagă clasă de substantive masculine de tipul *cîine, părinte* sau *munte*, 4) desinență de plural pentru multe substantive neutre: *scaun/scaune*, *creion/creioane* și chiar 5) desinență de vocativ singular pentru unele substantive masculine: *bărbate, meștere*. Desinența de plural *-uri* (< lat. *-ora*) este caracteristică substantivelor neutre (*timpuri*, *rosturi*, *trunchiuri*, *unghiuri*, *plaiuri*, *graiuri* etc.), dar a devenit cu timpul și desinență de plural a unor substantive feminine:

certuri, ierburi, vremuri etc. Putem deci spune că ceea ce caracterizează limbile flexionare este o anumită „omonimie flexionară" sau „morfematică".

Se consideră că, în limbile flexionare, morfemele (sufixele, prefixele, desinențele), nominale sau verbale, lexicale sau gramaticale, s-au „sudat" sau „contopit" pe deplin cu radicalul lexical, constituind doar î m p r e u n ă o unitate minimală comunicativă („cuvîntul"). De exemplu, în verbe românești obținute prin derivare, precum *a îndruma, a încunoștiința* sau *a dezrădăcina*, forma respectivă nu poate fi disociată în radicalii lexicali (*drum, cunoștință, rădăcină*) și afixele prin care au fost obținute.

O distincție clasică în interiorul limbilor de tip flexionar este cea între l i m b i s i n t e t i c e și l i m b i a n a l i t i c e. Sunt considerate sintetice acele limbi în care raporturile semantic-gramaticale se realizează prin modificarea formei cuvîntului cu ajutorul desinențelor și afixelor, iar analitice sunt limbile în care respectivele raporturi se realizează în mod preponderent prin mijloace externe (elemente auxiliare cum sunt articolul, prepozițiile sau verbele modale, ca și prin topică și, uneori, prin intonație). Sintetice prin excelență sunt limbi precum l a t i n a, g r e a c a și s a n s c r i t a, sau, dintre limbile indo-europene moderne, g e r m a n a și r u s a. Ca limbă predominant analitică este citată l i m b a e n g l e z ă. Într-o limbă precum latina, în care declinarea este foarte „puternică" (în sensul că opozițiile cazuale nominale sunt realizate morfematic prin desinențe specializate), topica unui enunț este relativ indiferentă în comparație cu enunțul corespondent din engleză; *cf.* lat. *pater amat filium* vs. *filium amat pater*, în comparație cu engl. *the father loves the son.* Cele două variante ale enunțului latin au același conținut („tatăl îl iubește pe fiu"), indiferent dacă substantivul-subiect (*pater*) este poziționat înainte sau după substantivul-obiect direct (*filium*), deoarece desinența *-um* indică în mod constant acuzativul singular al unui substantiv masculin de declinarea a II-a. Dimpotrivă, schimbarea topicii, adică inversarea locului subiectului cu a obiectului direct are în engleză rol funcțional, enunțul *the son loves the father* însemnînd cu totul altceva decît *the father loves the son.*

O limbă sintetică își realizează paradigmele conjugării verbale prin desinențe, limbile analitice preferă formele verbale (supra)compuse; *cf.* lat. *cantavissem* '(eu) cîntasem' față de engl. *I had sung* '*idem*'.

Formulată încă din secolul al XIX-lea de exponenții primei generații de reprezentanți ai lingvisticii moderne, ideea că, istoric vorbind, limbile de tip sintetic sunt anterioare celor de tip analitic este socotită de specialiști încă valabilă. La fel de frecvent este formulată și constatarea că

nu există limbi exclusiv analitice, după cum nu există nici limbi exclusiv sintetice. Bogata serie de prepoziţii din limba latină, de exemplu, este un element analitic, la fel cum engleza, de pildă, conservă multe trăsături sintetice, cum ar fi desinenţa *-s* la pers. a.III-a a verbului (*he, she, it*) *sings* sau sufixele adverbiale (*daily* 'zilnic') etc.

7.1.4. *Limbi incorporante*

A patra categorie din clasificarea tipologic-morfologică tradiţională, cea a limbilor incorporante (denumite adesea şi polisintetice), este definită în special prin criterii structural-sintactice. Caracterul polisintetic sau incorporant al unei structuri lingvistice constă în producerea de enunţuri extrem de sintetice, rezultate prin „încorporarea" în structura verbului a unor funcţiuni nominale de obiect direct (pronominal sau substantival), complement de agent, alte complemente, sau chiar a subiectului. Este ca şi cum un cuvînt (sau o unitate comunicativă percepută ca atare) ar corespunde unui întreg enunţ. Structuri polisintetice pot fi identificate şi în limbile flexionare, ca de exemplu în română (*înţelesu-m-ai*) sau în franceză (*je le lui ai dit* 'i-am spus lui acest lucru'), dar acest tip de structuri caracterizează în mod prioritar unele limbi din familia negro-africană (swahili), din cea a limbilor paleo-siberiene (ciukota) sau din cea a limbilor amerindiene (nahuatl), în care valorile nominale sunt reprezentate prin simple afixe. Astfel, în unul dintre dialectele limbii algonkine (familia limbilor amerindiene), în cazul structurii (transcrisă fonetic) *pjɛ:tehkwɛ:wɛ:wa* (cu semnificaţia propoziţională „el aduce o femeie sau femei") avem de-a face în fapt cu un verb intranzitiv care înglobează sufixul primar *-ehkwɛ:wɛ:-* cu sensul lexical 'femeie', provenit din substantivul *ihkwɛ:wa* 'femeie'. În limba nahuatl, limba vechilor azteci, noţiunea nominală 'carne' (*naka-tl*) este reprezentată în enunţ printr-un sufix verbal: *ni-naka-kwa* 'eu – mănînc – carne'[7].

7.1.5. *Concluzii. Sinteza lui E. Sapir*

Larg răspîndită în secolele al XIX-lea şi XX, clasificarea tripartită, pe criterii morfologice a limbilor, a fost în acelaşi timp supusă la critici frecvente, unele mergînd pînă la negarea utilităţii ei. Obiecţia cea mai serioasă care s-a adus constă în faptul că, întrucît s-au configurat într-o

7. Exemplele sunt preluate de la BLOOMFIELD, *Language*, p. 241, care vorbeşte în context despre procedeul „încorporării" (engl. *incorporation*).

epocă în care cunoaşterea limbilor existente nu era satisfăcătoare, cele patru clase morfologice compuse nu cuprind întreaga varietate structurală a limbilor. Există limbi, descrise cu mijloace ştiinţifice mai recent, care nu pot fi încadrate în nici una din cele patru clase. O a doua obiecţie se referă la caracterul schematic şi prea general al celor patru tipuri lingvistice considerate de bază, în sensul că majoritatea limbilor prezintă un caracter mai mult sau mai puţin mixt, multe limbi considerate flexionare avînd, de exemplu, elemente aglutinante sau chiar incorporante; de asemenea, cele mai multe limbi aglutinante şi-au creat unele structuri flexionare. S-au înregistrat încercări de reducere a acestor insuficienţe ale schemei tipologice clasice, cea mai notabilă fiind aceea a lui Edward Sapir (1884-1939). În lucrarea sa *Language* (New York, 1933)[8], cunoscutul savant american păstrează cele patru categorii clasice, dar introduce noi criterii, conturînd o tipologie mult mai elaborată şi, în acelaşi timp, mai flexibilă. El vorbeşte mai întîi despre trei criterii de clasificare: a) „gradul relativ de sinteză sau de elaborare a cuvintelor limbii"; b) „gradul în care diferitele părţi ale cuvîntului sunt sudate între ele" şi c) „măsura în care conceptele relaţionale fundamentale ale limbii sunt exprimate direct ca atare".

Cît priveşte gradul de sinteză, sunt distinse patru tipuri de limbi: 1) tipul izolant (limba chineză, siameza, tibetana modernă, anamita, cambodgiana); 2) tipul sintetic slab (engleza, franceza, spaniola, italiana, germana, olandeza, daneza); 3) tipul integral sintetic (araba, sanscrita, latina, greaca) şi 4) tipul polisintetic (eschimosa şi algonchina). Potrivit celui de-al doilea criteriu, definit deopotrivă şi drept „nivelul de coeziune mecanică între elementele cuvîntului", Sapir distinge alte patru tipuri de limbi: 1) tipul izolant (definit şi potrivit primului criteriu); 2) tipul aglutinant (limbile altaice, turca, limba bantu), în care elementele cuvîntului sunt clar delimitabile şi analizabile; 3) tipul inflectiv (latina şi greaca), în care gradul de „sudură" între radicalul cuvîntului şi flective (sufixe, prefixe, desinenţa) este foarte înalt; 4) tipul „simbolic" (araba şi alte limbi semitice), în care elementele componente ale cuvîntului s-au contopit atît de mult, încît s-a ajuns la crearea de forme flexionare integral diferite ale aceluiaşi radical (de tipul formelor *sing*, *sang*, *sung*, *song* din limba engleză). Cel de-al

8. Vezi SAPIR, *Selected Writings*, p. 7-32.

treilea și ultimul criteriu de clasificare la care s-a gîndit, cel „c o n c e p t u a l”, i se pare lui Sapir mai puțin semnificativ din punct de vedere logic și psihologic, „din cauza extraordinarei diversități a conceptelor și claselor de idei care sunt exprimate într-o formă lingvistică”[9]. Dacă s-ar avea în vedere, de exemplu, modul de exprimare a relațiilor sintactice, s-ar putea distinge, între 1) un „t i p r e l a ț i o - n a l” (în care relațiile sintactice sunt exprimate exclusiv prin mijloace relaționale; nu sunt date exemple) și 2) un „t i p r e l a ț i o n a l - - m i x t” (pe lîngă mijloace relaționale sunt implicate și mijloace interne, non-relaționale); majoritatea limbilor aparțin acestui tip. Combinîndu-se între ele aceste criterii, s-a putut ajunge la un tablou al clasificării tipologice a limbilor foarte complex și relativ dificil de mînuit[10].

7.2. Clasificarea genealogică a limbilor. Principalele familii de limbi

Inventarea metodei comparativ-istorice a furnizat oamenilor de știință și un set de criterii de clasificare care a permis, pentru prima dată în istorie, sistematizarea cunoștințelor despre diversele limbi cunoscute – numărul estimat al limbilor și dialectelor cunoscute în istorie este de ordinul a opt-zece mii – și realizarea unui tablou satisfăcător și cuprinzător. Combinate în cadrul principiului î n r u d i r i i l i n g v i s t i c e, aceste criterii satisfac cerințele obiectivității, simplității, complementarității și deschiderii, reclamate de orice clasificare științifică. Clasificarea genealogică include atît limbi vorbite și cultivate în epoca modernă și în actualitate, cît și limbi dispărute, atestate documentar sau (parțial) reconstruite. Din nevoi de sistematizare, în subsidiar, în realizarea clasificării genealogice a limbilor se întrebuințează și criteriul geografic.

Dintre miile de limbi înregistrate, le vom menționa în cele ce urmează doar pe cele mai cunoscute (aproximativ o sută), vorbite de cel puțin cîteva zeci de mii de vorbitori[11] și grupate în cadrul principalelor familii de limbi. Doar cîteva zeci dintre limbile existente au putut accede la

9. *Ibidem*, p. 20.
10. O prezentare detaliată a teoriei lui Edward Sapir, împreună cu un minuțios tabel exemplificativ, ne oferă Al. Ionașcu, în capitolul *Clasificarea tipopogică*, cuprins în GRAUR – STATI – WALD, *Tratat...*, p. 458 și urm.
11. Din punct de vedere al numărului absolut de vorbitori, primele locuri sunt ocupate, în ordine, de limbile chineză, engleză și spaniolă.

stadiul de limbă de cultură sau de limbă comună a unui stat ori au jucat un rol semnificativ pentru destinul istoric al unei comunităţi oarecare. Mai trebuie cunoscut şi faptul că, în cazul unor familii de limbi (cum sunt cele negro-africane, malayo-polineziene sau amerindiene), cunoştinţele ştiinţifice sunt încă insuficiente, raporturile de înrudire stabilite de specialişti avînd uneori un caracter îndoielnic. Cunoaşterea numelui principalelor limbi, a raporturilor lor genalogice şi a repartiţiei lor geografice reprezintă totuşi, în condiţiile „satului global" actual, o componentă obligatorie a oricărei persoane cu o instrucţie superioară.

7.2.1. *Familia limbilor indo-europene*

Cel mai bine cunoscute şi, în ordine istorică, primele limbi studiate cu mijloace ştiinţifice sunt limbile aparţinînd familiei de l i m b i i n d o - - e u r o p e n e . Această familie a cuprins iniţial, în epoca pre-modernă, numeroase limbi vorbite de popoare şi grupuri etnice diverse, în vastul spaţiu al blocului euro-asiatic; o dată cu marile colonizări pornite din Europa în epoca modernă, unele dintre limbile aparţinînd acestei familii au dobîndit o răspîndire planetară.

În Antichitate, prima limbă din această familie care a ajuns limbă comună a unei comunităţi politice puternice este l i m b a h i t t i t ă , vorbită de un popor (denumit în Biblie şi în izvoarele egiptene prin numele *hatti*) care, pornind din zona centrală a Asiei Mici (actuala Anatolie turcească), a reuşit, începînd cu primele secole ale mileniului al II-lea î.Hr., să îşi constituie un stat puternic, al cărui apogeu este atins în jurul anului 1500 î.Hr., cînd hitiţii pun probleme serioase Babilonului şi Egiptului faraonic, înainte de a dispărea din istorie către sfîrşitul secolului al XIII-lea î.Hr. Hittita este o limbă relativ bine cunoscută de către specialişti, datorită abundenţei relative de documente scrise.

O veche limbă indo-europeană, dispărută de asemenea, este limba t o h a r i c ă , limbă ce pare să fi fost vorbită în Antichitate în bazinul fluviului Tarin din China; înregistrată în documente scrise care datează de prin secolele al VI-lea – al VIII-lea d.Hr. şi descoperite în nord-estul Turkestanului actual, această limbă a fost conservată multă vreme în mănăstiri budiste.

Vorbită astăzi (în Armenia şi în diaspora) de aproximativ 6 milioane de oameni, l i m b a a r m e a n ă este şi ea o veche limbă indo--europeană, cu o istorie de aproape trei milenii. Strîns înrudită cu greaca veche, armeana prezintă numeroase aspecte proprii foarte specifice.

Supraviețuirea ei în istorie se explică și prin faptul că această limbă a fost notată în scris cu un alfabet propriu, inventat în secolul al V-lea d.Hr., fapt ce i-a permis să se fixeze ca limbă de cultură.

În partea de est și sud-est a Asiei se vorbesc sute de dialecte și limbi aparținînd puternicei ramuri i n d o - i r a n i e n e , scindată încă din Antichitate în două grupuri: a) g r u p u l i r a n i a n și b) g r u p u l i n d o - a r i a n . Din l i m b a i r a n i a n ă primitivă, limbă dominantă în vechiul regat al Elamului (jumătatea mileniului al II-lea î.Hr.), s-a dezvoltat v e c h e a p e r s a n ă , limba m e d i c ă și a v e s t i c a , limbi care și-au împărțit funcțiile politice și culturale în interiorul marelui imperiu care a dominat Orientul Apropiat secole de-a rîndul, în mileniul I î.Hr. După o fază medie (secolul al III-lea î.Hr. – secolul al IX-lea d.Hr.), din vechea persană s-a dezvoltat p e r s a n a m o d e r n ă , limba oficială în Iran.

Alte limbi din acest grup au fost limbile p a r t ă și p a h l e v i (grupul occidental), s o g d i a n a , s c i t a , h o r e z m i c a și b a c t r i a n a . Astăzi, cele mai importante limbi aparținînd acestui grup sunt, alături de persana modernă, kurda (10-15 mil. de vorbitori[12] în Iran, Irak, Turcia și Siria), o s e t a (3-400.000 de vorbitori în regiunea Osetia din Caucaz), b e l u c i s t a n a (aprox. 2 mil. de vorbitori în Pakistan, Afganistan și Iran), a f g a n a sau p a ș t o (aprox. 15 mil. de vorbitori în Afganistan) și t a d j i c a (aprox. 3 mil. de vorbitori în Tadjikistan).

Din g r u p u l i n d o - a r i a n fac parte numeroasele limbi ale subcontinentului indian. Limba antică cea mai glorioasă din acest grup a fost s a n s c r i t a (de la adjectivul care desemnează noțiunea de 'perfect' în această limbă), limbă de cultură prin excelență, limbă liturgică pentru mai multe religii (hinduism, budism etc.) și limbă literară, una dintre cel mai intens cultivate limbi din istorie. Configurată pe la jumătatea mileniului al II-lea î.Hr., sanscrita a cunoscut două principale varietăți, s a n s c r i t a v e d i c ă (limba *Vedelor*, imnuri sacre ale hinduismului primar, și a *Upanișadelor*, texte cu conținut sapiențial-filosofic) și

12. Numărul de vorbitori al limbilor menționate în continuare este aproximativ și orientativ; el reprezintă o medie a cifrelor indicate de diferite surse. Dinamismul populațional fără precedent al epocii actuale face inutilă orice încercare de „recensămînt" global. Informațiile privitoare la numărul de vorbitori și repartiția geografică actuală au fost preluate în special din WENDT, *Sprachen*, SALA – VINTILĂ-RĂDULESCU, *Limbile lumii*, HAGÈGE, *Le soufle de la langue*, și SALA – VINTILĂ-RĂDULESCU, *Limbile Europei*, la care se adaugă edițiile mai recente ale unor reputate dicționare enciclopedice (*Larousse*, *Webster* și *Encyclopaedia Britannica*).

s a n s c r i t a c l a s i c ă (limba marilor epopei *Mahabharata* şi *Ramayana* şi a textelor didactico-narative ale *Panciatantrei*). Notată printr-o scriere proprie, alfabetul numit *devanagari* („scrierea zeilor"), şi înlocuită în uz de numeroase limbi vii mai recente, sanscrita este considerată, în mediile conservatoare brahmanice, o limbă încă activă, întrebuinţată şi cultivată ca atare. Din varietatea istorică tîrzie a sanscritei, numită uneori şi *prakrită* („naturală" sau „populară"), s-au dezvoltat majoritatea limbilor i n d o - a r i e n e m o d e r n e, dintre care cele mai importante, grupate pe criterii (geografic-)genealogice, sunt următoarele: 1) grupul occidental: s i n d h i (7-8 mil. de vorbitori în Pakistan şi India), g u j a r a t i (aprox. 25 mil. de vorbitori în India şi Pakistan), m a h r a ţ i (aprox. 40 mil. de vorbitori în India), l a h n d a (aprox. 15 mil. de vorbitori în Pakistan) şi r a d j a s t h a n i (aprox. 22 mil. de vorbitori în India şi Pakistan); 2) grupul central: p u n d j a b i (aprox. 60 mil. de vorbitori în India), p a h a r i (aprox. 2 mil. de vorbitori în India) şi h i n d i sau h i n d u s t a n i (aprox. 180 mil. de vorbitori în India) 3) grupul oriental: b e n g a l i (aprox. 140 mil. de vorbitori în Bangladeş şi India), b i h a r i (aprox. 50 mil. de vorbitori în India şi Nepal), o r i y a (aprox. 20 mil. de vorbitori în India), a s s a m i (aprox. 16 mil. de vorbitori în India şi Bangladeş); 4) grupul meridional: s i n g a l e z a (aprox. 9 mil. de vorbitori în Sri Lanka). Din acelaşi grup indo-arian face parte şi l i m b a ţ i g ă n e a s c ă sau r o m a n i, vorbită de aprox. 6 mil. de vorbitori răspîndiţi în toată lumea, dar concentraţi în comunităţi semnificative în România, Iugoslavia, Ungaria şi Rusia.

Un numeros grup de etnii care au populat în mileniul I î.Hr. spaţiul sud-est-european, balcanic şi micro-asiatic a vorbit limbi aparţinînd g r u p u l u i t r a c o - f r i g i a n. Intrate de timpuriu în sfera de interes a lumii elenice, cele mai cunoscute limbi din acest grup sunt traca, frigiana şi macedoneana. Ocupînd spaţii largi în bazinul danubian, Peninsula Balcanică şi în jurul Mării Negre şi al Mării Egee, t r a c i i au colonizat aceste teritorii în mileniul al II-lea î.Hr., evoluînd în strîns contact cu lumea elenică. Cei mai cunoscuţi dintre traci sunt daco-geţii, localizaţi de documente în special în spaţiul carpato-danubian, a căror limbă constituie substratul limbii române.

Limbă a unui stat independent din Asia Mică pe la jumătatea mileniului I î.Hr., f r i g i a n a a dispărut şi ea în primele secole ale erei moderne, asimilată de limba greacă. Vorbită de un popor războinic aşezat în zonele muntoase din nordul Greciei, m a c e d o n e a n a a fost limba

maternă a regelui Filip al II-lea, monarh puternic care, după ce a consolidat un puternic regat, a reuşit să cucerească (în prima jumătate a secolului al IV-lea î.Hr.) cea mai mare parte a Greciei clasice, pregătind astfel destinul de excepţie al fiului său, Alexandru Macedon. Considerată de unii învăţaţi greci un simplu dialect al limbii elene, macedoneana aparţine, potrivit părerii celor mai mulţi specialişti, grupului traco-frigian. Dispărută la sfîrşitul Antichităţii, această limbă nu trebuie confundată cu limba macedoneană modernă, o limbă slavă strîns înrudită cu bulgara.

După toate probabilităţile, din grupul traco-frigian făcea parte şi altă limbă antică, i l i r i c a, vorbită în partea de nord-vest a Peninsulei Balcanice şi socotită de cei mai mulţi specialişti drept „limba-mamă" a l i m b i i a l b a n e z e moderne (aprox. 6 mil. de vorbitori).

Destinat să dea naştere limbii poate cea mai importantă din istorie, limba greacă, g r u p u l l i m b i l o r e l e n i c e a inclus în Antichitate cîteva zeci de limbi şi dialecte vorbite de triburi de indo-europeni care au invadat, în valuri, o dată cu sfîrşitul celui de-al III-lea mileniu î.Hr., spaţiul balcanic şi egeic. Vorbind dialecte apropiate şi dobîndind încă de timpuriu conştiinţa unei origini comune şi a unei unităţi elenice dincolo de rivalităţile permanente şi de cultivarea îndîrjită a unor particularisme locale, triburile de eleni au luat în stăpînire succesiv regiunile continentale ale Greciei actuale, arhipelagurile Mării Mediterane şi ţărmurile Asiei Mici, alungîndu-se sau înlocuindu-se unele pe altele ca factor politic dominant, sfîrşind în cele din urmă, adesea, prin a se asimila reciproc. Un aport special la configurarea specificului culturii, religiei şi a limbii elenilor trebuie recunoscut băştinaşilor cuceriţi de ei, popoare ne-indoeuropene desemnate tradiţional prin termenul de *pelasgi* (gr. *πελάσγοι*). Deţinători ai unei admirabile capacităţi de asimilare, grecii au preluat, de asemenea, numeroase elemente din marile culturi mediteraneene şi microasiatice care au precedat-o pe a lor (în special din cea egipteană), reuşind să creeze prima cultură urbană cu vocaţie universalistă, pe care s-a fundamentat ulterior civilizaţia europeană modernă. Forţa de atracţie a culturii antice greceşti a asigurat limbii greceşti statutul special de primă limbă de cultură a vastului spaţiu mediteraneean, cu o istorie neîntreruptă de trei milenii.

Între multiplele varietăţi ale unei limbi elenice comune sau primitive, tradiţia, dar şi documentele scrise cele mai vechi ne obligă să reţinem ca mai importante pe următoarele (în ordinea cronologică probabilă a invaziei etniilor care le vorbeau): m i n o i a n a sau m i c e n i a n a, i o n i a n a, a h e e a n a sau a r c a d o - c i p r i o t a, e o l i a n a

şi d o r i a n a[13]. Toate aceste idiomuri, dialecte sau limbi elenice sunt abundent atestate prin documente scrise, grecii inventînd încă de timpuriu (în jurul anului 1000 î.Hr.) un alfabet propriu de 24 de litere, bazat pe scrierea alfabetică feniciană (cea mai veche inscripţie datează din secolul al VIII-lea î.Hr.). A existat chiar o literatură cu pronunţate trăsături dialectale: epopeile homerice[14] sunt elaborate în grai ionian, cu multe elemente aheene, Thales şi ceilalţi gînditori ionieni (secolul al VII-lea î.Hr.) s-au exprimat în dialect ionic, poetesa Sappho şi poetul Alceu (secolele al VII-lea – al VI-lea î.Hr.) au scris poeme lirice în grai eolian, iar marele poet Pindar, născut în Beoţia, dar educat la Atena, a compus imnurile sale în dialect dorian cu numeroase influenţe atice.

Varietăţii lingvistice căreia i-a fost dat să devină limba comună a tuturor grecilor a fost g r a i u l a t i c al dialectului ionian. Stabilizat şi normat în „secolul clasic" (secolele al V-lea – al VI-lea) la Atena, prin texte literare şi ştiinţifice de importanţă maximă pentru cultura universală,

13. Tradiţia grecească nu este foarte fermă în privinţa vechimii şi succesiunii neamurilor elenice. Combinînd datele oferite de legende şi de istoricii Antichităţii cu rezultatele arheologice, specialiştii au ajuns la următoarele rezultate probabile. În jurul secolului al XIX-lea î.Hr., triburi elenice aparţinînd unui prim val au traversat Peninsula Balcanică pe la nordul Mării Negre şi, cucerindu-i pe localnici, au creat prima formă de elenism, aşa-numita cultură m i c e n i a n ă - m i n o i c ă, ale cărei centre mai importante au fost Micene şi Tirint în Peloponez şi insula Creta. Se consideră că micenienii ar fi creatorii mitologiei greceşti. În secolele imediat următoare, parcurgînd aceeaşi cale ca şi predecesorii lor, intră în istorie i o n i e n i i, conglomerat de triburi elenice care, ocupînd iniţial aproape toată Grecia continentală, se regrupează, sub presiunea următorului val, al a h e e n i l o r (prin secolele al XVI-lea – al XV-lea î.Hr.), în Beoţia şi Atica, ocupînd apoi prin colonizare coasta mediteraneeană a Asiei Mici, denumită ulterior Ionia. Colonizatori de vocaţie, ionienii au contribuit în mileniul următor, în mod fundamental, la lărgirea spre nord, în Marea Neagră, a limitelor oikumene-i greceşti. Triburile de aheeni – aceştia sunt grecii la care fac referire epopeile homerice – sunt urmate de e o l i e n i (sec. al IX-lea î.Hr.) care, după cîteva secole petrecute în Tesalia şi Beoţia, s-au aşezat definitiv în Eolida, regiune din partea de nord-vest a Asiei Mici, care includea Helespontul şi Troada. Ultimii elenici veniţi în spaţiul clasic au fost d o r i e n i i ; prin caracterul lor războinic, aceştia au declanşat ultimele mari dislocări de populaţii, concentrîndu-se în cele din urmă în Sparta şi în Creta şi dăruind culturii greceşti comune, între altele, modelul politic aristocratic, lirica corală şi stilul arhitectural care le poartă numele.

14. Narînd evenimente petrecute probabil cu cîteva veacuri mai devreme, prin secolele al XII-lea – al XI-lea, *Iliada* şi *Odiseea* par să fi fost compuse, în forma cunoscută, aprox. în secolele al IX-lea – al VIII-lea î.Hr. Dincolo de legende, dacă a existat ca persoană, Homer trebuie să fi fost, după toate probabilităţile, ionian.

cum sunt scrierile unor mari filosofi precum Platon şi Aristotel, ale poeţilor tragici Eschil, Sofocle şi Euripide, ale unor istorici precum Thukidides sau ale unor oratori precum Isocrate sau Demostene, dialectul atic a devenit l i m b a c o m u n ă (gr. *κοινή διάλεκτος*), scrisă şi vorbită nu numai de toţi grecii, ci şi de alte popoare cuprinse în vastul spaţiu cultural elenistic trasat în Mediterana şi în Orientul Apropiat prin înfiinţarea statelor elenistice rezultate din dezmembrarea imperiului creat de Alexandru Macedon (a doua jumătate a secolului al IV-lea î.Hr.). Simptomatic pentru statutul de limbă universală deţinut de greaca comună este faptul că ea s-a impus ca limbă primară a creştinismului[15], religie cu vocaţie universalistă, creată în Palestina şi rapid răspîndită în lumea veche. După aproximativ un mileniu, limba greacă comună înregistrează unele modificări structurale care i-au determinat pe specialişti să vorbească despre o nouă fază istorică, aceea a l i m b i i g r e c e ş t i b i z a n t i n e (secolele al VI-lea – al XV-lea), limba oficială a Imperiului Bizantin, limbă a culturii bizantine şi principală limbă de cult a credinţei creştine ortodoxe, vehicul cultural major pentru noile popoare apărute în orizontul civilizaţiei (popoarele slave şi românii). Treptat, în epoca modernă, greaca bizantină a devenit un idiom aproape exclusiv bisericesc, diferenţele faţă de graiurile locale adîncindu-se, în condiţiile în care, după căderea Constantinopolului în stăpînirea otomană în 1453, grecii încetează să mai joace un rol politic semnificativ, iar cultura grecească scrisă cunoaşte o lungă perioadă de decadenţă. Limba denumită de obicei g r e a c a m o d e r n ă sau n e o - g r e a c a corespunde epocii moderne şi s-a dezvoltat cîteva secole bune într-un „registru minor", ca limbă de comunicare a poporului grec, parţial rămas în patrie sub ocupaţie otomană, parţial emigrat în spaţiile geografice învecinate.

Cînd, în secolul al XIX-lea, mişcarea de emancipare naţională a reclamat necesitatea creării unei noi limbi literare comune pentru toţi grecii, care să fie situată deasupra fărîmiţărilor dialectale, în spaţiul cultural grecofon s-au confruntat două curente de opinie diferite: pe de o parte curentul popular, care propunea instituirea vorbirii populare ca limbă literară scrisă unică, şi, pe de altă parte, curentul purist, ai cărui reprezentanţi reclamau, ca opţiune simbolică de maxim randament pentru renaşterea naţiunii,

15. Cărţile componente ale canonului biblic fuseseră traduse în limba greacă începînd cu jumătatea secolului al III-lea î.Hr., de către evrei elenizaţi din Alexandria (versiunea grecească a Vechiului Testament cunoscută sub numele de *Septuaginta*), iar *Evangheliile* şi celelalte cărţi ale *Noului Testament* au fost redactate direct în limba greacă în a doua jumătate a secolului I d.Hr.

întoarcerea la „limba lui Homer", adică la limba greacă antică, aureolată de prestigiul universal recunoscut al unei mari limbi de cultură. Autoritatea de care s-au bucurat scriitori moderni precum Adamantios Korais (1748-1830) a făcut ca purismul lingvistic grecesc să înregistreze un succes mai mare decît în cazul altor culturi din aceeaşi zonă[16]. Cultura greacă modernă a ajuns astfel să cunoască fenomenul diglosiei, situaţie specială în care societatea a acceptat şi utilizat două varietăţi puternic individualizate ale limbii naţionale unice: limba literară scrisă, aşa-numita *katharevousa* („limba pură"), întrebuinţată în administraţie, academie, biserică, şcoală şi universitate, şi *dhimotiki* („limba populară"), vorbită în viaţa de toate zilele la toate nivelurile. În ultimele decenii, în Grecia se înregistrează o puternică tendinţă de unificare a celor două varietăţi, prin acceptarea în limba scrisă a celor mai importante caracteristici ale limbii vorbite; numărul estimat al vorbitorilor nativi de neogreacă este de aprox. 13 mil. (în Grecia, Cipru, ţările balcanice învecinate şi diaspora).

Un alt grup lingvistic indo-european reprezentat în Antichitate de numeroase ramuri şi subramuri este grupul italo-celtic. Cele două limbi primitive, italica şi celtica, par să se fi despărţit una de alta încă înainte de momentul în care popoarele ce le vorbeau au ocupat teritoriile care le-au devenit ulterior patrii. Între dialectele vorbite de triburile indo-europene stabilite în Peninsula Italică pe la începutul mileniului I î.Hr., menţionate de tradiţie, de documente istorice şi, parţial de inscripţii, sunt limbile oscă, umbrică, venetă şi latină.

Vorbită iniţial de cîteva triburi aşezate pe valea mlăştinoasă a rîului Tibru, regiune denumită ulterior Latium, limba latină s-a impus rapid prin expansiunea oraşului Roma (începînd cu jumătatea secolului al VIII-lea î.Hr.), eliminînd în scurt timp limbile înrudite. O dată cu instaurarea stăpînirii romane în întregul bazin mediteraneean şi Orientul Mijlociu şi în jumătatea de sud a Europei (de la Golful Persic şi Caucaz pînă la Oceanul Atlantic şi Insulele Britanice, de la Rin şi Dunăre pînă la Sahara şi izvoarele Nilului), limba latină s-a instaurat pentru aproape un mileniu drept limbă dominantă a lumii romane, înlocuind treptat zecile de limbi locale (cu excepţia limbii greceşti, al cărei prestigiu i-a asigurat un loc privilegiat, ca limbă de cultură, alături de latină).

16. O formă de purism similar cu elenismul grecilor a fost latinismul intransigent practicat, cam în aceeaşi epocă, de reprezentanţii Şcolii Ardelene şi de urmaşii lor din secolul al XIX-lea. Cu toate că a lăsat o amprentă consistentă asupra limbii române literare moderne, purismul latinist românesc nu a reuşit să se impună ca atare.

Vitalitatea şi persistenţa în timp şi spaţiu a latinei, precum şi complexitatea mediilor populaţionale şi a condiţiilor culturale în care ea a evoluat au determinat existenţa a numeroase varietăţi diacronice, diatopice şi diastratice (cauzate, cu alte cuvinte, de factorii timp, spaţiu şi domeniu de utilizare). Menţionăm doar cîteva dintre aceste „limbi funcţionale". După e p o c a a r h a i c ă (pînă în secolul al II-lea î.Hr.), perioadă în care a fost inventat alfabetul latin (în secolul al VII-lea î.Hr.; cea mai veche inscripţie datează din secolul al VI-lea î.Hr.), s-a constituit l a t i n a c l a s i c ă, ale cărei baze au fost puse în secolul I î.Hr., „secolul de aur" al literaturii romane (epoca lui Cicero, Vergiliu, Horaţiu, Ovidiu, Titus Livius etc.), şi care va fi cultivată ca atare pînă prin secolul al IV-lea d.Hr. De la această dată aproximativă, specialiştii vorbesc despre o l a t i n ă i m p e r i a l ă, t î r z i e sau p o s t - c l a s i c ă. După prăbuşirea Imperiului Roman în secolul al VI-lea, limba latină va deveni, în varietatea denumită l a t i n ă m e d i e v a l ă, limba oficială a statelor barbare construite pe ruinele Imperiului. Timp de o mie de ani, pînă în vremea Renaşterii, cînd noile limbi naţionale europene încep să îşi constituie o variantă literară, latina a îndeplinit în întregul Occident funcţiile unei limbi suprapuse, întrebuinţată în administraţie, biserică, ştiinţă, literatură etc. L a t i n a e c l e z i a s t i c ă (limbă oficială a Bisericii Romano-Catolice, neîntrerupt, timp de două mii de ani), l a t i n a s c o l a s t i c ă (rafinat instrument de expresie a gîndirii teologice şi filosofice în epoca de vîrf a culturii medievale, secolele al XI-lea – al XIV-lea) şi l a t i n a m o d e r n ă (limbă a unor publicaţii ştiinţifice sau filosofice, limbă oficială a unor state moderne precum Austro-Ungaria şi limbă oficială în multe universităţi occidentale, activă pînă în secolul XX) sunt alte cîteva dintre ipostazele istorice ale limbii latine. Pentru acest destin excepţional, unic în istorie, latina a fost calificată pe bună dreptate, în mod metaforic, drept o veritabilă „limbă maternă a Europei" (W. Meister)[17].

Încă din Antichitate, în paralel cu limba latină clasică, a funcţionat varietatea denumită de specialişti l a t i n a v u l g a r ă sau l a t i n a p o p u l a r ă, care, datorită caracterului său prin excelenţă vorbit, ca şi

17. Expresia curentă „limbă moartă" întrebuinţată pentru a defini statutul actual al latinei este nefericită, întrucît nu corespunde realităţii: latina nu este o limbă „moartă" precum hittita sau dalmata, de exemplu, întrucît continuă să fie cultivată în şcoală şi îşi joacă în continuare, alături de greacă, rolul de rezervor şi model pentru terminologiile ştiinţifice; mai potrivite ar fi desemnări precum l i m b ă c l a s i c ă sau l i m b ă d e c u l t u r ă.

împrejurării că ajunsese a fi întrebuințată de popoare foarte diferite (gali și celtiberi în Hispania și Galia, traci și iliri în Peninsula Balcanică etc.), a suferit în timp transformări structurale consistente, transformîndu-se (în secolele al VII-lea – al VIII-lea), în noi idiomuri, l i m b i l e r o m a n i c e. Dintre numeroasele idiomuri romanice locale, menționăm, începînd dinspre vest spre est, doar pe cele mai importante (prin semnificație istorică, grad de diferențiere de idiomurile înrudite sau prin număr de vorbitori): p o r t u g h e z ă (aprox. 145 mil. de vorbitori în Portugalia și în fostele sale colonii: Brazilia, Angola, Mozambic, Macao, Timor, Insulele Capului Verde, São Tomé e Príncipe, Guineea-Bissau), g a l i c i a n ă sau g a l e g ă (aprox. 2,5 mil. de vorbitori în provincia autonomă Galicia din nord-vestul Spaniei), s p a n i o l ă sau c a s t i l i a n ă (aprox. 247 mil. de vorbitori în Spania și în fostele sale colonii din America Latină: Argentina, Bolivia, Mexic, Columbia, Ecuador, Chile, Cuba, Peru, Venezuela, Uruguay, El Salvador, Costa Rica, Puerto Rico, Honduras, Guatemala, Paraguay, Panama etc. și din Asia: Filipine), c a t a l a n ă (aprox. 7 mil. de vorbitori în provincia autonomă Catalonia din Spania și în Andorra), p r o v e n s a l ă sau o c c i t a n ă (aprox. 10 mil. de vorbitori în sudul Franței și în regiunile învecinate), f r a n c e z ă (aprox. 100 mil. de vorbitori în Franța și în fostele sale colonii din Africa, America, Asia și Oceania, precum și în Belgia, Elveția, Luxemburg, Monaco), i t a l i a n ă (aprox. 56 mil. de vorbitori în Italia, Elveția, San Marino, Vatican), s a r d ă (aprox. 1 mil. de vorbitori în insula Sardinia), d a l m a t ă (limbă care a fost vorbită pe coasta balcanică a Mării Adriatice, în actuale Croație, de un popor romanic dispărut prin asimilare la sfîrșitul secolului al XIX-lea), r e t o r o m a n ă, l a d i n ă, r h e t o - f r i u l a n ă sau r o m a n ș ă (vorbită în Elveția și Italia de aprox. 40.000 de persoane) și r o m â n ă (aprox. 23 mil. de vorbitori în România, Republica Moldova, Bulgaria, Iugoslavia, Grecia, Albania, Ungaria[18]).

R a m u r a c e l t i c ă a acestui grup s-a ilustrat în Antichitate printr-o numeroasă populație indo-europeană care și-a făcut apariția în Europa Centrală prin secolul al XVIII-lea î.Hr., ocupînd treptat întinse teritorii în Galia, Insulele Britanice, Spania, nordul Italiei, Peninsula Balcanică și Asia Mică. Specialiștii împart limbile din aceasă ramură

18. Marile diviziuni teritorial-dialectale ale românei sunt: dacoromâna (România, Republica Moldova, Ungaria), aromâna (Iugoslavia, Albania, Grecia), megleno-româna (Bulgaria) și istroromâna (Croația).

într-o subramură continentală şi una insulară. Din subramura continentală, cea mai importantă a fost limba galică, vorbită de locuitorii Galiei, întins teritoriu în vestul Europei, cucerit de romani în secolul I î.Hr.; această limbă constituie substratul limbii franceze, fiind înlocuită în uz de către limba latină, încă din primul secol al erei creştine. Din sub-ramura insulară, istoria a reţinut două limbi vechi relativ bine conturate, care au subzistat ca atare pînă în Evul Mediu Târziu: britonica şi gaelica. Din britonică au evoluat limbile galeză sau welsh (aprox. 650 de vorbitori nativi în Ţara Galilor – Marea Britanie), cornică (a fost vorbită în Marea Britanie, dar a dispărut în secolul al XVIII-lea, fiind bine cunoscută prin textele rămase) şi bretonă (aprox. 1 mil. de vorbitori în provincia Bretagne din Franţa), iar din gaelică s-au dezvoltat limbile irlandeză (aprox. 800.000 de vorbitori, în Irlanda şi SUA), scoţiană (aprox. 100.000 de vorbitori în Scoţia) şi maneză sau manx (a dispărut în secolul XX, după ce a fost vorbită în insula Manx din largul coastelor Irlandei).

Unul dintre cel mai numeros grup de limbi din marea familie indo--europeană este grupul germanic. Germanii au intrat în istorie începînd din secolul al II-lea î.Hr. şi, după valuri succesive de migraţii şi după confruntări îndelungate cu Imperiul Roman (la a cărui dispariţie au contribuit), au sfîrşit prin a se asimila tradiţiei culturale europene, organizîndu-se de-a lungul istoriei în numeroase state şi naţiuni. Din germanica primitivă s-au desprins, încă de la sfîrşitul Antichităţii, trei ramuri lingvistice principale, şi anume: 1) ramura orientală, reprezentată de gotică (cea mai veche dintre limbile germanice, fixată în scris prin *Biblia* episcopului arian Wulfila, secolul al IV-lea d.Hr.); 2) ramura nordică sau scandinavică, reprezentată de islandeză (aprox. 200.000 de vorbitori în Islanda, SUA şi Canada), norvegiană (aprox. 4,3 mil. de vorbitori în Norvegia), suedeză (aprox. 8 mil. de vorbitori în Suedia şi Finlanda), daneză (aprox. 5 mil. de vorbitori în Danemarca şi Groenlanda) şi feroeză (aprox. 44.000 de vorbitori în insulele Feroe, din largul coastelor daneze) şi 3) ramura occidentală, reprezentată de engleză (aprox. 400 mil. de vorbitori nativi în Marea Britanie, SUA, Canada, Australia, Noua Zeelandă, India, Filipine şi în numeroase foste colonii britanice din Africa, Asia şi Oceania), olandeză (vorbită de aprox. 16 mil. de vorbitori nativi în Olanda, Belgia, Surinam, Antilele Olandeze), germană (aprox. 120 mil. de vorbitori nativi în Germania,

Austria, Elveţia, Luxemburg, Liechtenstein, Republica Cehă, Slovacia, Rusia, Ungaria, România) şi i d i ş sau i u d e o - g e r m a n ă (aprox. 5 mil. de vorbitori în SUA, Israel, Polonia, Rusia, Ucraina, România, Germania).

Menţionate în documente istorice din primele secole ale erei creştine, popoarele din grupul b a l t o - s l a v s-au diferenţiat lingvistic rapid în două ramuri, cea baltică şi cea slavă. Mai importante din r a m u r a b a l t i c ă sunt limbile l e t o n ă (aprox. 2 mil. de vorbitori în Letonia), l i t u a n i a n ă (aprox. 3 mil. de vorbitori în Lituania şi Belarus) şi p r u s i a n ă (limbă dispărută în secolul al XVIII-lea, în urma germanizării Prusiei Orientale), iar r a m u r a s l a v ă s-a scindat în trei subramuri principale: 1) r a m u r a o r i e n t a l ă, incluzînd r u s a (aprox. 129 de vorbitori nativi în Rusia şi în state componente ale fostei Uniuni Sovietice), b i e l o r u s a (aprox. 8 mil. de vorbitori, în Bielorusia şi Polonia) şi u c r a i n e a n a (aprox. 35 mil. de vorbitori în Ucraina şi Rusia); 2) r a m u r a o c c i d e n t a l ă, din care fac parte c e h a (aprox. 10 mil. de vorbitori în Cehia, Polonia, Austria), s l o v a c a (5 mil. de vorbitori, în Slovacia, Austria, Polonia şi Ungaria), p o l o n e z a (aprox. 38 mil. de vorbitori în Polonia şi Ucraina), s o r a b a sau v e n d a (aprox. 100.000 de vorbitori în estul Germaniei), p o l a b a (vorbită pe valea fluviului Elba, a dispărut la începutul secolului al XVIII-lea) şi c a ş u b a (aprox. 150.000 de vorbitori în nord-vestul Poloniei) şi 3) r a m u r a m e r i d i o n a l ă, reprezentată de s l o v e n ă (aprox. 2 mil. de vorbitori în Slovenia, Croaţia, Serbia, Austria), s î r b o - c r o a t ă (aprox. 17 mil. de vorbitori nativi în Serbia, Croaţia, Austria, Ungaria, România) şi b u l g a r ă (aprox. 7,5 mil. de vorbitori în Bulgaria şi în regiunile învecinate). O menţiune specială în acest context merită l i m b a s l a v o n ă sau s l a v a v e c h e b i s e r i c e a s c ă, idiom constituit pe baza vechii limbi bulgare, în procesul traducerii principalelor cărţi de cult creştine, iniţiat de fraţii Chiril şi Metodiu în secolul al IX-lea şi continuat de urmaşii lor în secolele următoare. Puternic influenţată de limba greacă în lexic, frazeologie şi sintaxă, slavona a funcţionat, secole de-a rîndul, exclusiv ca limbă de cultură zonală (limbă a statului, a bisericii, a culturii scrise în general) pentru popoarele slave pînă în epoca modernă, cînd şi-a restrîns sfera de întrebuinţare la universul ecleziastic. A fost folosită ca limbă de cultură şi de către români pînă în secolele al XVI-lea – al XVII-lea, sfîrşind prin a fi înlocuită de limba română literară.

7.2.2. *Familia limbilor uralo-altaice*

Această familie cuprinde sute de limbi şi dialecte diverse, mai mult sau mai puţin apropiate între ele, vorbite din timpuri imemoriale în vastele spaţii de stepă ale Asiei Centrale, cu importante migraţii spre vest şi spre est. Asemănările structurale dintre limbile de acest tip sunt explicate în mod tradiţional prin existenţa presupusă a unei limbi-mamă comune, care nu este însă atestată de nici un document.

Din g r u p u l u r a l i c s-au desprins încă de timpuriu două ramuri mai importante, r a m u r a s a m o e d ă (care include cîteva limbi minore, în curs de dispariţie, precum limbile n e n e ţ şi s e l c u p , vorbite de cîteva zeci de mii de vorbitori nativi în Peninsula Taimir din nordul extrem al Rusiei) şi r a m u r a f i n o - u g r i c ă , mult mai bine reprezentată în epocile mai recente. Din această ultimă ramură (menţinută ca limbă unitară pînă către începutul mileniului al III-lea î.Hr. în regiunea dintre Volga şi Ural) s-au desprins, în urma migraţiilor de populaţii, un mare număr de limbi şi dialecte, dintre care demne de a fi reţinute sunt următoarele: f i n l a n d e z a (aprox. 5 mil. de vorbitori în Finlanda, Suedia, Rusia şi Norvegia), c a r e l i a n a (aprox. 500.000 de vorbitori în regiunea Carelia din nord-vestul Rusiei), v e p s a (aprox. 35.000 de vorbitori în nord-vestul Rusiei), v o t a (aprox. 1.000 de vorbitori în nord-vestul Rusiei), l i v o n a (aprox. 500 de vorbitori în Letonia), l i u d a (aprox. 10.000 de vorbitori în regiunea Tver din Rusia), e s t o n a (aprox. 1,2 mil. de vorbitori în Estonia), l a p o n a (aprox. 35.000 de vorbitori în părţile extrem-nordice din Norvegia, Suedia, Finlanda, Rusia), c e r e m î s a sau m a r i (aprox. 540.000 de vorbitori în cîteva regiuni autonome ale Rusiei, Ceremisia, Başkiria, Udmurtia etc.), z i r i a n a sau k o m i (aprox. 30.000 de vorbitori în regiunea Komi din Siberia), v o t i a k a (aprox. 700 de vorbitori în Rusia Centrală), v o g u l a (aprox. 6.000 de vorbitori în Rusia Centrală), o s t i a k a (aprox. 19.000 de vorbitori în Rusia Centrală), u d m u r t a (aprox. 600.000 de vorbitori în zonele centrale ale Siberiei, regiunea Udmurtia), m o r d v i n a (aprox. 2,5 mil. de vorbitori în Regiunea Autonomă Mordvină din Rusia şi în Başkiria) şi m a g h i a r a sau u n g a r a (aprox. 14 mil. de vorbitori nativi în Ungaria şi în România, Slovacia, Croaţia, Slovenia, Austria).

La rîndul său, grupul altaic s-a disociat în trei ramuri principale: turcică, mongolică şi tungusă. Din r a m u r a t u r c i c ă fac parte numeroase limbi localizate în Asia Centrală. Cele mai cunoscute dintre

limbile turcice sunt următoarele: t u r c a o t o m a n ă (aprox. 57 mil. de vorbitori în Turcia, Cipru şi regiunea balcanică, precum şi în diaspora), t u r c m e n a (aprox. 2 mil. de vorbitori în Turcmenia şi în zonele învecinate din Asia Centrală), t ă t a r a (aprox. 5 mil. de vorbitori în republicile autonome din centrul Rusiei, în China, Uzbekistan, Tadjikistan, Turkmenistan, în Crimeea şi Dobrogea), c i u v a ş a (aprox. 1,5 mil. de vorbitori în Regiunea Autonomă Ciuvaşă din Rusia şi în regiunile învecinate), i a c u t a (aprox. 300.000 de vorbitori în Iacutia, regiune din nord-estul extrem al Rusiei), b a ş c h i r a (aprox. 1 mil. de vorbitori în Başchiria, regiune în Rusia Centrală), u z b e k a (aprox. 10 mil. de vorbitori în Uzbekistan, Kazahstan, Kîrgîzstan, Tadjikistan, Afganistan şi China), k i r g h i z a (aprox. 1,5 mil. de vorbitori în Kîrgîzstan, Afganistan şi China), k a z a h a (aprox. 5 mil. de vorbitori în Kazahstan, Mongolia şi China), u i g u r a (aprox. 5 mil. de vorbitori în sudul Siberiei şi în China), g ă g ă u z a (aprox. 20.000 de vorbitori în sudul Republicii Moldova şi în Republica Macedonia) şi a z e r a (aprox. 7 mil. de vorbitori în Azerbaidjan şi Iran). La acestea se adaugă limbi dispărute precum a v a r a, c u m a n a şi p e c e n e g a, ai căror purtători au jucat un rol oarecare în istoria medievală.

În r a m u r a m o n g o l i c ă se includ m o n g o l a p r o p r i u - - z i s ă sau c h a l c a (aprox. 2 mil. de vorbitori în Mongolia şi în regiunile învecinate), b u r i a t a (aprox. 300.000 de vorbitori în Republica Autonomă Buriată din Rusia şi în China), k a l m î c a (aprox. 130.000 de vorbitori în Republica Autonomă Kalmîcă din Rusia), k h o r c i n a (aprox. 900.000 de vorbitori în China), o i r a t a (aprox. 230.000 de vorbitori în Mongolia, Kîrgîzstan şi China) şi l i m b a o r d o s (aprox. 350.000 de vorbitori în China şi Mongolia), iar r a m u r a t u n g u s ă cuprinde t u n g u s a p r o p r i u - z i s ă (aprox. 250.000 de vorbitori în centrul Siberiei şi în China), l a m u t a sau e v e n a (aprox. 10.000 de vorbitori în regiunile centrale ale Siberiei) şi m a n c i u r i a n a (aprox. 100.000 de vorbitori în China).

Din marele grup al limbilor uralo-altaice fac parte şi limbi izolate, care constituie singure cîte o ramură aparte; între limbile din această clasă, menţionăm: c o r e e a n a (aprox. 50 mil. de vorbitori în Coreea, China, Rusia şi Japonia), a i n u (aprox. 10.000 de vorbitori în Japonia), j a p o n e z a (aprox. 115 mil. de vorbitori în Japonia, Taiwan, SUA), e s c h i m o s a (aprox. 65.000 de vorbitori în regiunile arctice din Groenlanda, Rusia, Alaska) şi a l e u t a (aprox. 600 vorbitori în zonele arctice ale Rusiei şi SUA).

7.2.3. *Familia limbilor caucaziene*

Cercetat incomplet şi cu rezultate aproximative, peisajul lingvistic al zonei caucaziene este extrem de complex. Alături de vorbitorii cîtorva limbi indo-europene (între care mai importantă este armeana), pe versanţii şi prin văile Munţilor Caucaz mai trăiesc aproximativ nouă milioane de oameni care vorbesc cîteva zeci de limbi „ciudate", nemaivorbite nicăieri în altă parte[19]. Deşi aprecierile specialiştilor nu converg întotdeauna în amănunt şi cu toate că au fost exprimate şi unele îndoieli cu privire la faptul că elementele comune s-ar datora unei înrudiri genealogice reale şi nu unor împrumuturi reciproce, se acceptă în general ideea existenţei unei familii de limbi caucaziene, divizată în trei grupuri principale, şi anume: grupul sudic sau kartvelian, grupul nord-vestic sau abhazo-adîgheu şi grupul nord-estic sau daghestanez. Din 1) grupul sudic fac parte limbile gruzină, iviriană sau georgiană (limba cea mai importantă din familie, cu peste 4,5 mil. de vorbitori, limbă a unei vechi culturi originale şi limbă de stat în Gruzia), laz ă (aprox. 100.000 de vorbitori în Gruzia şi Turcia), mingreliană (aprox. 300.000 de vorbitori în Gruzia) şi svan (aprox. 20.000 de vorbitori în Gruzia). În 2) grupul nord-vestic se cuprind limbile abhază (aprox. 100.000 de vorbitori în Regiunea Autonomă Abhazia), abazină (aprox. 20.000 de vorbitori în Regiunea Autonomă Abhazia), cercheză (aprox. 400.000 de vorbitori în regiunile autonome Adîghei, Kabardino-Balkară şi Karaceavo-Cercheză, precum şi în Turcia, Siria şi Iordania), adîghei (aprox. 100.000 de vorbitori în regiunea autonomă cu acelaşi nume), kabardină (aprox. 300.000 de vorbitori în regiunile autonome Adîghei, Kabardino-Balkară şi Karaceavo-Cercheză) şi ubîh (limbă în curs de dispariţie). În fine, 3) grupul nord-estic (aprox. 1,7 mil de vorbitori) este alcătuit din 25-30 de limbi, dintre care mai importante sunt limbile cecenă (aprox. 600.000 de vorbitori în Cecenia), ingușă (aprox. 150.000 de vorbitori, în Inguşetia), avar (aprox. 400.000 de vorbitori în Daghestan şi Azerbaidjan), lak (aprox. 70.000 de vorbitori în Daghestan),

19. O excepţie este limba bască (sau euskara), vorbită de poporul basc (aprox. 1 mil. de vorbitori), stabilit din timpuri imemoriale la mii de kilometri de Caucaz, în provincia care îi poartă numele din nord-vestul Spaniei şi în zonele învecinate din Franţa. Această limbă, total diferită de celelalte limbi europene, prezintă asemănări structurale evidente cu limbile caucaziene.

d a r g h i n ă (aprox. 200.000 de vorbitori în Daghestan), l e z g h i n ă (aprox. 250.000 de vorbitori în Daghestan şi Azerbaidjan) şi a n d i (aprox. 20.000 de vorbitori în Daghestan).

7.2.4. *Familia limbilor semito-hamitice*

Limbile numite tradiţional s e m i t o - h a m i t i c e[20], iar mai recent a f r o - a s i a t i c e, alcătuiesc un conglomerat de circa 250 de idiomuri, vorbite de aproximativ 300 de milioane de oameni aparţinînd unor naţiuni şi popoare diferite din punct de vedere etnic şi antropologic, aşezate în partea de nord a Africii şi în sud-vestul Asiei. Din această mare familie fac parte şi cîteva dintre cele mai vechi limbi menţionate şi atestate în istorie, cum ar fi s u m e r i a n a şi e g i p t e a n a v e c h e.

G r u p u l s e m i t i c se împarte, pe criterii geografice şi de înrudire, într-o ramură de est şi o ramură de vest. Cele mai vechi limbi semitice din r a m u r a e s t i c ă sunt a c c a d i a n a (limba puternicului stat care a dominat Mesopotamia pe la jumătatea secolului al XXV-lea, abundent atestată în scris prin tăbliţele cuneiforme) şi e b l a i t a (identificată mai recent în documente scrise în cuneiforme din secolul al XXIII-lea î.Hr.). În mileniile următoare, la estul spaţiului semitic se dezvoltă limbi din subramura etiopiană şi din subramura arabă. Între l i m b i l e e t i o p i e n e, mai importante sunt g h e z a (veche limbă liturgică în Etiopia), a m h a r i c a (aprox. 8,5 mil. de vorbitori în Etiopia, Somalia şi Sudan) şi t i g r e (aprox. 450.000 de vorbitori în nord-estul Etiopiei).

S u b r a m u r a a r a b ă prezintă o particularitate interesantă, conferită de faptul că varietatea denumită a r a b ă l i t e r a l ă sau c l a s i c ă (configurată pe baza tradiţiei Coranului ca limbă scrisă şi întrebuinţată ca „lingua franca" de peste 200 mil. de vorbitori) asigură o unitate cultural-lingvistică numeroaselor naţiuni şi popoare arabe moderne, dincolo de particularităţile dialectale locale, care determină existenţa unor idiomuri arabe socotite de unii specialişti chiar limbi diferite; mai importante între aceste idiomuri arabe moderne vorbite sunt: a r a b a p r o p r i u - z i s ă din Arabia Saudită şi Yemen, i r a k i a n a, s i r i a n a, e g i p t e a n a, m a l t e z a, l i b i a n a, t u n i s i a n a, a l g e r i a n a, m a r o c a n a.

---

20. Denumirile tradiţionale *semitic* şi *hamitic* au fost create de eruditii medievali în încercarea de a opera o clasificare elementară a limbilor şi naţiunilor. Punctul de plecare este Biblia (Fac. 9.18), unde sunt numiţi cei trei fii ai lui Noe: Sem, Ham şi Iafet. Mai tîrziu, mulţi învăţaţi au denumit prin termenul *iafetit* fie toate celelalte limbi, fie, mai frecvent, limbile indo-europene.

Cele mai cunoscute vechi limbi semitice din r a m u r a v e s t i c ă sunt c a n a a n i t a (documentată prin glose în cuneiforme de la jumătatea secolului al XV-lea î.Hr., găsite la Tel el Amarna în Egipt), din care au evoluat u g a r i t i c a (texte în cuneiforme cu caracter alfabetic din secolele al XV-lea – al XII-lea î.Hr.) , m o a b i t a (limba unui popor aflat în strînse relații cu Israel între secolele al XIV-lea și al V-lea î.Hr.) , f e n i c i a n a (numită și p u n i c ă , a fost limba unui popor foarte activ în Mediterana în mileniul I î.Hr., în marile orașe-state Sidon, Tir și Byblos de pe coasta estică, și în Cartagina, colonia nord-africană a Tirului, care s-a opus la un moment dat cu succes expansiunii romane; abundent atestată în documente redactate în scriere alfabetică, a dispărut în primul secol al erei creștine) și e b r a i c a v e c h e .

Limbă cu o istorie neîntrerupt documentată de aproape 3.000 de ani, ebraica este limba originară a *Bibliei* (*Vechiul Testament*), vorbită de evrei pînă prin secolul al II-lea î.Hr., cînd, înlocuită de aramaică în comunicarea de toate zilele, a devenit limba sacră a mozaismului. Cultivată neîntrerupt de evrei de-a lungul Evului Mediu, atît în Palestina, cît și în diaspora (ca limbă exclusiv scrisă), ebraica veche a constituit baza de construcție a e b r a i c e i m o d e r n e (sau i v r i t); forjată la sfîrșitul secolului al XIX-lea, în cadrul mișcării de renaștere națională, această limbă a fost declarată în 1948 limba oficială a statului Israel (aprox. 5 mil. de vorbitori nativi). Din aceeași ramură vestică a limbilor semitice face parte și a r a m a i c a sau a r a m e e a n a , una dintre cele mai importante limbi ale Antichității, care a funcționat aproape un mileniu (secolul al III-lea î.Hr. – secolul al VII-lea d.Hr.) ca limbă de cultură și limbă de comunicare internațională în Orientul Mijlociu. Sub numele de s i r i a c ă , varietatea medievală a acestei limbi a fost limba sacră a creștinilor din Palestina, Siria, Liban și zonele învecinate; este întrebuințată în continuare cu această funcție de creștinii maroniți, de iacobiți și de nestorieni. Ca limbă vie, n e o - a r a m a i c a sau s i r i a c a m o d e r n ă mai supraviețuiește în cîteva comunități restrînse din Siria, Irak, Iran, Liban și Armenia (aprox. 200.000 de vorbitori).

Din g r u p u l h a m i t i c fac parte numeroase limbi vechi sau moderne, grupate în următoarele ramuri: egipteană, libico-berberă, cușitică, omotică și ciadică. R a m u r a e g i p t e a n ă cuprinde e g i p t e a n a v e c h e (limba vechii culturi a Egiptului antic, cu o istorie bogată, de aprox. 3.000 de ani, abundent atestată, în succesivele sale faze de evoluție, de documente elaborate în scriere hieroglifică) și c o p t a (limbă liturgică a bisericii creștine copte din Egipt și Etiopia

începînd cu secolul al III-lea d.Hr.). Din ramura libico-berberă fac parte cîteva limbi vorbite în regiunile deşertice din nordul Africii, între care amintim berbera (aprox. 15 mil. de vorbitori, împreună cu limbi foarte apropiate, precum tuarega, zeneta, kabila ş.a.), precum şi alte cîteva limbi dispărute, precum libica (dispărută la începutul erei creştine, atestată în cîteva sute de inscipţii) şi guanaşa (a fost vorbită în Insulele Canare pînă în secolul al XVII-lea).

Ramurii cuşitice îi aparţin aprox. 30 de limbi vorbite de populaţii din Sudan, Etiopia, Somalia, Djibuti, Kenya şi Tanzania, între care menţionăm limbile saho, afar, somaleză, galla, agaw şi bedja (împreună, aprox. 30 mil. de vorbitori).

7.2.5. *Familia limbilor negro-africane*

Relativ puţin studiate în comparaţie cu cele aparţinînd altor familii, limbile din această mare familie alcătuiesc un grup de cîteva sute de idiomuri, răspîndite pe vastul teritoriu african de la sud de Sahara şi destul de imprecis clasificate de către specialişti. Vom prezenta pe scurt cele mai importante grupuri de limbi, menţionate în majoritatea lucrărilor de specialitate. În partea centrală a Africii se grupează limbile din grupul saharian, din care amintim limbile kanuri (aprox. 2 mil. de vorbitori în Nigeria, Niger, Ciad, Camerun), teda (aprox. 16.000 de vorbitori în Ciad şi Nigeria), zaghawa (aprox. 60.000 de vorbitori în Ciad, Sudan, Libia). Din grupul sudanez sunt mai frecvent menţionate limbile peul sau fulani (aprox. 6 mil. de vorbitori în Senegal, Guineea, Mali, Niger, Ciad, Mauritania, beneficiind de un statut privilegiat în Nigeria şi Camerun), ehowe sau ewe (aprox. 1,5 mil. de vorbitori în Ghana, Togo, Benin) şi mossi (aprox. 3 mil. de vorbitori în Volta Superioară, Togo, Ghana).

Limbile din grupul nilotic sunt întrebuinţate de aprox. 14 mil. de vorbitori în Sudan, Uganda, Tanzania şi Kenya, menţionabile fiind limbile: dinka (aprox. 2 mil. de vorbitori), nuer (aprox. 500.000 de vorbitori), turkana (aprox. 90.000 de vorbitori) şi masai (aprox. 200.000 de vorbitori).

Din marele grup bantu fac parte peste 500 de limbi, totalizînd împreună aprox. 200 mil. de vorbitori, răspîndiţi în mai toate ţările aficane. Din acestea, 35 au peste 1 milion de vorbitori, mai cunoscute fiind limbile sotho (aprox. 4 mil. de vorbitori în Bostwana, Africa de Sud, Lesotho), zulu (aprox. 3 mil. de vorbitori în Africa de Sud, Malawi, Tanzania), xhosa (aprox. 2,5 mil. de vorbitori în Africa de Sud), swahili (cea mai importantă limbă africană, cu aprox. 20 mil.

de vorbitori, utilizată ca limbă de comunicare interetnică în țările din jumătatea de est a Africii, Tanzania, Uganda, Kenya, Malawi, Zair, Comore, Zambia, Somalia, Madagascar) și k i r u n d i (aprox. 2,2 mil. de vorbitori, limbă oficială în Burundi). Un alt grup, g r u p u l c i a d i a n , însumează limbi înregistrate în jurul lacului Ciad din centrul Africii (în țări precum Nigeria, Camerun, Ciad); principalele limbi din acest grup sunt: h a u s a (a doua limbă africană după swahili, cu aprox. 20 mil. de vorbitori în Niger, Nigeria, Camerun, Ghana, Benin și Togo), b u r a (aprox. 100.000 de vorbitori în Nigeria și Camerun), s o m r a i (50.000 de vorbitori în Republica Centrafricană), b u d u m a (aprox. 45.000 de vorbitori în Ciad) și k o t o k o (aprox. 50.000 de vorbitori în Camerun și Ciad).

Un alt grup destul de important prin numărul de limbi înregistrate (peste 40, vorbite în sud-vestul Africii) este g r u p u l k h o i n sau k h o i s a n , din cadrul căruia mai cunoscute sunt b o ș i m a n a (aprox. 60.000 de vorbitori în Botswana, Angola și Zambia), h o t e n t o t a (aprox. 80.000 de vorbitori în Africa de Sud) și s a n d a w e (aprox. 25.000 de vorbitori în Tanzania). În fine, g r u p u l h a r i - u a d a i a n cuprinde 12 limbi din Sudan și Guineea, dintre care menționăm s a r a (aprox. 50.000 de vorbitori în Republica Centrafricană și Ciad), k r e d j (aprox. 5.000 de vorbitori în Sudan), m o r u (aprox. 100.000 de vorbitori în Sudan) și m a n g b e t u (aprox. 500.000 de vorbitori în Zair), iar din g r u p u l n i g e r o - c o n g o l e z , limba cea mai reprezentativă este y o r u b a (aprox. 8 mil. de vorbitori în Nigeria, Benin și Togo).

7.2.6. *Familia limbilor dravidiene*

Este vorba, în cazul acestei familii, de peste 25 de limbi, multe dintre ele limbi cu caracter tribal, vorbite în sudul Asiei, de aprox. 210 mil. de vorbitori aparținînd unor etnii socotite urmașe ale populațiilor indigene din actuala Indie, peste care s-au suprapus, cu mai bine de trei milenii în urmă, triburile de indo-europeni. Larg răspîndite în India și, parțial, în Pakistan și Afganistan, principalele limbi dravidiene sunt t e l u g u (aprox. 50 mil. de vorbitori, limbă majoră în India, limbă oficială în statul Andhra Pradesh), t a m i l (aprox. 40 mil. de vorbitori, una din limbile oficiale în Sri Lanka, Singapore și statul Tamil Nandu din India), k a n n a d a (aprox. 25 mil. de vorbitori, limbă oficială în statul Mysore din India), m a l a y a l a m (aprox. 22 mil. de vorbitori, limbă oficială în

statul Kerala din India), g o n d i (aprox. 1,5 mil. de vorbitori, mai ales în centrul Indiei), t u l u (aprox. 1 mil. de vorbitori în sudul Indiei) şi b r a h u i (aprox. 300.000 de vorbitori în Pakistan, Iran şi Afganistan).

7.2.7. *Familia limbilor munda*

Această familie cuprinde 17 limbi cu circulaţie regională în India, Bangladesh şi Nepal (peste 10 mil. de vorbitori nativi), pe care unii specialişti le includ alături de limbile din familia mon-khmer într-un fel de supra-familie austro-asiatică. Este vorba despre limbi cu caracter tribal, aparţinînd unor etnii presupuse a fi locuit în India înainte de indo-europeni şi de dravidieni şi locuind astăzi în zone montane sau împădurite greu accesibile. Mai semnificative din punct de vedere cultural şi al numărului de utilizatori sunt limbile s a n t a l i (peste 4 mil. de vorbitori în regiunile Orissa, Bihar şi Bengal, precum şi în Nepal), h o (aprox. 750.000 de vorbitori în Bihar şi Orissa), m u n d a r i (aprox. 1 mil. de vorbitori în nord-estul Indiei) şi k o r k u (aprox. 320.000 de vorbitori în statele Madhya Pradesh şi Maharashtra).

7.2.8. *Familia limbilor mon-khmer*

Este vorba despre o familie destul de numeroasă de limbi (aprox. 130), vorbite în sudul şi sud-estul Asiei de populaţii şi etnii diverse, înglobate în culturile majoritare ale respectivului spaţiu geografic. Singurele limbi semnificative sunt m o n (cu peste 1 mil. de vorbitori nativi în nordul Vietnamului, limbă atestată în scris din secolul al VII-lea d.Hr.) şi, mai ales, c a m b o d g i a n a sau k h m e r (limbă a unei vechi şi bogate culturi, cu atestări scrise încă din secolul al VII-lea; reprezentată astăzi de aprox. 7 mil. de vorbitori, limbă oficială în Cambodgia, vorbită însă şi în Vietnam şi Thailanda) şi v i e t n a m e z a (aprox. 30 mil. de vorbitori, limbă de cultură şi limbă oficială în Vietnam)[21].

7.2.9. *Familia limbilor thai*

Vorbită în Peninsula Indochina, cea mai importantă limbă din această familie este t h a i, t h a i l a n d e z ă sau s i a m e z ă (aprox. 30 mil. de vorbitori, limbă oficială în Thailanda, vorbită de asemenea în Birmania, China şi Vietnam), care cunoaşte cîteva varietăţi regionale puternic individualizate, socotite din această cauză de majoritatea cercetătorilor limbi separate: t h a i d e n o r d (aprox. 2 mil. de

21. După opinia unor cercetători, vietnameza ar trebui cuprinsă în grupul de limbi thai.

vorbitori), thai de sud (aprox. 2 mil. de vorbitori), thai albă (aprox. 200.000 de vorbitori în Vietnam) şi thai neagră (aprox. 300.000 de vorbitori în Laos). Se adaugă laoţiana (aprox. 8 mil. de vorbitori, limbă oficială în Laos, vorbită şi în Thailanda) şi limba nung (aprox. 300.000 de vorbitori în Vietnam şi China).

7.2.10. *Familia limbilor sinitice sau chinezeşti*

Limbile şi dialectele aparţinînd acestei familii alcătuiesc conglomeratul lingvistic cu cei mai mulţi vorbitori din lume (peste un miliard de vorbitori nativi în China, ţările învecinate şi într-o numeroasă diasporă în diferite alte ţări). Cei mai mulţi specialişti vorbesc despre o familie de limbi distinctă, dar sunt unii învăţaţi care o includ într-o familie sino-tibetană, alături de limbile din grupul tibeto-birman. Chineza este limba unei mari şi străvechi culturi (cu atestări scrise de pe la aprox. 2000 î.Hr.). Scrierea tradiţională, simbolic-hieroglifică, şi conştiinţa apartenenţei culturale asigură chinezei literare o răspîndire cvasi-generală. Existenţa deosebirilor regionale conturează însă în uz un număr relativ mare de dialecte, socotite de specialişti limbi separate (cantoneza, mandarina, hsiang, pei, min, hakka etc.).

7.2.11. *Familia limbilor tibeto-birmane*

Acest grup este reprezentat de peste 120 de limbi, răspîndite pe spaţii largi, din Munţii Tibet şi China pînă în Birmania, Thailanda, Bangladesh, Laos şi Vietnam. Mai importante sunt limbile birmană (peste 23 mil. de vorbitori, limbă oficială în Birmania, vorbită şi în Bangladesh şi India), tibetană (aprox. 7 mil. de vorbitori în Tibet, India, Bhutan şi Nepal, atestată în scris din secolul al VIII-lea), newari (aprox. 400.000 de vorbitori în Nepal) şi garo (aprox. 400.000 de vorbitori în regiunea Assam din India). Un grup apropiat de aceste limbi îl constituie limbile himalayene, între care karen (aprox. 3,5 mil. de vorbitori în Birmania şi Thailanda) şi miao-tseu (peste 6 mil. de vorbitori în China, Vietnam, Laos, Thailanda şi Birmania).

7.2.12. *Familia limbilor malayo-polineziene*

Denumită mai recent şi prin sintagma limbi austroneziene, această familie include un număr enorm de limbi (peste 1.200), de o mare diversitate, vorbite de popoare, populaţii şi etnii în Indonezia, Filipine, insulele din Oceanul Pacific, Taiwan şi sud-estul Asiei (peste 200 de

milioane de vorbitori). Cu cîteva excepții notabile, marea majoritate a acestor limbi au rămas la statutul de limbă tribală, insulară sau regională, supraviețuirea fiindu-le amenințată de expansiunea în spațiile originare a limbilor de circulație locală (indoneziana, malaieza) sau universală (engleza, spaniola, chineza). Se disting două grupuri, grupul de vest sau indonezian și grupul de est sau polinezian

Din primul grup fac parte limbile indoneziană (aprox. 125 mil. de vorbitori, limbă oficială și limbă comună în Indonezia), javaneză (aprox. 45 mil. de vorbitori în insula Java-Indonezia), malaieză (aprox. 15 mil. de vorbitori în Malaiezia, Indonezia, Singapore, Brunei și Thailanda), batak sau toba (aprox. 2 mil. de vorbitori în insula Sumatra-Indonezia) și malgașă (aprox. 7 mil. de vorbitori, limbă oficială în Madagascar și Insulele Comore). Din al doilea grup fac parte hawaiana (aprox. 7.000 de vorbitori, în insula Hawaii), samoana (aprox. 200.000 de vorbitori, limbă oficială în Samoa de Vest), marchiziana (aprox. 5.000 de vorbitori în Insulele Marchize și în Tahiti), tahitiana (aprox. 70.000 de vorbitori în Tahiti, limbă de comunicare în insulele aparținînd Polineziei Franceze) și maori (aprox. 300.000 de vorbitori în Arhipelagul Cook și în Noua Zeelandă).

După aprecierea celor mai mulți cercetători, din marea familie austroneziană ar face parte alte două grupuri, grupul melanezian și grupul micronezian. În grupul melanezian s-ar include peste 250 de limbi ai căror vorbitori sunt răspîndiți în insulele Arhipelagului Melanezian din Pacific. De menționat sunt limbile fijiană (aprox. 250.000 de vorbitori, limbă oficială în Fiji) și rotumană (aprox. 5.000 de vorbitori în insula Rotuma, Arhipelagul Fiji). Apropiate de limbile din grupul melanezian sunt cele aproximativ 10 limbi aparținînd grupului micronezian (vorbite în insulele Federației Microneziene): trukeză (aprox. 30.000 de vorbitori în insula Truck), caroliniană (aprox. 4.000 de vorbitori în Arhipelagul Caroline), ponapeană (aprox. 16.000 de vorbitori în insula Ponape din Arhipelagul Caroline) etc.

7.2.13. *Familia limbilor papua*

Numărînd peste 750 de limbi grupate în 60 de ramuri și vorbite împreună de aprox. 5 milioane de vorbitori (în marea insulă Papua-Noua Guinee și în arhipelagurile învecinate din Pacific, inclusiv Noua Anglie și Timor), această familie este cunoscută lacunar de către specialiști, relațiile

genealogice dintre diferitele idiomuri nefiind întotdeauna foarte clare. Cele mai multe limbi din familia papua sunt vorbite de mai puţin de 100.000 de vorbitori. Între ele sunt de menţionat limbile e n g a (aprox. 150.000 de vorbitori) şi c h i m b u (aprox. 120.000 de vorbitori).

7.2.14. *Familia limbilor australiene*

După aprecierile specialiştilor, înainte de venirea coloniştilor europeni (începînd cu secolul al XVIII-lea), în Australia existau aproximativ 1 milion de aborigeni, care vorbeau una din cele peste 250 de limbi diferite, dar aparţinînd aceleiaşi familii. Astăzi mai sunt atestate doar circa 200 de limbi, întrebuinţate fiecare, în medie, de cîteva sute de vorbitori, exclusiv ca limbi tribale şi colocviale. Majoritatea acestor limbi sunt pe cale de dispariţie, înlocuite, inclusiv în comunicarea zilnică şi familială, de către engleză. Cele mai cunoscute ar fi limbile m a b u i a g (aprox. 7.000 de vorbitori), k a r d u t j a r a (aprox. 4.000 de vorbitori împreună cu w a n m a n), t i w i (aprox. 1.500 de vorbitori), w a l b i r i (aprox. 1.400 de vorbitori) şi w o r o r a (aprox. 1.000 de vorbitori). Un grup aparte din această familie l-a constituit t a s m a n i a n a (limbă dispărută, care a fost vorbită în Tasmania).

7.2.15. *Familia limbilor amerindiene*

Prin sintagma l i m b i a m e r i n d i e n e (mai rar, p r e - c o l u m b i e n e) se denumeşte în mod generic totalitatea limbilor vorbite de autohtonii din cele două Americi înainte de venirea şi colonizarea europenilor (începînd cu secolul al XVI-lea) şi de urmaşii lor actuali, cu toate că apartenenţa la una şi aceeaşi familie genealogică a unora dintre grupuri, ramuri şi idiomuri nu este întotdeauna bine documentată şi argumentată, iar diferenţele structurale sunt foarte pronunţate. Impunerea culturii europene şi formarea structurilor politice moderne au fost principalii factori care au condus la marginalizarea celor mai multe dintre limbile amerindiene şi la dispariţia lor treptată. În mod tradiţional, limbile amerindiene sunt împărţite în trei mari grupuri (grupul nord-american, grupul mexican şi centro-american şi grupul sud-american-antilez).

Se estimează că, înainte de descoperirea Americii de către europeni, în America de Nord, la nord de Mexic şi între cele două mari oceane trăiau între 4-7 milioane de oameni, vorbind aprox. 300 de limbi diferite. În acest 1) g r u p n o r d - a m e r i c a n se disting mai multe ramuri sau sub-familii lingvistice, între care sunt de amintit a l g o n k i n a

(peste 17 varietăţi dialectale cu peste 100.000 de vorbitori), i r o c h e z a (16 varietăţi dialectale, peste 20.000 de vorbitori), s i u a n a sau s i o u x (aprox. 25.000 de vorbitori, 10 idiomuri, între care mai important este d a k o t a), m u s k o g e a n a (aprox. 10.000 de vorbitori în statele Alabama şi Oklahoma), a t h a b a s k a n a (aprox. 120.000 de vorbitori în Canada şi SUA, 30 de idiomuri dinstincte, între care mai cunoscute sunt n a v a j o şi c h i p e w y a n), u t o - - a z t e c a (aprox. 1 milion de vorbitori în Mexic şi SUA, 25 de idiomuri distincte, între care mai cunoscut este a z t e c a), s a l i ş a n a (23 de idiomuri distincte, vorbite pe coasta de nord-vest a Atlanticului), h o k a n a sau h o k a l t e c a n a (14 idiomuri distincte, vorbite mai ales în California şi vestul Mexicului) şi p e n u t i a n a (aprox. 1,5 mil. de vorbitori, peste 45 de idiomuri distincte, între care unele au migrat spre sud, precum m a y a n a – aprox. 2 mil. de vorbitori în Mexic, Guatemala, Honduras şi a r a u c a n a – Chile, Argentina).

În America Centrală, inclusiv Mexic, înainte de venirea lui Columb trăiau, după estimările ştiinţifice, circa 20 de milioane de locuitori, vorbitori ai uneia din cele 300 de limbi răspîndite în zona respectivă. Astăzi doar 10-12 limbi din acest 2) g r u p m e x i c a n – c e n t r o - a m e r i c a n mai sunt vorbite de mai mult de 100.000 de vorbitori. Principalele ramuri lingvistice ale acestui grup sunt o t o m a n g e a n a sau o l m e c a (20 de idiomuri distincte în sudul Mexicului, peste 1 mil. de vorbitori), m a y a sau y u k a t e c a (aprox. 400.000 de vorbitori în Mexic, Belize şi Guatemala) şi n a h u a t l (aprox. 1 mil. de vorbitori în Mexic).

În fine, în America de Sud, populaţia pre-columbiană a fost estimată la 15-20 mil. de locuitori, vorbind mai bine de 500 de limbi. Principalele sub-familii lingvistice ale acestui 3) g r u p s u d - a m e r i c a n – a n t i l e z sunt următoarele: c h i b c h a n ă (22 de idiomuri distincte răspîndite în Columbia şi sudul Americii Centrale), q u e c h u a (7-8 mil. de vorbitori în Peru, Bolivia, Ecuador, Argentina, Chile Columbia), a y m a r a (1 mil. de vorbitori în zona Anzilor, Peru şi Bolivia), c a r a i b i a n a (5-6.000 de vorbitori în Brazilia, Guyana şi Surinam), c a r a i b i a n a i n s u l a r ă (aprox. 30.000 de vorbitori în Belize, Honduras şi Guatemala) şi t u p i a n a (cel mai important idiom este g u a r a n í, cu peste 1 mil. de vorbitori în Brazilia, Paraguay, Argentina şi Bolivia).

7.3. Dinamica limbilor în epoca actuală

Transformările globale masive determinate în ultimele aproximativ două decenii de răspîndirea generală a mijloacelor de comunicare de masă (radioul şi televiziunea) şi de crearea reţelei de comunicare electronică (Internet) pun în faţa evoluţiei istorice „normale" a limbilor condiţii absolut noi, nemaicunoscute pînă acum. Caracterul universal, facil, rapid, direct şi, practic, gratuit al noilor mijloace tehnice nu va întîrzia să exercite efecte directe asupra dinamicii interne a limbilor, pe de o parte, şi, pe termen mediu, chiar asupra supravieţuirii multora dintre ele. Un prim efect previzibil la scară planetară ar putea fi dispariţia celor mai multe dintre limbile „mici", vorbite adică de un număr restrîns de vorbitori, care vor renunţa la idiomul matern în favoarea limbilor literare cu circulaţie regională sau a unora cu circulaţie internaţională, singurele care le pot asigura un acces la instrucţie şi educaţie. Un al doilea efect al globalizării ar putea afecta chiar limbi cu tradiţie scrisă respectabilă (cum ar fi unele dintre limbile naţionale din Europa sau Asia), care vor fi înlocuite, în unele dintre funcţiile lor (în mediile academice sau de afaceri), parţial sau total, de limbile cu circulaţie internaţională (engleza). Procesul de interferenţă lingvistică, activ în special la nivelul lexical, s-ar putea intensifica şi el la cote care vor conduce la schimbări masive în lexicul (terminologic sau comun) al multor limbi. Aceste noi condiţii istorice, sociale, tehnologice şi culturale deschid deopotrivă un cîmp problematic nou şi interesant cercetărilor de lingvistică, inclusiv la nivel teoretic.

Capitolul VIII
Natura semiotică a limbajului uman

Una dintre puţinele idei cu caracter general-teoretic acceptate în mod tacit deopotrivă de „simţul comun", ca şi de teoreticienii limbajului priveşte înţelegerea unităţilor verbale ca semne, adică substitute materiale ale unor „conţinuturi" din afara lor. Se poate spune că, exprimată expres sau nu, expusă sistematic sau doar intuită, natura semiotică a limbajului uman a fost înţeleasă ca atare dintotdeauna.

8.1. Semiotica – ştiinţă a semnelor

Semiotica sau semiologia este socotită în genere o ştiinţă relativ recentă. Dacă acceptăm însă definiţia cea mai largă a acestei ştiinţe, aceea de doctrină a semnelor, constatăm că, cel puţin în spaţiul cultural european, reflecţia sistematică asupra semnelor în general şi a semnelor lingvistice în special are o tradiţie veche de aproximativ 2.000 de ani. Este de ajuns să amintim doar claritatea definiţiei semiologice pe care Aristotel a dat-o semnului verbal ca „simbol al unor stări sufleteşti", coerenţa internă a doctrinei stoice referitoare la natura duală a alcătuirii semnului verbal (*semainon/semainomenon*) sau de ampla sistematizare a teoriile înaintaşilor pe care a operat-o Sf. Augustin[1], ca şi amploarea şi subtilitatea distincţiilor teoretice pe care le găsim la gînditorii scolastici,

1. Perceput ca fiind „cel mai mare semiotician al Antichităţii şi deopotrivă ca adevăratul întemeietor al acestei direcţii de cercetare" (COSERIU, *Geschichte*..., I, p. 123), Sf. Augustin a făcut din problema semnelor (*de signis*, *doctrina signorum*) o preocupare centrală a demersurilor sale teoretice. Presărate aproape în toate scrierile sale, dar mai ales în cele din tinereţe (*De dialectica*, *De magistro*, *De musica*), dar şi în *Confesiuni*, ca şi în construcţii teoretice mai ample precum *De doctrina christiana* şi *De Trinitate*, formulările teoretice augustiniene se referă la chestiuni centrale ale unei semiotici generale virtuale, cum ar fi: definiţia semnului în general, tipologia semnelor, definirea semnului verbal, natura duală a structurii oricărui semn verbal (*vox* + *significatio*), definirea vorbirii ca proces semiotic în care sunt angrenaţi vorbitorul şi ascultătorul şi care reclamă implicarea raportării semnului verbal la ceva exterior lui etc.

în special la autorii de „gramatici speculative", pentru a accepta cu uşurinţă evidenţa faptului că învăţaţii moderni socotiţi „întemeietori" ai semioticii, americanul Ch. S. Peirce (1839-1914) sau Ferdiand de Saussure, se înscriu firesc într-o puternică tradiţie.

Cel care a creat termenul tehnic de *semiotică* (engl. *semiotics*), forjînd, prin analogie cu διαλεκτική sau ῥετορική, un potenţial substantiv grecesc *σεμειοτική (< σεμειον 'semn'), a fost, se ştie, John Locke (1632-1704). În cap. I al Cărţii a II-a din celebra sa lucrare *Essay concerning human understanding*, filosoful englez s-a referit pe larg la raportul dintre gîndire şi limbaj şi, pe linia nominalismului scolastic, afirma că ceea ce numim universalii lingvistice sau concepte nu au o realitate obiectivă, ci sunt creaţia intelectului uman, iar semnificaţia cuvintelor este absolut arbitrară, acestea nefiind altceva decît semne ale conceptelor. În consecinţă, Locke se gîndeşte la utilitatea unei ştiinţe a semnelor care ar trebui numită *semiotică.*

Revenind la epoca modernă, gînditorul american Ch.S. Peirce pare să fi fost cel dintîi care a încercat să facă din semiotică o ştiinţă autonomă, concepută ca un fel de meta-doctrină pentru tot restul ştiinţelor şi al practicilor umane specifice. Pentru Peirce, lumea umană este o lume a semnelor. Alături de acest accent pus pe semn în definirea umanului, originalitatea gîndirii lui Peirce se mai reflectă în definiţia pe care o dă semnului[2] şi în clasificarea tipurilor de semne. Un grad superior de acceptanţă a dobîndit, printre specialişti, tipologia semnelor propusă de Peirce, care distinge între semne iconice (*icon*), semne indiciale (*index*) şi semne cu caracter simbolic (*symbol*)[3]. Un *icon* ar fi acel semn care prezintă o configuraţie calitativă

2. Vezi PEIRCE, *Semnificaţie...*, p. 285: „Un *semn* sau *representamen* este un prim care întreţine cu un secund, numit *obiectul* său, o relaţie triadică atît de autentică, încît ea poate determina un terţ, numit *interpretantul* său, să întreţină cu obiectul său aceeaşi relaţie triadică pe care o întreţine el însuşi cu acelaşi obiect". *Cf.* şi *ibidem*, p. 269: „Un semn sau representamen este ceva care ţine locul a ceva pentru cineva, în anumite privinţe sau în virtutea anumitor însuşiri. El se adresează cuiva, creînd în mintea acestuia un semn echivalent, sau poate un semn mai dezvoltat. Semnul acesta pe care-l creează îl numesc *interpretantul* primului semn. Semnul ţine locul a ceva, anume al obiectului său. El ţine locul acestui obiect nu în toate privinţele, ci cu referire la un fel de idee, pe care am numit-o uneori *fundamentul* representamenului".

3. *Cf. ibidem*, p. 277: „Un *icon* este un semn care se referă la obiectul pe care îl denotă doar în virtutea însuşirilor proprii, pe care le posedă fie că un asemenea

identică cu cea a obiectului pe care îl reprezintă, ca de exemplu imaginea fotografică sau desenul exact al unui anumit obiect. În sfera limbajului uman, caracterul iconic poate fi atribuit onomatopeelor, prin care se imită de către vocea umană sunete sau zgomote din natură. *Indicele* este privit ca un semn aflat în relație de contiguitate sau consecutivitate cu obiectul desemnat, cum este, de exemplu, temperatura crescută un semn al gripei la oameni, sau poziția giruetei un semn al direcției vîntului. În limbajul uman natural, sunt semne indiciale toate elementele deictice: *eu, tu, acesta, acela, aici, acum* etc. În fine, *simbolul* este semnul cu cel mai înalt grad de abstractizare, deoarece implică o convenție interpretativă între cei care îl utilizează. Simboluri prin excelență sunt majoritatea semnelor lingvistice.

O altă perspectivă semiologică globală o regăsim la Ferdinand de Saussure, pentru care lingvistica este prin sine însăși o semiologie:

> Limba este un sistem de semne ce exprimă idei și, prin aceasta, ea este compatibilă cu scrisul, cu alfabetul surdomuților, cu riturile simbolice, cu formele de politețe, cu semnalele militare etc. Numai că ea este cel mai important dintre aceste sisteme. Se poate deci concepe *o știință care studiază viața semnelor în viața socială*; ea ar forma o parte a psihologiei sociale și, prin urmare, a psihologiei generale; o vom numi *semiologie* (din grec. *semeîon* 'semn'). Ea ne-ar învăța în ce constau semnele și ce legi le cîrmuiesc (SAUSSURE, *Curs*, p. 41).

Ca o consecință a acestei înțelegeri a semiologiei, Saussure consideră că sarcina principală a lingvistului ar fi aceea de „a defini ceea ce face din limbă un sistem special în ansamblul faptelor semiologice".

O a treia perspectivă globală și integratoare asupra locului limbajului în cadrul unei doctrine semiologice supra-ordonate a fost trasată, pe fundamente filosofice, de gînditorul german de orientare neokantiană E r n s t   C a s s i r e r (1874-1945), a cărui operă fundamentală, intitulată *Philosophie der symbolischen Formen*, a fost concepută de autor ca o trilogie: I – *Die Sprache* (1923), II – *Das mythische Denken* (1925) și III – *Phänomenologie der Erkenntnis* (1929). Pentru Cassirer, funcția fundamentală a limbajului nu este atît cea de comunicare, cît cea de organizare, de conceptualizare și de articulare a lumii, prin intermediul

---

obiect există sau nu în realitate. (...) Un *indice* este un semn care se referă la obiectul pe care-l denotă în virtutea faptului că este într-adevăr marcat de acest obiect. (...) *Un simbol* este un semn care se referă la obiectul pe care îl denotă în virtutea unei legi, de obicei o asociere de idei generale, care determină interpretarea simbolului ca referindu-se la acest obiect".

rațiunii umane. Omul este, în virtutea capacității sale de a utiliza limbaje diferite, un *animal symbolicum*, o viețuitoare simbolică. Limbajul verbal nu este decît unul dintre sistemele simbolice prin care omul interpretează și-și însușește realitatea, alături de mit, artă, religie și istorie. Pornind de la acest principiu, Cassirer a încercat să formuleze unele legi specifice ale sistemelor simbolice, căutînd să răspundă la întrebarea cum este posibil fenomenul de simbolizare. Răspunsul pe care acest savant îl formulează ar putea fi rezumat astfel: Prin puterea de reprezentare care este inerentă conștiinței umane, fiecare ființă omenească își formulează datele existenței într-una din formele simbolice cunoscute. În acest sens, limba nu repetă reprezentări prestabilite ale realității obiective, ci le instituie ca atare, prin chiar funcționarea ei.

O altă direcție de dezvoltare a semioticii moderne își are originea în domeniul logicii. Se consideră că începuturile abordării pe principii semiologice a logicii tradiționale se află în celebra lucrare *Über Sinn und Bedeutung* (1892) a matematicianului și logicianului german Gottlob Frege (1848-1925). Distincția fondatoare între desemnare (înțeleasă ca relație a semnului cu un obiect exterior lui, sau chiar ca însuși acest obiect) și sens (înțeles ca un conținut implicit al semnului)[4], a fost ulterior dezvoltată de logicieni iluștri, între care sunt de menționat Bertrand Russell (1872-1970), prin lucrările *Principia mathematica* (1910-1913) și *The History of Western Philosophy* (1946) și, mai ales, elevul direct al lui Frege, Rudolf Carnap (1891-1970), autorul lucrărilor *Logical Construction of the World* (1928) și *Die logische Syntax der Sprache* (1934). Acești logicieni au depus mari eforturi teoretice în scopul definirii unei structuri logice elementare a limbajului natural, pornind de la premisa că logica fomală clasică poate fi privită ca modelul ideal al unei semiologii generale care să satisfacă exigențele studiului științific și sistematic al limbajului uman.

Un alt efort notabil de delimitare și sistematizare a domeniului unei doctrine generale a semnului îi aparține americanului Charles William Morris (1901-1979), autorul cunoscutelor lucrări *Foundations of the Theory of Signs* (1938) și *Signs, Language and Behavior* (1946), în care a încercat să concilieze empirismul logic al Școlii Vieneze cu pragmatismul behaviorist american, propunînd

4. Pentru a clarifica distincția propusă, Frege exemplifică prin cuvintele germane *Morgenstern* și *Abendstern*: amîndouă au aceeași „desemnare" (*Bedeutung*), fiindcă se referă la planeta Venus, dar prezintă „sensuri" (*Sinn*) diferite: „steaua de dimineață" și, respectiv, „steaua de seară".

considerarea procesului de semnificare („semioză") ca rezultantă a interacţiunii a trei factori: „suportul semnului" (*sign vehicle*), „designatum" (ceea ce este desemnat) şi „interpretantul" (comportamentul specific al unui organism implicat în procesul semiotic). Potrivit acestor trei factori centrali ai semiozei, Morris distinge trei domenii distincte ale semioticii: s i n t a x a (care cercetează relaţiile formale dintre semnele ca atare), s e m a n t i c a (preocupată de relaţiile dintre semne şi designata) şi p r a g m a t i c a (al cărei obiect de studiu ar trebui să-l constituie relaţiile dintre semne şi interpretanţii lor)[5].

Mai recent, o prestigioasă încercare de a elabora principiile unei semiotici generale îi aparţine savantului italian U m b e r t o E c o, prin lucrarea *Tratatto di semiotica generale* (1975, tradusă în limba română în 1982, sub titlul *Tratat de semiotică generală*)[6]. Pentru Umberto Eco, semiotica generală va trebui să includă în definiţia ei o t e o r i e a c o d u r i l o r şi o t e o r i e a p r o d u c ţ i e i d e s e m n e. În ultimele decenii ale secolului XX, abordările teoretice ale domeniului semioticii au cunoscut o apreciabilă înflorire, mai ales după înfiinţarea, în 1969, a Asociaţiei Internaţionale de Studii Semiotice, care editează, începînd din acelaşi an, revista „Semiotica". Între numele care s-au evidenţiat în domeniu în această perioadă, citătm cîţiva cunoscuţi cercetători, ale căror lucrări au fost traduse în limba română: R. Barthes, C. Maltese, A. J. Greimas, E. Buyssens, L. Prieto, I. Lotman, J. Kristeva, Tz. Todorov, J. Mukařovský şi, dintre români, S. Marcus, P. Miclău şi Maria Carpov.

5. De remarcat că această reprezentare triadică a sarcinilor semioticii îşi are o primă determinare la Ch.S. Peirce, care operează şi interesante conexiuni cu tradiţia europeană mai veche: „Ca urmare a faptului că fiecare representamen se află în relaţie cu trei lucruri – fundamentul, obiectul şi interpretantul –, ştiinţa semioticii are trei ramuri. Prima este ceea ce Duns Scotus numeşte *grammatica speculativa*. O putem numi *gramatică pură*. Sarcina ei este aceea de a stabili ce trebuie să fie adevărat despre representamenul folosit de către orice inteligenţă ştiinţifică pentru ca el să poată întruchipa o *semnificaţie*. A doua este *logica* propriu-zisă. Este ştiinţa a ceea ce este în mod cvasinecesar adevărat despre representamenele unei inteligenţe ştiinţifice pentru ca aceste representamene să poată fi valabile cu privire la orice *obiect*, cu alte cuvinte, pentru ca ele să poată fi adevărate. Să spunem că logica propriu-zisă este ştiinţa formală a condiţiilor adevărului reprezentărilor. A treia, imitînd maniera lui Kant de a păstra asociaţiile vechi de cuvinte atunci cînd căuta denumiri pentru conceptele noi, o numesc *retorică pură*. Sarcina ei este de a descoperi legile prin care în orice inteligenţă ştiinţifică un semn dă naştere altuia şi mai ales un gînd produce alt gînd" (*op. cit.*, p. 270). Am identificat sursele antice ale acestui mod de a vedea lucrurile în MUNTEANU, *Natura semiotică*...
6. Versiunea ulterioară, în limba engleză, a acestei lucrări a fost publicată şi ea recent într-o versiune românească (ECO, *O teorie*...).

8.2. Semiotica lingvistică

Fie că îl considerăm ca pe un caz particular al mecanismului semiologic universal şi abstract, ca pe unul dintre multiplele limbaje existente sau posibile, fie că îl socotim drept modelul primar al oricărui tip de comunicare inter-umană, va trebui să acceptăm evidenţa că limbajul uman natural se prezintă ca fiind cel mai complex dintre sistemele semiotice cunoscute. Oricum, fie că ne apropiem de limbaj ca de o facultate tipică a speţei umane, aceea de a produce/înţelege semne verbale dotate cu sens, sau abordăm limbile istorice cunoscute ca realizări istorice ale acestei facultăţi universale, este evident că o abordare ştiinţifică a problemelor comunicării verbale nu poate fi concepută în afara naturii sale semiotice. Acest punct de vedere reprezintă un *datum* de la sine înţeles al ştiinţei moderne, acceptat prin consens de către lingvişti. Între diferitele abordări de tip semiologic ale limbajului se remarcă diferenţe sensibile nu doar în chestiuni de amănunt şi în opţiuni terminologice, ci şi, adesea, în chestiuni de principiu sau de accent teoretic în configurarea unui model descriptiv şi funcţional, pe baze semiologice, al limbajului natural. Efectuînd reducerile şi simplificările necesare discursului didactico-ştiinţific, putem considera că au fost formulate patru tipuri principale de ipoteze teoretice privitoare la natura semiotică a limbajului uman, şi anume:

8.2.1. *Ipoteza structurală saussuriană*

În perspectiva structuralistă clasică, post-saussuriană, o limbă ne apare ca un sistem de valori care se bazează pe opoziţii, în cadrul unor structuri specifice, între semnele lingvistice care alcătuiesc repertoriul respectivei limbi. Semnul lingvistic este definit ca un dat de natură psihică, structurat bilateral pe coordonatele unei relaţii dintre două laturi distincte şi inseparabile, semnificantul şi semnificatul. Semnul lingvistic include în mod inerent o formă de natură sonoră şi un conţinut de natură psihică. Conform concepţiei saussuriene, definirea esenţei semiotice a limbajului presupune postularea caracterului structural-funcţional al limbii ca sistem de semne. Pentru Saussure şi urmaşii săi, obiectivul principal al investigaţiei ştiinţifice îl constituie descrierea structurilor lingvistice şi a mecanismului intern al limbii.

8.2.2. *Ipoteza glosematică*

Una dintre cele mai coerente abordări sistematice ale fenomenului langajier a fost dezvoltată în cadrul Şcolii lingvistice de la Copenhaga, al cărei reprezentant proeminent a fost Louis Hjelmslev. Acest savant şi-a propus realizarea, în perspectivă semiotică, a unei teorii a limbii bazate exclusiv pe principii şi criterii structurale interne şi inerente sistemului lingvistic. Limba îi apare lui Hjelmslev ca un construct formal-logic dedus deopotrivă din sistemul de semne abstract, dar şi din procesul lingvistic de comunicare. Definit pe criterii structural-funcţionale, semnul lingvistic este rezultatul relaţiei între două „functive": forma conţinutului şi forma expresiei. Elementele de structură internă nu prezintă o corespondenţă clară între nivelul expresiei şi nivelul conţinutului şi sunt calificate de Hjelmslev drept elemente necunoscute, ca „figuri ale planului conţinutului" şi „figuri ale planului expresiei". În această perspectivă, elementele lingvistice au un caracter semiotic doar ca urmare a scopului lor comunicativ, dar nu şi conform esenţei lor. Ca elemente ale limbii, semnele se află în relaţie de desemnare cu obiectele şi cu fenomenele lumii obiective.

8.2.3. *Ipoteza logicistă*

Prezentîndu-se mai mult ca un ansamblu de principii decît ca o descriere faptică a structurlor limbii, această direcţie se fundamentează pe contribuţiile teoretice ale unor logicieni precum G. Frege, B. Russell sau R. Carnap. Pentru logicieni, limba este un sistem de mijloace de expresie care se află într-o corespondenţă univocă cu serii de concepte şi clase logice. Semnul lingvistic este redus de logicieni la forma sa, adică la elementul substanţial, proiectat pe un unic nivel al comunicării, cel enunţiativ-asertiv. Modelele clasice ale acestui fel de a concepe limbajul sunt teoriile logicii formale şi metalimbajele diferitelor discipline ştiinţifice. Un caz particular al modelului logic al limbajului este gramatica generativ-transformaţională a lui N. Chomsky.

8.2.4. *Ipoteza behavioristă*

Este vorba despre o direcţie de cercetare practicată, pe urmele lui Ch. S. Peirce, de specialişti americani, între care sunt de menţionat semioticianul Ch. Morris şi lingvistul L. Bloomfield. Limbajul este privit de adepţii behaviorismului ca o funcţie a comportamentului uman. Ca determinare ultimă a esenţei limbii este propusă

aşadar funcţia pragmatică a limbajului, limba fiind considerată exclusiv din perspectiva actelor de vorbire concrete. Semnul lingvistic este privit ca un *representamen*, adică un obiect fizic acţionînd ca un stimul şi reclamînd o reacţie de răspuns din partea interlocutorului. Cunoaşterea şi existenţa umană sunt reprezentate în termenii unui proces semiotic ai cărui constituenţi sunt semnul, interpretanţii şi interpretatorul. Cît priveşte semnificaţia unui semn lingvistic, aceasta este definită drept un „comportament îndreptat spre un scop" („goal seeking behavior") şi este redusă la relaţia între vorbitor şi ascultător.

8.2.5. *Ipoteza wittgensteiniană*

Gîndirea lui Ludwig Wittgenstein (1889-1951) a afectat profund reflecţia modernă asupra chestiunilor fundamentale privitoare la esenţa limbajului uman. În special conţinutul celebrului *Tractatus logico-philosophicus* (1921) a declanşat o dezbatere încă actuală printre filosofi şi teoreticienii limbajului. Expuse într-o formă extrem de condensată, aforistică şi adesea paradoxală, tezele wittgensteiniene incită în continuare la reflecţii şi încercări de interpretare. Punctul de plecare al demersului wittgensteinian pare să fi fost încercarea de a rezolva problemele şi aporiile filosofiei pornind de la analiza limbajului uman. În prelungirea logicii modale clasice, Wittgenstein postulează paralelismul dintre structura lumii şi structura limbajului[7]:

Limbaj	↔	Lume
|		|
Propoziţii	↔	fapte
|		|
Propoziţii elementare	↔	stări de lucruri
|		|
Nume	↔	obiecte

Pentru ilustrarea acestei teze iniţiale a filosofului, să cităm in extenso primele propoziţii din *Tractatus*, dezvoltate în cadrul tezelor 1 şi 2 (trad. rom. Mircea Dumitru şi Mircea Flonta):

1. Lumea este tot ceea ce se întîmplă.
Lumea este totalitatea faptelor, nu a lucrurilor.

7. *Cf.* GRAYLING, *Wittgenstein*, p. 59.

1.11. Lumea este determinată prin fapte şi prin aceea că acestea sînt *toate* faptele.
1.12. Căci totalitatea faptelor determină ce se întîmplă şi, de asemenea, tot ceea ce nu se întîmplă.
1.13. Faptele în spaţiul logic sînt lumea.
1.2. Lumea se descompune în fapte.

Tezele 3 („Imaginea logică a faptelor este gîndul") şi 4 („Gîndul este propoziţia cu sens") fundamentează ideea că existenţa ca atare, reflecţia ei logică şi formularea prin limbaj a acesteia alcătuiesc un întreg indisociabil. În cuprinsul tezelor 5 şi 6 se vorbeşte despre „funcţia de adevăr a propoziţiilor elementare", arătîndu-se că adevărul fiecărei propoziţii este independent de al celorlalte întrucît, fiind alcătuite din nume care desemnează obiecte, propoziţiile nu conţin nici o „constantă logică". Se deduce astfel axioma socotită de mulţi interpreţi drept cheia gîndirii wittgensteiniene: „*Limitele limbajului meu* semnifică limitele lumii mele" (5.6). Tot ceea ce poate fi rostit ar trebui, de aceea, să realizeze acele structuri logice care sunt comune limbajului şi realităţii. Or, prin caracterul lor de ecuaţii, enunţurile matematicii sunt singurele care indică echivalenţa reală a unor propoziţii. În rest, afirmă Wittgenstein, despre lume ca întreg, despre sensurile existenţei, ale vieţii şi ale morţii, despre valori şi despre Dumnezeu însuşi nu putem rosti nimic cu ajutorul limbajului. Aşa încît, ultimul enunţ din *Tractatus* (teza nr. 7) reprezintă consecinţa firească a demonstraţiilor anterioare: „Despre ceea ce nu se poate vorbi trebuie să se tacă".

8.2.6. *Ipoteza funcţionalistă*

În încercarea de a remedia unele deficienţe ale structuralismului descriptiv practicat de mulţi dintre lingviştii care se revendicau de la moştenirea saussuriană, în a doua jumătate a secolului XX, o seamă de învăţaţi, între care R. Jakobson, A. Martinet şi E. Coseriu, au deplasat accentul teoretic pe conceptul de funcţie lingvistică. Recuperînd elementele viabile ale lingvisticii tradiţionale, pre-saussuriene, ca şi unele sugestii din domenii conexe cercetării lingvistice propriu-zise (K. Bühler, „idealismul lingvistic" german şi cel italian), funcţionaliştii arată că descrierea structurilor limbii trebuie făcută într-o perspectivă deopotrivă dinamică şi explicativă, în sensul evidenţierii funcţiilor unităţilor şi structurilor în cadrul mecanismului de funcţionare a sistemului. A. Martinet în domeniul structurilor fonematice şi E. Coseriu în cel al structurilor semantice au făcut un important pas înainte în direcţia înţelegerii adecvate a dinamicii istorice a schimbărilor lingvistice, deplasând accentul de la explicaţia

tradiţională de tip cauzalist către una de tip finalist: tot ceea ce se petrece în limbă se petrece în vederea unui scop determinat de necesităţile comunicării verbale[8]. Cu nuanţe şi argumente diferite, atît Martinet, cît şi Coseriu amendează opoziţia stabilită de Saussure între ceea ce este static şi ceea ce este dinamic în limbă, între „sistem" şi „evoluţie", arătînd că schimbările lingvistice au în mod necesar un caracter sistematic, în măsura în care, determinate de un scop implicit comunicării verbale, nu afectează nici un moment funcţionalitatea sistemului, chiar dacă, în timp, pot conduce la modificări structurale importante. Caracter aparent antinomic, subliniază Coseriu, au doar abordarea descriptivă, respectiv diacronică a faptelor de limbă, aşadar poziţiile metodologice ale cercetătorilor şi nu faptele de limbă ca atare. În consecinţă, întrucît principiul adecvării cercetării la specificitatea obiectului de studiu impune adoptarea celor mai potrivite poziţii, metode şi instrumente de lucru, descrierea sincronică a faptelor de limbă şi urmărirea în timp a evoluţiei trebuiesc practicate în mod complementar.

8. Pentru detalii suplimentare privind ideile profesate de R. Jakobson, A. Martinet şi de alţi reprezentanţi ai funcţionalismului, v. FRÂNCU, *Curente...*, p. 51 şi urm.

Capitolul IX

Dimensiunile fundamentale ale procesului de comunicare lingvistică

Limbajul este cel mai complex dintre sistemele semiotice cunoscute. Importanţa sa pentru definirea şi înţelegerea umanului este decisivă. Facultatea sa de a produce şi înţelege semne specifice dotate cu semnificaţie îi conferă omului un statut privilegiat în lumea cunoscută, ca principală fiinţă reflexivă şi proiectivă. Producînd şi interpretînd semne, omul organizează şi îşi asumă continuu realitatea, impunîndu-i propriile principii şi acţionînd asupra ei în virtutea unor scopuri care îi sunt proprii. Procesul devenirii fiinţei umane reprezintă în esenţă acţiunea sa asupra lumii şi asupra propriei esenţe, prin intermediul limbajului. Putem spune că omul fiinţează în măsura în care comunică şi „se comunică". Procesul de comunicare lingvistică este posibil doar în cadru comunitar sau, cu alte cuvinte, limbajul natural nu poate funcţiona decît în cadru social. Vom spune deci că limbajul uman, ca proces de comunicare, implică trei dimensiuni fundamentale şi definitorii: o dimensiune ontologică, o dimensiune gnoseologică şi o dimensiune socială.

9.1. Dimensiunea ontologică

Dimensiunea ontologică a limbajului este definită de raportul dintre om ca specie şi ca individ cu realitatea, raport mediat prin limbaj. În această perspectivă, limbajul ne apare ca un spaţiu virtual de reflectare a realităţii în şi prin conştiinţa umană. Mediind între om şi cosmos, limbajul joacă un rol denominativ, căci fiecare semn din repertoriul unei limbi este corespondentul convenţional al unui segment din realitate. Activitatea de „denumire" a obiectelor lumii – pe care filosofii greci o numeau prin termenii *nomothesia* 'instituirea de legi' sau *onomatourgia* 'făurirea de nume' – presupune o operaţie de segmentare a continuumului inform al realităţii care se prezintă conştiinţei, urmat de clasificarea şi ordonarea

datelor obţinute prin semnele lingvistice în ansambluri structurale pe care le numim limbi. Procesul „onomaturgic" constă aşadar în echivalarea, mediată prin gîndire, a unui fragment al realităţii printr-un semn lingvistic. Faptul că realitatea ne apare structurată ierarhic, pe niveluri de importanţă în ordinea umanului, determină şi explică şi structurarea ierarhică a repertoriului de semne lingvistice ale unei limbi. Această caracteristică a raportului dintre realitate şi limbaj a fost observată cu acuitate încă din zorii gîndirii europene, atunci cînd, remarcînd mai întîi caracterul articulat al vorbirii umane, filosofii greci distingeau între *ὄνομα* şi *ῥῆμα* (*nomen* şi *verbum*), adică între ceea ce am putea denumi semne denominative şi semne predicative.

Aristotel a formulat cu limpezime ideea că limba nu este un simplu repertoriu de nume, ci un act de predicaţie, adică de aplicare a gîndirii discursive asupra fiinţei. Distingînd între cuvinte categorematice şi cuvinte sincategorematice, Stagiritul stabilea o distincţie importantă din punct de vedere teoretic şi metodologic între ceea ce am putea denumi astăzi semne cu caracter substanţial (nume, verb) şi semne pur operaţionale (prepoziţie, conjuncţie). Există deci semne care reflectă substanţe, calităţi sau acţiuni (*om*, *alb*, *a merge*), dar şi semne care exprimă sau stabilesc relaţii (*cu*, *din*, *şi*, *dacă*).

Încă una din multiplele implicaţii ale dimensiunii ontologice a limbajului omenesc a fost recunoscută şi formulată de Sf. Augustin atunci cînd, în dialogul de tinereţe *De Magistro*, vorbeşte despre un „învăţător lăuntric" (*magister interior*) ca despre o instanţă inerentă fiinţei umane, cea care dă conţinutul şi semnificaţiile ultime ale întrebuinţării cuvintelor. Transpunînd în termeni actuali această afirmaţie a Sf. Augustin, am putea spune că există semne lingvistice reale şi semne lingvistice virtuale, şi că memoria umană înmagazinează o mare cantitate de informaţii într-o formă virtuală, actualizîndu-le succesiv potrivit cerinţelor comunicării.

În această sferă problematică a raporturilor dintre limbaj şi realitate putem include şi vechea problemă a relaţiilor de congruenţă între semnele lingvistice şi obiectele desemnate: Există un raport necesar între forma sonoră a cuvintelor şi caracteristicile senzoriale ale obiectelor desemnate, sau acest raport este întîmplător? Altfel spus, este semnul lingvistic motivat sau arbitrar? Urmîndu-l pe Saussure, lingviştii moderni au adoptat premisa că semnul lingvistic este arbitrar.

9.2. Dimensiunea gnoseologică

Dimensiunea gnoseologică a limbajului uman circumscrie problema raportului dintre limbă şi gîndire în realizarea procesului de cunoaştere. Din punct de vedere ontologic, limba şi gîndirea au aceeaşi esenţă, reprezentînd faţete ale unui unic proces, căci gîndirea nu este altceva decît producere şi interpretare de semne, la fel cum limbajul constituie mediul de manifestare a conceptelor şi a celorlalte operaţii ale raţiunii umane în procesul cunoaşterii. Caracterul inerent al raportului dintre gîndire şi limbă a fost şi el avut în vedere de Wilhelm von Humboldt atunci cînd definea limbajul ca o activitate creatoare continuă a spiritului uman şi nu ca un produs al acestei activităţi[1]. Procesul de conceptualizare este expresia medierii prin limbaj a planului ontologic. Fără să existe o identitate absolută între categoriile logice de concept, judecată sau raţionament şi categoriile lingvistice de semnificaţie, propoziţie sau frază, un paralelism este totuşi evident. Operaţiile logice ale gîndirii nu pot fi realizate în afara formulării lor într-o limbă.

9.3. Dimensiunea socială

Dimensiunea socială a limbajului uman defineşte încă una din componentele esenţiale ale comunicării lingvistice. Prin definiţie (*communicatio* < *communis* 'comun'), comunicarea interumană reclamă cel puţin doi

1. W. von Humboldt, *Über die Verschiedenheit...*, p. 41 a ediţiei originale: „Die Sprache, in ihrem wirklichen Wesen aufgefaßt, ist etwas beständig und in jedem Augenblicke Vorübergehendes. Selbst ihre Erhaltung durch die Schrift ist immer nur eine unvollständige, mumienartige Aufbewahrung, die es doch erst wieder bedarf, daß man dabei den lebendigen Vortrag zu versinnlichen sucht. Sie selbst ist kein Werk (*Ergon*), sondern eine Tätigkeit (*Energeia*). Ihre wahre Definition kann daher nur eine genetische sein. Sie ist nämlich die sich ewig wiederholende Arbeit des Geistes, den articulierten Laut zum Ausdruck des Gedanken fähig zu machen". – „Limba, concepută în esenţa sa reală, este ceva fără întrerupere şi în orice clipă schimbător. Chiar şi conservarea ei cu ajutorul scrierii este întotdeauna doar o conservare incompletă şi mumificată, care reclamă întotdeauna, la rîndul său, ca să facem din nou sensibilă expresia vie. Limba însăşi nu este un produs (*Ergon*), ci o activitate (*Energeia*). De aceea, adevărata sa definiţie nu poate fi decît genetică. Limba este aşadar efortul mereu reiterat al spiritului de a face sunetul articulat capabil să exprime gîndirea."

indivizi, adică un cadru social. Semioza, adică producerea de semne, este ea însăşi reclamată de co-prezenţa c e l u i l a l t, căci nimeni nu produce semne pentru el însuşi! Faptul că limbajul a apărut şi funcţionează în societate ca expresie a nevoii de comunicare între oameni are consecinţe decisive asupra limbilor ca atare. O limbă constituită istoric dobîndeşte, în condiţiile specifice ale unei comunităţi umane date, un caracter naţional. Modul în care fiecare limbă structurează realitatea se reflectă în mentalitatea şi în felul de a privi lumea care sunt specifice unei comunităţi naţionale. Dacă limbajul ca facultate umană definitorie are un caracter universal, concretizarea sa în limbi atestate istoric se petrece doar într-un context social delimitat de condiţii istorice. Schimbările lingvistice sunt şi ele determinate de condiţii sociale, ţinînd de nevoia permanentă de adaptare a capacităţilor expresive la nevoi de comunicare mereu noi. Factorul social acţionează nu doar în timp, provocînd în interiorul unei limbi schimbări lingvistice care, prin acumulare, pot conduce la apariţia unei alte limbi, ci şi în mod sincronic, conducînd la diferenţieri şi ipostazieri funcţionale diferite în interiorul unuia şi aceluiaşi stadiu istoric al unei limbi. Pentru a întrebuinţa terminologia propusă de E. Coseriu, la impactul factorului social cu o limbă distingem astfel d i f e r e n ţ i e r i d i a t o p i c e (între modul de întrebuinţare a limbii comune în spaţii geografice diferite: dialecte, graiuri sau subdialecte), d i f e r e n ţ i e r i d i a s t r a t i c e (între modul diferit de întrebuinţare a limbii comune de către membrii unor pături sociale diferite: limbă literară, limbă colocvială etc.) şi d i f e r e n ţ i e r i d i a f a z i c e (între modalităţile diferite de structurare a enunţurilor: limbajul poetic, vorbirea aulic-academică etc.). În termeni saussurieni, constatăm, de asemenea, o diferenţă conceptuală între nivelul de maximă socialitate al limbii (nivelul *langue*) şi nivelul întrebuinţării individuale a respectivei limbi (nivelul *parole*).

Capitolul X

Semnul lingvistic. Definiție și scurt istoric

După cum menționam mai sus (§ 8), conceptul de semn a fost în mod constant întrebuințat în descrierea și înțelegerea fenomenelor legate de limbajul uman încă de către gînditorii presocratici. În consecință, și știința semnelor este o știință destul de veche. Cea mai răspîndită și, în ordine istorică, prima percepere a conceptului de semn este cea „substituționalistă", cuprinsă în expresia *aliquid pro aliquo*: semnul este ceva care „stă" în loc de altceva, adică un obiect material care substituie în mod simbolic altceva. La majoritatea gînditorilor din Antichitatea greco-romană care s-au exprimat cu privire la problemele limbajului întîlnim, sub o formă sau alta, formularea acestei concepții. Pentru Aristotel, de exemplu, cuvintele sunt simboluri ale reprezentărilor mentale[1]. Încă și mai clar au formulat această idee gînditorii stoici, a căror concepție a fost rezumată în mod creator de Sf. Augustin (v. *supra*, § 5.4.2). Acest nucleu conceptual „semiologic" al tradiției occidentale se va menține și se va situa chiar în centrul modelului limbajului, așa cum se conturează el în scrierile unor gînditori scolastici precum Petrus Abaelardus (1079-1142), Petrus Hispanus (1219-1277), Thomas din Erfurt (cca 1300), Thomas de Aquino (1225-1274), William Occam (1285-1349), pentru a nu-i menționa decît pe cei mai cunoscuți. Dintre definițiile de acest tip ale limbajului, care abundă în scrierile scolasticilor, o cităm pe următoarea:

1. Iată, in extenso, acest important pasaj din opusculul *Despre interpretare* (*Περὶ τῆς ἑρμηνείας – De Interpretatione*, 16a): *Ἔστι μὲν οὖν τὰ ἐν τῇ φωνῇ τῶν ἐν τῇ ψυχῇ παθημάτων σύμβολα· καὶ τὰ γραφόμενα τῶν ἐν τῇ φωνῇ [...] ὧν μέντοι ταῦτα σημεῖα πρώρως, τὰ αὐτὰ πᾶσι παθήματα τῆς ψυχῆς· καὶ ὧν ταῦτα ὁμοιώματα, πράγματα ἤδη τὰ αὐτά.* – „Există așadar sunete articulate prin voce care sunt simboluri ale reprezentărilor trezite în suflet, iar cele scrise sunt semne ale celor rostite; și după cum nu toți (oamenii) posedă aceeași scriere, tot așa și sunetele nu sunt aceleași la toți oamenii. Reprezentările sufletești sunt însă aceleași la toți oamenii, la fel cum sunt și lucrurile pentru care reprezentările sufletești sunt niște cópii asemănătoare."

Dicitur signum aliquid significare quando supponit vel natum est supponere pro illo[2].

După epoca Renaşterii, filosofi proeminenţi precum R. Descartes, J. Locke, G.W. Leibniz, I. Kant, G.W.F. Hegel au inclus conceptul de „semn" în inventarul noţional cu care şi-au elaborat sistemul filosofic în domenii diverse, de la logică şi epistemologie la teoria cunoaşterii şi metafizică. Autonomizarea studiului semnelor ca atare se petrece către sfîrşitul secolului al XIX-lea, prin cercetările lui Charles Sanders Peirce (1839-1914) şi ale lui Ferdinand de Saussure, savanţi care vor privi semnele lingvistice ca valori în sine, definindu-le caracteristicile, tipologia şi funcţiile, contribuind astfel la naşterea semiologiei moderne.

O definiţie flexibilă şi cuprinzătoare a semnului lingvistic ar fi următoarea: Prin semn lingvistic înţelegem instrumentul central al actului comunicării verbale şi deopotrivă un fenomen de natură socială, deţinînd valoarea de element al unui cod specific, structurat în cadrul unui sistem şi prezentîndu-se ca o unitate funcţională între o formă de natură sonoră şi un conţinut de natură conceptuală. Funcţia primară a semnului lingvistic este cea comunicativă, dar această funcţie se defineşte în mod relaţional, aşa încît orice semn este instituit ca o relaţie între cei care îl utilizează şi fragmente definibile ale realităţii extra-lingvistice şi extra-semiotice. Semnul lingvistic ne apare ca un fenomen extrem de complex, care implică dimensiunile fundamentale ale umanului, de la structurile neurofiziologice şi pînă la nivelul superior al faptelor de conştiinţă. În calitatea sa de structură binară elementară (formă/conţinut, „semnificant"/ „semnificat"), orice semn lingvistic se încadrează într-un ansamblu structurat pe care îl numim sistem lingvistic. În cadrul unui sistem lingvistic particular, fiecare semn este cuprins într-un lanţ de ierarhii organizate după principii intrinsece. Unităţile lingvistice (foneme, morfeme, semanteme, lexeme, sintagme, enunţuri etc.) prezintă grade diferite de complexitate, dar au în comun faptul că nu pot fi înţelese decît în perspectivă funcţională şi relaţională, adică prin

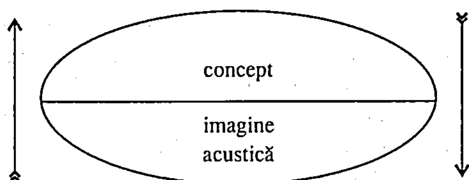
2. „Spunem că semnul semnifică ceva cînd el înlocuieşte sau este produs spre a înlocui ceva" (Occam, *Summa logica*, I, 33). În Wilhelm von Ockham, *Texte zur Theorie der Erkenntnis und der Wissenschaft* (lateinisch/deutsch), Herausgegeben (...) von Ruedi Imbach, Reclam, Stuttgart, 1984, p. 76.

funcţiile pe care le realizează fiecare în cadrul comunicării verbale (în calitate de semnale) şi prin relaţiile pe care le contractează în cadrul unei structuri comunicative (în calitate de simboluri). Chiar şi cele mai simple enunţuri, precum *Da!* sau *Eu citesc*, prezintă, la o analiză atentă, o remarcabilă complexitate structurală şi relaţională.

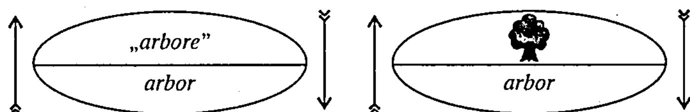
În cele ce urmează vom încerca să surprindem cîte ceva din complexitatea semnelor lingvistice, prezentînd principalele lor caracteristici, aşa cum ne sunt ele date în tradiţia teoriei lingvistice a ultimului secol: caracterul binar al structurii interne a semnului lingvistic, caracterul informaţional, caracterul liniar al semnificantului, arbitrarietatea semnului lingvistic şi caracterul său relaţional.

10.1. Caracterul binar al structurii interne a semnului lingvistic. Semnificant şi semnificat

Dacă vom considera că fiecare cuvînt este un semn lingvistic, în vorbirea obişnuită, inclusiv în activitatea şcolară, spunem că respectivul cuvînt semnifică sau desemnează ceva – de exemplu, cuvîntul *masă*, în limba română desemnează un obiect de mobilier larg răspîndit, confecţionat de regulă din lemn, servind unor diverse activităţi umane etc. În mod empiric şi intuitiv, observăm că orice cuvînt al limbii pe care o vorbim prezintă o f o r m ă (pe care o identificăm cu numele lucrului, adică cu ansamblul de sunete pe care îl emitem cînd rostim cuvîntul respectiv sau pe care îl percepem cînd acesta este rostit de altcineva) şi un c o n ţ i n u t (pe care îl identificăm de regulă cu obiectul la care se referă cuvîntul respectiv sau cu imaginea pe care o evocă în mintea noastră respectivul complex sonor). În realitate, după cum vom vedea, lucrurile sunt mai complicate, căci simpla constatare că un element verbal are o formă şi un conţinut nu ne spune prea mult despre modul cum funcţionează acesta. Pornind de la această constatare de bun-simţ, Ferdinand de Saussure, *Curs:..*, p. 86, începe prin a arăta că semnul lingvistic „nu uneşte un lucru şi un nume, ci un concept şi o imagine acustică". După cum se poate constata, savantul genevez concepe semnul lingvistic ca pe o entitate psihică alcătuită din două laturi „intim legate" şi reclamîndu-se reciproc în mod necesar. La pagina următoare al *Cursului*, Saussure propune următoarea reprezentare grafică a structurii binare a semnului lingvistic:

Ca să îşi exemplifice ideea, Saussure propune cuvîntul latinesc *arbor* 'arbore', refăcînd schema de mai sus după cum urmează:

Cuvîntul latinesc *arbor* desemnează conceptul de „arbore", complexul sonor *a r b o r* fiind legat indisolubil de conceptul în cauză prin intermediul unei imagini acustice produse în conştiinţa tuturor vorbitorilor de limbă latină. Ambiguitatea acestei reprezentări a fost sesizată de către Saussure însuşi, care va propune în cele din urmă următoarea disociere:

> Propunem să păstrăm cuvîntul *semn* pentru a desemna totalul, şi să înlocuim *conceptul* şi *imaginea acustică* prin *semnificat* şi, respectiv, *semnificant*; aceşti ultimi termeni au avantajul de a marca opoziţia care îi separă fie între ei, fie de totalul din care fac parte. Cît priveşte termenul de *semn*, ne mulţumim cu el pentru că nu ştim cu ce să-l înlocuim, limba uzuală nesugerînd altul (p. 86).

Avem aici o definiţie devenită clasică a naturii binare a semnului lingvistic, pe care o putem reformula astfel: Semnul lingvistic este un ansamblu de natură psihică determinat prin relaţia strictă şi necesară dintre un s e m n i f i c a n t şi un s e m n i f i c a t. Echivalat de Saussure cu imaginea acustică, semnificantul este acea componentă a semnului verbal care poate deveni sensibilă prin emisia fonică, pe cînd semnificatul reprezintă latura pur mentală a semnului. Caracterul inerent al relaţiei dintre semnificant şi semnificat se exprimă prin faptul că, în ansamblul său, semnul semnifică ceva, adică are o valoare instituită în

cadrul unui grup de utilizatori, adică de vorbitori ai unei limbi date. Semnificaţia unui semn lingvistic este definită aşadar tocmai prin relaţia intrinsecă dintre un semnificant şi semnificatul corespunzător. Ca valoare recunoscută, semnificaţia nu poate exista în afara relaţiei dintre semnificant şi semnificat, după cum cele două dimensiuni sau laturi ale semnului verbal nu pot exista separat. Separat de semnificatul său, un semnificant ar fi o emisie sonoră oarecare, pe cînd semnificatul, lipsit de suportul unui semnificant, ar fi o pură potenţă, ceva exprimabil sau raţionabil. Semnificaţia fiecărui semn lingvistic sau, cu alte cuvinte, valoarea sa este, pe de altă parte, validă doar prin relaţie cu ansamblul tuturor celorlalte semne, căci atît semnificantul, cît şi semnificatul unui semn oarecare deţin o valoare doar în calitate de entităţi în cadrul unui sistem guvernat de relaţii specifice (vezi *infra*, § 10).

Conceperea în termeni binari a semnului lingvistic poate fi acceptată doar dacă o restrîngem la structura sa internă deoarece, după cum vom vedea într-un paragraf următor, realizarea funcţiei semnificative a semnului verbal este posibilă doar în prezenţa unui al treilea factor, de natură extralingvistică, şi anume o b i e c t u l d e s e m n a t sau r e f e r i n ţ a. Menţinîndu-ne în acest cadru structural-descriptiv, este nevoie să menţionăm că disocierea saussuriană între semnificant şi semnificat are o „preistorie" prestigioasă, termenii ca atare fiind forjaţi încă din Antichitate, de către gînditorii stoici. Pentru reprezentanţii acestui curent, semnul (gr. *σημεῖον*) are două laturi distincte, numite de ei prin gr. *σημαῖνον* şi *σημαινόμενον*, termeni care sunt, din punct de vedere gramatical, formele de participiu prezent şi perfect ale verbului *σημαίνω* 'a semnifica' – prin urmare, exact ca în cazul termenilor propuşi de Saussure! La Sf. Augustin, învăţat care ne-a transmis cele mai bogate şi detaliate date despre concepţia semiologică a stoicilor, semnul verbal (*verbum* sau *dictio*) este prezentat ca o îmbinare între un semnificant (denumit de regulă *sonum* sau *vox*) şi un semnificat (denumit *dicibile* sau chiar *semnificatum*), cuvintele fiind definite ca *voces significantes* 'sunete dotate cu sens'[3]. Mai mult chiar, în tradiţia scolastică, în special la autorii de „gramatici speculative", întîlnim chiar cuplul terminologic *signifians/ significatum*.

3. Pentru detalii, v. WALD, *Pagini...*, p. 84 şi urm., şi MUNTEANU, *Natura semiotică...*, p. 105 şi urm.

10.1.1. *Formă şi conţinut în limbă*

Distincţia referitoare la caracterul binar al structurii interne a semnului lingvistic a fost larg acceptată de teoria lingvistică a secolului XX. Dintre poziţiile teoretice care se revendică de la ipoteza savantului genevez, merită atenţie t e o r i a g l o s e m a t i c ă a lui L. Hjelmslev. Din miezul originar al concepţiei saussuriene, învăţatul danez reţine ideea fundamentală că limba trebuie privită deopotrivă ca e x p r e s i e şi c o n ţ i n u t , prin aceste două concepte înţelegîndu-se, pe de o parte, sunetele selectate pentru a transmite o anumită semnificaţie, iar pe de altă parte, modul de prezentare a acestei semnificaţii. Afirmînd, împotriva larg răspînditului concept al caracterului universal al conţinuturilor lingvistice, ideea novatoare că ceea ce defineşte în mod esenţial o limbă dată în opoziţie cu altă limbă nu sunt semnificaţiile în sine (care pot fi, la rigoare, transferate prin actul traducerii), ci modalitatea prin care aceste semnificaţii se exprimă prin semne lingvistice particulare, Hjelmslev arată că limba este înainte de toate f o r m ă , şi nu s u b s t a n ţ ă . În sînul realităţii extralingvistice obiective, aceeaşi pentru toţi oamenii, fiecare limbă operează o segmentare semantică originală, determinată în mod implicit de sistemul de semne specific respectivei limbi. În consecinţă, limba nu trebuie considerată un nomenclator de semne (adică o listă de semne corespunzătoare în mod univoc unor obiecte, cum părea să dea de înţeles Ferdinand de Saussure!), ci un sistem dinamic în cadrul căruia semnele sunt organizate pe baza unor relaţii specifice, definite de un p r i n c i p i u a l o p o z i t i v i t ă ţ i i . Cu alte cuvinte, ceea ce conferă o valoare fonematică sau semantică unui semn oarecare sunt calităţile sale intrinsece, în funcţie de care acest semn se opune altor semne din sistemul care îl conţine. Configuraţia relaţională a acestor semne relevă tocmai forma limbii respective.

Pentru a putea transmite informaţi despre realitate, semnele lingvistice trebuie să existe în mod independent de această realitate şi să aibă un caracter material, perceptibil prin simţuri şi specific limbii date. Abordînd semnul lingvistic într-o perspectivă voit autonomizantă, Hjelmslev include în definiţia sa noţiunile de f o r m ă a c o n ţ i n u t u l u i şi f o r m ă a e x p r e s i e i :

> Investigaţia noastră ne arată că cele două entităţi care contractează o funcţie-semn – adică expresia şi conţinutul – sunt, faţă de această funcţie, în situaţii perfect asemănătoare. Numai şi numai în virtutea funcţiei-semn se

poate vorbi de existenţa celor două funcţionale ale ei, care sunt – o spunem acum cu toată certitudinea – *forma conţinutului* şi *forma expresiei*; şi doar în virtutea formei conţinutului şi a formei expresiei putem concepe respectiv o *substanţă a conţinutului* şi o *substanţă a expresiei*, care apar atunci cînd forma e proiectată pe elementul general *semnificaţie*, întocmai ca umbra unei plase deschise pe care am proiecta-o pe o suprafaţă netedă, neîmpărţită în nimic (*Prolegomene*, p. 112).

Elaborată în modul acesta extrem de formalizat, definiţia binară a semnului lingvistic permite o înţelegere mai exactă a raportului între ceea ce este pur lingvistic şi ceea ce este extralingvistic în funcţionarea semnelor verbale. Dacă luăm în considerare e.g. semnul *băiat*, vom spune, făcînd abstracţie deopotrivă de acustica semnului, ca şi de corespondentul său în realitatea obiectivă, fiinţa desemnată, că semnul */băiat/* este o unitate izomorfă, dar arbitrară între forma expresiei, adică relaţia dintre fonemele */b/*, */ă/*, */i/*, */a/*, */t/*, şi forma conţinutului, adică relaţia între elementele semantice minimale /'uman'/, /'masculin'/, /'tînăr'/ din spectrul semantic al cuvîntului respectiv în limba română. Izomorfismul dintre cele două planuri este dat nu de vreun fel de identitate formală, ci de existenţa aceluiaşi tip de relaţie în planurile fonematic şi, respectiv, semantic.

10.2. Caracterul informaţional al semnului lingvistic

Definind semnul ca o unitate indisolubilă între un semnificant şi un semnificat, ne referim la structura internă a semnului lingvistic. Relaţia dintre componentele interne ale semnului lingvistic determină ceea ce am numit, în accepţie saussuriană, s e m n i f i c a ţ i a semnului respectiv. Datorită capacităţii sale de a semnifica, semnul lingvistic efectuează, atunci cînd este întrebuinţat, operaţii de mediere între conştiinţa umană şi entităţile realităţii extralingvistice. Funcţionarea semnului lingvistic are ca efect „informatizarea" realităţii, adică transpunerea sa în „cuante" semantic-conceptuale, materializate simultan într-o formă sonoră. Dar relaţia de semnificare, stabilită în interiorul semnului, între semnificant şi semnificat, nu este posibilă decît prin raportare la ceva exterior semnului lingvistic, la acea secvenţă din realitate faţă de care semnul în ansamblul său are valoarea unui substituent simbolic. Această secvenţă extralingvistică,

desemnată de semnul lingvistic, este denumită de diverşi cercetători obiect desemnat, referent sau referinţă. Relaţia dintre semn în ansamblul său şi referent este o relaţie de desemnare sau de denotare şi defineşte funcţia referenţială sau denominativă a semnelor lingvistice. Aşadar cînd rostim cuvîntul *arbore*, de exemplu, complexul sonor /a/ /r/ /b/ /o/ /r/ /e/, legat de sensul noţional 'arbore' în cadrul unui semn, se evocă arborele real, adică obiectul perceptibil ca atare. Spunem deci că semnul *arbore* desemnează obiectul real arbore, care poate fi prezent sau absent în contextul situaţional al comunicării.

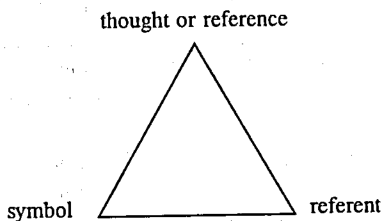
Înţelegerea exactă a diferenţelor conceptuale între ceea ce înseamnă semnificaţie şi ceea ce înseamnă desemnare pune în discuţie raporturile mai largi dintre gîndire, limbaj şi realitate. Să facem o scurtă prezentare istorică a acestei problematici. Pe urmele lui Aristotel, Sf. Augustin şi Boethius, dialecticienii medievali cunoşteau distincţia între *significatio*, concept pe care îl defineau drept un raport între cuvînt (*verbum*) şi reprezentarea lui intelectuală (*res*), pe de o parte, şi *suppositio*, prin care înţelegeau raportul care uneşte cuvîntul cu un obiect din exteriorul limbii (*aliquid*)[4].

În termeni moderni, problema a fost reluată de Gottlob Frege (1848-1925), în studiul *Über Sinn und Bedeutung*, publicat în anul 1892, în „Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik", nr. 100, p. 25-50. Ocupîndu-se cu raportul dintre semnele lingvistice şi realitate, logicianul german a transpus într-o ecuaţie mai clară raporturi cunoscute în dialectica scolastică. Preocupat de rezolvarea problemei adevărului enunţurilor logice, G. Frege distinge între sensul (*Sinn*) şi semnificaţia (*Bedeutung*) unei expresii lingvistice. Prin *sens*, în accepţie fregeană se înţelege conţinutul semantic al unităţii verbale, aşa cum este el dat într-o limbă oarecare, iar prin *semnificţie* se înţelege obiectul desemnat de semnul verbal respectiv. De exemplu, afirmă Frege, în limba germană, semnele verbale *Abendstern* 'luceafărul de seară' şi *Morgenstern* 'luceafărul de dimineaţă' au aceeaşi semnificaţie, deoarece desemnează fiecare planeta Venus, dar diferă în privinţa sensului, adică a conţinutului semantic. Un alt exemplu frecvent invocat (între alţii de E. Husserl) pentru a ilustra conţinutul distincţiei propuse de Frege prezintă expresiile *învingătorul de la Jena* vs. *învinsul de la Waterloo* ca avînd aceeaşi

4. Pentru o prezentare detaliată a evoluţiei „modelului triadic" al semnului verbal, începînd cu Aristotel, stoici şi Sf. Augustin, pînă la formulele mai recente, v. nota 26 la AUGUSTIN, *De dialectica*..., p. 149-152.

semnificație (recte: desemnare = Napoleon), care se exprimă însă prin sensuri diferite[5]. Pornind de la această distincție, G. Frege formulează principiul potrivit căruia valoarea de adevăr a unui enunț logic este echivalentă cu semnificația sa.

Foarte popular deopotrivă printre lingviști, dar și printre logicieni și semioticieni a fost modelul triadic al semnului lingvistic („triunghiul semiotic") propus de C. K. Ogden și I. A. Richards la începutul anilor '20 ai secolului trecut. Interpretînd într-un sens mai explicit sugestiile din *Cursul...* lui Saussure, cei doi învățați britanici au devenit celebri prin următoarea schemă (OGDEN – RICHARDS, *The Meaning...*, p. 11):

Cei trei factori implicați în procesul de comunicare ar fi, după savanții citați, semnul lingvistic ca atare, în ipostaza sa formală (*symbol*), noțiunea sau semnificația (*thougth or reference*) și obiectul din realitate la care se face referire (*referent*). Noutatea acestui model constă în formularea a trei tipuri de relații distincte presupuse de funcționarea unui semn. Între semn („simbol") și noțiune („semnificație" sau „gînd") avem o relație de simbolizare, în sensul că semnul verbal „simbolizează" (substituie) o idee; în al doilea rînd, semnificația se raportează la obiectul desemnat („referent"); în fine, în al treilea rînd, semnul verbal ca atare („simbol") reprezintă în mod indirect obiectul desemnat („referent"). Ingenios în sine, ca schemă mentală, modelul Ogden/Richards are puține valențe practice, fiind greu de aplicat situațiilor de comunicare verbală concretă.

5. Pentru detalii, v. MUNTEANU, *Semnificație, desemnare...*, *passim*.

10.2.1. *Tipuri de conținut în concepția lui E. Coseriu: desemnare, semnificație, sens*

Problema definirii conținutului informațional al semnului lingvistic a ocupat un loc central în amplele dezbateri în jurul constituirii unei semantici lingvistice structural-funcționale, care s-au desfășurat în a doua jumătate a secolului XX. Dintre contribuțiile valoroase la elucidarea problemei raportului dintre semne și realitate și ale configurării interne a conținutului semnelor lingvistice aduse de învățați precum L. Weisgerber, St. Ullmann, K. Baldinger, K. Heger, E. Nida, B. Pottier, U. Weinreich, A.J. Greimas, se distinge teoria semantică articulată de Eugenio Coseriu. Prezentăm pe scurt, în cele ce urmează, concepția coseriană privitoare la procesul de desemnare-semnificare și la tipurile de conținut în limbă[6].

Virtuțile modelului coserian constau deopotrivă în plauzibilitatea teoretică și flexibilitatea practică. Este vorba mai întîi de faptul că, în înțelegerea adecvată a conținuturilor, nu putem ignora nivelul de abstractizare la care ne situăm, tipul de activitate lingvistică și tipul de competență lingvistică determinată de gradul de stăpînire a tehnicii vorbirii.

În funcție de aceste trei coordonate, la nivelul universal al limbajului, desemnarea (germ. *Bezeichnung*, span. *designatión*) se prezintă ca o referire la realitatea extralingvistică (înțeleasă ca «reprezentare», «fapt» sau «stări de lucruri»), așa cum este dată aceasta în mod obiectiv, independent de o structurare a sa într-o limbă istorică oarecare. Dincolo de diferențierile istorice sau individuale, orice individ uman deține astfel o competență elucuțională, cu alte cuvinte, posedă acele elemente „tehnice" necesare, care îi permit să întrebuințeze semne verbale dotate cu înțeles, prin care „desemnează" sau se referă la realități din afara sa și din afara limbajului.

Dimpotrivă, semnificația (germ. *Bedeutung*, span. *significatión*) reprezintă conținutul propriu-zis al unui semn verbal sau al unei construcții verbale, așa cum se constituie el într-o limbă istorică oarecare

6. Articulată în liniile sale fundamentale mai întîi în COSERIU, *Pour une sémantique diachronique*... și detaliată în COSERIU, *Einführung in die strukturelle Betrachtung*..., această teorie a fost continuu rafinată de creatorul ei.

(latină, greacă, română, germană etc.), ca urmare a structurării specifice, în cadru istoric, a realității de către fiecare comunitate istorico-socială. Despre semnificații vorbim așadar doar la nivelul limbilor concrete, în istoricitatea lor, iar faptul de a cunoaște și vorbi o limbă legitimează o c o m p e t e n ț ă i d i o m a t i c ă, identică în principiu cu posesia limbii materne.

În infinita lor varietate intra- și translinguală, actele de vorbire constau în desemnarea acelorași „obiecte extralingvistice" prin semnificații diferite. De exemplu, rom. *a aduce* și germ. *bringen* desemnează, ca verbe, aceeași acțiune, și anume 'faptul de a purta un obiect dintr-un loc într-altul'; semnificațiile celor două cuvinte în română, respectiv în germană sunt diferite, o analiză semantică sumară indicînd faptul că verbului german îi lipsește nota semantică 'dinspre exterior către locul în care se află vorbitorul'. De asemenea, rom. *balenă* și germ. *Walfisch* desemnează același mamifer oceanic de talie mare, dar pentru vorbitorul de limbă română nota semantică 'pește' (*Fisch*), prezentă în compusul german, este absentă. Același mecanism al diferenței dintre actul de desemnare și semnificație poate fi pus în evidență și la nivel frastic. Ca să luăm un exemplu din latină, limbă în care diateza pasivă este multiplu marcată din punct de vedere gramatical, comparînd 1) *Caesar Pompeium vicit* cu 2) *Pompeius a Caesare victus est*, constatăm că nivelul desemnării se prezintă în mod identic pentru ambele enunțuri, în sensul că identitatea persoanei învingătoare (*Caesar*), a celei învinse (*Pompeius*), precum și conținutul conceptual al acțiunii care implică aceste două persoane ('a învinge') sunt aceleași, dar semnificațiile sunt diferite, fie să menționăm doar diferența de conținut dintre subiect și agent (*Caesar* vs. *Caesare*) și pe cea dintre 'activ' și 'pasiv' (*vicit* vs. *victus est*).

În fine, un al treilea loc în schema tripartită propusă de Coseriu îl ocupă s e n s u l (germ. *Sinn*, span. *sentido*). Dacă desemnarea se petrece la nivelul universal al limbajului, iar semnificația se constituie în cadrul istoric al unei limbi date, s e n s u l se manifestă la nivelul individual al actului de vorbire (al discursului sau al textului) și reprezintă conținutul particular al unei unități lingvistice semantic-minimale (cuvînt) sau frastice (sintagmă, expresie, enunț). Sensul este așadar produs de vorbitor într-o situație dată, pe baza conținuturilor cuprinse în semnificație, definind c o m p e t e n ț a e x p r e s i v ă sau s t i l i s t i c ă.

Sintetic, aceste raporturi sunt reprezentate în COSERIU, *Prelegeri...*, p. 31, astfel:

limbajul	activitate/enérgeia	tehnică/dynamis	conţinut
nivel universal	vorbire în general	competenţă elocuţională	desemnare
nivel istoric	a vorbi o limbă	competenţă idiomatică	semnificaţie
nivel individual	discurs (ca unitate a vorbirii)	competenţă expresivă	sens

10.3. Caracterul liniar al semnificantului semnului lingvistic

Din cele spuse pînă acum rezultă că semnul lingvistic ne apare ca o structură binară, alcătuită dintr-un semnificant de natură materială şi un semnificat de natură ideală, care se presupun reciproc, asemenea celor două feţe ale unei file de hîrtie. Prin relaţia dintre ele, aceste două componente e v o c ă ceva exterior relaţiei în sine, realitate pe care am convenit să o denumim obiect desemnat, referinţă sau referent. Din punctul de vedere al realizării actului de semnificare, cele două componente au o egală importanţă. Din punctul de vedere al percepţiei senzoriale însă, preponderent este semnificantul. Cînd rostim sau cînd receptăm un semn lingvistic, producem sau receptăm un sunet sau un lanţ de sunete. Natura fonică a semnului lingvistic este ceea ce particularizează semnul lingvistic între alte tipuri de semne. Datorită caracterului său sonor, producerea/perceperea semnului nu se poate realiza decît în timp. Dar timpul nu poate fi reprezentat decît sub forma unei succesiuni de segmente, a unei înlănţuiri de sunete care alcătuiesc o linie continuă. Producîndu-se în timp, rezultă că însuşi semnificantul unui semn lingvistic are aspectul unei succesiuni de segmente.

Într-adevăr, atît rostirea celui mai simplu cuvînt, *aer*, să zicem, cît şi a unui enunţ mai amplu, precum *Unde sunt zăpezile de altădată!*, presupun desfăşurarea în timp, într-o relaţie de succesiune, a unor segmente minimale (*a*→ *e*→ *r*). Fiecare unitate fonetică urmează alteia, simultaneitatea lor fiind imposibilă din punct de vedere material. Pornind de la această constatare, Saussure a atribuit (*Curs...*, I, cap. 1, par. 3) caracterului liniar al semnificantului semnului verbal atributele unui veritabil principiu constitutiv. La p. 89, Saussure arată că, spre deosebire de semnificanţii vizuali (semnalele maritime etc.), care pot oferi simţului

vizual date senzoriale simultane, „semnificanţii acustici nu dispun decît de linia timpului, elementele lor se prezintă unul după celălalt, ele formează un lanţ".

Pe temeiul acestui principiu, Saussure defineşte unul dintre cele două tipuri de relaţii fundamentale în care intră semnele lingvistice în procesul de comunicare: cele sintagmatice (v. *infra*, § 10.4.1). Prin îmbinarea secvenţială a microunităţilor semnificante, se realizează sintagmele, constructe materiale care pot fi analizate în elemente componente. În consecinţă, acceptarea caracterului liniar al semnului lingvistic constituie punctul de plecare al oricărei descrieri lingvistice structurale.

Dar semnul lingvistic nu este doar formă, adică semnificant. El mai presupune şi un conţinut, adică semnificatul. De aceea, deşi Saussure s-a referit exclusiv la latura sonoră a semnului lingvistic, unii lingvişti au introdus în această ecuaţie şi semnificatul. Paul Miclău[7] remarca faptul că semnificatul este neliniar, între el şi semnificant realizîndu-se o asimetrie structurală fundamentală. Singura simetrie structurală reperabilă ar fi, după cercetătorul citat, cazul semnelor monofonematice, precum fr. *eau* = /o/. Producerea vocalei /o/ este simultană în limba franceză cu evocarea semnificatului 'apă'.

Nuanţe suplimentare în această discuţie introduce Sorin Stati, *Analiza unităţilor de conţinut*, în *Probleme de lingvistică generală*, IV, 1962, p. 41, unde se vorbeşte de o simetrie parţială între semnificant şi semnificat, exemplificată prin semne complexe, precum adjectivul compus rom. *cumsecade*. Deşi semnificaţia globală a lexemului se manifestă simultan, la perceperea sa, această semnificaţie globală este totuşi segmentabilă în semnificaţii parţiale, corespunzătoare morfemelor componente: *cum* + *se* + *cade*. Observarea caracterului secvenţial şi liniar al semnului lingvistic are o importanţă deosebită pentru înţelegerea unei alte caracteristici a acestuia, şi anume caracterul său relaţional. Orice semn lingvistic participă la realizarea actului de comunicare doar în relaţie cu alte semne, în cadrul unei structuri.

7. În GRAUR – STATI – WALD, *Tratat...*, p. 186.

10.4. Caracterul relațional al semnului lingvistic. Raporturile lingvistice fundamentale

În spiritul tradiției saussuriene, definim limba drept un sistem de semne specifice, ai cărui termeni se presupun și se condiționează reciproc în așa fel încît valoarea fiecăruia dintre ei rezultă din prezența simultană a tuturor celorlalți, în cadrul unor ansambluri structurale definite ca limbi (istorice). Virtuțile și posibilitățile comunicative ale unui sistem lingvistic dat se concretizează în cadrul unor structuri, adică al unor constructe cu funcție comunicativă. Realizarea actului de comunicare lingvistică presupune trecerea semnelor lingvistice din starea de potențialitate în stare de act. Această trecere se concretizează într-o necesară relaționare între semnele lingvistice. Pentru realizarea finalității lor comunicative, entitățile verbale intră în mod necesar în relații complexe unele cu altele. Relațiile semiologice sunt complexe și se manifestă pe multiple planuri. Pornind de la caracteristicile principale ale semnului lingvistic, Saussure definea două tipuri de relații sau raporturi fundamentale, pe care în cap. V, partea a II-a a *Cursului* său le numește raporturi sintagmatice și, respectiv, raporturi asociative.

10.4.1. *Raporturi sintagmatice*

Primul tip de raporturi este determinat de caracterul liniar al semnului lingvistic (succesiunea în timp a unităților vorbirii) și se definește ca un raport in praesentia, în sensul că presupune prezența efectivă și succesivă a două sau mai multe entități lingvistice în cadrul aceleiași structuri:

> În discurs, cuvintele contractează între ele, în virtutea înlănțuirii lor, raporturi bazate pe caracterul liniar al limbii, care exclude posibilitatea de a enunța două elemente în același timp (...). Acestea se orînduiesc unele în urma altora în lanțul vorbirii. Aceste combinații care au drept suport întinderea pot fi numite *sintagme*. Sintagma se compune deci, întotdeauna, din două sau mai multe unități consecutive (de exemplu: *re-lire*; *contre tous*; *la vie humaine*; *Dieu est bon*; *s'il fait beau temps, nous sortirons* etc.). Plasat într-o sintagmă, un termen nu-și dobîndește valoarea decît pentru că el este opus celui ce-l precedă sau celui ce-i urmează, sau amîndurora (SAUSSURE, *Curs...*, p. 135).

Raportul sintagmatic este așadar un raport de combinare, care conduce la constituirea de sintagme. După Saussure, o sintagmă se compune din „două sau mai multe unități consecutive" (*ibidem*). Conform exemplelor

date de Saussure, o sintagmă poate fi un termen derivat (*re-lire*), un substitut nominal precedat de prepoziție (*contre tous*), un grup nominal (substantiv precedat de articol + determinant adjectival: *la vie humaine*), enunțuri propoziționale (*Dieu este bon*) sau chiar frastice (*S'il fait beau temps, nous sortirons.*).

10.4.2. *Raporturi paradigmatice*

Al doilea tip de raporturi lingvistice specifice a fost numit de Saussure r a p o r t a s o c i a t i v ; ulterior, pentru desemnarea acestui concept s-a impus termenul de p a r a d i g m a t i c [8]. În formularea lui Saussure, raportul asociativ unește termeni in absentia, într-o „serie mnemonică virtuală" (*ibidem*, p. 136). Cu alte cuvinte, în afară de relațiile segmențiale din lanțul discursului, fiecare entitate lingvistică se află într-un raport de asociere mentală (virtuală) cu alte unități, cu care se înrudește fie prin conținut, fie prin formă. Astfel, exemplifică Saussure, cuvîntul francez *enseignement* recheamă în memoria noastră alte cuvinte precum *enseigner, renseigner* (infinitive ale unor verbe din familia lexicală respectivă), dar și *ornement, changement* (cuvinte derivate prin același sufix lexical *-ment*) sau chiar *éducation, apprentissage* (cuvinte din aceeași sferă semantică). Dacă relațiile sintagmatice conduc la realizarea de *sintagme*, relațiile paradigmatice determină existența virtuală a *paradigmelor*, a unor modele virtuale de relații, organizate într-o rețea complexă. Vom defini așadar s i n t a g m a ca pe o structură relativ stabilă de entități lingvistice, cu valoare comunicativă, alcătuită cu material fonematic, morfematic și semantic dintr-o limbă dată, pe baza unor restricții de combinare specifice termenilor care se succedă sau se precedă. Prin p a r a d i g m ă vom înțelege un ansamblu virtual de unități aparținînd aceleiași clase (fonematice, morfematice sau lexematice) și aflate între ele în raport de substituție virtuală. Vorbim, de pildă, de paradigma declinării unui nume sau a conjugării unui verb și înțelegem prin aceasta toate formele posibile care pot fi selecționate în lanțul vorbirii.

---

8. La baza acestor doi termeni științifici se află cuvintele grecești *σύνταγμα* 'îmbinare' (< gr. *συντίθεμι* 'a pune laolaltă; a alcătui') și, respectiv, *παράδειγμα* 'exemplu; model', preluate prin intermediul terminologiei gramaticale latine medievale. Cît privește termenul *paradigmatic* în sine, neîntrebuințat de Saussure, se pare că a fost întrebuințat cu valoarea terminologică de aici, pentru întîia oară, de L. Hjelmslev (v. LYONS, *Introducere*..., p. 540). Vezi și *infra*, nota 11.

10.4.3. *Dezvoltări ulterioare ale distincției saussuriene*

În mod ideal, diferențele constitutive dintre cele două tipuri de relații lingvistice fundamentale se pun în evidență la nivelul lingvistic minimal, cel fonematic. Ușor de evidențiat prin contrast în cadrul unui context, raportul sintagmatic este un raport de combinare, pe cînd raportul paradigmatic este un raport de excludere, bazat pe opoziție între unitățile lingvistice. Pentru o înțelegere mai aprofundată a acestei distincții, reproducem un citat mai amplu din MARTINET, *Elemente...*, p. 49, împreună cu exemplele respective:

> Unitățile lingvistice, fie semne, fie foneme, se găsesc în două tipuri distincte de raporturi: pe de o parte, raporturile în cadrul enunțului, care sînt numite **sintagmatice** și sînt observabile nemijlocit; așa sînt, de pildă, raporturile lui /bar/ cu vecinii săi /un/ și /mare/ și cele ale lui /a/ cu /b/ care îl precedă în /bar/ și cu /r/ următor din /bar/ și /mare/. Pentru a desemna aceste raporturi, e bine să rezervăm termenul de **contraste**. Pe de altă parte, avem raporturile concepute între unități care pot figura într-unul și același context și care, cel puțin în acest context, se exclud reciproc; aceste raporturi sînt numite **paradigmatice** și ele sînt desemnate ca **opoziții**: *mare*, *enorm*, *mic*, care pot figura în aceleași contexte, sînt în raport de opoziție (...). Există opoziție între /r/, /c/, /g/, /l/, /n/, /s/, /t/, care pot figura în finală după /ba-/.

În lingvistica modernă există un consens relativ al specialiștilor în a considera drept prioritară perspectiva paradigmatică. În practica didactică și în cercetarea de specialitate, se urmărește în genere disocierea și descrierea unor clase paradigmatice, fie ele fonetice, morfo-sintactice sau lexicale. O excepție de la acest consens o reprezintă școala distribuționalistă americană, reprezentată de L. Bloomfield și urmașii săi, care, vorbind de „clase distribuționale", acordă relațiilor de tip sintagmatic un loc prioritar în cadrul investigației lingvistice. Fiecare unitate lingvistică ar deține, potrivit distribuționaliștilor, propriile capacități combinatorii, care i-ar determina posibilitatea de a alcătui sintagme în contexte bine definite. Pe baza asemănărilor și a analogiilor combinatorii, se alcătuiesc astfel clase distribuționale, adică structuri paradigmatice care nu ar fi deci, în concepția lingviștilor americani, decît o formulare mai simplă a posibilităților de combinare deținute de fiecare unitate.

Un important lingvist contemporan ne atrage atenția asupra a două distincții importante privitoarea la relațiile lingvistice fundamentale. Este vorba mai întîi de faptul că sintagmatic și paradigmatic sunt noțiuni complementare și interdependente, în sensul că „unitățile lingvistice nu au valabilitate în afara relațiilor lor sintagmatice și paradigmatice cu alte

unități" (LYONS, *Introducere...*, p. 91), deoarece „elementele se determină prin luarea în considerare, în mod simultan, atît a relațiilor lor paradigmatice, cît și sintagmatice" (*ibidem*, p. 92). Un al doilea aspect important îl constituie faptul că „relațiile sintagmatice nu presupun, în mod necesar, o ordonare a unităților în secvență liniară, astfel încît realizarea substanțială a unui element să trebuiască să preceadă realizarea substanțială a celuilalt" (*ibidem*). Acest principiu poate fi pus în evidență cel mai bine printr-un exemplu din domeniul gramaticii, lucru pe care Lyons îl și realizează, punînd în paralel două propoziții elementare (subiect + predicat + obiect) cu conținut echivalent, formulate în limbile engleză și latină. Schimbarea topicii subiect/obiect în engleză are ca rezultat modificarea semnificației enunțului, căci *Brutus killed Caesar* înseamnă cu totul altceva decît *Caesar killed Brutus*. În latină însă, enunțurile *Brutus necavit Caesarem* și *Caesarem necavit Brutus* exprimă aceeași realitate de fapt. Rezultă așadar că în latină, limbă în care realizarea morfematică a opozițiilor cazuale este foarte „puternică", ordinea cuvintelor este (relativ) irelevantă pentru alcătuirea sintagmelor, iar pentru engleză, în absența unor desinențe specifice pentru acuzativ, succesiunea sintagmatică este posibilă exclusiv în topica „standard". Dacă introducem, ca termen de comparație, limba română, constatăm că enunțul echivalent, *Brutus l-a ucis pe Caesar*, conține, în absența desinențelor cazuale (ca și în engleză), o marcă morfologică a acuzativului personal, prepoziția *pe*, care determină funcția de obiect direct a substantivului pe care îl precedă, chiar și cu o topică inversată: *Pe Caesar l-a ucis Brutus*.

În privința eventualei prevalențe a unuia dintre cele două tipuri de relații lingvistice fundamentale, pentru lingviștii europeni îndatorați tradiției saussuriene – adepți, în cea mai mare parte, ai concepției structuralist-funcționaliste –, o importanța primordială în procesul comunicării lingvistice ar avea-o, dimpotrivă, relațiile paradigmatice dintre semne, adică ansamblul posibilităților de selecție care îi stau la dispoziție individului vorbitor al unei limbi. Astfel, André Martinet consideră că, atît în privința unităților distinctive (fonemele), cît și a celor semnificative (monemele), trebuie avut în vedere momentul selecției lor dintr-un lanț paradigmatic. Pentru a ști ceea ce distinge o unitate de cele cu care ea se combină în discurs, adică în lanțul sintagmatic, este absolut necesară cunoașterea unităților care s-ar fi putut situa în locul ei. De exemplu, în cazul unităților semnificative, utilizarea adjectivului *tolerant* pentru a califica atributele unei personalități pozitive presupune două condiții:

1. ca lanţul sintagmatic să stabilească întreaga serie de adjective posibile în acel loc:

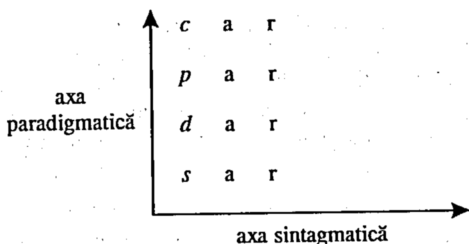
Jean este *tolerant*
blînd
indulgent
binevoitor
echilibrat
etc.

2. ca implicita comparare între elementele seriei paradigmatice să indice selectarea unităţii celei mai potrivite la momentul comunicativ dat.

Prin urmare, paradigma adjectivelor calificative reclamate de contextul sintagmatic dat mai sus oferă în orice moment posibilitatea unei selecţii dintr-un inventar posibil. Martinet şi-a verificat această concepţie într-un mod convingător şi spectaculos atunci cînd, în lucrarea *Économie des changements phonétiques* (1955), mai ales în partea I, cap. III, a dovedit că, în evoluţia unei limbi, schimbările survenite în timp nu afectează fonemele în mod separat, ci structuri întregi, adică paradigme fonetice.

Dacă Martinet acorda prioritate, după cum se vede, raporturilor paradigmatice, alţi teoreticieni consideră că cele două tipuri de relaţii lingvistice fundamentale au o importanţă relativ egală în cadrul funcţionării actului lingvistic. În acest sens, pot fi citaţi Roman Jakobson şi Émile Benveniste. Pentru JAKOBSON (*Essays...*, în special cap. III), orice unitate lingvistică contractează simultan două tipuri de relaţii diferite, corespunzătoare celor două tipuri de mecanisme intelectuale angrenate în dinamica actului lingvistic:
1. compararea cu celelalte unităţi lingvistice asemănătoare, aparţinînd deci aceleiaşi paradigme;
2. relaţionarea în plan sintagmatic cu unităţile coexistente.

În consecinţă, valoarea semantică a unui cuvînt sau valoarea distinctivă a unui fonem este determinată simultan atît de influenţa unităţilor învecinate din cadrul sintagmei, cît şi de prezenţa virtuală a elementelor care le pot înlocui în cadrul paradigmei, cum se sugerează în diagrama următoare:

Vom spune că fiecare dintre unităţile fonematice /c/, /p/, /d/ şi /s/ se poate asocia cu contextul sonor *-ar*, conducînd la formarea, în limba română, a unităţilor semantic-funcţionale (cuvintelor) *car*, *par*, *dar*, *sar*, care se definesc drept sintagme. Pe de altă parte, cele patru foneme alcătuiesc o structură virtuală de tip paradigmatic, în sensul că, o dată selectat pentru a contracta relaţii de combinare, fiecare dintre ele se opune tuturor celorlalte trei.

În sensul tradiţiei saussuriene, dar cu un plus de claritate se exprimă, cu privire la relaţiile care ne preocupă, şi Émile Benveniste, în studiul *Privire asupra dezvoltării lingvistice*:

> Unităţile limbii ţin, ce-i drept, de două planuri: *sintagmatic*, atunci cînd sunt privite din perspectiva raportului lor de succesiune materială în şirul vorbirii, şi *paradigmatic*, atunci cînd se găsesc într-un raport de substituţie posibilă pentru fiecare dintre ele la nivelul la care se găseşte şi în clasa formală din care face parte. Descrierea acestor raporturi, definirea acestor planuri presupun existenţa unei structuri formale a limbii; iar această formalizare a descrierii înseamnă – şi nu e vorba de un paradox – concretizarea limbii prin reducerea ei la elementele semnificante, care o alcătuiesc exclusiv, şi prin definirea acestor elemente în funcţie de relevanţa lor reciprocă. În locul unei serii de „evenimente" singulare, nenumărate, contingente, obţinem un număr finit de unităţi şi putem caracteriza o structură lingvistică prin distribuirea şi prin combinaţiile posibile ale acestora (în BENVENISTE, *Probleme...*, I, p. 25-26).

Constatăm că reputatul lingvist francez accentuează asupra caracterului formal al structurilor generate de relaţiile lingvistice menţionate, făcînd observaţia extrem de subtilă că tocmai existenţa relaţiilor sintagmatice şi a celor paradigmatice asigură, pe de o parte, coerenţa şi sistemicitatea unei limbi, prin numărul finit de unităţi a căror selecţie, respectiv combinare o pot guverna, şi, pe de altă parte, valabilitatea descrierii ştiinţifice a respectivelor structuri. Să mai menţionăm faptul că Émile Benveniste

reia (în studiul *Structura limbii şi structura societăţii* din 1970) o analogie propusă iniţial de Saussure, cea între sistemul lingvistic şi sistemul economic, arătînd că amîndouă au la bază conceptul de v a l o a r e , concept care explică funcţionarea ambelor sisteme pe baza s c h i m b u l u i , în cadrul procesului de comunicare lingvistică, respectiv al procesului economic:

Ştim că axa paradigmatică a limbii este caracterizată, în raport cu axa sintagmatică, prin posibilitatea de a înlocui un termen cu altul, o funcţie cu alta, în măsura în care are o valoare de utilizare sintagmatică. Ne-am apropiat de caracteristicile valorii în economie (BENVENISTE, *Probleme...*, II, p. 85).

O altă analogie, de data aceasta cu structurile muzicale, propusă de acelaşi cercetător (în studiul *Semiologia limbii* din 1969), are meritul de a ne face mai clară specificitatea relaţiilor lingvistice tipice care structurează orice enunţ, în orice limbă istorică:

Muzica este un sistem care funcţionează pe două axe: axa simultaneităţii şi axa secvenţelor. Ne putem gîndi la o omologie cu funcţionarea limbii pe cele două axe, paradigmatică şi sintagmatică. Or, axa simultaneităţilor în muzică contrazice însuşi principiul paradigmatic al limbii, principiu de selecţie care exclude orice simultaneitate intrasegmentală; şi nici axa secvenţelor din muzică nu coincide cu axa sintagmatică din limbă, deoarece secvenţa muzicală este comparabilă cu simultaneitatea de sunete şi, de altfel, nu se supune nici unei constrîngeri de legătură sau de excludere în privinţa vreunui sunet. Aşadar, combinatorica muzicală, care ţine de armonie şi de contrapunct, nu-şi găseşte echivalent în limbă, unde atît paradigma, cît şi sintagma se supun unor dispoziţii specifice: reguli de compatibilitate, de selecţie, de recurenţă etc., de care depind frecvenţa şi previzibilitatea statistice, pe de o parte, şi posibilitatea de a construi enunţuri inteligibile, pe de alta (BENVENISTE, *Probleme...*, II, p. 48).

Este necesar să mai menţionăm că cele două tipuri de relaţii lingvistice fundamentale, relaţia sintagmatică şi cea paradigmatică, sunt constitutive pentru orice tip de enunţ şi în orice limbă şi pot fi puse în evidenţă la toate nivelurile structural-constitutive ale limbii. Pe lîngă exemplul de mai sus, relevant pentru nivelul fonematic, vom da acum un exemplu de relaţie paradigmatică la nivelul morfematic (al „formelor”), preluat de la BLOOMFIELD, *Language*, p. 223, care pune în evidenţă procesul de producere a paradigmelor flexionare:

Aproape tuturor formelor de singular ale substantivului englezesc le corespund forme de plural derivate şi invers, aproape toate formele de plural ale substantivelor englezeşti sunt derivate din forme de singular. Ca atare,

substantivele englezeşti se prezintă, în cea mai mare parte, în serii paralele de cîte două forme: o formă de singular (*hat* 'pălărie') şi o formă de plural derivată din aceasta (*hats* 'pălării'). În măsura în care una din cele două forme îi este cunoscută, un vorbitor este de obicei capabil să o producă pe cealaltă. Fiecare dintre aceste serii de forme este denumită *serie paradigmatică* sau *paradigmă*, şi fiecare formă din cadrul seriei este denumită *formă flexionară* sau *flexiune*. Unele limbi deţin paradigme ample, care conţin mai multe forme flexionare. În latină, de exemplu, verbul apare cu 125 de forme flexionare, precum *amare* 'a iubi', *amō* 'iubesc', *amas* 'iubeşti', *amat* 'iubeşte', *amamus* 'iubim', *amam* 'aş iubi', *amor* 'sunt iubit' şi aşa mai departe.

Relativ mai tîrziu în comparaţie cu structurile fonematice şi cu cele morfematice a fost pus în evidenţă caracterul structural-funcţional al nivelului semantic al limbii. În strînsă legătură cu dezbaterile care au avut loc în special în mediile universitare germane ale deceniilor al III-lea – al IV-lea ale secolului XX, în jurul conceptului de „cîmp semantic" sau „conceptual" s-a dezvoltat, prin contribuţii ale unor învăţaţi precum K. Baldinger, B. Pottier, J. Lyons sau E. Coseriu, ca să-i numim doar pe cei mai proeminenţi, o semantică structural-funcţională, în cadrul căreia conceptele operaţionale de relaţii de tip sintagmatic/paradigmatic au ocupat un loc central.

Ca exemplu de relaţie de sens de tip sintagmatic este citată relaţia (numită de E. Coseriu „solidaritate lexicală") între unităţi semantice precum cele corespunzătoare cuvintelor *cîine* şi *a lătra*, *blond* şi *păr*, *clocit* şi *ou*, *dinte* şi *a muşca* sau *picior* şi *a şuta*. Este vorba despre faptul că, din punct de vedere semantic, unităţile citate se presupun în mod necesar în cadrul unui context dat, alcătuind sintagme cu caracter „obligatoriu". Coseriu distinge trei tipuri de solidarităţi (sau „combinaţii") lexicale obligatorii, şi anume afinitate, selecţie şi implicaţie. Afinitatea este relaţia de sens de tip sintagmatic între două elemente, A şi B, în care A reprezintă, din punct de vedere semantic, o unitate supraordonată lui B, adică o „clasă"; exemple: în sintagmele româneşti *Ion se însoară* sau *Ioana se mărită*, verbele *a se însura*, respectiv *a se mărita* sunt selectate în mod obligatoriu de un nume masculin, respectiv feminin, fapt care nu este valabil în alte limbi, de exemplu în limba latină, unde verbul *ducere* este folosit atît pentru persoane de gen masculin, cît şi pentru persoane de gen feminin: *in matrimonium ducere* (despre femei) 'a se căsători', respectiv *uxorem ducere* (despre bărbaţi) '*idem*'. Pentru relaţia de sens denumită selecţie, Coseriu oferă un exemplu din limba germană: verbul *fahren* 'a merge cu un mijloc de locomoţie' selectează vehicule care se deplasează pe o

suprafaţă plană (tren, bicicletă, automobil etc.), dar nu şi avionul, pentru care se întrebuinţează verbul *fliegen* 'a zbura'. O a treia relaţie de sens de tip sintagmatic, i m p l i c a ţ i a, afectează doi termeni care, prin conţinutul lor semantic, se presupun reciproc: în limba română, adjectivul *roib* selectează în mod obligatoriu exclusiv substantivul *cal*, căci numai calul poate deţine respectiva însuşire, la fel cum adjectivul *coroiat* se poate referi exclusiv la nasul unui om.

Cît priveşte existenţa la nivel semantic a unor serii paradigmatice, caracterul sistemic, structural-funcţional al limbii a fost pus în evidenţă de multă vreme, în cadrul lexicologiei tradiţionale, prin definirea, în toate limbile, a s e r i i l o r s i n o n i m i c e (*a zice/a spune*, *chip/faţă* etc.) sau a c e l o r a n t o n i m i c e (*bun/rău*; *a intra/a ieşi* etc.). Pe lîngă sinonimie şi antonimie, în semantica modernă se vobeşte şi de alte structuri semantice paradigmatice. E. Coseriu a identificat, de exemplu, numeroase alte tipuri de relaţii semantice de tip paradigmatic, a căror definire şi clasificare l-a preocupat în mod constant, decenii la rînd. Acest învăţat distinge între s t r u c t u r i s e m a n t i c e p a r a d i g - m a t i c e p r i m a r e (cîmp lexical-semantic şi clasă lexical--semantică) şi s t r u c t u r i s e m a n t i c e p a r a d i g m a t i c e s e c u n d a r e (modificare, dezvoltare şi compunere). C î m p u r i l e l e x i c a l e sau s e m a n t i c e au fost studiate pe larg de E. Coseriu, care ne-a dat şi cea mai elaborată tipologie. Se consideră că întregul lexic structurabil al unei limbi se organizează în cîmpuri semantice, definite ca paradigme rezultînd din segmentarea (specifică fiecărei limbi) a unei zone continue de conţinut semantic şi repartizarea respectivei „substanţe semantice" între mai multe unităţi lexical-semantice („lexeme"), prin opoziţii semantice progresive sau imediate. Unele cîmpuri lexical-semantice sunt relativ simple, cum ar fi cîmpul semantic al numelor de culori (în cadrul căruia se organizează „substanţa semantică" a cuvintelor *alb*, *negru*, *verde*, *roşu* etc.) sau cel al gradelor de rudenie (incluzînd conţinutul cuvintelor din seria *tată*, *mamă*, *fiu*, *fiică*, *soră*, *frate* etc.), altele se prezintă ca structuri paradigmatice extrem de complexe, precum cîmpul semantic al însuşirilor caracterologice umane sau cel al denumirilor pentru vietăţi (terestre, marine, aeriene etc.). Prin clasă l e x i c a l - s e m a n t i c ă se înţelege, după Coseriu, o structură paradigmatică primară, constituită în interiorul unei clase de cuvinte („părţi de vorbire"), pe baza unor opoziţii de sens de tipul „animat"/„inanimat", „uman"/„non-uman" etc. De exemplu, clasa constituită de elementele lexicale *mînă* şi *gură* se combină exclusiv cu nume desemnînd fiinţe umane, pe cînd clasa elementelor *labă* şi *bot* exclusiv cu nume desemnînd animale.

Între structurile paradigmatice secundare, m o d i f i c a r e a este o structură semantică definită de serii precum *masă – măsuţă, roşu – roşiatic, a vedea – a prevedea* etc., în cadrul cărora elementele formale derivative (sufixele *-uţă* şi *-atic* sau prefixul *pre-*) aduc o notă semantică modalizatoare (cuantificare, diluare etc.), semnificaţia categorială rămînînd aceeaşi (substantiv, adjectiv, verb). D e z v o l t a r e a este structura semantică stabilită între elementele unei serii lexicale rezultate prin transformările de sens datorate schimbării clasei gramaticale (de la substantiv la verb, de la verb la substantiv, de la adjectiv la substantiv etc.) în urma derivării; sunt astfel dezvoltări, serii precum: *frumos – frumuseţe* (adjectiv → substantiv), *a pleca – plecare* (verb → substantiv). În fine, c o m p u n e r e a , ca structură lexematică paradigmatică, rezultă din combinarea conţinutului a două (sau mai multe) unităţi semantice, care produc o a treia unitate, unitară din punct de vedere al conţinutului. Destul de puţin activă din acest punct de vedere, româna produce totuşi astfel de structuri (de multe ori prin calchierea unor modele aloglote): *mărinimos* (combinarea conţinuturilor 'mare' şi 'inimă'). Foarte frecvente sunt asemenea structuri în limbi în care compunerea lexicală este activă, precum limbile greacă veche (*φιλάνθροπος* 'iubitor de oameni; binevoitor', rezultat prin combinarea conţinuturilor unităţilor nominale *φίλος* 'prieten' şi *ἄνθροπος* 'om') sau germană (*Apfelbaum* 'măr', literal 'copac-cu-mere', din *Apfel* 'măr' şi *Baum* 'copac')[9].

După LYONS, *Introducere...*, p. 507 şi urm., principalele relaţii de sens de tip paradigmatic ar trebui considerate hiponimia şi incompatibilitatea. Numită de unii semanticieni şi „incluziune" şi echivalată de logicieni cu „extensiunea" unui termen, h i p o n i m i a , văzută ca „unul dintre principiile constitutive în organizarea vocabularului tuturor limbilor", este relaţia semantică între un cuvînt „supraordonat" (numit şi „hiperonim") şi

9. O expunere rezumativă a concepţiei semantice coseriene găsim în conferinţa *Semantica structurală*, din vol. COSERIU, *Prelegeri...*, p. 83-99, de unde am preluat şi majoritatea exemplelor de mai sus. Pentru detalii referitoare la tipologia relaţiilor semantice pot fi consultate în special următoarele lucrări ale lui E. Coseriu: *Pour une sémantique diachronique structurale*, în „Travaux de linguistique et de littérature", Strasbourg, II (1964), nr. 1, p. 139-186; *Lexikalische Solidaritäten*, în „Poetica. Zeitschrift für Sprach- und Literaturwissenschaft", I (1967), nr. 3, p. 293-303; *Les structures lexématiques*, în „Zeitschrift für französische Sprache und Literatur", Beiheft, Neue Folge, I-*Probleme der Semantik*, Wiesbaden, 1968, p. 3-16; *Einführung in die funktionelle Betrachtung des Wortschatzes*, Tübingen, Gunter Narr, 1970 (ed. a II-a: 1973); *Vers une typologie des champs lexicaux*, în „Cahiers de lexicologie", XXVII (1975), nr. 2, p. 31-51.

unul sau mai multe „hiponime". Este vorba despre o relaţie ierarhică de subordonare sau de includere, cum este cea între *roşu* (hiperonim) şi *stacojiu, purpuriu, rubiniu* (hiponime), sau între *floare* şi *trandafir, viorea, lalea* etc. Spunem că, din punct de vedere semantic, conţinutul adjectivelor *stacojiu, purpuriu, rubiniu* este inclus în spectrul semantic al hiperonimului *roşu*, respectiv conţinutul substantivelor *trandafir, viorea, lalea* este cuprins în sfera hiperonimului *floare*. La rîndul ei, incompatibilitatea este definită de autorul citat ca o relaţie de sens bazată pe contradicţia semantică între termeni, pusă în evidenţă în cadrul unui enunţ. De exemplu, propoziţia *Maria purta o pălărie roşie* neagă în mod implicit propoziţii de tipul *Maria purta o pălărie verde* (sau *galbenă, albastră* etc.). Adjectivele denumind culorile se află deci în relaţie paradigmatică de incompatibilitate.

O menţiune specială în cadrul acestei discuţii despre relaţiile lingvistice fundamentale se cuvine contribuţiei aduse de Louis Hjelmslev în importanta sa lucrare *Prolegomene la o teorie a limbii*[10]. Preluînd achiziţiile predecesorilor, în primul rînd ale lui Saussure, învăţatul danez conferă conceptelor în discuţie un plus de precizie şi de funcţionalitate, subliniind în context caracterul ierarhic al organizării interne a sistemului lingvistic şi operînd o importantă distincţie între ceea ce, în limbă, este static sau sistemic şi ceea ce este dinamic sau procesual:

> O clasă de semne va fi numită de noi *ierarhie*. Trebuie să distingem între două feluri de ierarhii: *procesele* şi *sistemele*. Ne vom apropia de procedeele consacrate în practică, dînd denumiri deosebite clasei şi componentei, după cum acestea apar în cadrul unui proces sau al unui sistem. Clasele unui proces lingvistic le vom numi lanţuri, iar componentelor unui lanţ le vom spune părţi ale lui. Clasele unui sistem lingvistic le vom numi *paradigme*, iar componentelor unei paradigme le vom da denumirea de *membri* (HJELMSLEV, *Prolegomene...*, p. 53).

Ideea este reluată şi precizată, dimensiunii sintagmatice fiindu-i conferit caracterul de proces, iar celei paradigmatice atributul de sistem; prin această echivalare conceptuală, Hjelmslev reuşeşte să dea un conţinut analitic mai nuanţat conceptelor saussuriene de „langue" şi „parole". Prin „limbă" vom înţelege deci sistemul construit de relaţiile virtuale de natură

10. Publicată mai întîi în limba daneză, în anul 1943, cu titlul *Omkring sprogteoriens grundlaeggelse*, dar devenită mai larg cunoscută în cercurile de specialişti o dată cu versiunea engleză din 1961, intitulată *Prolegomena to a Theory of Language*. Citâm după versiunea românească din 1967 a lui D. Copceag.

paradigmatică între clase de unități organizate ierarhic, iar prin „vorbire" sau „text" vom înțelege procesul însuși de îmbinare a unităților limbii în lanțuri sintagmatice:

> Procesul și sistemul sînt noțiuni foarte generale, care nu pot fi limitate numai la domeniul semioticii. Pentru desemnarea unui proces și, respectiv, a unui sistem semiotic, ni se par potriviți, și totodată conformi tradiției, termenii *proces sintagmatic* și *sistem paradigmatic*. Referindu-se la limbă (...), vom putea folosi denumiri mai simple: procesului îi vom spune *text*, iar sistemului *limbă* (*ibidem*, p. 73)[11].

În continuare, Hjelmslev integrează problematica în dezbatere în cadrul temei de maximă generalitate referitoare la însăși esența limbii ca semioză, adică proces în cadrul căruia se produc semnificații. Dată fiind calitatea intrinsecă a oricărei limbi naturale (istorice) de a putea exprima orice semnificație posibilă, pe baza jocului liber al combinării procesuale a semnelor (integrate deopotrivă în structuri paradigmatic-ierarhice), rezultă că limbajul uman se instituie drept cea mai completă „semiotică", incluzînd toate celelalte semioze posibile din sfera umanului:

> *Limba* poate fi definită ca un sistem paradigmatic ale cărui paradigme sînt manifestate de toate semnificațiile; în aceeași ordine de idei, *textul* poate fi definit ca un proces sintagmatic, ale cărui lanțuri, dezvoltate fiind într-o măsură nedeterminată, sînt manifestate de către toate semnificațiile. Prin *semnificație* înțelegem o clasă de variabile care manifestă mai mult decît un lanț în cadrul a mai mult decît un proces sintagmatic și (sau) mai mult decît o paradigmă în cadrul a mai mult decît un sistem paradigmatic. Practic vorbind, limba e o semiotică în care pot fi traduse toate celelalte semiotici – adică toate celelalte limbi și, în genere, toate structurile semiotice imaginabile. Această posibilitate de a traduce totul în limbă decurge din faptul că limbile, și numai ele, sînt în măsură să dea o formă oricărei semnificații (*ibidem*, p. 232).

11. Un interes extrem prezintă constatarea că Saussure însuși s-a gîndit la caracterul procesual al sintagmaticului în opoziție cu natura abstract-potențială a paradigmaticului, după cum atestă una din notațiile sale inedite, publicate recent: „Numim *sintagmă* vorbirea efectivă, sau combinația de elemente conținute într-o tranșă de vorbire reală, sau modul de organizare în care elementele sunt legate între ele prin intermediul elementelor următoare și al celor precedente. Prin opoziție cu *paralelia*, sau vorbirea potențială, sau suma de elemente concepute și asociate de spirit, sau modul de organizare în care un element duce o existență abstractă în mijlocul altor elemente posibile" (SAUSSURE, *Scrieri...*, p. 66). De remarcat este și termenul *paralelie*, inventat de Saussure pentru a desemna ceea ce azi numim *paradigmă* (vezi și mai sus, nota 8).

Ne rămîne, în concluzie, să subliniem încă o dată ideea că o alternativă teoretică la înțelegerea limbii ca structură specifică și mecanism funcțional nu există. De aceea, conceptele de sintagmatic și paradigmatic, văzute ca relații de maximă generalitate și specificitate ale structurii lingvistice, prezintă o importanță teoretică și metodologică primordială.

10.5. Semnul lingvistic între arbitrar și motivat

Vorbind despre principiile generale ale descrierii lingvistice, Ferdinand de Saussure afirmă că cele două „caracteristici primordiale" sau „principii" ale semnului lingvistic sunt a r b i t r a r u l s e m n u l u i și c a r a c t e r u l l i n i a r a l s e m n i f i c a n t u l u i (*Curs*, p. 86 și urm.). Primul principiu, „l'arbitraire du signe", este definit, pe baza structurii binare a semnului lingvistic, în următorii termeni:

> Legătura ce unește semnificantul de semnificat este arbitrară sau, pentru că înțelegem prin semn întregul ce rezultă din asocierea unui semnificant cu un semnificat, putem spune, mai simplu, că *semnul lingvistic este arbitrar.* (...) Cuvîntul *arbitrar* mai necesită o observație. El nu trebuie să sugereze ideea că semnificantul depinde de libera alegere a subiectului vorbitor (vom vedea mai departe că individul nu are puterea să schimbe nimic în legătură cu un semn o dată ce a fost stabilit într-un grup lingvistic); vrem să spunem că el este *nemotivat*, adică arbitrar în raport cu semnificatul, cu care, în realitate, nu are nici o legătură naturală (*Curs*, p. 87).

Miezul acestei disocieri saussuriene circumscrie o temă centrală a reflecției asupra problemelor limbajului în tradiția europeană, ale cărei prime atestări notabile se găsesc în dialogul *Cratylos* al lui Platon și în opusculul aristotelic *Despre interpretare.*

Punîndu-și problema instituirii sau atribuirii de nume pentru lucruri, participanții la dialogul platonician *Cratylos* sintetizează și expun în mod polemic două ipoteze contrare. Una din direcții, reprezentată în dialog de Cratylos și întemeiată în esență pe dialectica heracliteană, se axează pe ideea că numele autentice nu sunt decît acelea care dețin un raport „natural" cu lucrurile pe care le desemnează (teza *φύσει*). Ca imitație a lucrurilor, numele au calitatea de a-i instrui sau informa pe utilizatori: „E limpede faptul că acel care cunoaște numele, cunoaște și lucrurile" (435d, trad. rom. de Simina Noica, în Platon, *Opere*, III, 1978, p. 324). Efortul gînditorului, spune Cratylos, trebuie să se îndrepte spre aflarea

numelor primitive (*τὰ πρότα ὀνόματα*), acelea în care sonoritatea cuvîntului este „consonantă" cu atributele naturale ale lucrurilor. Opinia contrară, reprezentată în dezbatere de către Hermogenes, se întemeiază pe gîndirea relativistă exprimată memorabil în dictonul atribuit sofistului Protagoras: „Omul este măsura tuturor lucrurilor". Instituirea numelor, susține Hermogenes, este o chestiune de „lege" (*νόμος*), de instituire (*θέσις*), arbitrară şi convențională. Aşadar, numele n-ar fi decît „un instrument dătător de învățătură" (388b, trad. rom. p. 258). Platon nu subscrie nici uneia dintre ipotezele expuse, preconizînd căutarea adevărului în afara limbajului, în contemplarea esențelor care nu pot fi descrise decît printr-un „limbaj ideal".

Lucrurile par să fi fost tranşate definitiv de către Aristotel, într-un pasaj celebru din *Peri hermeneias – De interpretatione*, 16a:

> *Ὄνομα μέν οὖν ἐστὶ φωνὴ σημαντικὴ κατὰ συνθήκην [...]. Τὸ δὲ κατὰ συνθήκην, ὅτι φύσει τῶν ὀνομάτων οὐδέν ἐστιν, ἀλλ'ὅταν γένηται σύμβολον, ἐπεὶ δηλοῦσι γέ τι καὶ οἱ ἀγγράμματοι ψόφοι οἷον θηρίων, ὧν οὐδέν ἐστιν ὄνομα*[12].

Constatăm din acest paragraf că, pentru Aristotel, numele ar fi „un sunet avînd un înțeles prin convenție" (*φωνὴ σημαντικὴ κατὰ συνθήκην*). În această definiție, conceptul-cheie este cel de „convenție" – gr. *συνθήκη* (< συντίθημι 'a aranja; a conveni') –, noțiune care a fost interpretată în diferite feluri în tradiția aristotelică medievală şi scolastică. Cîteva dintre cele mai cunoscute opțiuni interpretative sunt menționate de E. Coseriu[13]: *secundum placitum* 'după bunul-plac' (Boethius, Petrus Hispanus), *institutione* 'prin instituire' (Abaelardus), *ex constituto* sau *fortuito* la alți gînditori. Mai mult încă, adesea a fost pus semnul egalității între conținutul noțional al expresiei *κατὰ συνθήκην* şi cel al formulei platoniciene *θέσει*, echivalență care a făcut ca Aristotel să fie privit ca principalul susținător al tezei convenționaliste. Încadrarea tradițională a lui Aristotel printre convenționalişti a fost amendată de Eugenio Coseriu, *op. cit.*, p. 88; adînc cunoscător al ansamblului doctrinei lui Aristotel, acest învățat este de părere că expresia aristotelică *κατὰ συνθήκην* ar

12. „Prin nume înțelegem un sunet avînd un înțeles prin convenție (...). «Înțeles prin convenție» s-a introdus pentru că nimic nu este de la natură un nume, ci devine aşa numai cînd ajunge un simbol; în adevăr, sunetele nearticulate, aşa cum produc animalele, au un înțeles, dar nici unul din ele nu constituie un nume" (trad. rom. de Mircea Florian, *Organon*, I, 1957, p. 208).
13. COSERIU, *L'arbitraire du signe...*, p. 105, nota 62.

trebui înţeleasă în sensul „historisch eingerichtet", adică „instituit în mod istoric". Cu alte cuvinte, semnul istoric nu este nici arbitrar, dar nici natural, ci este motivat din punct de vedere istoric, în sensul că are o explicaţie care trebuie căutată în acţiunea şi nevoile umane, care se manifestă în istorie.

Complexă şi contradictorie, posteritatea acestui concept aristotelic a fost amănunţit analizată de E. Coseriu în studiul menţionat, pornindu-se din Antichitatea tîrzie (o dată cu transpunerea în limba latină a principalelor texte aristotelice de către Boethius), trecîndu-se prin semantica scolastică (Thomas din Erfurt, Petrus Hispanus ş.a.) şi prin filosofia europeană premodernă (Hobbes, Locke, Leibniz) şi modernă (Condillac, Lessing, Fichte, Hegel etc.), pînă la cei mai importanţi lingvişti ai modernităţii. Caracterul contradictoriu şi deseori polemic al dezbaterii şi aparenta insolubilitate a problemei îşi găsesc probabil explicaţia prin absolutizarea, în absenţa unor criterii unanim acceptate, a uneia sau alteia dintre cele două ipoteze (arbitrarietatea vs. caracterul motivat-„natural" al semnului verbal).

Revenind la Saussure, să remarcăm faptul că întemeietorul lingvisticii moderne vorbeşte el însuşi de o relativă arbitrarietate a semnului lingvistic, arătînd că raportul între elementele motivate şi cele arbitrare este variabil în orice limbă naturală:

> Principiul fundamental al caracterului arbitrar al semnului nu ne împiedică să distingem, în fiecare limbă, ceea ce este în mod radical arbitrar, adică nemotivat, de ceea ce nu este astfel decît în mod relativ. Numai o parte din semne este absolut arbitrară; la altele intervine un fenomen ce ne îngăduie să recunoaştem grade de arbitrar, fără să-l suprimăm: *semnul poate fi relativ motivat.* (...) Nu există limbă în care nimic să nu fie motivat; de asemnea, a concepe una în care totul să fie motivat este imposibil prin definiţie. Între cele două limite extreme – minimum de organizare şi minimum de arbitrar – găsim toate varietăţile posibile. Diversele idiomuri cuprind întotdeauna elemente din cele două ordini – radical arbitrare şi relativ motivate –, dar în proporţii foarte variabile; este o caracteristică importantă, de care poate să se ţină seama în clasificarea lor (*Curs...*, p. 142-143).

Motivarea relativă a multor semne lingvistice este ilustrată de Saussure prin exemple din limba franceză. Astfel, semnul *poire* 'pară' nu are nici o motivare aparentă, vorbitorii legîndu-l de obiectul desemnat respectiv doar în virtutea tradiţiei; derivatul *poirier* 'păr' (arborele) în schimb, care, prin sufixul *-ier* evocă o serie cuprinzînd elemente lexicale precum *cerisier* 'cireş', *pommier* 'măr' etc., prezintă o motivare relativă,

raportul între semnificatul radicalului şi cel al sufixului fiind intuitiv recognoscibil de către vorbitori. De un asemenea tip de motivare nu se poate vorbi în cazul fr. *frêne* 'frasin' sau *chêne* 'stejar', semne care rămîn pentru vorbitori absolut nemotivate, întrucît nu evocă în mintea acestora structuri cunoscute sau recognoscibile. Ceea ce Saussure nu specifică, dar trebuie să remarcăm este faptul că, dacă astfel de cuvinte precum cele două citate mai sus sunt nemotivate în sincronia limbii franceze moderne, ele au totuşi o explicaţie istorică, reflectînd etimoanele lor latineşti, substantivele *fraxinus* şi, respectiv, *quercus*.

O observaţie care se impune este aşadar aceea că gradul de motivare sau nemotivare al unei unităţi lingvistice trebuie raportat la s i s t e m u l d e c o o r d o n a t e s i n c r o n i e – d i a c r o n i e, în sensul că ceea ce poate fi motivat din punct de vedere istoric devine la un moment dat nemotivat sau, cum vom vedea mai departe, vorbitorii re-motivează unele semne private iniţial de orice grad de motivare. O altă sursă a neînţelegerii corecte a raportului dintre caracterul relativ motivat şi caracterul relativ arbitrar al semnului lingvistic o constituie şi confuzia care se face adesea î n t r e r a p o r t u l d e s e m n i f i c a r e, care se defineşte ca o relaţie internă între semnificantul şi semnificatul unui semn lingvistic, şi r a p o r t u l d e d e s e m n a r e, înţeles ca relaţie dintre semn în ansamblul său şi obiectul desemnat din cadrul realităţii extralingvistice (vezi *supra*, § 10.3.1). Despre o arbitrarietate absolută a semnului lingvistic s-ar putea vorbi doar cu privire la relaţia de desemnare şi doar în plan sincronic. Într-adevăr, ce relaţie necesară putem stabili între semnul *masă*, de exemplu, şi referinţa sa, adică obiectul de mobilier confecţionat de regulă din lemn, cu trei sau patru picioare, destinat în principiu servirii mesei etc.? Dacă ar fi vorba despre un raport intrinsec şi necesar între semne şi lucrurile desemnate, ar trebui, în principiu, ca obiectele respective să poarte, în limbi diferite, aceleaşi nume. Or, în cazul dat, obiectul corespunzător conceptului 'masă' este desemnat prin complexe sonore diferite, cum ar fi, pe lîngă rom. *masă*, fr., *table*, germ. *Tisch*, engl. *Table*, rus. *столь* etc.

Prin urmare, în cadrul raportului de desemnare privit în mod sincronic, majoritatea semnelor lingvistice au, în principiu, un caracter arbitrar. De o relativă motivaţie nu putem vorbi decît într-o perspectivă diacronică, în acest caz fiind obligaţi să constatăm că, de exemplu, rom. *masă* este urmaşul direct al lat. *mensa*, sau că engl. *table* este un împrumut după fr. *table*. Din punct de vedere istoric, majoritatea cuvintelor dintr-o limbă au o explicaţie oarecare, adică o „etimologie", fie că aceasta este cunoscută

sau nu. Cu totul rare sunt în orice limbă cuvintele absolut nemotivate din punct de vedere istoric; este vorba mai ales de unităţi lexicale aparţinînd terminologiilor ştiinţifice sau tehnice, instituite în mod convenţional, de către oamenii de ştiinţă. De exemplu, cuvîntul *bit* desemnează unitatea minimală de măsurare a informaţiilor, *watt* şi *ohm* unităţi de măsurare a puterii şi, respectiv, rezistenţei electrice; în cazul ultimelor două exemple, numele au fost instituite prin consensul specialiştilor, care au decis să desemneze respectivele noţiuni cu numele învăţaţilor care le-au descoperit, fizicianul englez J. Watt (1736-1819) şi, respectiv, fizicianul german G.S. Ohm (1789-1854).

Putem vorbi aşadar de o motivare de ordin istorico-social a semnelor lingvistice în cadrul unei limbi date, în sensul în care toţi vorbitorii unei limbi se raportează la un sistem de relaţii lingvistice date, la un lexicon comun şi la anumite reguli de combinare a unităţilor lingvistice. Cu totul altfel se pune problema atunci cînd avem în vedere relaţia internă între semnificant şi semnificat, adică relaţia de semnificare. Vom constata în această perspectivă grade diferite de motivare, respectiv de arbitrarietate, în funcţie de nivelul la care ne situăm: fonetic, lexical-morfologic, sintactic sau semantic. În genere, se poate afirma că, dacă privim semnele lingvistice în mod izolat, făcînd abstracţie de contextul semiologic general, între semnificantul de natură sonoră şi semnificatul de natură conceptuală nu poate fi stabilită o relaţie de motivare necesară. Dar, cum semnele lingvistice nu funcţionează decît în cadrul unor structuri, rezultă că o motivare internă a raportului semnificant/semnificat este inerentă. Va trebui aşadar să distingem între o motivare intrinsecă, limitată exclusiv la planul fonetic, şi o motivare structurală sau etimologică, privitoare la nivelurile morfo-lexical şi semantic.

10.5.1. *Motivarea fonetică*

Împrejurarea că unele semne lingvistice îşi manifestă valoarea expresivă prin imitarea unor impresii acustice (în mod integral, ca în cazul onomatopeilor: *zbîrr*, *pleosc*, *cucurigu*, sau parţial, ca la verbele de tipul *a şoşoti*, *a sfîrîi*) i-a făcut pe unii cercetători să vorbească despre o m o t i v a r e f o n e t i c ă a b s o l u t ă. În termeni lingvistici, această motivare absolută caracterizează cuvintele al căror semnificant sonor reproduce, parţial sau total, trăsături ale semnificatului[14]. Se vorbeşte astfel de „puterea de sugestie" a formei fonetice a cuvîntului. Dacă este de

14. Vezi MICLĂU, *Semiotica lingvistică*, p. 172.

presupus că în limbile primitive acest tip de motivare era relativ mai extins, în limbile (literare) moderne zona motivării fonetice este mai restrînsă. În categoria semnelor motivate din punct de vedere fonetic putem distinge două tipuri:

1. Este vorba mai întîi de semne lingvistice a căror structură internă prezintă un p a r a l e l i s m p e r f e c t î n t r e s e m n i f i c a n t ş i s e m n i f i c a t. Această particularitate conferă semnelor lingvistice respective un fel de caracter trans-sistemic, în sensul că receptarea semnificaţiei lor se poate petrece în afara oricărui context lingvistic sau situaţional (extralingvistic), cu alte cuvinte, în afară şi dincolo de limitele cunoaşterii/necunoaşterii limbii căreia îi aparţin. Capacitatea maximă de sugestie în acest sens o deţin o n o m a t o p e i l e. După cum ne sugerează însăşi etimologia termenului (gr. *ὄνομα* 'nume', *ποιεῖν* 'a face, a plăsmui'), aceste cuvinte reprezintă creaţii lexicale originare sau primare, bazate pe sugestia prin imitare fonetic-senzorială a unor secvenţe ale realităţii obiective. Se pot distinge în cadrul acestui dip de motivare fonetică două subtipuri:
   a) c r e a ţ i i p r i m a r e. Sunt cuvinte reprezentate fie prin onomatopei propriu-zise, cuvinte care reproduc sunete şi zgomote exterioare sau semnale emise de animale (*pleosc*, *buf*, *miau*, *cucurigu*), fie prin interjecţii propriu-zise (*oh*, *vai*, *văleu* etc.), care exprimă stări psihice ale vorbitorului. Între onomatopei şi interjecţii există un grad diferit de motivare. În vreme ce interjecţiile se menţin în sfera comunicativă a individului vorbitor, fiind motivate de stările psihice sau de senzaţiile spontane ale acestuia, onomatopeile suportă un grad superior de abstractizare sau de prelucrare lingvistică, prezentînd deci un grad mai redus de motivare fonetică. Această constatare se verifică prin diferenţele perceptibile în gradul de redare fonetică, în limbi diferite, a uneia şi aceleiaşi onomatopei: rom. *cucurigu* corespunde fr. *cocorico*, span. *quiquiriqui*, ital. *cuccurucu* sau *chichirichi*, engl. *cock-a-doodle-doo*.
   b) c u v i n t e c u o r i g i n e o n o m a t o p e i c ă. Acest tip de cuvinte pot fi derivate nominale (precum *cuc*, *cotcodăceală*, *mieunat*) sau verbale (*a cotcodăci*, *a mieuna*, *a chiţcăi*), a căror origine onomatopeică este transparentă pentru orice vorbitor nativ, dar care au un grad superior de lexicalizare şi gramaticalizare, incluzîndu-se în serii paradigmatice nominale, verbale sau adverbiale. Originea onomatopeică directă a acestor creaţii lexicale le conferă deci un grad ridicat de motivare fonetică, ceea ce face ca

să putem repera cazuri cînd, în limbi diferite, fie ele înrudite sau nu din punct de vedere genealogic, unele nume de păsări, de exemplu, să aibă denominații asemănătoare din punct de vedere al învelișului sonor. Exemplul cel mai des invocat în aces sens este seria de denumiri a păsării numită în românește 'cuc': lat. *cuculus*, gr. *κόκκυξ*, germ. *Kuckuck*, fr. *coucou*, engl. *cuckoo*, magh. *kakuk*, finland. *Käky* etc. Acest fenomen de coincidență onomatopeică a fost denumit de H. Schuchard „afinitate elementară"[15].

2. Un al doilea tip de cuvinte relativ motivate din punct de vedere fonetic include elemente lexicale care prezintă un anumit grad de izomorfism între semnificant și semnificat, fără ca acest fapt să însemne un paralelism perfect. Semnificantul sugerează doar unele trăsături ale semnificatului, ca în cazul cuvintelor românești *a înghiți*, *a fîlfîi*, *a mormăi* etc. Unii lingviști vorbesc în asemena cazuri de „cuvinte expresive" (ULLMANN, *Précis*..., p. 105), alții caracterizează fenomenul drept „simbolism fonetic"[16]. Numărul cuvintelor expresive din punct de vedere fonetic este foarte mare în fiecare limbă, pe existența lor întemeindu-se de altfel sugestivitatea specifică a discursului poetic. Există numeroase încercări de a defini și clasifica anumite calități intrinseci ale sunetelor vorbirii, care le-ar face apte de a sugera prin sine anumite trăsături ale conținuturilor verbale. Deși cercetările experimental-empirice mai riguroase în această direcție datează doar din secolul XX, de valorile expresive ale sunetelor gînditorii s-au preocupat încă din Antichitatea greacă. Platon, de pildă, în dialogul *Cratylos* (434b, trad. rom. cit., p. 322), remarca faptul că „litera *r* este potrivită spre a reda cursul, mișcarea", pe cînd *l* ar fi potrivit pentru a sugera „ceea ce este lin și dulce". Aceeași observație o regăsim la Sf. Augustin, care, în opusculul *De dialectica*, se referea la capacitatea sunetului *l* de a semnifica ceva dulce și lin în cuvinte precum *lepus* 'grație', *mel* 'miere' sau *voluptas* 'plăcere' și, dimpotrivă, a grupurilor consonantice de a sugera duritatea, ca în cuvîntul *crux* 'cruce'. Lingvistul francez M. Grammont (*Essai de psychologie linguistique. Style et poésie*, Paris, 1950) a încercat o prezentare globală și sistematică a valorilor simbolic-expresive ale

15. *Cf.* ULLMANN, *Précis...*, p. 105.
16. De exemplu, Al. Graur, *Sur le symbolisme phonétique*, vol. *Recueil d'études romanes*, București, 1959, și E. Sapir, *Recherches sur le symbolisme phonétique*, în vol. *Linguistique*, trad. fr., Paris, 1968.

tuturor sunetelor vorbirii. Astfel, după acest învățat, vocalele s-ar putea clasifica, din punct de vedere al expresivității, în două serii: v o c a l e c l a r e sau anterioare (*a*, *e*, *i*) şi v o c a l e g r a v e sau posterioare (*o* şi *u*). În seria vocalelor „clare", *i* şi *y*, avînd o deschidere minimă, sunt „vocale ascuțite", ele sugerînd în lanțul vorbirii ceva penetrant sau dureros: fr. *piquer* 'a înțepa' sau fr. *lugubre* 'lugubru'. Vocalele clare *a* şi *e* ar sugera, dimpotrivă, ideea de limpezime: fr. *clair* 'limpede', fr. *léger* 'uşor', ideea de exiguitate: fr. *petit* 'mic', fr. *fin* 'fin', fr. *subtil* 'subțire; subtil' sau chiar pe cea de viteză: fr. *vif* 'viu, vioi', fr. *vite* 'repede', fr. *subite* 'brusc'. Foneticianul francez este de părere că se pot sesiza jocuri expresive chiar în unele opoziții morfologice. De exemplu, în seria radicalilor verbali germani *singen* (infinitiv) – *sang* (imperfect) – *gesungen* (participiu perfect) 'a cînta'[17], vocala clară a prezentului ar contrasta cu vocalismul grav al formei de trecut. Un alt exemplu: opoziția semantică 'proximitate' vs. 'distanță' ar fi exprimată în limba franceză şi prin sugestia fonetică clar vs. grav: *ici – là, voici – voilà, celui-ci – celui-là.*

3. Mai complexă este e x p r e s i v i t a t e a c o n s o n a n t i c ă. Consoanelor oclusive *p – b*, *t – d*, *k – g* li s-ar putea atribui capacitatea de a sugera zgomote seci sau repetate (fr. *casser* 'a sparge', fr. *cliquetis* 'zăngănit', fr. *palpiter* 'a palpita'), iar lichidele, în special *l*, s-ar preta să producă o impresie de curgere sau de lichiditate: fr. *file* 'şir, rînd', fr. *couler* 'a curge', fr. *laver* 'a spăla', fr. *glouglou* 'gîlgîit' etc. În fine, grupuri consonantice precum *fr* în fr. *frisson* 'fior', fr. *frémissement* 'freamăt' sau fr. *effroi* 'spaimă' sugerează senzații neplăcute. Şirul exemplelor ar putea continua la nesfîrşit, dar le punem capăt pentru a menționa doar că valoarea expresivă a sunetelor verbale nu are o „valabilitate universală", ci variază de la o limbă la alta, de la o cultură la alta. Pe de altă parte, aceste valori expresive ale sunetelor verbale se manifestă ca funcții contextuale, interpretarea lor fiind aşadar fluidă şi inepuizabilă. O tipologie precisă şi riguroasă a sugestiilor simbolic-vocale este extrem de dificil, dacă nu cumva imposibil de realizat. Efecte şi conotații poetice încadrabile în categoria fonetismului simbolic sunt posibile în orice limbă, măsura expresivității fiind dată întotdeauna de ceea ce numim „talentul poetic". În manualele de

17. Denumit a p o f o n i e, fenomenul este cunoscut şi în conjugarea verbului grecesc: *λείπω* (prezent indicativ) – *ἔλειψα* (aorist posterior) – *λέλοιπα* (perfect indicativ) 'a lua'.

poetică sunt reproduse frecvent contexte, în diferite limbi, în care lichida laterală *l* contribuie la realizarea unor efecte estetic-muzicale de excepție. Iată trei asemenea contexte:

Homer, *Odiseea*, I, 56-57:
Αἰεὶ δὲ μαλακοῖσι καὶ αἱμυλίοισι λόγοισι θέλγει
Ai-ei de má-la-koi-si kai aí-my-li-oí-si ló-goi-si thél-ghei[18].
Lamartine, *L'Occident*:
L'écume à blancs flocons sur la vague y flottait.
Mihai Eminescu, *Sara pe deal*:
Turmele-l urc, stelele scapără-n cale.

10.5.2. *Motivarea morfo-lexicală*

Despre motivarea morfo-lexicală a unor semne lingvistice în interiorul unei limbi date se vorbește în cazul acelor unități comunicative create pe baza unui material morfematic și lexical preexistent. Întrucît vorbitorii stabilesc o corelație spontană cu semnificațiile altor semne, efectuînd o analiză implicită a semnelor respective, se poate vorbi de o relativă motivare a acestora. Ca exemplu pentru asemenea tip de motivare, este citat numele ghiocelului în diferite limbi[19], în care motivarea semnelor corespunde unui proces relativ transparent de metaforizare. În limba română, subst. *ghiocel*, un derivat diminutival de la *ghioc*, trimite la forma florii plantei desemnate. În limba franceză, subst. *peirce-neige*, literal 'străpunge zăpada', este un compus lexical prin care se sugerează un atribut biologic al speciei botanice respective, și anume acela că înflorește la sfîrșitul iernii, cînd încă mai există zăpadă. În rusește, subst. *подснежник* este alcătuit, prin compunere și derivare, de la *под снегом* 'sub zăpadă' + suf. *-ник*. În germană, *Schneeglöckschen* înseamnă 'clopoțel de zăpadă', iar în engleză *snow-drop* 'picătură de zăpadă'. Componenta semantică este, firește, esențială, dar ceea ce ne interesează în cazul acestor formațiuni este mecanismul morfologic și funcționarea lor în actele de vorbire. Din punct de vedere tipologic, se pot distinge trei situații de „motivare morfo-lexicală":

a) D e r i v a r e a l e x i c a l ă. De la un radical al cărui conținut semantic este cunoscut se obține, prin alipirea unui sufix sau a unui prefix (a cărui valoare semantică este de asemenea cunoscută vorbitorilor), un termen nou, care poate fi considerat relativ motivat tocmai prin raportarea la elementele structurale alcătuitoare: *revedea* (*re-* +

18. Într-o traducere literală: „mereu prin dulci și seducătoare cuvinte fascinează".
19. Vezi MICLĂU, *Semiotica lingvistică*, p. 173.

vedea), *reciti* (*re-* + *citi*), *reîncepe* (*re-* + *începe*), *golănește* (*golan* + *-ește*), *pătuț* (*pat* + *-uț*), *cocoșel* (*cocoș* + *-el*) etc. Elementele derivative, sufixele și prefixele, acționează ca morfeme „adiționale" sau „modificatoare" asupra morfemului-radical, contribuind, prin aportul semantic specific, la configurarea unui nou semnificat lexical. Astfel, în exemplele de mai sus, prefixul *re-* induce nota semantică 'repetiție'[20], sufixul *-ește* nota semantic-categorială „în maniera (unui golan)", iar sufixele *-uț* și *-el* aduc ideea de exiguitate. Alte cîteva exemple: sufixele de agent *-er* și *-ar* din *miner*, respectiv *aurar* vin cu semnificația 'cel care face', sufixul adverbial *-ește* din *tinerește*, *franțuzește* include sensul 'modalitate', sufixul adjectival *-esc* pe cel de 'calitate', 'însușire', ca în cuvintele *tineresc*, *bisericesc* etc.

b) C o m p u n e r e a l e x i c a l ă. Prin alăturarea a doi sau mai mulți termeni se obține o unitate lexicală nouă, cu o valoare designativă unitară. Caracterul (relativ) motivat al noii formațiuni este determinat de faptul că vorbitorii recunosc valoarea semantică primară a termenilor componenți. De regulă, asemenea unități lexicale sunt create prin c a l c h i e r e l e x i c a l ă, adică prin transferul unui conținut dintr-o limbă oarecare în altă limbă, prin intermediul recompunerii, cu material morfematic din limba receptoare, a structurii modelului. În general, vorbitorii obișnuiți nu sunt conștienți de legătura etimologică originară, percepînd însă, atunci cînd aceasta este transparentă, relația de motivare. Cîteva exemple: rom. *fărădelege* (*cf.* slavon. *безаконие*, gr. *ἀνομία*), *zgîrie-nori* (*cf.* engl. *sky scraper*). Unitățile componente contractează între ele grade diferite de „sudare" morfo-sintactică, alcătuind un termen compus sub forma unei sintagme prin alăturare, ca în greacă (*ἀργυροφίλος* 'iubitor de arginți') și germană (*Blitzkrig* 'război fulger'), sau prin flexiune (ca în rom. *floarea-soarelui* sau fr. *arc-en-ciel*). Semnificația compusului este diferită de suma semnificațiilor elementelor componente. Astfel, rom. *fărădelege* desemnează noțiunea, realizată adjectival, adverbial sau substantival, de 'ceva situat în afara normelor juridice sau morale; crimă', iar *floarea-soarelui* desemnează ceea ce francezii denumesc prin *tournesol*, iar italienii prin *girasole*.

20. În exemplele de mai sus, procesul de creare a unei noi unități s-a petrecut în limba română. De multe ori, etapa originară a fenomenului are loc în altă limbă, româna împrumutînd ca atare termenul respectiv. În cazuri precum *a recicla* (< fr. *récycler*), de o motivare morfologic-lexicală se poate vorbi doar în limba franceză, și nu în limba română.

c) Procedeul mixt, de îmbinare a derivării și compunerii lexicale. Unitățile lexicale noi rezultate pe această cale au un caracter complex, ansamblul semnificativ realizîndu-se prin însumarea semnificaților parțiali ai elementelor componente și ai morfemelor derivative. Pe lîngă exemplele deja menționate, germ. *Schneeglöckschen* 'ghiocel' (*Schnee* 'zăpadă' + *Glock* 'clopot' + *-schen* – sufix diminutival) și rus. *подснежник* (*под снегом* 'sub zăpadă' + suf. *-ник*), menționăm substantivul din limba română veche *fărădeleguitor* (*fără* + *de* + *lege* + suf. *-(i)tor*).

Toate aceste formațiuni lexicale dețin anumite grade de motivare, în funcție de analiza implicită efectuată de vorbitori.

10.5.3. *Motivarea semantică*

Ca și motivarea morfo-lexicală, motivarea semantică are un caracter relativ și se explică prin corelațiile în care se află fiecare unitate semantică (lexem sau semantem) în cadrul unor structuri. Împreună cu mecanismele care conduc la motivarea morfo-lexicală (derivarea și compunerea), înțelegerea motivării semantice conduce la ceea ce numim etimologia unui cuvînt, adică explicarea devenirii unei unități date, a cauzelor și etapelor istorice parcurse de unitatea respectivă într-o limbă dată. De pildă, dacă vom examina din punct de vedere etimologic rom. *pămînt*, vom constata că acest cuvînt este urmașul lat. *pavimentum* 'lut bătătorit', care în limba latină a venit de la vb. *pavio* 'a bătători pămîntul'. În afară de modificarea formei fonetice, rom. *pămînt* a dobîndit un nou conținut, a cărui apariție se explică prin modificări petrecute în structura obiectului desemnat, în cazul de față, ruralizarea vieții în romanitatea balcanică și apariția unui cadru social în care drumurile „pavate" nu mai erau cunoscute. Vorbim deci despre o motivație etimologică. Acest tip de motivare semantic-etimologică îl găsim nu doar în plan diacronic, ci și într-un plan sincronic; este vorba despre ceea ce numim creativitate lexicală, prin care se produc ad hoc noi semnificații, lexicalizate fie în forme preexistente (fenomenul metaforizării), fie în forme noi, prin combinarea metaforizării cu derivarea și compunerea lexicală. Pe această disponibilitate a oricărei limbi de a-și crea noi mijloace de expresie se întemeiază existența unui mare număr de așa-numite „idiotisme", sintagme, expresii și locuțiuni cu sens figurat, ca și folosirea metaforică a termenilor comuni. În fiecare limbă sunt

numeroşi termeni primari (în special cei desemnînd obiecte concrete) care servesc drept „bază" pentru crearea de noi semnificaţi lexicali. De exemplu, rom. *gură* (< lat. *gula*) este un element lexical pe baza căruia se creează noi sensuri, conform principalelor sale note semantice primare: nota semantică 'loc de introducere (a alimentelor)': *gura sacului, gura văii, gura prăpastiei*; nota semantică 'spaţiu de intrare/ieşire': *gura tunelului, gurile Dunării*; nota semantică 'organ al vorbirii': *se aude numai gura lui* (*gură* = 'glas'), *a se lua în gură cu cineva* (*gură* = 'ceartă'), *numai gura este de el* (*gură* = 'lăudăroşenie'). Dicţionarele limbilor ne oferă sute de asemenea creaţii semantice figurate. Sunt şi cazuri cînd o trăsătură izbitoare a unei anumite realităţi poate conduce la creaţii semantico-metaforice de tip analogic, comparabile în limbi diferite. De exemplu, pentru desemnarea speciei de mustelide *Mustela nivalis* în diferite limbi au fost create denumiri metaforice prin care se sugerează supleţea, graţia şi eleganţa exemplarelor speciei: rom. *nevăstuică*, fr. *bellette* 'frumuşică', ital. *donnola* şi port. *doninha* 'domniţă, cuconiţă', ung. *hälgy* 'doamnă'[21] etc. Această motivaţie de tip etimologic este de multe ori recognoscibilă doar în urma analizei efectuată de specialişti. De obicei, relaţia de motivare etimologică nu este recunoscută de utilizatorii obişnuiţi ai limbii respective. Principalele cauze ale pierderii conştiinţei motivaţiei etimologice sunt:

1. Dispariţia, în timp, a relaţiei etimologice primare. De exemplu, seria lexicală a cuvintelor denumind zilele săptămînii (*luni, marţi, miercuri, joi, vineri, duminică*) cuprindea în limba latină elemente compuse motivate semantic (*Lunae dies* 'ziua lunii", *Martis dies* 'ziua lui Marte', *Mercurii dies* 'ziua lui Mercur', *Jovis dies* 'ziua lui Iupiter', *Veneris dies* 'ziua Venerei', *domenica* (*dies*) 'ziua Domnului'), motivaţie care s-a pierdut în limba română, în momentul în care zeităţile la care se făcea trimitere nu au mai fost (re)cunoscute ca atare. Pierderea relaţiei etimologice se remarcă în cazul majorităţii calcurilor lexicale: rom. *mărinimie*, forjat după modelul lat. *magnanimitas*, fr. *magnanimité*, la rîndul lor create după gr. *μεγαλοψυία*, în seria rom. *remuşcare*, fr. *remord*, ital. *rimorso*, vorbitorii nu mai „simt" relaţia etimologică cu 'a muşca'; rom. *propăşire*, element lexical plăsmuit în prima jumătate a secolului al XIX-lea după modelul fr. *progrès* şi lat. *progressus*, exprimă sensul 'progres' fără ca vorbitorii să mai conştientizeze conţinutul 'a păşi' întrebuinţat ca „materie

21. Acest cuvînt a fost împrumutat, cu sensul respectiv, în româna veche: *helgea*!

primă", după lat. *passus*. În latina clasică, subst. *caput* avea (pe lîngă sensul primar moştenit de rom. *cap*) şi sensul metaforic 'cel dintîi, primul'; în condiţiile în care pentru noţiunea de 'cap' în franceză s-a specializat subst. *tête* (< lat. *testa* 'ţeastă'), a supravieţuit doar subst. *chef* 'conducător', fără ca vorbitorii limbii franceze să fie conştienţi de această evoluţie semantică.

2. Acţiunea legilor fonetice. Ca urmare a acţiunii legilor fonetice, care are ca efect transformarea formei cuvintelor, derivatele sau compusele din limba originară nu mai pot fi recunoscute ca atare, motivarea primară dispărînd. Cîteva exemple: lat. *primum tempus*, cu o motivare transparentă, a devenit în limba franceză *printemps* 'primăvară'; din sintagma latinească *ad depositum* a rezultat subst. rom. *adăpost*; din lat. *veteranus* 'veteran' s-a dezvoltat rom. *bătrîn*. În toate cazurile, vorbitorii nativi ai limbilor franceză şi română întrebuinţează cuvintele respective fără a fi conştienţi de motivarea lor iniţială.
3. Evoluţia semantică divergentă. Asociată de fapt cu celelalte două cauze menţionate mai sus, evoluţia semantică se poate petrece chiar şi în absenţa modificărilor fonetice. De exemplu, fr. *beaucoup* 'mult' a fost iniţial un compus din *beau* 'frumos' şi *coup* 'lovitură', iar semnificaţia actuală se prezintă ca un întreg unitar, diferit de suma semnificaţiilor cuvintelor componente. Tot aşa, germ. *Großsprecher*, un compus din adj. *gross* 'mare' şi verb. *sprechen* 'a vorbi', are sensul unitar 'lăudăros, fanfaron'. Engl. *chairman*, cu sensul unitar 'preşedinte', a rezultat din îmbinarea conţinuturilor subst. *chair* 'scaun' şi *man* 'om'.

10.5.4. *Etimologia populară*

În sfera conceptului de motivare a semnului lingvistic se înscrie şi fenomenul cunoscut sub numele de e t i m o l o g i e p o p u l a r ă (germ. *Volksetymologie*, fr. *étymologie populaire*). Este vorba despre o explicaţie etimologică greşită, interpretată de vorbitori ca fiind corectă. Necunoscînd explicaţia etimologică reală, vorbitorul procedează la o re-semantizare a unui cuvînt, ceea ce duce la crearea unor forme amuzante pentru vorbitorii avizaţi. Caragiale utilizează asemenea etimologii populare pentru a-şi caracteriza personajele: poliţistul incult Pristanda spune, în loc de *remuneraţie* (împrumut savant din fr. *remunération* < lat. *remuneratio*, derivat de la radicalul *munnus* 'ban'), *renumeraţie*, formă motivată prin analogia cu seria terminologică *număr*, *număra* etc.; Ipingescu, un alt personaj caragialian, foloseşte cuvîntul *lăcrămaţie* cu

sensul de *reclamație*, Pompon spune *intrigatoriu* pentru ceea ce se numeşte literar *interogatoriu*, deoarece pune în relație obiectul desemnat cu noțiunea de 'intrigă'. Pentru Mița Baston pare firesc ca băutura numită *vermout* să se cheme *vermult*.

Mecanismul care produce asemenea „etimologii populare" este numit de unii specialişti a t r a c ț i e p a r o n i m i c ă, şi a fost semnalat în toate limbile. Iată alte două exemple din limba franceză. Subst. *faubourg*, desemnînd în franceza modernă noțiunea de 'periferie, suburbie, cartier periferic', era ortografiat în franceza veche *forsbourc*, formă care reflecta cu fidelitate originea cuvîntului în lat. mediev. *foris* 'din-afară', *burgus* 'oraş'. Ortografia actuală reflectă o interpretare etimologic-populară, **faux bourg*, ca şi cum sintagma originară ar fi fost, în latina medievală, *falsus burgus* 'oraş fals', în opoziție cu adevăratul oraş, situat în interiorul zidurilor! Un împrumut după engl. *country dance* 'dans de țară', fr. *contredanse* (împrumutat şi în limba română: *contradans*!) a rezultat din atracția paronimică între engl. *country* 'mediu rural' şi fr. *contre* 'contra, împotriva', dansul în cauză fiind pus în opoziție antonimică față de *danse*!

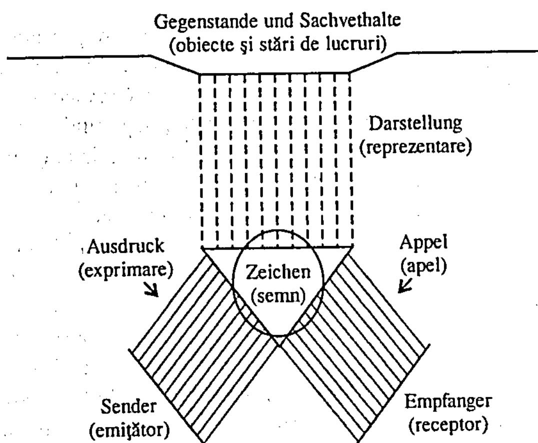
Capitolul XI

Modelul semiologic al limbajului uman. Funcţiile limbii

Finalitatea oricărui demers ştiinţific autentic constă în descrierea corectă a obiectului de studiu, ca etapă primă şi necesară a înţelegerii cauzelor, semnificaţiilor şi finalităţii acestuia. În acest scop, omul de ştiinţă este obligat să îşi asume un metalimbaj, caracterizat prin claritate, univocitate, specificitate şi maniabilitate. Acest metalimbaj nu se poate deosebi de vorbirea obişnuită decît prin întrebuinţarea unei terminologii specifice. Dacă avem în vedere limbajul uman ca obiect de studiu, este limpede că sarcina centrală a oricărei teorii lingvistice valide este aceea de a crea o terminologie capabilă să surprindă pe cît posibil mai nuanţat fenomenul lingvistic, în întreaga sa complexitate. Teoreticianul lingvist va încerca aşadar să modeleze într-un ansamblu coerent şi funcţional un spectru de fenomene particulare extrem de larg, domeniul realizărilor lingvistice concrete. Realizarea unui model explicativ cît mai complet al fenomenului limbaj va trebui să aibă în vedere atît factorii lingvistici impliciţi (unităţi lingvistice, relaţii şi structuri lingvistice), cît şi factorii extralingvistici (cei ontologici, gnoseologici şi sociali în primul rînd). Modelul capabil să răspundă în mod optim acestor cerinţe este socotit în mod curent modelul semiologic. În cele ce urmează, vom examina cîteva dintre propunerile de modelare semiologică a limbajului avansate în ultimul secol.

11.1. Teoria psihologistă a lui K. Bühler

Primul învăţat care şi-a propus să imagineze un model semiotic complet al limbajului uman, inspirîndu-se deopotrivă din distincţiile teoretice ale lui F. de Saussure, ca şi din temele filosofiei germane a limbajului, pare să fi fost psihologul german Karl Bühler (1879-1963) în lucrarea *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*, publicată la Jena în 1934. În explicaţiile sale, Bühler (*op. cit.*, p. 28) porneşte de la următoarea reprezentare grafică:

Schema propusă de K. Bühler prezintă avantajul de a cuprinde, într-o reprezentare globală, elementele centrale ale actului semiologic: emiţătorul, destinatarul şi semnul lingvistic, sugerînd deopotrivă şi raporturile lor dinamice. Figura centrală, cercul intersectat de un triunghi, reprezintă semnul lingvistic, care deţine un aspect sonor (cercul ca atare) şi o dimensiune simbolică (sugerată de triunghi). Aceasta din urmă include trei momente variabile diferite, sugerate de cele trei laturi ale triunghiului: raportul cu emiţătorul, raportul cu destinatarul şi raportul cu obiectele şi stările de lucruri ale realităţii extralingvistice. Dacă în prezenta diagramă triunghiul depăşeşte limitele cercului, intenţia lui Bühler este aceea de a sugera faptul că datele senzoriale susţinute de fenomenele acustice concrete primesc întotdeauna o completare aperceptivă de natură conceptuală. Pe de altă parte, şi cercul depăşeşte triunghiul, ceea ce înseamnă că nivelul fonetic al actului verbal susţine doar o parte din conţinutul conceptual al semnului. În această perspectivă, BÜHLER, *Die Sprachtheorie...*, p. 29, distinge trei ipostaze ale semnului lingvistic:

> Acesta este simbol (*Symbol*) în virtutea subordonării sale la obiecte şi stări de lucruri, simptom (*Symptom*) în virtutea dependenţei sale de emiţător, a cărui interioritate o exprimă, şi semnal (*Signal*) graţie apelului său la ascultător, al cărui comportament intern sau extern îl ghidează.

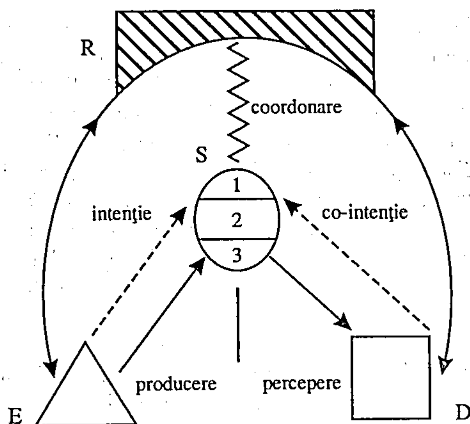
Aşadar, orice semn lingvistic este un construct care presupune o latură sonoră şi o latură de conţinut. Ca produs al semiozei, cuvîntul sau enunţul porneşte de la emiţător în calitate de expresie (*Ausdruck*) şi reclamă participarea la actul comunicării a receptorului, acţionînd de această dată în calitate de apel (*Appel*). Simultan, orice semn lingvistic (= un complex sonor dotat cu semnificaţie) este, în actul vorbirii, semn pentru ceva, adică substitut al unui obiect, reprezentînd un lucru sau o clasă de lucruri. Conform acestor trei implicări, semnele lingvistice îndeplinesc, după BÜHLER, *Die Sprachtheorie*, p. 33, următoarele trei funcţii distincte (*Rollenfach*):

1. O funcţie expresivă, care defineşte aportul emiţătorului în cadrul comunicării, concretizat printr-o „exclamare" (*Ausruf*), sub forma unei „modulări muzicale" (*musikalische Modulation*). Pe coordonatele acestei funcţii, emiţătorul comunică ceva obiectiv şi se comunică deopotrivă pe sine însuşi, în sensul că exprimă ceva subiectiv şi contingent, legat de propriile trăiri şi interese. Funcţia expresivă implică aşadar o dimensiune pregnant emoţională.
2. O funcţie apelativă, care rezultă din caracterul de „apel" (*Appel*) sau „comandă" (*Kommando*) al semnului, prin care se trezeşte o reacţie din partea receptorului, sub forma unui „impact fonematic" (*phonematische Prägung*).
3. O funcţie reprezentativă, care contribuie la concretizarea comunicării lingvistice prin raportare la orizontul ontologic, în cadrul unei situaţii de comunicare concrete.

Rezumînd aşadar propunerile lui Bühler vom avea:

emiţător	→	*simptom*	→	*funcţia expresivă*
receptor	→	*semnal*	→	*funcţia apelativă*
obiect	→	*simbol*	→	*funcţia reprezentativă*

O versiune nuanţată a modelului semiologic al comunicării lingvistice întîlnim la SCHMIDT, *Zeichen und Wirklichkeit*, p. 16; menţinîndu-se într-un cadru psihologic, acest lingvist include în reprezentarea grafică a modelului său o structurare internă mai rafinată a semnului lingvistic, luînd deopotrivă în seamă şi caracterul bi-vectorial al procesului de comunicare:

Semnificaţiile simbolurilor întrebuinţate în această diagramă sunt următoarele:

E = emiţător (vorbitor, creator, producător, scriitor etc.);
D = destinatar (receptor, ascultător, utilizator, cititor etc.);
S = semnul lingvistic;
S_1 = scrierea ca suport material al sunetelor;
S_2 = sunetele ca suport material al semnificaţiilor lexicale şi sintactice;
S_3 = semnificaţiile;
R = secvenţa de realitate (materială sau ideală).

În această sugestivă diagramă, semnul verbal (S), care se prezintă ca un suport material sonor purtător de semnificaţie, ocupă un loc central, mediind între protagoniştii comunicării, emiţătorul (E) şi destinatarul (D), care îşi coordonează între ei raportarea la realitatea extralingvistică (R). La polul emiţătorului, comunicarea lingvistică presupune activitatea umană producătoare de semne, activitate care reclamă factorul intenţionalitate. La celălalt pol, al destinatarului, se petrece fenomenul psihic complex al perceperii semnalului verbal, fenomen care presupune şi el o implicare co-intenţională. Mediind între realitate, emiţător şi destinatar, semnul lingvistic este angrenat într-un proces extrem de complex, a cărui înţelegere ne-ar conduce la înţelegerea însăşi a esenţei limbajului uman.

În cadrul acestui efort de explicare, utilă ni se pare distincţia operată de W. von Humboldt între limbajul privit ca activitate (*energeia*–

Tätigkeit) şi limbajul privit ca p r o d u s (*ergon* – *Werk*). Cu alte cuvinte, individul vorbitor p r a c t i c ă limbajul ca pe o activitate creatoare, care reclamă participarea întregii sale ființe, cu senzațiile, sentimentele, convingerile, reprezentările şi gîndirea sa, dar în acelaşi timp el şi u t i l i z e a z ă limbajul, ca pe un obiect finit, un instrument care îi stă la dispoziție pentru realizarea unor scopuri specifice. Pornind de la această disociere humboldtiană, BÜHLER, *Die Sprachtheorie...*, p. 49, va încerca o nuanțare a modelului său, introducînd în discuție două noi criterii, şi anume criteriul subiectivității şi cel al gradului de formalizare. După acest autor, ar trebui să distingem între următoarele patru ipostaze ale limbajului:

a) a c ț i u n e a v e r b a l ă (*Sprechhandlung*), care reprezintă faptul de a vorbi, considerat în realitatea sa concretă şi individuală;
b) a c t u l v e r b a l (*Sprechakt*), care reprezintă faptul individual de a atribui o semnificație unei expresii lingvistice;
c) p r o d u s u l l i n g v i s t i c (*Sprachwerk*), care reprezintă rezultatul acțiunii verbale, considerat în afara relației cu individul vorbitor;
d) f o r m a l i n g v i s t i c ă (*Sprachform*), care reprezintă produsul abstract al acțiunii verbale, considerat în valoarea sa funcțională abstractă, desprinsă de contextele verbale concrete.

Organizate într-o diagramă cu patru compartimente, „în intenția de a pune în evidență două dihotomii încrucişate" (*ibidem*), ipostazele menționate se organizează astfel:

	I	II
1.	*acțiune verbală*	*produs lingvistic*
2.	*act verbal*	*formă lingvistică*

Pe coloana I sunt incluse ipostazele limbajului care presupun prezența sau implicarea subiectului vorbitor (*subjektbezogene Phänomene*), acestea fiind a c ț i u n e a v e r b a l ă şi a c t u l v e r b a l, ipostaze concrete şi individuale ale limbajului. Pe coloana II apar p r o d u s u l l i n g v i s t i c şi f o r m a l i n g v i s t i c ă, definite de Bühler drept „fenomene desprinse de subiect" (*subjektentbundene Phänomene*). În planul orizontal al diagramei, sub 1. se înseriază a c ț i u n e a v e r b a l ă şi p r o d u s u l l i n g v i s t i c, socotite de Bühler ca reprezentînd un nivel inferior de formalizare, iar sub 2. se înscriu a c t u l v e r b a l şi f o r m a l i n g v i s t i c ă, niveluri cu un grad superior de formalizare.

În celebrul studiu *Sistema, norma y habla* din 1952, Eugenio Coseriu nuanțează și reformulează întregul eșafodaj propus de Bühler, disociind următoarele ipostaze și entități angrenate în funcționarea comunicării verbale:

a) din punct de vedere al relației cu vorbitorul, avem: 1) în plan concret acțiunea verbală ca fenomen subiectiv și produsul lingvistic ca fenomen intersubiectiv și 2) în plan formal actul verbal ca fenomen subiectiv și forma lingvistică, în calitate de fenomen intersubiectiv;
b) din punct de vedere al gradului de formalizare, avem: 1) în plan individual acțiunea verbală ca fenomen concret și actul verbal ca entitate formală și 2) în plan interindividual produsul lingvistic ca fenomen concret și forma lingvistică, în calitate de entitate formală[1]. Cu forța de sinteză care îi era proprie, Coseriu operează în continuare o modelare de ordin superior, propunînd o schemă de ansamblu în care sunt recuperate conceptele propuse de Bühler, alături de disocierile humboldtiene și cele saussuriene:

	individual subiectiv	extraindividual intersubiectiv		
concret	acțiune verbală	produs lingvistic	PAROLE	→ Saussure
formal	act verbal	formă lingvistică	LANGUE	
	ENERGEIA	ERGON		

↓
Humboldt

Discuția de față intersectează un cîmp de probleme mai complex, pe care îl vom trata cu altă ocazie, atunci cînd ne vom ocupa de ipostazele structural-funcționale ale limbii (vezi *infra* § 12). Să reținem deocamdată ideea că procesul de comunicare implică factori deopotrivă obiectivi și subiectivi, materiali și non-materiali, individuali și intersubiectivi, a căror conlucrare conferă limbajului uman atributele indisociabile de activitate socială, dar și de creație individuală. În peisajul divers al științelor limbajului s-au conturat și în privința configurării unui model semiologic al limbajului uman mai multe poziții metodologice, a căror examinare, fie și succintă, ni se pare utilă pentru dobîndirea unei perspective complementare asupra fenomenului atît de complex pe care îl numim limbaj uman.

1. Vezi COSERIU, *Teoria del lenguaje...*, p. 48.

11.2. Teoria comunicațională a lui R. Jakobson

De o largă popularitate în mediile specialiștilor s-a bucurat modelul propus de Roman Jakobson, membru marcant al așa-numitei Școli pragheze, unul dintre curentele cele mai clar conturate ale structuralismului lingvistic. Bazîndu-se în principiu pe modelul lui K. Bühler, Jakobson afirmă[2] că, în afară de cele trei funcții fundamentale enunțate de Bühler (expresivă, apelativă și reprezentativă), comunicarea verbală îndeplinește și alte funcții, potrivit orientării mesajului către factorii complementari implicați în actul de vorbire (mesaj, cod, context și contact).

În concepția lui R. Jakobson, procesul de comunicare verbală reprezintă transmiterea unui mesaj de la un emițător către un destinatar, pe coordonatele impuse ale unui cod lingvistic dat. Tradus în termenii saussurieni clasici, raportul dintre cod și mesaj ar echivala raportul dintre langue și parole, adică dintre limba privită ca un sistem de relații abstracte între semne și realizarea concretă, în acte de vorbire, a acestui sistem. În termenii semiologiei generale, prin cod înțelegem un sistem de convenții referitoare la interpretarea consensuală a valorii unor semne. În cadrul codului lingvistic, semnele nu sunt depozitate întîmplător, ci sunt corelate între ele pe baza unor legături specifice, raporturile paradigmatice, care implică ierarhizări, diferențe, opoziții, excluderi etc. Alcătuind așadar, în ansamblul lor, codul, aceste raporturi au caracterul unor constrîngeri necesare.

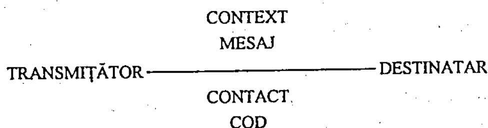
Comunicarea verbală este posibilă atunci cînd ambii protagoniști ai procesului de comunicare recunosc și sunt capabili să utilizeze ei înșiși codul lingvistic dat, adică o limbă istorică oarecare. Pe baza cunoașterii codului, emițătorul și destinatarul comunicării își transmit un anumit mesaj. Prin mesaj (echivalat de alți specialiști cu noțiunile de text sau discurs) înțelegem cantitatea de informații referitoare la realitatea extralingvistică, depozitată într-o structură verbală, pe baza unui anumit cod cunoscut de ambii protagoniști și în circumstanțe de comunicare determinate. Aceste circumstanțe extralingvistice includ în principal un

2. Pentru prima dată în studiul *Linguistics and Poetry*, publicat în volumul A.T. Sebeok (ed.), *Style in Language*, Massachusetts, 1960, p. 350-377. Am consultat versiunea românească a lui Mihai Nasta, tipărită sub titlul *Lingvistică și poetică. Aprecieri retrospective și considerații de perspectivă*, în vol. *** *Probleme de stilistică. Culegere de articole*, București, 1964, p. 83-125.

context comunicațional și un contact între protagoniștii comunicării. Numim c o n t a c t faptul co-prezenței emițătorului și a destinatarului în spațiul ontic al comunicării, reflectată în relația uman-psihică prin care devine posibilă formularea mesajului, stabilirea și menținerea comunicării lingvistice.

În sfîrșit, pe lîngă emițător și destinatar, cod, mesaj și context, un al șaselea factor inerent implicat în procesul de comunicare verbală este c o n t e x t u l sau s i t u a ț i a d e c o m u n i c a r e. Conceptul de context de comunicare sau context semiologic trebuie distins de conceptul de context lingvistic, pe care îl definim drept mediul sau circumstanțele formal-lingvistice în care se află o unitate lingvistică în interiorul unui cuvînt, al unei sintagme sau al unui enunț, cu alte cuvinte, suma elementelor care precedă și succedă elementul respectiv în cadrul lanțului vorbirii. Prin context sau situație de comunicare vom înțelege așadar ansamblul condițiilor ontice, sociale și istorice în care se petrece actul de comunicare. Includem aici în primul rînd lumea obiectelor, a relațiilor și a conceptelor care vor fi reflectate în actul lingvistic, elemente denumite de regulă prin termenul generic r e f e r e n t sau r e f e r i n ț ă.

Implicarea acestor șase „factori constitutivi în orice act de vorbire" (Jakobson[3]) este imaginată de acest autor prin următoarea diagramă:

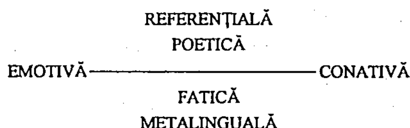

În raport cu orientarea procesului de comunicare lingvistică spre unul dintre acești factori, se disting șase „funcțiuni ale limbajului" sau „aspecte esențiale ale vorbirii" (*ibidem*): funcția referențială, funcția emotivă,

3. Versiunea românească citată, p. 88. Aici găsim următoarea prezentare sintetică: „Cel care se adresează («transmițătorul») trimite un mesaj destinatarului («receptorul»). Pentru ca mesajul să-și îndeplinească funcțiunea, el are nevoie de un c o n t e x t la care se referă (sau, într-o nomenclatură mai echivocă, de un «referent»), pe care destinatarul să-l poată pricepe și care să fie sau verbal, sau capabil de a fi verbalizat; de un c o d , întru totul sau cel puțin parțial, comun atît expeditorului, cît și destinatarului (sau, cu alte cuvinte, comun celui care codează și celui care decodează); în fine, are nevoie de c o n t a c t , conducta materială sau legătura psihologică dintre cei doi, care le dă posibilitatea să stabilească și să mențină comunicarea".

funcţia conativă, funcţia fatică, funcţia poetică şi funcţia metalingvistică. Jakobson vorbeşte despre „ordinea ierarhică diferită a funcţiunilor" în cadrul unui act de vorbire concret, dar respinge „monopolul" uneia dintre ele. Deşi transmiterea de informaţii, corespunzătoare funcţiei referenţiale (denumită deopotrivă, în treacăt, şi „denotativă" sau „cognitivă"), rămîne prioritară, celelalte funcţii sunt constant implicate, în grade diferite, în elaborarea mesajelor verbale.

În raport cu orientarea procesului de comunicare spre unul dintre cei şase factori menţionaţi, funcţiile lingvistice corespunzătoare sunt dispuse astfel (*ibidem*, p. 94):

Funcţiile emotivă, referenţială şi conativă corespund, prin conţinutul lor, funcţiilor expresivă, reprezentativă şi apelativă distinse de K. Bühler cu referire la emiţător, obiectele desemnate şi destinatar. Celelalte trei funcţii, poetică, fatică şi metalinguală (sau metalingvistică) apar prin luarea în consideraţie a factorilor mesaj, contact şi cod.

1. Funcţia referenţială este, în perspectivă semiologică, funcţia primară a limbajului uman şi a fost avută în vedere încă de filosofii greci, cînd s-au referit la actul de denumire a lucrurilor (*nomothesia*, *onomatourgia*), prin care oamenii disting diferenţe în sînul realităţii, însuşindu-şi-o. Gîndirea umană îşi reprezintă lumea prin limbaj. Operaţia de segmentare a continuumului ontic prin operaţiile gîndirii este simultană cu însuşi actul de „denumire" a obiectelor lumii. Prin limbaj, omul reflectă, interpretează şi transmite semenilor ceea ce îl înconjoară. De aceea, funcţia referenţială, reprezentativă sau denominativă a limbajului se dezvoltă în cadrul raportului triadic dintre realitatea ca atare, realitatea gîndirii şi realitatea limbajului. Prin limbaj operăm segmentări, clasificări şi corelaţii în sînul realităţii. În virtutea funcţiei sale referenţiale, limbajul condiţionează cunoaşterea, „informatizînd" şi prelucrînd datele amorfe ale realităţii. Reprezentările şi noţiunile, ca elemente ale gîndirii logice, nu pot fi concepute în afara sferei semantice a semnelor lingvistice, la fel cum operaţiile logice

(enunţul, judecata, raţionamentul) nu se pot concretiza decît în şi prin structuri lingvistice (sintagme, propoziţii, fraze).

Aceasta este interpretarea logicist-semiologică, larg răspîndită în tradiţia europeană. Comodă pentru lingvişti, ea a fost însă frecvent supusă criticii de către filosofi. Se acceptă în principiu ideea că activitatea verbală a omului implică, prin acţiunea funcţiei referenţiale, coordonata gnoseologică a limbajului uman. Dar limbile istorice, în care se concretizează facultatea limbajului, nu sunt simple suporturi inerte ale structurilor logice, ci reprezintă înseşi aceste structuri, însă nu numai atît. Enunţul lingvistic nu r e f l e c t ă mecanic o imagine preexistentă a realităţii, structurată logic, ci c r e e a z ă prin chiar actul verbal această imagine. Este ceea ce pare să gîndească şi Ludwig Wittgenstein cînd afirmă că „limitele limbajului meu semnifică limitele lumii mele" (*Tractatus logico-philosophicus*, enunţul 5.6[4]).

2. Funcţia e m o t i v ă (sau e x p r e s i v ă) a limbajului pune în evidenţă valenţele individuale ale expresiei verbale, rezultate din orientarea mesajului către emiţător. Căci, pe lîngă conţinutul său obiectiv, referenţial sau cognitiv, orice mesaj lingvistic formulat, ca, de altfel, orice act de vorbire în sine, este ş i expresia individualităţii vorbitorului, a modului său particular de a percepe realitatea şi de a o organiza în cadrul unui discurs. Funcţia emotivă implicată în procesul de comunicare lingvistică se manifestă la toate nivelurile structurale ale organizării mesajului lingvistic, dar se realizează şi prin factori semiologici extralingvistici (mimică, gestică etc.).

La nivel fonetic, starea de spirit a vorbitorului se poate concretiza în calităţile intonaţiei (prin care se poate „exprima" bucurie, surpriză, mînie etc.), în prelungirea unor vocale, în sincope, metateze şi alte fenomene fonetice care capătă, în situaţia de comunicare dată, valori simbolice. La nivel lexical, funcţia expresivă acţionează prin selecţia unor termeni cu încărcătură emoţională (luaţi din limbajul familial, din argouri, din lexicul regional etc.). În fine, la nivel sintactic, starea psihică a individului

4. În traducerea românească a lui Mircea Dumitru şi Mircea Flonta, Humanitas, Bucureşti, 2001, p. 140. *Cf.* şi *ibidem*, enunţurile 4.11.6 şi 4.12 (ed. cit., p. 103): „Tot ceea ce poate fi în genere gîndit poate fi gîndit în mod clar. Tot ceea ce poate fi în genere exprimat poate fi exprimat în mod clar. Propoziţia nu poate să reprezinte întreaga realitate, dar nu poate reprezenta ceea ce trebuie să aibă ea în comun cu realitatea pentru a o putea reprezenta – forma logică. Pentru a putea reprezenta forma logică, ar trebui să ne putem situa cu propoziţia în afara logicii, adică în afara lumii".

vorbitor poate determina, de exemplu, construirea unor enunţuri eliptice, simple sau, dimpotrivă, ample şi arborescente, conforme cerinţelor structurării mesajului şi situaţiei de comunicare, dar şi implicării sale emotive.

Dacă avem în vedere specificul situaţiei de comunicare, constatăm că funcţia emotivă a limbajului se manifestă plenar sau prioritar în cadrul spectacolului de teatru sau, în cu totul alt context, al serviciului liturgic. Realizarea plenară a mesajului dramaturgic, respectiv religios, se obţine nu doar prin conţinutul informaţional al textului prezentat, ci mai ales prin valorile emotive suplimentare presupuse de ceea ce numim jocul actoricesc, respectiv serviciul liturgic tradiţional efectuat de preot. Dacă avem însă în vedere un criteriu pur lingvistic, vom constata că funcţia emotivă a limbajului se află la originea diferenţierilor stilistice, definind un anumit tip de atitudine atît faţă de realitate, cît şi faţă de mesajul în sine. Utilizarea în cheie emoţională a semnelor lingvistice generează tipuri diverse de mesaje, caracterizate prin mărci stilistice diferenţiatoare. Este vorba deopotrivă de mărci stilistice individuale, caracterizînd vorbirea fiecărui individ, dar şi de mărci stilistice funcţionale, corespunzătoare domeniilor de întrebuinţare specifică a discursului verbal.

3. Funcţia conativă din terminologia propusă de Jakobson[5] corespunde funcţiei apelative la Bühler şi se defineşte prin orientarea preponderentă a actului verbal către destinatar sau receptor. Această funcţie se realizează la nivel extralingvistic prin gesturi şi atitudini tipice, iar în limbă prin imperativul verbelor sau prin vocativul numelor. Socotind că „frazele imperative diferă esenţial de cele declarative" (*ibidem*, p. 90), Jakobson introduce criteriul distinctiv al logicităţii: pe cînd enunţurile obiectiv-referenţiale pot fi supuse „testului adevărului", în sensul că pot fi considerate ca adevărate sau false, enunţurile imperative nu sunt nici adevărate, nici false. Un enunţ precum *Vino cu mine!*, cu un caracter pronunţat conativ, nu este nici adevărat, nici fals, în comparaţie cu un enunţ declarativ precum *Socrate este sănătos*, care poate fi adevărat sau fals, dar nu conţine nici o implicaţie conativă.

4. Funcţia fatică a limbajului[6] se conturează legat de orientarea procesului de comunicare verbală în special spre factorul

5. *Cf.* lat. *conor, -ari, -atus sum* 'a se strădui, a încerca insistent să facă ceva'.
6. *Cf.* lat. *fateor, -eri, fassus sum* 'a mărturisi, a recunoaşte, a admite'. Ca termen tehnic, cuvîntul pare să fi fost întrebuinţat, după indicaţia lui Jakobson, mai întîi de către etnologul B. Malinowski.

c o n t a c t. Este vorba de faptul că realizarea comunicării verbale, adică transmiterea şi receptarea unui mesaj, este posibilă doar prin stabilirea şi menţinerea unui contact între emiţător şi destinatar. Acest contact se realizează fizic prin co-prezenţa celor doi poli ai comunicării, vorbitorul şi ascultătorul, în spaţiul comunicării (cu implicaţiile psihice aferente), dar are şi o dimensiune lingvistică propriu-zisă, definită prin prezenţa în structura mesajului a unor elemente verbale destinate tocmai acestui scop al menţinerii contactului semiotic. Fatice în acest sens sunt enunţuri declarative, interogative sau exclamative de tipul *Bine* sau *Ştii?* sau *Nu-i aşa?* sau *Mă-nţelegi?* sau *Hmm!* etc., pe care le calificăm uneori drept „ticuri verbale" şi cu care ne presărăm adesea vorbirea, pentru a ne asigura că interlocutorul nostru ne ascultă şi ne înţelege, adică se află în „contact" cu noi. Ar fi vorba, după Jakobson, de funcţia genetic-primară a limbajului, pe care omul o are în comun cu alte vieţuitoare, şi pe care copiii şi-o însuşesc cel dintîi, chiar înainte de a fi capabili să formuleze un mesaj cu conţinut informaţional.

5. Împrumutată din inventarul noţional şi terminologic al logicienilor, distincţia între limba-obiect şi „metalimbaj" îi serveşte lui R. Jakobson pentru a disocia o a cincea funcţie a limbajului, cea m e t a l i n g v i s t i c ă sau m e t a l i n g u a l ă. Ea rezultă din orientarea comunicării verbale către facorul c o d. Pe coordonatele acestei funcţii a limbii, vorbitorul este interesat în mod prioritar mai puţin de referinţa externă a semnului verbal, cît de semnul verbal însuşi. Spunem astfel că, într-un fel, limbajul îşi devine propriul său referent. Funcţia metalingvistică a limbajului este prezentă în vorbirea obişnuită, ca de exemplu atunci cînd, frecvent, formulăm enunţuri precum: *Ce înţelegi prin cuvîntul „imagologie"?* sau *Nu mai zice „mişto" ca golanii!* etc. Ea devine deosebit de activă în procesul însuşirii de către copii a limbii materne şi activează aproape exclusiv în discursul gramaticienilor şi al lingviştilor. Toate gramaticile şi studiile de lingvistică nu sunt, în fond, decît texte cu caracter metalingvistic, întrucît comunicarea se orientează aproape exclusiv asupra limbii înseşi, în calitate de cod implicat în procesul de comunicare.

Deşi nu în termeni expliciţi, distincţia între „limba-obiect" şi „meta-limbă" sau „metalimbaj" a fost operată şi tematizată de timpuriu în istoria ideilor despre limbaj. Încă din Antichitatea tîrzie, Sf. Augustin revine în repetate rînduri la această distincţie (în special în lucrările de tinereţe *De dialectica* şi *De Magistro*), arătînd că există semne (*signa*) care denumesc lucruri (*res*), dar sunt şi semne care denumesc alte semne, cum sunt semnele *verbum* 'cuvînt' sau *nomen* 'nume'. De acea ipostază

autoreflexivă a limbajului pe care o numim astăzi metalimbaj, Sf. Augustin era perfect conştient atunci cînd afirma că vorbim mai întîi despre cuvinte cu ajutorul altor cuvinte, pentru a putea apoi vorbi cu cuvinte despre lucrurile care ne înconjoară[7]. Distincţia teoretică limbaj/ metalimbaj joacă un rol foarte important în gramaticile speculative medievale, la aşa-numiţii „modişti"; în diferitele tratate *de modis significandi* care ni s-au păstrat din secolele al XII-lea–al XIV-lea, există distincţia între o abordare a limbajului ca mod de semnificare primară a realităţii (*intentio prima*) şi una secundară (*intentio secunda*), orientată către limbajul însuşi.

6. Funcţia poetică rezultă, în concepţia lui Jakobson, din „centrarea" comunicării verbale asupra mesajului ca atare, adică a conţinutului efectiv al comunicării. Ni se atrage atenţia că această funcţie nu caracterizează exclusiv arta literară sau poezia, ci este prezentă, chiar dacă în mod subsidiar şi accesoriu, şi în actele de vorbire obişnuite[8]. În planul comunicării, această funcţie conduce la autonomizarea a ceea ce numim limbă sau limbaj poetic în cadrul unei limbi istorice date, ca efect al predominanţei unui principiu al expresivităţii. Pe coordonatele acestei funcţii, utilizatorul unei limbi supune semnele lingvistice primare unui proces de selecţie şi prelucrare de rang secund, organizîndu-le într-un mesaj unic şi irepetabil, mesajul poetic. Conştientă sau subconştientă, intenţia emiţătorului de a formula un mesaj poetic are ca rezultat, în planul limbii, modificări profunde ale emisiei sonore, intonaţiei şi ritmului vorbirii. Sunt selectate contexte sonore capabile să corespundă în mod optim intenţiilor expresiv-semantice ale vorbitorului. Acelaşi primat al principiului expresivităţii poetice se remarcă şi în preferinţa pentru anumite cuvinte, ca şi în structurarea sintactică a enunţului. Orientat în vorbirea obişnuită cu precădere spre funcţia designativ-referenţială, semnul lingvistic cîştigă un anumit grad de autonomie şi „se converteşte", ca urmare a funcţiei poetice, în semn poetic.

7. Pe larg despre această problematică vezi MUNTEANU, *On the object-language/ metalanguage distinction...*

8. „Orice încercare de a reduce sfera funcţiunii poetice numai la poezie sau de a limita poezia la funcţiunea poetică ar duce la o simplificare excesivă şi înşelătoare. Funcţiunea poetică nu este singura funcţiune a artei verbale, însă este funcţiunea ei dominantă, determinantă, pe cînd în toate celelalte activităţi verbale ea se manifestă doar ca un element constitutiv, subsidiar, accesoriu. Această funcţiune, promovînd materialitatea semnelor, adînceşte dihotomia fundamentală dintre semne şi obiecte" (R. Jakobson, *op. cit.*, p. 93).

Între un enunț de tip referențial și un enunț poetic există deosebiri structurale de esență, rezultate din modalitatea diferită de construire/ receptare a textului. În termenii structuralismului post-saussurian, spunem că un mesaj sau un text „obișnuit" se constituie ca urmare a operației de selecție a unei unități lingvistice de pe axa paradigmatică, însoțită de combinarea unității selectate într-un lanț sintagmatic (v. *infra*, § 10.5). Potrivit cerințelor conținutului informațional codificat în mesajul formulat și transmis, selecția unităților limbii este guvernată de un p r i n c i p i u a l e c h i v a l e n ț e i elementelor înseriate în axa paradigmatică, iar combinația de un p r i n c i p i u a l c o n t i g u i t ă ț i i, adică de necesitatea adecvării reciproce a termenilor care vor alcătui textul. Dacă avem în vedere, de exemplu, enunțul 1) *Păstorul își paște turma*, constatăm că, formulîndu-l, am selectat fiecare dintre termenii întrebuințați din serii paradigmatice definite de sistemul limbii. Conform principiului echivalenței paradigmatice, fiecărui element al enunțului îi corespunde, în plan virtual, un alt element. Acesta poate aparține unor paradigme semantice (sinonimie, antonimie, cîmpuri lexical-semantice etc.) sau unora morfologic-categoriale: 2) *Ciobanul îmi paște turma* vs. 3) *Baciul îți păzește cireada* etc. Fiecare dintre aceste enunțuri posibile, o dată realizat, presupune excluderea din spațiul comunicării a tuturor celorlalte. Se realizează astfel funcția referențială, comună, a limbii.

Cu totul diferită s-ar prezenta situația (în logica jakobsoniană) în cazul unui enunț poetic, de exemplu cunoscutul vers eminescian *Turma visurilor mele eu le pasc ca oi de aur*. Comunicarea elementară de tip referențial se convertește în comunicare de tip poetic, mesajul interesînd mai puțin ca vehicul al unei informații neutre oarecare, cît ca formulare unică, autoreferențială. Vorbitorul (= poetul) și ascultătorul (= cititorul) nu mai sunt interesați de sau orientați către c e s e s p u n e, ci către c u m s e s p u n e sau, mai bine spus, ce se spune dincolo de nivelul aparent-referențial al enunțului. În consecință, după cum se exprimă R. Jakobson, „funcțiunea poetică proiectează principiul echivalenței de pe axa selecției pe axa combinării. Echivalența devine factorul constitutiv al secvenței" (art. cit., p. 95). Cu alte cuvinte, planul paradigmatic se reduce la minimum, proiectîndu-se în planul sintagmatic. Unitățile virtuale ale planului paradigmatic se implică simultan în planul sintagmatic, creîndu-se efectul „estetic", bazat pe plurisemantism semantic sau „sugestii multiple". În versul eminescian citat mai sus, cuvintele nu mai au valoarea lor referențială neutră și comună, ci una multiplă, simbolic-metaforică: *turma visurilor* este o metaforă pentru 'idealuri', 'speranțe', 'năzuințe', 'reverii' etc., sintagma *oi de aur* apare ca un simbol al

opulenţei mitice etc. Toate aceste semnificaţii, laolaltă cu numeroase altele, receptate, decriptate sau interpretate de către cititor, nu se exclud, ci coexistă în cadrul textului, concurînd la realizarea plurisemantismului şi a ambiguităţii, dimensiuni constitutive ale comunicării de tip poetic.

11.3. Critica lui E. Coseriu

De pe poziţii filosofice mai solide, completările aduse de Jakobson modelului propus de Bühler sunt respinse de E. Coseriu. Principala obiecţie teoretică a lui Coseriu priveşte chiar accentul pus de Jakobson pe dimensiunea comunicativă a limbii. Esenţial pentru înţelegerea limbii nu este, pentru Coseriu, „mesajul", adică transmiterea unui conţinut informativ despre realitate între doi vorbitori, ci însuşi faptul de a vorbi, care implică, în mod definitoriu, „intersubiectivitatea" sau „alteritatea". A vorbi c u celălalt este, în această perspectivă, mai important decît a vorbi d e s p r e ceva, prezenţa celuilalt fiind indispensabilă pentru existenţa unui act verbal:

> Această a doua formă de comunicare, în care se manifestă dimensiunea pe care o numesc *alteritate*, reprezintă indubitabil un criteriu definitoriu pentru conceptul de limbă. Nu ştim de fapt niciodată, şi nu putem şti în mod obiectiv, dacă suntem înţeleşi, însă, în momentul în care vorbim, recunoaştem deja celuilalt capacitatea de a vorbi şi arătăm prin aceasta că ştim că şi el este un subiect, că este un altcineva[9].

În consecinţă, afirmă Coseriu, trei din aşa-numitele funcţii desemnate de Jakobson, cea fatică, cea metalingvistică şi cea poetică, nu au o existenţă reală, ele nefiind altceva decît cazuri particulare ale funcţiei apelative (prima) şi ale celei de reprezentare (următoarele două) din cadrul modelului lui Bühler. Cît priveşte „funcţia fatică", aceasta nu este altceva decît „forma minimală a funcţiei de declanşare sau de apel", ceea ce implică, din partea receptorului mesajului, „disponibilitatea de a accepta şi de a interpreta succesiunea de semne" (*op. cit.*, p. 63). În mod similar, „funcţia metalingvistică" nu poate fi distinsă de funcţia referenţial-obiectivă, întrucît faptul că obiectul desemnat aparţine lumii obiectelor sau este limba însăşi, în ansamblul ei sau doar o secvenţă din ea, este indiferent şi nu justifică decît la nivel teoretic-speculativ distincţia dintre limba-obiect sau „limba primară" şi metalimbă:

> În dinamica realizării limbajului, distincţia între *limba primară* şi *metalimbă* nu priveşte deloc diferitele elemente constitutive ale actului vorbirii, ea priveşte

9. Eugenio Coseriu, *Textlinguistik...*, p. 62.

mai degrabă unul dintre aceste elemente, şi anume realitatea. Această distincţie clasifică faptele în interiorul realităţii după cum ele aparţin sau nu limbii. Oricît ar fi de importantă şi indispensabilă pentru discutarea multor probleme, distincţia între limba primară şi metalimbă nu este necesară în calitate de criteriu de distincţie a unor funcţiuni lingvistice diferite (*ibidem*, p. 64).

Încă şi mai radicală este critica formulată de Coseriu la adresa concepţiei lui Jakobson despre funcţia poetică; calificată drept „falsă", explicaţia dată de Jakobson ar avea doar meritul de a fi intuit faptul că „vorbirea poetică este o vorbire absolută, o vorbire în sine, o vorbire în cadrul căreia valabilitate deţine doar ceea ce este spus" (*ibidem*). Într-un capitol special, intitulat *Limbă şi poezie* (*op. cit.*, p. 109-111), sunt expuse succint punctele principale ale concepţiei coseriene despre limbajul poetic:

a) Relaţia de „motivare internă" a semnelor lingvistice, împreună cu valoarea lor evocatoare, nu constituie un specificum al limbajului poetic, ci se manifestă şi în vorbirea obişnuită, unde sunt însă „anulate" sau „dez-actualizate". Metafore implicite precum cele aflate la baza numelor compuse fr. *chauve-souris*, literal 'şoarece chel', sau germ. *Fledermaus* 'şoarece fîlfiitor' desemnează în vorbirea obişnuită sau în stilul ştiinţific specia de mamifer respectivă, fără nici o conotaţie „poetică".
b) În limbajul poetic se actualizează simultan şi plenar toate valorile evocatoare şi toate relaţiile dintre semne.
c) Limbajul poetic nu poate fi considerat o simplă modalitate a întrebuinţării limbii, de acelaşi rang cu vorbirea obişnuită sau cu limbajul ştiinţific, ci trebuie socotit drept limba pur şi simplu, în care se desfăşoară toate modalităţile verbale posibile.
d) Nu există o „funcţie poetică" a limbajului, distinctă de cele trei funcţii de bază (expresivă, apelativă şi reprezentativă). Limbajul poetic actualizează toate capacităţile expresive care rămîn doar latente sau „neîntrebuinţate" în celelalte modalităţi verbale.
e) Întrebuinţarea „poetică" a limbii nu reprezintă o abatere de la „vorbirea normală" sau „standard", ci reprezintă limba în deplina sa funcţionalitate. Mai mult încă, celelalte modalităţi de întrebuinţare a limbii (vorbirea obişnuită, limbajul ştiinţific etc.) sunt „abateri" sau „reduceri" ale limbii în integralitatea ei, realizată în gradul cel mai complet prin vorbirea poetică:

Trebuie aşadar să considerăm limbajul poetic drept limba în funcţionalitatea sa completă. Poezia – şi prin poezie înţeleg nu doar poezia în sens restrîns, ci literatura în general, ca artă – este spaţiul de desfăşurare a deplinătăţii

funcționale a limbii. Întrebuințarea poetică a limbii nu este un fel de abatere de la întrebuințarea „normală" a limbii, ci tocmai invers: Toate celelalte modalități ale limbii, ca de exemplu limba de toate zilele sau limbajul științific (...), reprezintă abateri de la limba integrală, de la limba ca atare. Dacă este să vorbim de o reducere, atunci o putem face doar în cazul diferitelor modalități non-poetice de întrebuințare a limbii, căci aici sunt anulate sau „dez-actualizate" multe funcțiuni ale limbii prezente în chip deplin în vorbirea poetică (*ibidem*, p. 110).

Inversînd așadar raportul dintre limba poetică și „limba obișnuită", E. Coseriu se înscrie într-o tradiție reprezentată mai ales de către poeți, pentru care, explicit sau implicit, poezia a fost întotdeauna nu un „ornament" adăugat vorbirii obișnuite, ci vorbirea umană însăși în toată splendoarea și forța sa expresivă. În istoria mai recentă a ideilor despre limbaj, poziția lui Coseriu poate fi încadrată în acea secvență a tradiției care, pornind de la învățatul italian Giambattista Vico (1668-1744) și trecînd prin Wilhelm von Humboldt (1767-1835) și Benedetto Croce (1866-1952), se regăsește la filosofi contemporani precum Hans-Georg Gadamer (1900-2002). Este vorba despre înțelegerea limbajului uman ca formă plenară a creativității umane, atribut esențial și definitoriu al umanului, și nu simplu „instrument de comunicare". În mod implicit, această poziție teoretică presupune o opoziție radicală față de orice încercare de a construi o „poetică" sau o „stilistică" bazată pe conceptul de „abatere" (de la „gradul zero al scriiturii", de la „norma standard" sau de la „vorbirea obișnuită" etc.). Coseriu se pronunță de altfel expressis verbis (*op. cit.*, p. 120-121) împotriva unei „stilistici a abaterilor" (*Abweichungsstilistik*), așa cum este ea concepută, de exemplu, ca „teorie a expresiei poetice", de spaniolul Carlos Bousoño[10].

Inovatoare în esența sa, teoria lui Eugenio Coseriu despre identitatea dintre limbajul poetic și limba ca atare își așteaptă încă exegeții care să îi dezvolte consecințele în cîmpul cercetării practice[11].

10. *Teoría de la expresión poética*, Madrid, 1952 (versiune românească de Ileana Georgescu, București, 1975).
11. În limba română există o excelentă prezentare sintetică, efectuată de Coseriu însuși în cadrul unei conferințe și publicată sub titlul *Limbajul poetic* în vol. COȘERIU, *Prelegeri și conferințe*, p. 145-162.

11.4. Teoria actelor de vorbire

Teoria actelor de vorbire (*Speech Acts Theorie*) reprezintă o altă încercare de a oferi o fundamentare teoretică globală mecanismului producerii şi funcţionării limbajului uman. Ea a fost formulată în cadrul Şcolii de la Oxford de savanţi precum J. L. Austin, P. F. Strawson şi J. R. Searle. În lucrarea sa *How to Do Things with Words*, Oxford, 1962, J. L. Austin ajunge la unele interpretări convergente în anumite privinţe cu cele ale lui K. Bühler. Conceptul central al acestei teorii este cel de act de vorbire (*speech act*), imaginat ca o componentă centrală a activităţii umane. Orice enunţ lingvistic se prezintă, după Austin, sub forma a trei acte de vorbire simultane:

1. un act locutor (*locutional act*) în cadrul căruia se articulează şi se combină sunetele în fluxul vorbirii şi prin care se realizează combinarea sintactică a noţiunilor reprezentate de cuvinte;
2. un act ilocutor (*ilocutional act*), prin care emiterea unui enunţ lingvistic reprezintă în acelaşi timp realizarea acţiunii desemnate; de exemplu, emiterea enunţului *Îţi promit că te ajut* reprezintă deopotrivă şi realizarea unei promisiuni. Pentru definirea actului ilocutor, Austin propune trei criterii:
   a) actul ilocutor este realizat prin vorbirea însăşi, şi nu printr-o consecinţă a ei;
   b) actul ilocutor poate fi parafrazat şi explicitat printr-o formulă performativă de tipul *Te sfătuiesc să..., Îţi cer să..., Îţi atrag atenţia că...* etc.
   c) actul ilocutor are un caracter convenţional, el realizîndu-se prin mijlocirea valorii specifice pe care i-o acordă, în circumstanţe date, un anumit ceremonial social.
3. un act perlocutor (*perlocutional act*), prin care emiterea unui enunţ lingvistic serveşte realizării unor obiective indirecte, situate dincolo de sfera strictă a expresiei lingvistice. De exemplu, faptul de a formula o întrebare la adresa unui interlocutor poate avea ca scop exprimarea stimei faţă de părerile sale sau a intenţiei de a-i atrage atenţia indirect asupra unui anumit aspect, şi nu neapărat dorinţa de a afla ceva prin răspunsul aşteptat.

După cum se poate vedea, în distincția între a c t i l o c u t o r și a c t p e r l o c u t o r putem recunoaște un model binar de descriere a limbajului, analog celui bazat pe distincția între a c ț i u n e și a c t la Bühler sau, într-un sens mai larg, între e n e r g e i a și e r g o n la Humboldt.

Capitolul XII

Limba între social şi individual: sistem/vorbire (*langue/parole*)

Definim limbajul uman ca pe o caracteristică proprie speciei de a realiza comunicarea interumană într-un cadru social, prin intermediul unui instrument complex, care are caracterul unui sistem de semne.

Abordarea ştiinţifică sistematică ne obligă să facem o distincţie esenţială, cea dintre limbaj şi limbă. Dacă prin limbaj înţelegem o caracteristică generală a speciei, comună tuturor fiinţelor umane, limbile particulare, care au o existenţă istorică, reprezintă realizări concrete ale capacităţii umane de a utiliza limbajul. Lingvistica teoretică îşi propune cu precădere studiul limbilor, lăsînd pe seama filosofiei limbajului identificarea unor soluţii privitoare la originea şi esenţa limbajului. Căci limbajul nu este doar o funcţie specifică a umanului, ci şi o instituţie socială, adică o funcţie a organismului social. Se impune deci să distingem între o dimensiune individuală şi una socială a limbajului, aflate într-o relaţie sistematică de determinare şi condiţionare reciprocă: este limpede că limbajul nu poate exista decît prin individ şi tot atît de limpede este şi faptul că orice comunicare nu se poate realiza decît în prezenţa celuilalt, adică a societăţii[1].

Abordînd dimensiunea individuală a acţiunii verbale, vom constata că funcţionarea limbajului presupune o componentă materială şi una psihică; producerea fizică a semnelor lingvistice reclamă funcţionarea aparatului fonator, dar şi a sistemului nervos superior, căci un semn lingvistic este o specie materială, sonoră, care acoperă un concept de natură intelectuală. Prin caracterul său hipercomplex, mecanismul semnificării lingvistice interesează aproape toate disciplinele umaniste, începînd cu psihologia şi terminînd cu filosofia, sociologia şi istoria; este generată astfel o problematică interdisciplinară pe care am prezentat-o în alt context (v. *supra*, cap. III). Fără să ignore diferitele faţete ale limbajului, lingvistica teoretică

1. „Memoria semantică" a latinescului *communicare* sugerează de altfel ideea de 'a fi împreună cu altcineva' (< *communis*).

își propune să abordeze limbajul în realizările sale istorice, adică în ceea ce are el specific ca limbă atestată istoric, cu structurile și funcțiile ei, cercetate în perspectiva raportului între individual și social sau între particular și general.

Învățatul care a pus problema în acești termeni, definind cu o precizie superioară domeniul autonom al lingvisticii ca știință modernă, a fost Ferdinand de Saussure. După cum menționam în treacăt mai sus, una dintre cele mai importante distincții metodologice propuse de Saussure în cursul său de lingvistică generală este cea dintre l i m b ă și v o r b i r e (*langue/parole*), distincție reluată, nuanțată și adîncită din punct de vedere teoretic de majoritatea teoreticienilor din secolul XX. În terminologia de specialitate s-au impus următoarele cupluri terminologice: engl. *language/speech*, span. *lengua/habla*, germ. *Sprache/Rede*[2].

Criteriul central al distincției saussuriene este raportul între ceea ce este individual și ceea ce este social în existența limbajului, aspectul social și cel individual fiind considerate de Saussure două laturi care nu pot fi privite decît împreună, inseparabil[3]. Astfel v o r b i r e a definește ipostaza individuală a limbajului, în vreme ce l i m b a include aspectele sociale ale acțiunii verbale. Vorbirea reprezintă ceea ce este pasager, accidental și accesoriu, pe cînd limba ceea ce este constant, necesar și funcțional. Rezultat al unui contract social implicit, limba este o instituție exterioară persoanei umane, care nu poate să intervină în dinamica ei, ci doar să o înțeleagă și să o utilizeze. Obiectul propriu-zis al științei lingvistice este limba, și nu vorbirea. Limba are un caracter omogen, fundamentîndu-se pe uniunea între semnificant și semnificat în cadrul semnelor lingvistice, văzute de Saussure ca fenomene integral psihice; acestea sunt corelate între ele în cadrul ansamblului, pe baza unui consens colectiv.

Asertiunile lui Saussure sunt și în această privință marcate pe alocuri de obscuritate și de inconsecvență (uneori, de exemplu, conceptul de ‘vorbire’ este desemnat prin termenul *limbaj*!), dar rămîn mereu foarte subtile și pline de sugestii. Dată fiind importanța temei, cităm in extenso paragrafele privitoare la cele două ipostaze ale limbajului (SAUSSURE, *Curs...*, p. 40-41):

2. O excepție o constituie învățatul german W. Porzig, care, în lucrarea *Das Wunder der Sprache*, 1950, transpune termenii saussurieni prin *Sprachbesitz* ‘posedare a limbii’ și *Gespräch* ‘discuție, dialog, vorbire’.
3. *Curs...*, p. 35: „Limbajul are o latură individuală și o latură socială, și nu o putem concepe pe una fără cealaltă”.

Vorbirea este (...) un act individual de voinţă şi de inteligenţă, în care putem distinge: 1° combinaţiile prin care subiectul vorbitor utilizează codul limbii pentru a-şi exprima gîndirea personală; 2° mecanismul psihofizic care îi îngăduie să exteriorizeze aceste combinaţii. (...) Să recapitulăm caracteristicile limbii:
1° Ea este un obiect bine definit în ansamblul heteroclit al faptelor de limbaj. O putem localiza în porţiunea bine determinată a circuitului unde o imagine auditivă se asociază cu un concept. Ea este partea socială a limbajului, exterioară individului, care prin el însuşi nu poate nici să o creeze şi nici să o modifice; ea nu există decît în virtutea unui fel de contract încheiat între membrii comunităţii. Pe de altă parte, individul are nevoie de o ucenicie pentru a o cunoaşte; copilul nu şi-o asimilează decît treptat. Ea este ceva atît de distinct, încît un om lipsit de facultatea vorbirii îşi păstrează limba, dacă înţelege semnele vocale pe care le aude.
2° Limba, distinctă de vorbire, este un obiect pe care îl putem studia separat. Noi nu mai vorbim limbile moarte, dar putem foarte bine să ne însuşim organismul lor lingvistic. Ştiinţa limbii nu numai că se poate lipsi de alte elemente ale limbajului, dar ea nu este posibilă decît dacă aceste alte elemente nu intervin.
3° În timp ce limbajul este heterogen, limba astfel delimitată este de natură omogenă: ea este un sistem de semne unde nu este esenţială decît unirea dintre sens şi imaginea acustică şi unde cele două părţi ale semnului sînt în egală măsură psihice.
4° Limba, nu mai puţin decît vorbirea, este un obiect de natură concretă şi acest lucru reprezintă un mare avantaj pentru studiu. Semnele lingvsitice, deşi esenţial psihice, nu sînt nişte abstracţii. Asociaţiile ratificate prin consimţămîntul colectiv, şi al căror ansamblu alcătuieşte limba, sînt realităţi care îşi au sediul în creier. Pe de altă pare, semnele limbii sînt, ca să spunem aşa, tangibile; scrierea le poate fixa în imagini convenţionale, în timp ce este cu neputinţă să fotografiezi, în toate detaliile lor, actele vorbirii; fonaţiunea unui cuvînt, oricît de scurt ar fi el, reprezintă o infinitate de mişcări musculare extrem de dificil de cunoscut şi de figurat. În limbă, dimpotrivă, nu există decît imaginea acustică şi aceasta poate să se traducă într-o imagine vizuală constantă. Căci, dacă facem abstracţie de această multitudine de mişcări necesare pentru a o realiza în vorbire, fiecare imagine acustică nu este, aşa cum vom vedea, decît suma unui număr limitat de elemente sau foneme, susceptibile la rîndul lor să fie evocate printr-un număr corespunzător de semne scrise. Această posibilitate de a fixa lucrurile privitoare la limbă face ca un dicţionar şi o gramatică să poată fi reprezentări fidele ale ei, limba fiind depozitul imaginilor acustice, iar scrisul forma tangibilă a acestor imagini.

Cea mai importantă consecinţă de ordin teoretic a distincţiei binare *langue/parole* este, în sistemul de gîndire al lui Saussure, disocierea a două perspective epistemologice autonome: Saussure vorbeşte în continuare

despre o lingvistică a limbii şi o lingvistică a vorbirii (*Curs...*, cap. IV, *Lingvistica limbii şi lingvistica vorbirii*). Gîndirea lui Saussure este, în acest punct, ca şi în multe altele, destul de inconsecventă întrucît, deşi afirmă limpede că singura lingvistică posibilă ar fi *lingvistica limbii*, acceptă totuşi pe parcursul dezbaterii şi utilitatea unei *lingvistici a vorbirii*:

> Studiul limbajului comportă deci două părţi: una, esenţială, are drept obiect limba, care este socială în esenţa ei şi independentă de individ; acest studiu este numai psihic; cealaltă, secundară, are drept obiect partea individuală a limbajului, adică vorbirea, inclusiv fonaţiunea: ea este psihofizică (*Curs...*, p. 43).

Inconsecvenţele şi neclarităţile formulărilor saussuriene au justificat eforturile urmaşilor de a le elucida, în încercarea de a aprofunda importanţa distincţiei limbă/vorbire. Putem afirma chiar că, în bună parte, lingvistica teoretică modernă s-a dezvoltat ca un proces de clarificare a acestei epocale distincţii teoretice saussuriene. Voi trece acum în revistă cîteva dintre principalele momente ale acestei dezbateri, enunţînd pe scurt concepţia cu privire la această temă a celor mai importanţi lingvişti moderni.

Una dintre primele abordări teoretice ale acestei problematici aparţine lui Charles Bally, unul dintre colaboratorii apropiaţi ai magistrului genevez. Mai ales în lucrările *F. de Saussure et l'état actuel des études linguistiques* (Geneva, 1913), *Le langage et la vie* (ed. I, 1913; ed. a III-a, 1935) şi *Linguistique générale et linguistique française* (ed. I, Paris, 1932; ed. a III-a, Berna, 1950), Ch. Bally priveşte distincţia saussuriană *langue/parole* ca pe o opoziţie între ansamblul lingvistic de natură socială (*langue*) şi funcţionarea lingvistică individuală (*parole*). Pentru Bally, vorbirea este „limba în acţiune, limba actualizată, limba în echilibru şi în plină funcţionare". După cum se vede, Bally introduce în discuţie un nou criteriu, cel al funcţionalităţii. Potrivit acestui criteriu, limba este un sistem organizat, conţinînd elementele necesare comunicării unor conţinuturi de natură intelectual-obiectivă, în vreme ce vorbirea este instrumentul de exprimare a vieţii afective. Această interpretare îl conduce pe Ch. Bally la crearea stilisticii lingvistice. În concepţia acestui autor, stilistica ar avea sarcina de a studia componenta afectivă a limbii, în opoziţie cu gramatica, preocupată de aspectul normal sau intelectual al limbii. Ca şi maestrul său, Bally defineşte limba drept o instituţie socială, adăugînd însă că aceasta este deopotrivă un sistem relativ autonom:

Le système linguistique (...) peut se développer de façon autonome, et, par contre-coup, modéler la pensée collective d'une façon nouvelle (*Linguistique générale et linguistique française*, p. 15).

Ch. Bally introduce în definirea limbajului şi criteriul temporal, afirmînd că limba este preexistentă faţă de vorbire din punct de vedere sincronic sau static, dar este posterioară acesteia din punct de vedere dinamic sau genetico-istoric. Cu alte cuvinte, limba, ca sistem stabil, rezultă în urma unui proces istoric de abstractizare şi de socializare a unor manifestări lingvistice individuale, dar orice act de vorbire individual se raportează din punct de vedere funcţional, la un moment dat, la sistemul lingvistic, adică la limbă.

Un alt elev direct al lui Saussure, A. Sechehaye, co-fondator, alături de Ch. Bally, al aşa-numitei „Şcoli lingvistice geneveze", a abordat şi el problema raportului dintre limbă şi vorbire, în special în studiul *Les trois linguistiques saussuriennes*, publicat în „Vox Romanica", V (1942). Acest savant îşi propunea să adîncească distincţia saussuriană primară într-o perspectivă epistemologică mai largă, propunînd acceptarea a trei „lingvistici" diferite, în funcţie de orientarea cercetării către una din laturile limbajului: 1) o „lingvistică a vorbirii organizate", care ar trebui să se preocupe de actele lingvistice particulare, văzute ca fenomene ocazionale şi concrete; 2) o „lingvistică statică", interesată de aspectele generale, obţinute prin abstractizarea şi generalizarea faptelor de limbă concrete; 3) o „lingvistică evolutivă", preocupată de studiul evoluţiei faptelor lingvistice. Sechehaye precizează că vorbirea concretă este o realizare a limbii (*langue*), o explicitare cu mijloace idiomatice a acesteia. În consecinţă, acest lingvist distinge între „vorbirea propriu-zisă", înţeleasă ca un impuls expresiv şi ca un fenomen „prelingvistic", pe de o parte, şi „vorbirea organizată", verigă intermediară necesară între limba văzută ca sistem static şi limba ca fenomen evolutiv. În linii mari, ceea ce caracterizează gîndirea lingvistică a urmaşilor direcţi ai lui Ferdinand de Saussure este încercarea de a orienta cercetarea către abordarea aspectelor sincronice ale limbii, tratată sistematic şi consecvent ca sistem de semne.

În spaţiul cultural anglo-saxon, o contribuţie esenţială la aprofundarea distincţiei între ceea ce este general şi ceea ce este particular în limbă a avut-o lingvistul Sir Alan Gardiner, într-o serie de studii şi mai ales în lucrarea cu caracter monografic *The Theory of Speech and Language*, Oxford, 1932. Într-o perspectivă pronunţat filosofică, Gardiner înţelege prin vorbire (*speech*) activitatea lingvistică propriu-zisă a omului, iar prin limbă (*language*) condiţia şi produsul vorbirii:

> We shall see that the impulse to speech, at least in its more fundamental forms, arises in the intention of some member of the community to influence one or more of his fellows in reference to some particular thing. **Speech** is thus a universally exerted activity, having at first definitely utilitarian aims. In describing this activity, we shall discover that it consists in the application of a universally possessed science, namely the science which we call **language**. With infinite pains the human child learns language in order to exercise it as speech. These two human atributes, language the science and speech its active application, have too often been confused with one another or regarded as identical, with the result that no intelligible account could be given of their ultimate elements, the 'word' and the 'sentence'. Not the least important conclusion which will emerge from our discussion is that the 'word' is the unit of language, whereas the 'sentence' is the unit of speech[4].

L i m b a are deci un caracter general şi abstract, este o „ştiinţă" (în sensul de deţinere de cunoştinţe necesare pentru desfăşurarea unei activităţi anume), pe cînd v o r b i r e a, ca fenomen particular şi ocazional, reprezintă o proiecţie în planul realităţii a semnelor abstracte de la nivelul limbii. Elementul de originalitate introdus în discuţie de Alan Gardiner constă în conceptul de „fapte de vorbire" (*acts of speech*), care defineşte o ipostază diferită de vorbire, şi anume tocmai aspectul inedit, personal şi original al acesteia:

> Cînd spun că anumite fenomene dintr-un text dat aparţin „vorbirii", şi nu „limbii", vreau să spun că, dacă am extrage din text toate acele elemente tradiţionale care trebuie denumite elemente ale limbii, ar rămîne un reziduu pentru care vorbitorul poartă întreaga responsabilitate, iar acest reziduu este ceea ce eu denumesc „fapte de vorbire" (Alan Gardiner, *The distinction of „Speech" and „Language"*, în „Atti del III Congresso Internazionale dei Linguisti", Firenze, 1935, p. 349; articolul întreg, p. 345-353).

4. „Vom vedea că impulsul de a vorbi, cel puţin în aspectele sale mai fundamentale, se naşte din intenţia unor membri ai comunităţii de a-i influenţa pe unul sau pe mai mulţi dintre partenerii lor cu privire la un anumit lucru. **Vorbirea** este astfel o activitate exercitată în mod universal, avînd iniţial, în mod clar, scopuri utilitare. Dacă dorim să descriem această activitate, vom descoperi că ea constă în aplicarea unei ştiinţe deţinute în mod universal, şi anume ştiinţa pe care o numim **limbă**. Cu eforturi imense, copilul învaţă limba pentru a o putea exersa ca vorbire. Aceste două atribute umane, limba ca ştiinţă şi vorbirea ca aplicare activă a acesteia, au fost deseori confundate unul cu altul sau privite ca identice, rezultatul confuziei fiind faptul că nu ne putem face o părere fermă şi clară asupra elementelor lor fundamentale, 'cuvîntul' şi 'enunţul'. Concluzia de o importanţă apreciabilă care va decurge din discuţia noastră este aceea că 'cuvîntul' este unitatea minimală a limbii, pe cînd 'enunţul' este unitatea minimală a vorbirii" (*The Theory of Speech and Language*, ed. a II-a, Oxford, 1951, p. 62-63).

O încercare notabilă de nuanţare şi clarificare a conţinutului conceptual al opoziţiei saussuriene limbă/vorbire aparţine lui Walter Porzig. În lucrarea sa *Das Wunder der Sprache*, Berna, 1950, p. 106 şi urm., acest învăţat echivalează conceptul 'langue' prin germ. *Sprachbesitz*, literal 'deţinere a limbii', iar pe cel de 'parole' prin germ. *Gespräch* 'vorbire, convorbire, dialog', păstrînd termenul generic *Sprache* pentru a desemna limbajul în general. În vreme ce prin *Gespräch* se înţelege „vorbirea concretă" (*das wirkliche Sprechen*), prin *Sprachbesitz* se înţelege „o serie de imagini memorate şi de habitudini exersate" (*eine Reihe von Erinnerungsbildern und eingeübten Gewohnheiten*), care se acumulează în conştiinţa vorbitorului unei limbi. Cele două ipostaze ale limbajului sunt văzute într-o relaţie de strînsă interdependenţă. Iată, mai pe larg, extrase din contextul lor dialogal, o serie de afirmaţii din opera citată[5]:

Die Sprechenden besitzen einen Vorrat von Erinnerungsbildern von Lautgebilden, die sie mit ganz bestimmten Sachverhalten zu verknüpfen gewohnt sind. Wir können diesen Schatz an Gedächtnisbildern und Gewohnheiten Sprachbesitz nennen. Voraussetzung für ein Gespräch ist also, dass beide Partner Sprachbesitz, und zwar denselben Sprachbesitz haben. (...) Demnach besteht der Sprachbesitz in einer Reihe von Erinnerungsbildern und eingeübten Gewohnheiten in der Seele des Sprechenden. Er denkt allerdings meistens nicht an diesen seinen Besitz, er ist ihm nicht bewusst, aber jedesmal, wenn er ihn braucht, tauchen die nötigen Erinnerungen auf, laufen die eingeübten Tätigkeiten ab. (...) Ist nun dieser Sprachbesitz in der Seele des Sprechenden die eigentliche Wirklichkeit der Sprache, das, woran man sich als Tatsache bei der Untersuchung halten kann und wozu man immer wieder zurückkommen muss, um nicht den festen Boden zu verlieren? Diese Auffassung wird von hervorragenden Sprachforschern tatsächlich vertreten. (...) Man muss bedenken, dass die Gesamtheit dieser Gewohnheiten ja erst die Voraussetzung ist für das wirkliche Sprechen, das heisst für das Gespräch. Das Gespräch ist als tatsächliches Verhalten zwischen wirklichen Menschen zweifellos eine Wirklichkeit; die Gesamtheit aller Gespräche in einer bestimmten Sprache würde man also wohl als die Wirklichkeit dieser Sprache ansehen können. (...) Damit haben Sie auch nach meiner Meinung vollständig recht, und es handelt sich eben darum, beide Seiten des Gegenstandes Sprache bei der Untersuchung gleichmässig zu berücksichtigen, sowohl den Sprachbesitz in der Seele der Menschen als auch die Gespräche der Menschen miteinander. Es

5. Pentru înţelegerea ideilor autorului în expresia lor genuină, forţăm puţin formularea în limba română echivalînd literal germ. *Sprachbesitz* prin *deţinerea limbii* şi germ. *Gespräch* prin *vorbire* sau *convorbire*. După cum reiese clar din text, Porzig echivalează în fond termenii saussurieni, *langue* şi *parole*, nuanţînd însă conţinutul lor conceptual.

> ist eben, wie Saussure schon vor mehr als einem Menschenalter verlangt hat, sowohl die Wissenschaft vom Gespräch (linguistique de la parole) als auch die Wissenschaft vom Sprachbesitz (linguistique de la langue) in enger Fühlung miteinander zu treiben. (...) Der Sprachbesitz ist, wie wir schon festgestellt haben, die Voraussetzung des Gesprächs, und das Gespräch setzt den an sich im Gedächtnis ruhenden Sprachbesitzt in Tätigkeit, benützt ihn zur Verständigung zwischen zwei Menschen über irgendeine wirkliche Lage[6].

În contextul acestei importante dezbateri ştiinţifice de la jumătatea secolului XX, merită menţionată şi contribuţia romanistului german W. von Wartburg, socotit a fi unul dintre cei mai „saussurieni" lingvişti ai epocii (E. Coseriu). Von Wartburg a încercat să rezolve unele dintre insuficienţele şi contradicţiile structuralismului saussurian ortodox, cu anumite precizări şi nuanţări inspirate de principiile idealismului lingvistic german, în special în problema controversată a raporturilor dintre structură şi evoluţie, dintre sincronie şi diacronie. În esenţă, von Wartburg consideră v o r b i r e a drept o activitate individuală bazată pe utilizarea

6. „Vorbitorii deţin un stoc de imagini memorate ale formelor sonore, pe care sunt obişnuiţi să le pună în relaţie cu anumite stări de lucruri. Acest tezaur de imagini memorate şi de habitudini îl putem denumi deţinerea limbii. Premisa pentru o vorbire este deci ca ambii parteneri să dispună de o deţinere a limbii, şi anume de una şi aceeaşi deţinere a limbii. (...) În consecinţă, deţinerea limbii constă într-o serie de imagini memorate şi de habitudini exersate în spiritul vorbitorului. De cele mai multe ori, vorbitorul nu se gîndeşte la această deţinere a limbii, el nu este conştient de ea, însă de fiecare dată cînd are nevoie de ea, amintirile exersate se declanşează (...). Ne punem acum întrebarea dacă această deţinere a limbii reprezintă adevărata realitate a limbajului, pe care să o putem considera drept obiect al cercetării şi la care ar trebui să revenim mereu pentru a nu pierde terenul ferm. Această concepţie a fost susţinută de fapt de lingvişti de seamă. Trebuie să înţelegem faptul că tocmai ansamblul acestor habitudini reprezintă premisa pentru putinţa de a vorbi ca atare, adică pentru vorbire. Vorbirea este aşadar, fără îndoială, în calitate de comportament concret între oameni reali, o realitate; ansamblul tuturor vorbirilor dintr-o anumită limbă ar putea fi considerat drept realitatea însăşi a acelei limbi. Prin aceasta, după părerea mea, aveţi deplină dreptate şi este vorba tocmai de faptul că ambele laturi ale obiectului limbă trebuie luate în calcul în egală măsură de cercetător, adică deopotrivă deţinerea limbii în spiritul oamenilor, ca şi convorbirile dintre ei. După cum ceruse deja Saussure în urmă cu mai bine de o generaţie, ştiinţa privitoare la vorbire (linguistique de la parole) şi ştiinţa privitoare la deţinerea limbii (linguistique de la langue) trebuie abordate în strînsă legătură. (...) Deţinerea limbii este, după cum am stabilit deja, premisa pentru vorbire, iar vorbirea pune în acţiune deţinerea limbii, care, în sine, rezidă în memorie, şi o întrebuinţează în scopul realizării comunicării între doi oameni cu referire la o situaţie reală oarecare" (*op. cit.*, p. 106-108).

idiomatică a sistemului şi, deopotrivă, o activitate psihică, fizică şi fiziologică permiţînd şi condiţionînd această utilizare. L i m b a îi apare lingvistului german ca un „limbaj supraindividual", ceea ce este social, general şi sistematic din activitatea lingvistică, un „sistem expresiv total şi compact care trăieşte virtual în totalitatea indivizilor". În vreme ce vorbirea exprimă spiritul individual, limba este o expresie a spiritului colectiv. Limba ar fi aşadar „un patrimoniu social sau, mai bine spus, o facultate specifică a tuturor membrilor unei comunităţi lingvistice şi comună tuturor acestora" (*Problèmes et méthodes de la linguistique*, Paris, 1946).

Alţi lingvisşti au încercat să reformuleze mai precis distincţia saussuriană *langue/parole*, transpunînd-o în termeni semiotici specifici. De exemplu, André Martinet, unul dintre promotorii proeminenţi ai funcţionalismului, propune în lucrarea *Elemente de lingvistică generală*, trad. rom. de Paul Miclău, Bucureşti, 1970, p. 47 (ed. princeps: *Éléments de linguistique générale*, Paris, 1960), reformularea opoziţiei saussuriene cu ajutorul conceptelor de c o d şi m e s a j . În perspectivă semiologică codul ar fi „organizarea care permite redactarea mesajului şi baza de confruntare a fiecărui element al mesajului pentru desprinderea înţelesului acestuia". O concepţie asemănătoare, fundamentată pe teoria semiotică, întîlnim la R. Jakobson, E. Buyssens sau P. Giraud.

În fine, un cuplu conceptual socotit de mulţi specialişti ca fiind analog distincţiei saussuriene *langue/parole* a fost propus de fondatorul lingvisticii generativ-transformaţionale, N. Chomsky. În una dintre primele sale lucrări, *Aspects of the Theory of Syntax*, 1965, p. 4, teoreticianul american îşi fundamentează discursul pe opoziţia dintre ceea ce el denumeşte c o m p e t e n ţ ă (engl. *competence*) şi p e r f o r m a n ţ ă (engl. *performance*). Concepînd limba ca pe un proces dinamic şi permanent de generare a unor enunţuri posibile pe baza unui inventar determinat de structuri sintactice şi semantice, Chomsky a definit competenţa drept capacitatea intrinsecă a vorbitorului (respectiv, colocutorului) de a cunoaşte, recunoaşte şi actualiza ansamblul regulilor de generare a unui enunţ corect într-o limbă existentă dată, iar performanţa drept întrebuinţarea corectă a regulilor respective în situaţii de comunicare precis determinate. Competenţa ar exprima aşadar aspectul abstract şi potenţial al limbajului, pe baza ei realizîndu-se actele performative concrete ale vorbitorilor.

Fie şi succintă, prezentarea cîtorva dintre poziţiile teoretice mai semnificative pune în evidenţă importanţa metodolgică acordată în lucrările de lingvistică teoretică distincţiei sausuriene *langue/parole*. Sintetizînd cele

ce am arătat pînă acum, vom reține așadar că, în abordarea teoretică, cuplul conceptual l i m b ă / v o r b i r e (*sistem/realizare a sistemului, cod/mesaj, competență/performanță* etc.) servește la explicarea funcționării limbajului uman pe baza unor opoziții interne între două ipostaze fundamentale, al căror conținut ar putea fi prezentat, în linii esențiale, astfel:

l i m b ă	**v o r b i r e**
social	*individual*
general	*particular*
obiectiv	*subiectiv*
convențional	*spontan*
potențial	*real*
invariant	*variant*
omogen	*heterogen*
virtual	*actualizat*
paradigmatic	*sintagmatic*
abstract	*concret*
autonom	*dependent*
repetabil	*ocazional*

Între încercările de fructificare în practica cercetării a acestei distincții metodologice, rezultatele cele mai notabile au fost obținute în abordarea aspectului material-sonor al expresiei verbale. Fondatorul fonologiei moderne, N. S. T r u b e ț k o i, reprezentant proeminent al Școlii de la Praga, a așezat opoziția limbă/vorbire la baza delimitării între domeniul foneticii și al fonologiei. În lucrarea *Grundzüge der Phonologie* (1939), Trubețkoi a operat distincția între s u n e t e l e c o n c r e t e (care, prin natura lor fonetică și fiziologică, aparțin nivelului vorbirii) și ceea ce el a numit f o n e m e, realități virtuale definite ca tipuri sau clase de unități funcționale, legate între ele prin relații de opoziție în cadrul s i s t e m u l u i f o n e m a t i c sau f o n o l o g i c al limbii. Fonemele au un caracter abstract și invariant, spre deosebire de sunete care sunt variante concrete ale fonemelor. Pentru a pune în evidență diferența între foneme și realizările lor facultative sau poziționale, Trubețkoi propune procedeul c o m u t ă r i i p o z i ț i o n a l e. Astfel, în raportul dintre secvențele sonore **c***asă* **l***asă* din limba română, comutarea între unitățile minimale **c/l** are ca efect modificarea radicală a conținutului semantic al celor două secvențe, ceea ce arată că avem de-a face cu două

foneme diferite, adică cu două unităţi structural-funcţionale distincte. În succesiunea de secvenţe sonore *vie/yie/ẑie*, care conţine rostiri diferite (prima literară, următoarele două dialectale) ale uneia şi aceleiaşi unităţi lexicale, sunetele iniţiale, deşi sensibil diferite din punct de vedere acustic, realizează în context aceeaşi funcţie distinctivă, se prezintă deci ca variante funcţionale sau poziţionale ale aceluiaşi fonem. Doar fonemul are un c a r a c t e r p e r t i n e n t, poate, cu alte cuvinte, îndeplini o funcţie distinctivă în cadrul lanţului emisiei verbale, servind la realizarea transmisiei unei informaţii oarecare. Disciplina lingvistică preocupată de descrierea şi clasificarea fonemelor unei limbi se va numi f o n o l o g i e, urmînd ca fonetica tradiţională să se ocupe cu sunetele vorbirii în calitatea lor de realizări acustice concrete.

12.1. Teoria lui E. Coseriu: sistem, normă, vorbire

Cu toate că, cel puţin la nivelul discursului pur teoretic, definirea binară şi antinomică (*langue/parole*) a ipostazelor limbajului a putut părea mulţumitoare şi dotată cu un grad înalt de coerenţă, tentativele de aplicare a ei în practica cercetării lingvistice au întîmpinat (cu excepţia domeniului fonologiei) dificultăţi serioase, adesea insurmontabile, determinînd încercări de a propune un model mai rafinat şi mai adecvat. Cel care a adus o contribuţie de importanţă istorică la clarificarea acestei problematici a fost E. Coseriu. Examinînd critic şi aproape exhaustiv părerile înaintaşilor săi, mai întîi în amplul studiu *Sistema, norma y habla*, publicat prima dată în „Revista de la Facultad de Humanidades y Ciencias", Montevideo, 1952, p. 113-177, şi republicat de mai multe ori ulterior[7], Coseriu va ajunge să propună o schemă tripartită (*sistem/normă/vorbire*), mult mai convenabilă pentru înţelegerea statutului şi a mecanismului de funcţionare a limbajului uman. Noutatea constă în introducerea c o n c e p t u l u i d e n o r m ă, căruia i se atribuie un conţinut epistemologic diferit de cel tradiţional. În cadrul opoziţiei între „vorbirea îngrijită, aulică" (*sermo altus*) şi „vorbirea populară, neîngrijită" (*sermo vulgaris*), ideea de normare, înţeleasă ca valorizare pozitivă a corectitudinii şi eleganţei exprimării, a fost constant prezentă în discursul gramaticienilor şi al

7. Am întrebuinţat versiunea cuprinsă în volumul Eugenio Coseriu, *Teoría del lenguaje y lingüística general. Cinco estudios*, secunda edición, Editorial Gredos, Madrid, 1969, p. 11-113.

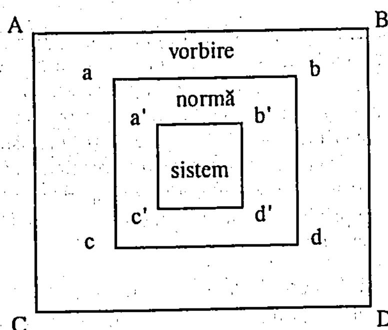
retoricienilor încă din Antichitate. În cadrul modelului propus de Coseriu norma este înţeleasă nu atît drept ceva prescriptiv, ci ca o dimensiune constitutivă a limbii.

Mai trebuie specificat meritul primei încercări de abordare trihotomică a ipostazelor limbajului revine lui Louis Hjelmslev. În articolul *Langue et parole*, publicat iniţial în „Cahiers Ferdinand de Saussure", II (1940), p. 29-44[8], ilustrul lingvist danez vorbea deja de trei dimensiuni sau ipostaze ale limbajului uman, s i s t e m u l , n o r m a şi u z a j u l (sau u z u l). Ca ansamblu de relaţii abstracte între elemente specifice, s i s t e m u l sau s c h e m a unei limbi are în concepţia lui Hjelmslev un caracter pur formal şi abstract. Fiecare element al sistemului, independent de orice determinare fonetică sau semantică, s-ar defini, într-un chip aproape algebric, exclusiv prin relaţiile pe care le contractează cu celelalte elemente ale lui. U z a j u l sau u z u l ar include acele fenomene de natură fonetică şi semantică prin care sistemul se concretizează în fapt. Între schemă (sistem) şi uzaj, n o r m a ar trebui să ne apară ca un ansamblu de trăsături distinctive care permit să fie recunoscute, prin contrast, unele de altele, elementele sistemului, aşa cum se manifestă ele în mod concret, în uzaj. Dacă vom echivala sistemul (schema) şi uzajul cu componentele distincţiei saussuriene *langue/parole*, atunci norma ne va apărea, potrivit lui Hjelmslev, ca o abstragere din realitatea fluidă a fenomenelor vorbirii a unor constante relative la sistem. Dacă avem în vedere, de exemplu, elementul sonor */p/* în limba română, vom spune, în termeni hjelmslevieni, că la nivelul sistemului formal */p/* se defineşte prin modul în care se combină, în cadrul silabei, cu alte foneme, pentru a alcătui unităţi comunicative (*pat*, *par*, *pas*, *por*, *pir*, *pier*, *prag*, *prin*, *psalm*, *apă* etc.). Sistemul fonematic românesc acceptă, în privinţa acestui fonem, combinaţia sa cu vocale, diftongi şi diferite consoane, dar nu cu consoana */ž/*, de exemplu, combinaţie permisă în schimb de sistemul fonematic al limbii polone, precum în pol. *pryzjaciel* 'prieten' (citit aprox.: *pržiačiel*) sau *przylkad* 'exemplu' (citit aprox.: *pržiclad*). La nivelul normei, */p/* s-ar defini ca o consoană oclusivă, labială, surdă, aceste determinări fiind cele care o deosebesc de alte consoane, de exemplu de cele relativ apropiate: oclusiva labială sonoră */b/*, oclusiva palatală surdă */t/*, fricativa labială surdă */f/* etc. În fine, în cazul dat, uzul s-ar defini prin ansamblul trăsăturilor, distinctive sau nondistinctive, care alcătuiesc pronunţarea

8. Republicat în vol. *Essais linguistiques*, 1959, p. 59-81.

consoanei /p/ în vorbirea românilor: pe lîngă pronunţarea literară *piatră*, sunt cunoscute varietăţi dialectale de rostire precum *pk'ătră*, *k'atră*, *pčatră* etc.

Revenind la E. Coseriu, să remarcăm mai întîi că, după ce efectuează o amănunţită şi aproape exhaustivă analiză critică a părerilor referitoare la raportul între individual şi social în limbă, acest învăţat îşi construieşte sintetic propria teorie, larg acceptată astăzi în comuniatea ştiinţifică internaţională. Din punctul său de vedere, ceea ce există în realitatea socială obiectivă sunt actele lingvistice propriu-zise, în marea lor varietate şi cu larga lor marjă de spontaneitate şi irepetabilitate. Pornind de la constatarea existenţei actelor de vorbire individuale, raţiunea umană construieşte sau deduce o serie de „abstracţiuni care se elaborează pe baza activităţii lingvistice concrete". Aceste constructe sunt tocmai „sistemul lingvistic" şi „norma lingvistică". Norma reprezintă un prim grad de abstractizare şi formalizare a actelor de vorbire, reţinînd doar acele structuri lingvistice considerate tradiţionale şi comune tuturor membrilor unei comunităţi. Din sfera normei se exclud astfel creaţia lingvistică inedită şi spontană, toate faptele de limbă care, prin caracterul lor individual şi particular, aparţin vorbirii. Prin sistem, Coseriu propune să înţelegem un plan secund al procesului de abstractizare, pornindu-se de la nivelul normei şi reţinîndu-se exclusiv elementele lingvistice esenţiale şi indispensabile comunicării, şi în primul rînd opoziţiile funcţionale între semnele lingvistice. Pentru a sugera raporturile dintre cele trei ipostaze ale comunicării verbale, Coseriu propune, *op. cit.*, p. 95, următoarea reprezentare grafică:

Cadrul exterior ABCD reprezintă v o r b i r e a e f e c t i v ă (*hablar*), adică totalitatea actelor lingvistice înregistrate în mod concret în chiar momentul producerii lor. Cadrul intermediar abcd indică n i v e l u l n o r m e i, care include tot ceea ce, dedus din vorbirea concretă, reprezintă un fapt de repetare a unor modele preexistente. În calitate de primă treaptă de abstractizare a comunicării concrete, norma exclude tot ceea ce este irepetabil, individual, ocazional sau momentan, reținînd doar aspectele comune tuturor actelor de vorbire, prin referire la modele preexistente, fie acestea individuale sau comunitare. În sfîrşit, cadrul din mijloc a′b′c′d′ ocupă poziția s i s t e m u l u i, definit exclusiv prin ceea ce, în cadrul normei, reprezintă structură formală indispensabilă comunicării şi opoziție funcțională necesară. Ca nivel secund de abstractizare, sistemul rezultă în urma eliminării a tot ceea ce, la nivelul normei, este simplă tradiție, elemente fără valoare funcțională. Altfel spus, prin procesul de abstractizare de la normă la sistem se exclude tot ceea ce este „variantă facultativă" sau „variantă combinatorie", reținîndu-se doar ceea ce este „pertinent" din punct de vedere funcțional. Abstras aşadar prin intermediul normei din actele de vorbire, sistemul este descris de Coseriu, *op. cit.*, p. 98, în termenii următori:

> Sistemul este un sistem de posibilități, de coordonate care indică drumuri închise şi drumuri deschise; ele ar putea fi considerate drept un ansamblu de „impuneri" şi, totuşi, încă poate şi mai bine, drept un *ansamblu de libertăți*, loc care admite realizări infinite şi reclamă doar să nu fie afectate condițiile funcționale ale instrumentului lingvistic; mai degrabă decît „imperativ", caracterul său este consultativ.

La rîndul său, norma este definită (*ibidem*) astfel:

> Ceea ce, în realitate, se impune individului, limitîndu-i libertatea expresivă şi comprimînd posibilitățile oferite de sistem, în cadrul trasat de către realizările tradiționale, este norma. Norma este, într-adevăr, un sistem de realizări obligatorii, de impuneri sociale şi culturale, şi variază în raport cu comunitatea de vorbitori. În interiorul aceleiaşi comunități lingvistice naționale şi în interiorul aceluiaşi sistem funcțional se pot verifica norme diferite (limbaj familiar, limbaj popular, limbă literară, limbaj elevat, limbaj vulgar etc.), distincte mai ales în privința vocabularului, însă adesea şi în privința formelor gramaticale şi a pronunțării.

Coseriu specifică în continuare că, în cadrul aceleiaşi comunități naționale şi în cadrul aceluiaşi sistem funcțional, pot coexista norme diferite (la nivel lexical, gramatical şi chiar al rostirii), care definesc

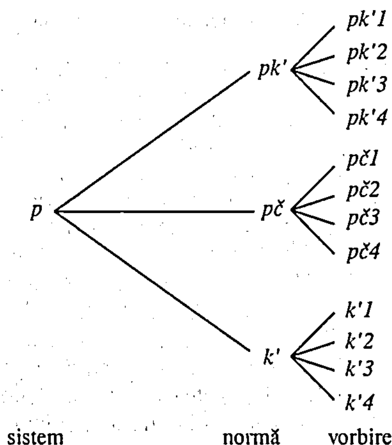
varietăţi lingvistice precum limbajul familiar, limbajul popular, limba literară, limbajul elevat, limbajul vulgar etc.

Între sistem, normă şi vorbire, ca ipostaze fundamentale ale limbajului, se constată existenţa unor raporturi ierarhice, bazate pe operaţii mentale de abstractizare şi de excludere. Norma şi vorbirea sunt, de exemplu, realizări cu grad diferit de concreteţe ale sistemului, care se prezintă în sine ca un ansamblu de posibilităţi sau ca o reţea de funcţii potenţiale. Altfel spus, norma şi sistemul reprezintă grade succesive de formalizare a vorbirii. Aceasta din urmă este cea mai cuprinzătoare, întrucît include şi norma şi sistemul, norma incluzînd (după cum sugerează şi schema de mai sus) doar sistemul. Ceea ce este absolut indispensabil pentru realizarea unui act de comunicare verbală se găseşte exclusiv în sistem, norma fiind aceea care reglează şi controlează, potrivit unor modele legitimate de tradiţie şi consens, dinamica vorbirii. În consecinţă, Coseriu va propune (*ibidem*, p. 101) un model mai rafinat, care include patru concepte fundamentale: 1) sistemul, 2) norma socială, 3) norma individuală şi 4) actul de vorbire concretă, la care se adaugă, potrivit gradelor diferite de abstractizare, trei concepte secundare: a) fapte de vorbire, b) fapte de normă individuală şi c) fapte de normă socială. Conform posibilităţilor de dispunere a acestor concepte, sunt distinse următoarele patru ipostaze teoretice:

1. Dacă opoziţia se stabileşte între *sistem* şi *realizare*, atunci limba conţine doar *sistemul*, iar *vorbirea* toate celelalte concepte, ilustrînd grade diferite de abstractizare (*norme* sociale şi individuale), ca şi planul concret al *actului vorbirii*.
2. Dacă opoziţia se stabileşte între *concret* şi *abstract*, *vorbirea* coincide cu *actul de vorbire concretă*, iar *limba* cuprinde toate celelalte concepte principale, ilustrînd grade diferite de abstractizare (*normele* şi *sistemul*), care, fără îndoială, se manifestă în mod concret în actele de vorbire.
3. Dacă opoziţia se stabileşte între *social* şi *individual*, atunci limba cuprinde *sistemul* şi *norma*, iar *vorbirea* include *norma individuală* şi *actul de vorbire concretă*, incluzînd deopotrivă celelalte două concepte.
4. Dacă opoziţia se stabileşte între *noutate* sau *originalitate expresivă* şi *repetiţie*, *vorbirea* cuprinde exclusiv *faptele de limbă*, iar *limba* toate celelalte concepte, inclusiv aspectele sistematice şi normative ale *actului de vorbire concretă* (*ibidem*, p. 101).

Rămîne acum să ilustrăm valoarea practică a disocierilor metodologice de mai sus, ca şi maniabilitatea conceptelor propuse prin cîteva exemple, după modelul exemplelor din diferite limbi prin care E. Coseriu îşi ilustrează din abundenţă teoria.

În sistemul fonologic al limbii române este înregistrată oclusiva bilabială surdă /*p*/, care se opune, ca unitate fonologică, altor consoane, precum /*t*/, /*d*/ etc. Trăsăturile pertinente ale acestui fonem asigură funcţia sa precisă în sistemul fonologic românesc, indiferent de mulţimea posibilă a realizărilor sale la nivelul unor colectivităţi (sociale sau regionale etc.) de vorbitori ai limbii române sau la nivelul fiecărui vorbitor. Astfel, oricum ar fi rostit, cuvîntul *picior* are aceeaşi valoare semantică oriunde în cadrul comunităţii vorbitoare de limbă română. Dacă ne situăm într-o perspectivă dialectologică, observăm că, în diferitele graiuri româneşti, bilabiala oclusivă surdă /*p*/ suferă grade diferite de palatalizare, aşa încît auzim rostiri precum *pk'čor*, *k'čor* sau *pčičor*, prin Transilvania, Moldova, respectiv Banat. Vom spune că sunetele concrete *pk'*, *k'* şi *pč* sunt variante regionale ale fonemului /*p*/, fiecare avînd caracterul unei norme dialectale, întrucît toţi vorbitorii nativi din Transilvania, Moldova şi Banat rostesc în mod consecvent aşa cum este tradiţional în respectiva regiune. Dar chiar între vorbitorii nativi ai aceluiaşi grai sau dialect există diferenţe de pronunţare, deci realizări diferite ale normei dialectale. Vom spune aşadar că fonemul unic /*p*/ din sistem are trei realizări la nivelul normelor dialectale şi un număr nedeterminat de realizări (variante individuale sau ocazionale) în vorbirea curentă, adică în actele de vorbire concretă. Imitată după cea construită de Coseriu la p. 72 a stud. cit., diagrama următoare are scopul de a sugera raporturile dinamice dintre sistem, normă şi vorbire în cazul fenomenului fonematic explicat mai sus:

În domeniul morfologiei, dinamica s i s t e m – n o r m ă – v o r b i r e este uşor de pus în evidenţă dacă observăm cu atenţie limbajul copiilor la vîrstele imediat preşcolare. Însuşindu-şi, intuitiv şi prin imitaţia adulţilor, sistemul, dar ignorînd norma, copiii ajung să întrebuinţeze unele expresii verbale neacceptate de nici o normă, dar îngăduite, în principiu, de sistem. De exemplu, la copii de această vîrstă întîlnim plurale neacceptate de normă precum **creionuri*, **filmuri*, **balonuri*, adjective precum **pămîntos*, **căsos* etc. În acest proces, copiii ignoră norma, dar aplică sistemul. Într-o perspectivă dialectologică întîlnim diferenţe în privinţa normelor dialectale, de exemplu formele moldoveneşti de plural *pălmi* sau *hăini*, în opoziţie cu normele literare *haine, palme*, pe baza existenţei în sistem a posibilităţilor de formare a pluralului la substantivele feminine fie prin desinenţa *-i* (ca în *ţări*), fie prin desinenţa *-e* (ca în *case*).

Pentru domeniile lexicului şi sintaxei, dinamica raporturilor între sistem, normă şi vorbire este mai intensă şi mai greu de perceput, limitele între cele trei dimensiuni fundamentale ale limbajului fiind mai fluide. Dinamica relaţiei vorbire/normă/sistem ne ajută însă să înţelegem mai bine fenomenul c r e a t i v i t ă ţ i i l i n g v i s t i c e. Sistemul lexical al unei limbi acceptă cu relativă uşurinţă noi unităţi lexicale, cu condiţia ca acestea să fie convenabil adaptate la sistemul morfologic şi la restricţiile fonematice ale limbii respective. Întrebuinţate mai întîi în vorbirea unui număr restrîns de persoane (care le preiau de la cei care le-au creat), unele dintre unităţile lexicale noi, împrumutate sau construite prin derivare sau compunere, ajung să se generalizeze în uzul vorbitorilor dintr-o regiune, ai unui limbaj funcţional (stil funcţional) sau chiar ai limbii literare, devenind norme regional-dialectale, stilistice sau, respectiv, literare. De exemplu, pe la jumătatea secolului al XIX-lea, în scrierile literare şi publicistice şi, probabil, şi în vorbirea oamenilor instruiţi, au pătruns neologisme precum *independenţă* (după fr. *indépendance*) *influenţă* (după fr. *influence*), *progres* (după lat. *progressus*, fr. *progrès*), pentru a desemna concepte încă nelexicalizate în limba română pînă la momentul respectiv. Aceste unităţi lexicale noi erau întrebuinţate în paralel cu sinonime forjate, prin calchiere, cu material morfematic românesc preexistent: *neatîrnare, înrîurire* şi, respectiv, *propăşire*. Constatăm în cazul dat că, acceptate de sistemul lexical şi prezente în vorbire, elementele acestor serii paralele nu îşi definiseră încă statutul în cadrul normei. Ulterior, după cum atestă normele literare actuale, termenii neologici s-au impus ca norme, cei „neaoşi” conservîndu-se în fondul pasiv al lexicului, cu o

puternică conotație 'învechit'. Un alt exemplu: seria pronumelor personale *dînsul/dînsa/dînşii/dînsele*, prezentă în vorbirea tuturor românilor, diferă ca tratament normativ în graiul moldovenesc (unde funcționează exclusiv ca pronume personal, uneori şi cu referire la inanimate), față de graiul muntenesc (unde este întrebuințat ca pronume de politețe cu referire la persoane). În fine, să dăm un exemplu simplu şi pentru domeniul sintactic. În limba latină, întrucît opozițiile morfematice cazuale sunt foarte clar marcate prin desinențe, sistemul permite o ordine liberă a cuvintelor în propoziție, astfel încît, la nivelul vorbirii, în texte, se pot întîlni structuri precum *Paulum Petrus amat/Petrus amat Paulum/Amat Petrus Paulum/Amat Paulum Petrus* (cu sublinieri stilistico-semantice distincte). Norma literară standard impune însă topica *Petrus Paulum amat* (subiect – complement direct – predicat).

12.2. Limba literară ca „limbă exemplară" sau „limbă a culturii"

Din punct de vedere structural şi funcțional, toate varietățile unei limbi, aşa cum sunt ele configurate de un ansamblu de norme, au un statut egal. Totuşi, dată fiind marea importanță socială şi culturală, limba literară constituie obiectul unei atenții speciale din partea specialiştilor. Pentru o înțelegere corectă a conceptului de l i m b ă l i t e r a r ă este necesar să operăm mai întîi o distincție elementară: prin sintagma *limbă literară* desemnăm o realitate complet diferită de sintagma *limbă a literaturii*. Frecventa confuzie care se face între aceste două noțiuni are o explicație dublă, de natură istorică şi etimologică; istorică, în sensul că în etapele de început ale ştiinței lingvistice, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, atît la noi, cît şi în alte părți, cei mai mulți oameni cultivați puneau semnul echivalenței între aceste două noțiuni; etimologică, întrucît etimonul primar, subst. *littera*, era în limba latină un termen polisemantic, însemnînd, între altele, deopotrivă 'literă' şi 'literatură', dar şi 'cultură' în sens general. Pentru vorbitorii de limbă latină, atît în epoca Antichității clasice, cît şi mai tîrziu, în Evul Mediu latin, un individ calificat drept *litteratus* era cineva care trecuse prin şcoală şi care îşi însuşise astfel capacitatea de a se exprima într-o limbă elevată, cultivată prin studiul textelor clasice şi opusă felului „vulgar" şi necultivat al vorbirii claselor neinstruite. Opusul „literatului" era un *illitteratus*, omul incult, incapabil de o exprimare mai îngrijită.

Opoziţia între omul cult şi cel incult, prin raportare la limba latină, s-a perpetuat pe parcursul Evului Mediu, pînă în pragul epocii moderne cînd, începînd cu perioada Renaşterii, apar şi se impun treptat limbile de cultură moderne (italiana, franceza, engleza, germana etc.). A fi cult sau instruit era sinonim cu a stăpîni limba latină (în Occidentul european), greaca sau, mai tîrziu, slavona (în Balcani şi în partea de est a spaţiului european), iar a fi neinstruit era totuna cu a nu putea să te exprimi decît în „limba vulgară" sau „vernaculară", adică într-una din limbile populare. Impunerea limbilor de cultură moderne şi crearea unor t r a d i ţ i i c u l t u r a l e n a ţ i o n a l e au modificat conţinutul opoziţiei cult/incult, cultă fiind socotită de acum încolo acea persoană care, chiar dacă nu cunoştea limba latină, putea mînui în mod mulţumitor aspectul scris şi cultivat al limbii naţionale. Pentru a desemna această variantă cultivată prin scris, au fost întrebuinţate diferite formule, în cele din urmă ajungînd să se impună sintagma *limbă literară* (fr. *langue littéraire*, ital. *lingua letteraria*, engl. *litterary language*). În paralel, pentru a desemna limba literară, se întrebuinţează, mai rar, şi sintagme precum *limbă de civilizaţie* sau *limbă de cultură* (germ. *Kultursprache*). În limba germană, este folosită curent pentru această noţiune şi sintagma *Hochsprache*, literal: 'limbă înaltă', care reprezintă o traducere a expresiei *sermo altus*, prin care uneori se denumea în retorica clasică tipul de vorbire reclamat de împrejurările solemne (politică, biserică, spaţiul academic). În universul cultural anglo-saxon mai circulă şi sintagma *standard language*, pentru a se desemna nivelul strict normat al unei limbi naţionale.

Noţiunea de limbă literară este aşadar strîns legată de n o ţ i u n e a d e c u l t u r ă s c r i s ă. Istoric vorbind, nu există limbă literară decît în cadrul unei culturi urbane care cunoaşte şi practică scrierea pe scară largă, o cultură de „tip major", pentru a întrebuinţa cunoscuta formulă propusă de Lucian Blaga. De aici decurge o altă opoziţie definitorie pentru conceptul de limbă literară, cea între d i m e n s i u n e a s c r i s ă şi d i m e n s i u n e a v o r b i t ă, p o p u l a r ă s a u d i a l e c t a l ă în cadrul unei limbi naţionale. O limbă literară, în înţelesul modern al acestui concept, caracterizează un stadiu evolutiv superior al unei limbi naţionale şi este condiţionată de constituirea şi funcţionarea măcar a cîtorva dintre cele mai importante atribute ale unei civilizaţii de tip urban (scriere, organizare politică, tradiţie literară, organizare confesional-bisericească, învăţămînt etc.).

Dacă facem abstracţie de unele sumare aluzii la nevoia de a avea o limbă de cultură, pe care le găsim la unii cărturari români din epoca veche,

constatăm că reprezentanţii Şcolii Ardelene sunt primii în cultura română care devin conştienţi de necesitatea stringentă a forjării unei limbi literare moderne. Recunoscut şi în alte privinţe ca un spirit echilibrat, al nuanţelor şi al poziţiilor raţionale, Ioan Budai-Deleanu se referea la un instrument al activităţii intelectuale superioare, pe care îl numea „limba muselor", formulînd o definiţie cuprinzătoare a ceea ce numim astăzi limbă literară:

> Limba muselor... să află la toate neamurile politicite, la care floresc învăţăturile, şi este în sine tot aceeaşi limbă a norodului de obşte, numai cît este mai curată şi curăţită de toate smintelile ce să află la limba de obşte a gloatei, cu un cuvînt, este limba lămurită şi adusă la regulile gramaticeşti, apoi şi înmulţită cu cuvinte obicinuite la învăţături, care nu să află la vorba de obşte[9].

Remarcăm o înţelegere considerabil de nuanţată a ceea ce ar trebui să fie o limbă de cultură în concepţia autorului *Ţiganiadei*: premisa unei organizări social-politice superioare, existenţa unei tradiţii culturale, identitatea istorică cu limba comună a întregii naţiuni, ideea de cultivare şi de normare, precum şi necesitatea terminologiilor speciale. Şi lui I. Heliade Rădulescu, om de cultură al cărui aport la configurarea românei literare a fost enorm, imperativul forjării unei limbi literare îi apărea ca o necesitate naţională. Heliade a întrebuinţat chiar formula de *limbă literară* (sau *literală*), în concurenţă cu cea de *limbă generală*[10]. Alte formule terminologice, precum cea de *limbă tipică*, propusă de B.P. Hasdeu (*Cuvente den bătrîni*, II, Bucureşti, 1879, p. 98), sau cea de *limbă comună*, întrebuinţată de A. Philippide (*Principii de istoria limbii*, Iaşi, 1894, p. 8 şi urm.), nu au reuşit să se generalizeze, formula *limbă literară* fiind acceptată astăzi aproape unanim de către cercetătorii români.

În perioada de după al doilea război mondial, studiul limbii literare române a devenit disciplină universitară, începînd să se bucure de un interes cu totul special printre lingvişti. În paralel cu activitatea ştiinţifică propriu-zisă, în a doua jumătate a secolului XX se remarcă trezirea interesului unor pături mai largi ale populaţiei pentru problemele concrete ale normării şi cultivării limbii literare, interes stimulat prin presă şi radio. Publicarea în anul 1949 a lucrării *Problemele capitale ale vechii române literare* de Gheorghe Ivănescu este urmată de lucrări cu caracter de

9. În lucrarea manuscrisă intitulată *Dascalul românesc pentru temeiurile gramaticii româneşti*, redactată între anii 1815 şi 1820. Inedit pînă de curînd şi păstrat în Ms. BAR nr. 2427, textul acesta a fost publicat integral în volumul I. Budai-Deleanu, *Scrieri lingvistice*, ediţie de Mirela Teodorescu şi Ion Gheţie, Bucureşti, 1970, p. 130-161. Pasajul citat mai sus se află la p. 132 a ediţiei menţionate.
10. Vezi GHEŢIE, *Introducere*..., p. 19.

sinteză, cum sunt cele publicate de B. Cazacu – Liviu Onu – Al. Rosetti, I. Iordan, J. Bick, I. Gheţie, I. Coteanu, V. Ţîra – Şt. Munteanu, G. Istrate ş.a. O vigoare deosebită se înregistrează şi în privinţa editării critice a unor monumente importante ale vechii culturi româneşti. Mai mult chiar, la Institutul de Lingvistică din Bucureşti, care poartă astăzi numele lui Iorgu Iordan, a fost înfiinţat un colectiv de cercetare special orientat spre problemele limbii literare. Condus în ultimele decenii de Ion Gheţie, acest colectiv s-a remarcat printr-o activitate foarte rodnică.

Dintre definiţiile limbii literare propuse de diferiţi autori, vom prezenta în continuare cîteva. Interesat în ultima parte a vieţii în mod prioritar de limba literară, Iorgu Iordan a formulat următoarea definiţie:

> Limba literară (...) este un aspect al limbii naţionale, aspectul ei cel mai corect, produs al unei prelucrări continue din partea scriitorilor, oamenilor de ştiinţă, publicaţiilor etc., sinteză a posibilităţilor de exprimare pe care le are limba întregului popor. Ea este limba ştiinţei, literaturii, ideologiei, politicii, teatrului, administraţiei[11].

O definiţie foarte asemănătoare cu cea a lui Iorgu Iordan regăsim într-una din primele istorii ale limbii române literare:

> Limba literară este (...) o sintetizare a posibilităţilor de exprimare ale limbii întregului popor, destinată în special exprimării în scris, mijloc de comunicare a celor mai de seamă manifestări culturale, caracterizată prin existenţa unui sistem de norme care îi conferă o anumită stabilitate şi unitate[12].

Sintetică, cuprinzătoare şi nuanţată este definiţia propusă de Ştefan Munteanu şi Vasile Ţîra:

> Limba literară este acea variantă a limbii naţionale caracterizată printr-un sistem de norme, fixate în scris, care îi asigură o anumită unitate şi stabilitate, precum şi prin caracterul ei prelucrat, îngrijit. (...) Limba literară este o formă elaborată de existenţă a limbii comune, naţionale, ea este expresia ei cea mai desăvîrşită, în sensul că reprezintă o sinteză a dezvoltării şi posibilităţilor limbii întregului popor. Fiind legată de tradiţie, ea este mai conservatoare decît limba populară, mai convenţională, dar şi mai dinamică, mai receptivă la inovaţiile impuse de dezvoltarea economiei, a ştiinţelor şi a tehnicii. Ea este, totodată, un produs al vieţii culturale a unui popor, ale cărui manifestări spirituale le exprimă în formele scrisului şi le transmite de la o generaţie la alta[13].

---

11. În articolul *Despre „limba literară”*, în SCL, V (1954), nr. 1-2, p. 157.
12. ROSETTI – CAZACU – ONU, *Istoria...*, p. 22.
13. MUNTEANU – ŢÎRA, *Istoria...*, p. 16.

Mai cităm, în fine, şi definiţia unuia dintre cei mai autorizaţi cunoscători ai problemelor românei literare, Ion Gheţie:

> Limba literară ar putea fi definită drept aspectul sau varianta cea mai îngrijită a limbii întregului popor, care serveşte ca instrument de exprimare a celor mai diverse manifestări ale culturii şi se caracterizează prin respectarea unei norme impuse cu necesitate membrilor comunităţii căreia se adresează[14].

Preluînd elementele comune ale tuturor acestor definiţii, constatăm că limba literară trebuie înţeleasă ca o variantă istorică a limbii naţionale, avînd un caracter supra-dialectal, normat şi cultivat şi servind ca instrument şi suport al unei culturi scrise. Sinteză a capacităţilor expresive ale unei limbi naţionale, limba literară prezintă un caracter mult mai conservator în comparaţie cu alte varietăţi ale limbii respective, manifestînd tendinţa spre stabilitate la nivelul formelor (fonetică, morfologie, sintaxă), dar un dinamism superior în privinţa lexicului şi a frazeologiei.

Să examinăm în continuare, mai detaliat, cîteva dintre cele mai importante funcţii şi caracteristici ale limbii literare.

12.2.1. *Funcţiile sociale ale limbii literare*

Dincolo de funcţia de comunicare elementară între membrii unei comunităţi, pe care o îndeplineşte asemenea oricărei alte varietăţi a limbii naţionale, limba literară îndeplineşte şi o altă serie de funcţii sociale care îi sunt specifice: funcţia de comunicare intelectuală, funcţia de conservare culturală, funcţia de marcare a identităţii naţionale şi, în unele cazuri, funcţia de comunicare culturală internaţională.

În calitate de principal instrument al activităţii intelectuale în interiorul unei comunităţi lingvistice, o limbă literară poate fi considerată ca fiind constituită ca atare în momentul în care răspunde nevoilor de formulare şi comunicare „înaltă" a unor conţinuturi elevate de ordin literar, religios, filosofic, ştiinţific etc. În consecinţă, o limbă literară poate apărea în istoria unei limbi naţionale doar în momentul în care în sînul respectivei comunităţi se dezvoltă activităţi intelectuale de natură diversă, care sunt posibile, în principiu, numai în cadrul unei societăţi evoluate de tip urban.

Realizarea unui act de comunicare superior simplei comunicări orale reclamă selectarea din masa posibilităţilor oferite de sistemul lingvistic respectiv a acelor forme de exprimare care corespund în grad maxim

14. GHEŢIE, *Introducere...*, p. 21.

imperativelor adecvării, clarităţii şi exactităţii. Privită în ansamblu, o limbă literară ne apare ca sumă a posibilităţilor optime de exprimare a unui conţinut intelectual de natură literară, liturgică sau ştiinţifică. Un grad înalt de claritate şi univocitate a formulării mesajului este reclamat de comunicarea inter-comunitară atunci cînd viaţa socială atinge un anumit nivel de complexitate. Diversificarea preocupărilor intelectual-culturale reclamă în mod necesar şi continuu adaptarea instrumentului lingvistic. De aceea, limba literară nu trebuie privită ca un model unic, stabil, fix şi ideal, ci mai degrabă ca un ansamblu de úzuri specializate, în funcţie de nevoile de desemnare specifice diferitelor domenii de aplicaţie. Vorbim astfel de stilurile funcţionale ale limbii literare, prin care înţelegem tocmai variantele structurale care funcţionează la un moment dat în interiorul unei limbi literare.

Chiar dacă propun termeni diferiţi pentru denumirea lor, cei mai mulţi specialişti disting cinci stiluri funcţionale ale limbii române literare moderne: stilul bisericesc, stilul administrativ-juridic, stilul beletristic, stilul ştiinţific şi stilul publicistic. Fiecare dintre aceste stiluri se caracterizează prin mărci specifice, la nivelul selecţiei lexicale, al terminologiilor şi, parţial, la nivelul sintactic. Unitatea de ansamblu a limbii literare este asigurată, dincolo de diferenţierile stilistice, de caracterul imperativ al normelor de la nivel fonetic şi morfologic. Se mai impune să menţionăm că, în funcţie de condiţiile istorice de dezvoltare a fiecărei limbi literare, paleta stilistică poate prezenta configurări diferite. De exemplu, în ce priveşte limba română literară, stilurile funcţionale menţionate mai sus s-au constituit treptat, apărînd succesiv, în ordinea în care le-am enumerat.

Cît priveşte acum funcţia de conservare culturală, limba literară reprezintă forma cea mai eficientă de depozitare şi conservare a producţiilor culturale şi a întregii experienţe spirituale a unei naţiuni prin înregistrarea lor în scris. Ca suport al memoriei culturale a unei comunităţi, limba literară poate fi privită şi ca un garant al tradiţiei scrise, al coerenţei interne şi al supravieţuirii acesteia. Prin îndeplinirea acestei funcţii, limba literară asigură nu doar unitatea şi coeziunea respectivei culturi naţionale, ci îşi asigură şi reproduce deopotrivă propria unitate internă.

Strîns legată de funcţia de conservare culturală, putem distinge o altă funcţie a limbii literare, şi anume cea de marcare a identităţii unei comunităţi naţionale. Prin caracterul său supra-dialectal, limba literară constituie un reper stabil pentru membrii unei comunităţi naţionale, dincolo

de diferențele dialectal-regionale, mai mult sau mai puțin marcate. Prin caracterul său conservator, limba literară asigură de asemenea coeziunea între generații, dincolo de dinamica mai pronunțată a inovațiilor lingvistice de la nivelul limbii vorbite. În fine, prin prestigiul ei ca suport al tradiției, limba literară motivează şi legitimează dorința indivizilor de a a-şi revendica şi asuma apartenența la o comunitate națională dată.

În fine, în condiții istorice favorabile (limbă a națiunii dominante într-un imperiu sau într-un conglomerat de state, prestigiu dobîndit ca limbă a unei mari literaturi sau a unei religii cu vocație universalistă etc.), unele limbi pot transgresa limitele originare ale unui spațiu național, devenind limbi de comunicare internațională, întrebuințate de națiuni şi popoare diferite în cadrul relațiilor sociale, politice sau culturale reciproce. Vorbim în cazul unor asemene limbi despre o funcție de comunicare internațională. Acesta este cazul, de exemplu, al limbii aramaice în Orientul Mijlociu în a doua parte a mileniului I î.Hr., al limbii greceşti în spațiul elenistic mai întîi (aprox. secolul al III-lea î.Hr. – aprox. secolul al IV-lea d.Hr.), iar apoi în cel al Imperiului Bizantin (aprox. secolul al IV-lea – aprox. secolul al XV-lea), al limbii latine în cadrul vastului Imperiu Roman (aprox. secolul I î.Hr. – secolul al V-lea d.Hr.) şi ulterior în cadrul Occidentului Latin pe parcursul Evului Mediu şi pînă în pragul epocii moderne, al limbii franceze în secolele al XVIII-lea – al XIX-lea sau al limbii engleze în epoca actuală.

Examinînd mai îndeaproape raportul dintre limba literară şi contextul național în care aceasta funcționează, constatăm existența în istorie a două cazuri distincte:

a) Limba literară este o varietate istorică a unei limbi naționale. Acesta este cazul majorității limbilor literare europene actuale, constituite în epoca modernă, pe baze naționale, prin renunțarea treptată la vechile limbi de cultură, latina în Occident, greaca şi limba slavonă în estul şi sud-estul Europei.
b) Limba literară este diferită de limba națională a respectivei comunități. Această situație poate fi exemplificată cu cazul limbii latine, care a funcționat în Evul Mediu ca limbă de cultură, „suprapusă" limbilor populare (franceză, italiană, germană etc.), sau al limbii sanscrite, adoptată ca limbă de cultură, o dată cu budismul, de numeroase popoare din centrul şi sud-estul Asiei.

De cele mai multe ori, adoptarea de către o populație a unui idiom literar alogen, suprapus peste limba maternă a majorității vorbitorilor, este

favorizată de prestigiul cultural de care se bucură respectivul idiom. Există însă şi împrejurări sau momente istorice în care o comunitate naţională întrebuinţează în paralel două sau chiar trei limbi literare, specializate pentru domenii culturale distincte. De exemplu, în „veacul baroc" (secolul al XVIII-lea), în Germania latina era limba ştiinţei (în universităţi), franceza era limba curţilor princiare şi regale şi a diplomaţiei, iar germana limba literaturii propriu-zise. Japonezii, care deţin o veche şi prestigioasă limbă literară, folosesc, pe scară din ce în ce mai largă, engleza ca limbă a ştiinţei. În vastul spaţiu cultural al Indiei moderne, limbile sanscrită şi hindustani îşi dispută între ele diferitele funcţii ale limbii literare, dar sunt concurate amîndouă de limba engleză, ca limbă de cultură. În multe culturi, constatăm existenţa unui b i l i n g v i s m i n t e r n, în sensul că funcţiile unei limbi de cultură sunt distribuite unor idiomuri diferite. Pentru comunităţile mozaice, de exemplu, funcţia de limbă liturgică este îndeplinită de limba ebraică, iar celelalte funcţii sunt realizate de alte limbi (idiş sau ebraica modernă, în Israel).

În acest cadru trebuie menţionate şi cazurile de d i g l o s i e, cel mai cunoscut fiind înregistrat în Grecia modernă. Este vorba despre coexistenţa (şi concurenţa) a două varietăţi ale limbii neogreceşti, considerabil diferite la toate nivelurile structurale (fonetic, lexical, sintactic), care au funcţionat în paralel în ultimele două secole. Forjată prin efortul şi voinţa cărturarilor greci începînd cu prima jumătate a secolului al XIX-lea, în cadrul mişcării de renaştere a conştiinţei naţionale panelene, „limba pură" (*katharevousa*) are un caracter arhaizant, rezultat din încercările de reînviere a vechii limbi elene. Acest idiom a fost intens cultivat în şcoală şi universitate, fiind limba oficială a statului şi limba majorităţii ziarelor. În relaţiile sociale obişnuite, în viaţa de zi cu zi, cetăţenii greci au întrebuinţat „limba populară" (*demotiki*), în care au fost scrise şi cele mai multe dintre capodoperele literaturii neogreceşti moderne. În ultimele decenii se înregistrează în Grecia o tendinţă de a extinde întrebuinţarea limbii populare şi de a o impune ca variantă literară unică.

12.2.2. *Dimensiunea istorică a limbii literare*

Orice limbă literară are o determinare istorică, în sensul că apare, evoluează şi îşi exercită funcţiile specifice în circumstanţe istorice care îi sunt proprii. Dincolo de unele constante şi de elemente comune, fiecare limbă literară este un *unicum*, rezultatul irepetabil al experienţei istorice a unei comunităţi lingvistice date. Să ilustrăm această idee cu cîteva exemple.

Două dintre limbile literare cele mai vechi, ebraica şi sanscrita, au avut iniţial un caracter predominant liturgic, servind unor scopuri precise ale ritualului religios. Ulterior, aceste două limbi şi-au dezvoltat şi alte stiluri funcţionale, fiind întrebuinţate pentru scrierea unor texte cu conţinut filosofic, literar sau ştiinţific. Devenite limbi ale unei tradiţii scrise prestigioase, aceste două limbi, ca şi latina mai tîrziu, au continuat să fie întrebuinţate ca idiomuri literare secole de-a rîndul după ce încetaseră să mai fie limbi „vii", vorbite în mod „natural"[15]. Ca limbi de cultură supranaţionale, asemenea limbi au dobîndit un caracter conservator extrem, în sensul că procesul de inovaţie lingvistică în cazul lor a încetat. Limba greacă comună (aşa-numita *koinè*), configurată pe baza varietăţii atice a dialectului ionic, în care au fost scrise operele literare (tragedie, filosofie, oratorie, poezie) ale epocii clasice, a devenit limba de cultură dominantă în aproape întregul bazin al Mării Mediterane. Impusă din punct de vedere politic prin cuceririle militare ale lui Alexandru Macedon (sfîrşitul secolului al IV-lea î.Hr.), a fost secole de-a rîndul singura limbă de cultură a spaţiului mediteraneean, pînă cînd a început să fie concurată, în această funcţie, de limba latină în Occident (începînd aprox. cu secolul I î.Hr.) şi, mult mai tîrziu (începînd cu secolul al X-lea), de limba slavonă, în spaţiul sud-est european. La rîndul ei, latina literară s-a constituit ca instrument de cultură în „secolul clasic" (secolul I î.Hr.), şi a funcţionat ca atare, neîntrerupt, timp de mai bine de cincisprezece secole, mai întîi în cadrul Imperiului Roman, iar apoi, ca limbă a Bisericii Catolice, a administraţiei, a diplomaţiei, a ştiinţei şi a filosofiei, în întreg Occidentul latin. În vastul spaţiu cultural arabo-islamic, araba literară, limba Coranului şi a unei vaste literaturi teologice, filosofice şi ştiinţifice, o varietate prin excelenţă scrisă a arabei comune, a constituit un excelent factor de coeziune pentru diferitele naţiuni arabe, situîndu-se, ca limbă de cultură, deasupra idiomurilor locale (iordanian, sirian, egiptean, magrebin etc.). Particularitatea acestei limbi de cultură constă în caracterul ei foarte conservator. În fine, o dată cu epoca Renaşterii, au început să se impună

15. Este aici locul să subliniem încă o dată că expresia metaforică „limbi moarte", prin care se desemnează limbi de cultură precum ebraica, greaca veche, sanscrita sau latina, este destul de nefericită şi inexactă. Mai potrivite ar fi expresii precum „limbi clasice", „limbi de cultură" sau „limbi scrise", căci nu pot fi moarte limbi intens cultivate mai mult de o mie de ani de la „moartea" lor! Moarte cu adevărat sunt limbile dispărute fără a fi lăsat vreo urmă scrisă sau, cel mult, limbi precum hittita, egipteana veche sau feniciana, atestate documentar, dar care au încetat de mult să mai fie cultivate.

noile limbi de cultură ale Europei, configurate pe baze naţionale. Ajunse la o maturitate relativă în împrejurări şi în epoci diferite, limbile de cultură naţionale ale Europei au în comun faptul că sunt rezultatul unui proces evolutiv în cadrul căruia şi-au definit identitatea prin opoziţie faţă de limbile de cultură supranaţională (latina, greaca, slavona), de care au şi fost de altfel puternic influenţate. Doi factori au jucat un rol important în cadrul acestui proces: prestigiul cultural şi capacitatea de a exprima conţinuturi complexe. Noile limbi literare nu au reuşit să se impună în faţa „limbilor clasice" decît în momentul în care au reuşit să dobîndească un prestigiu consistent, prin apariţia unor producţii literare, religioase, filosofice sau ştiinţifice de valoare şi prin acumularea unor capacităţi expresive superioare (terminologii bogate şi nuanţate, diversificare stilistică etc.).

Din disocierile sumare de pînă acum se poate remarca limpede faptul că orice limbă literară apare şi funcţionează în condiţii istorice date, care îi sunt specifice. Determinarea istorică a unei limbi literare mai poate fi însă abordată şi dintr-o altă perspectivă, şi anume cea a raportului între d i n a m i s m u l e v o l u t i v şi necesara s t a b i l i t a t e f u n c ţ i o n a l ă. Privită ca instrument sau mijloc de comunicare a unor conţinuturi intelectuale superioare, limba literară deţine în mod necesar, în orice stadiu al dezvoltării sale, o relativă stabilitate şi coerenţă internă, în absenţa căreia realizarea actului de creaţie culturală nu ar fi posibilă. Ca ansamblu sincronic de procedee şi mijloace de expresie socotite prin consens drept corecte, recomandabile sau dezirabile, o limbă literară este însă produsul unor acumulări, al eforturilor convergente ale unei (sau ale unor) întregi generaţii de cărturari, orientate spre finalităţi culturale precise şi specifice. Aşadar, în perspectivă diacronică, o limbă literară este supusă în permanenţă acţiunii unor factori externi diverşi, fapt care îi atribuie caracterul unui proces. Din această cauză, în dinamica istoric-evolutivă a unei limbi literare se pot înregistra momente sau epoci în care se manifestă o anumită contradicţie între tendinţa de conservare a inventarului de norme o dată acesta constituit şi tendinţa contrară, de impunere a unor noi norme.

Fundamentele sau începuturile unei limbi literare pot fi consecinţa unei acţiuni individuale – amplul poem *Divina Commedia* al lui Dante a contribuit decisiv la impunerea dialectului florentin ca bază a limbii literare italiene moderne! –, dar rafinarea şi perfecţionarea sa sunt întotdeauna un act colectiv, la care participă oameni de cultură din generaţii succesive. Sunt, de asemenea, limbi literare care au cunoscut în faza lor de început mai multe varietăţi, fiecare dintre acestea bazată pe un anumit corpus de texte. Aşa sunt varietăţile limbii greceşti antice: pînă la

impunerea şi adoptarea ca limbă scrisă comună a varietăţii atice a dialectului ionian, şi alte dialecte (eolian, beoţian ş.a.) au funcţionat ca idiomuri literare.

12.2.3. *Caracterul scris al limbii literare*

Conceptul modern de limbă literară este strîns legat de fenomenul scrierii. Ca sistem semiologic secundar, destinat înregistrării mesajelor verbale pe un suport material (piatră, lemn, tăbliţe de lut, papirus, materiale textile, hîrtie etc.) în vederea conservării acestora şi transmiterii lor dincolo de cadrul cronologic al exprimării orale, scrierea în general, dar mai ales sistemele de scriere alfabetice exercită o influenţă specifică nu doar asupra formulării mesajului ca atare, ci şi, pe termen lung, asupra codului lingvistic, adică asupra limbii înseşi. Prin fixarea sa în scris, o varietate lingvistică oarecare dobîndeşte o mai mare stabilitate în timp, fixîndu-se ca reper şi polarizînd eforturile de cultivare şi normare ale unor generaţii succesive.

În comparaţie cu expresia verbală orală, caracterizată prin spontaneitate, discontinuitate şi o pondere superioară a factorilor extralingvistici (intonaţie, mimică, gestică etc.), expresia verbală scrisă se caracterizează printr-un grad sporit de constanţă şi de consecvenţă în comportamentul agenţilor comunicativi („emiţătorul" şi „destinatarii"), exprimate prin selecţia anumitor rostiri, a anumitor unităţi lexicale şi a anumitor variante morfologice, precum şi printr-o sintaxă mult mai elaborată. Diferenţele specifice dintre varianta scrisă şi varianta vorbită ale unei limbi rezultă prin urmare din condiţiile diverse specifice de realizare a actului comunicativ. Comunicarea orală elementară are un caracter „natural", primar, spontan şi relativ nesupravegheat, pe cînd cea scrisă implică factorul conştient, o anumită intenţionalitate orientată de caracterul complex al mesajului transmis. G. Ivănescu este chiar de părere că implicarea voluntară şi conştientă a vorbitorilor în dinamica funcţionării unei limbi este factorul decisiv care diferenţiază vorbirea populară de limba literară:

> Nelle parlate popolari tutto si riduce alla creazione (almeno nello sviluppo fonetico), mentre, nelle lingue letterarie, tutto si riduce, nello sviluppo fonetico, all'imitazione. (...) Se le parlate popolari presentano uno sviluppo che si sottrae alla volontà di cambiamento degli uomini e alla chiara coscienza di cuesti cambiamenti, le lingue letterarie, al contrario, si formano e si sviluppano soltanto coll'azione volontaria e cosciente di creazione de una lingua letteraria, di arrichimento e di perfezionamento della lingua letteraria incipiente, di trasformazione di cuesta lingua in uno strumento della cultura superiore (IVĂNESCU, *Storia...*, p. 16-17).

Or, această intervenţie conştientă a vorbitorului în propriul fel de a se exprima, mai ales atunci cînd i se impune formularea unor mesaje cu grad superior de complexitate, este uşurată şi susţinută de posibilitatea notării în scris a mesajului. Expresia verbală orală, chiar şi în condiţiile unei auto-supravegheri constante, evocă în mod evident originea dialectală a vorbitorului, diferind uneori de la un individ la altul. O dată fixat în scris, un mesaj prezintă aceeaşi formă, constantă şi unitară, pentru toţi vorbitorii. Experienţa şi observaţia ne arată că, în principiu, orice individ scrie altfel de cum vorbeşte. Gradul de cunoaştere a limbii literare de către un individ se defineşte în funcţie de dimensiunile performanţelor sale scrise. Formularea şi înregistrarea în scris a unui mesaj oarecare presupune posibilitatea de a alcătui un text perfecţionabil: agentul comunicativ are posibilitatea de a selecta şi combina mijloacele expresive cele mai adecvate mesajului şi intenţiei sale comunicative, precum şi, ceea ce este încă şi mai important, de a reveni asupra textului, a-l modifica, restrînge, amplifica sau perfecţiona.

Dependenţa originară a limbii literare de actul scrierii nu implică însă o relaţie unilaterală între cei doi factori, căci există şi o formă vorbită a limbii literare, întrebuinţată în împrejurări specifice, de natură cultural-intelectuală. Trebuie însă precizat că aspectul vorbit al unei limbi literare derivă din cel scris şi îl reflectă cu fidelitate pe acesta, vorbitorul încercînd, în principiu, să vorbească, pe cît posibil, „ca şi cum ar scrie". Din punct de vedere istoric, relaţia dintre aspectul scris şi cel oral al limbii literare s-a prezentat în mod diferit. Dacă luăm ca exemplu istoria limbii române, vom observa că în epoca veche (secolele al XVI-lea – al XVIII-lea) româna literară exista aproape exclusiv în formă scrisă. Întrucît cele mai multe texte cu caracter literar din primul secol de existenţă a românei literare erau traduceri cu conţinut religios din slavonă (puţin mai tîrziu şi greacă sau latină), structura lor reflectă cu multă fidelitate specificul „limbii-sursă": o sintaxă complexă, sensibil diferită de sintaxa limbii române populare, enunţuri ample şi greoaie, numeroase calcuri frazeologice şi lexicale. În perioada modernă (începînd cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea), mai ales datorită extinderii reţelei de şcoli în limba naţională, întemeierii primelor universităţi (la Iaşi şi Bucureşti), apariţiei teatrului şi a presei în limba naţională, s-au creat şi condiţiile apariţiei şi fixării unui aspect vorbit al românei literare.

În cadrul raportului scris-oral în utilizarea limbii literare se manifestă un fenomen interesant, cu efecte directe şi considerabile în sfera normării şi codificării limbii literare. Forţa conservatoare a scrierii determină de

multe ori însăşi fixarea unor pronunţii cu caracter prescriptiv. Definit ca influenţă a ortografiei asupra pronunţiei literare, fenomenul a fost studiat în chip monografic de Flora Şuteu în lucrarea *Influenţa ortografiei asupra pronunţării literare româneşti*, Bucureşti, 1976. Este vorba de faptul că o anumită opţiune grafică, reflectînd la început o normă ortografică, ajunge cu timpul să fie interpretată diferit, conferind caracterul de normă ortoepică unei forme nejustificate din punct de vedere istoric. De exemplu, forma verbală *sunt* (pers. a III-a plural, extinsă şi la pers. I singular, indicativ, prezent a verbului *a fi*) a reprezentat iniţial, în primele inventare grafematice ale ortografiei româneşti moderne cu litere latine, o notaţie etimologizantă a formei vechi, generalizate în scrisul românesc, *sînt* (cu caractere chirilice: *сѫнтъ*). Cu timpul, tendinţele etimologizante, remanente în conştiinţa multor vorbitori şi după ce „febra" latinizantă îşi pierduse din virulenţă, au reuşit să impună nu doar scrierea, ci şi rostirea cu *u* în loc de *î* a acestei forme verbale. Acelaşi tip de raţionament este valabil în cazul slovei chirilice *ѣ* („iati"). În primul secol al scrisului românesc, această slovă nota, cu relativă consecvenţă, diftongul *ea* (ca în *фъчѣ*, *трѣкъ*), dar şi vocala *e* deschis (poate chiar diftong), în cuvintele de origine latină, al căror etimon conţinea un *é* (*e* accentuat) urmat, în silaba consecutivă, de un alt *e*, ca de exemplu: *лѣџе* (citit: *leage*), *фѣче* (citit: *feace*), *мѣрџе* (citit: *mearge*) etc. Conservată prin tradiţie, slova va apărea în contextele grafematice respective pînă tîrziu, în secolul al XIX-lea, chiar şi cînd în vorbirea curentă diftongul *ea* (sau poate doar vocala deschisă *e*) se „monoftongase", determinînd probabil rostiri arhaizante.

12.2.4. *Caracterul normat şi unitar al limbii literare*

Menţionam mai sus în treacăt că ceea ce caracterizează limba literară în comparaţie cu graiurile populare vorbite sunt, între altele, factorii u n i t a t e şi s t a b i l i t a t e. Ceea ce conferă limbii literare aceste caracteristici este n o r m a l i t e r a r ă. Norma literară a unei limbi este rezultatul selecţiei anumitor posibilităţi de expresie din ansamblul celor oferite de sistemul lingvistic, proces efectuat în mod intenţionat, conştient şi consecvent, de către participanţii la viaţa culturală a unei comunităţi lingvistice naţionale (scriitori, publicişti, oameni de ştiinţă etc.), pe de o parte, şi de către instituţii specializate (şcoala, instituţiile academice), pe de altă parte. Procesul de normare a unei limbi naţionale este, în general, un fenomen de durată şi este implicat deopotrivă în realizarea

practică a funcţiei de comunicare cultural-intelectuală a limbii literare, dar şi în acţiunea organizată de normare prin gramatici, îndreptare, dicţionare şi alte asemenea instrumente cu caracter normativ-prescriptiv. Opunîndu-se tendinţei spre „fărîmiţare" de la nivelul graiurilor şi al dialectelor, limba literară manifestă, tocmai datorită caracterului său normat, o tendinţă puternică spre conservarea unui ansamblu de norme o dată stabilit. Prin c o d i f i c a r e a unei limbi literare vom înţelege aşadar acţiunea convergentă şi consensuală a „agenţilor culturali" (scriitori, publicişti, oameni de ştiinţă, intelectuali în sens larg) în vederea fixării unui ansamblu de norme ale întrebuinţării în scris a unui anumit idiom. Realizarea unui consens normativ presupune selectarea, din mulţimea úzurilor particulare, dialectale sau individuale, a acelor fenomene care satisfac în grad optim cerinţele imperative ale comunicării literare scrise: stabilitate, claritate, expresivitate şi eficienţă.

Din accepţia coseriană a conceptului de normă (v. *supra*, § 12.1) rezultă că norma literară sau „exemplară" este doar una dintre normele posibile ale unei limbi istorice, alături de normele regionale sau de alte coduri definite prin alţi factori istorici sau sociali. Specialiştii au încercat însă operarea unei distincţii suplimentare. Unii vorbesc de exemplu despre norma literară ca despre o „normă explicită", diferită de alte tipuri de norme, care ar avea un caracter „implicit"[16], alţii stabilesc o deosebire între „norma intrinsecă" a limbii şi „norma academică" sau literară, caracterizată drept „norma corectă"[17]. Reţinînd ca evident şi just conţinutul observaţiei că în cazul limbii literare este prezentă în permanenţă conştientizarea necesităţii corectitudinii – Coseriu însuşi spunea undeva că norma lingvistică se referă la „cum se spune", pe cînd norma literară se referă la „cum ar trebui să se spună" –, vom sublinia încă o dată faptul că şi normele literare sau academice au un caracter istoric, în sensul că deţin o anumită dinamică evolutivă, constituindu-se doar în anumite contexte istorice favorabile şi putînd fi modificate sau schimbate în timp. Normele literare au de asemenea un caracter c o n s e n s u a l, c o n ş t i e n t i z a t ş i c o d i f i c a t, adică sunt impuse prin acceptul, tacit sau expres, al utilizatorilor, consfinţit (de cele mai multe ori) în documente sau lucrări cu caracter normativ elaborate de instituţii specializate de tip academic. Prescripţiile inserate în

16. *Cf.* COSTINESCU, *Normele...*, p. 17.
17. COTEANU, *Stilistica...*, p. 27.

asemenea documente (manuale, îndreptare, dicționare etc.) sunt acceptate de marea majoritate a utilizatorilor ca fiind corecte și dezirabile pentru desfășurarea unei activități intelectual-culturale[18].

Aceste prescripții cu caracter normativ sunt formulate de regulă de către filologi specializați în observarea dinamicii limbii literare în cadrul activității cultural-intelectuale. Lingvistul orientat spre studiul limbii literare se situează într-o dublă perspectivă: d e s c r i p t i v ă și p r e s c r i p t i v ă, deopotrivă. Din perspectiva cunoașterii obiective a faptelor, specialistul este chemat să dobîndească o astfel de cunoaștere care, în domeniul ce ne preocupă, este condiția necesară a unei intervenții legitime în orientarea evoluției repertoriului de norme. Pentru un grad superior de obiectivitate, este necesar, pe de o parte, să acordăm prioritate criteriului structural-funcțional, pur lingvistic, față de criteriile extrinseci (de natură socială, culturală, estetică etc.) și, pe de altă parte, să avem în vedere în egală măsură toate nivelurile și aspectele implicate în activitatea lingvistică (nivelul scris și cel oral, nivelul academic și cel colocvial), precum și toate nivelurile structurale ale limbii: cel fonetic, cel morfologic, cel lexical-frazeologic și cel sintactic.

Privind acum lucrurile într-o perspectivă istorică, putem observa că procesul de normare a unei limbi nu se încheie practic niciodată, atîta vreme cît limba literară coexistă cu limba vorbită și cu dialectele sau graiurile populare. Se poate considera că procesul de normare era încheiat doar în cazul așa-numitelor limbi clasice (latina, greaca, sanscrita, slavona), în măsura în care aceste limbi au continuat să îndeplinească funcțiile unei limbi de cultură și după dispariția din uz (sau transformarea radicală) a idiomurilor populare care le-au stat la bază. Tocmai acest caracter relativ stabil, „împietrit" al unor limbi precum latina sau greaca, rezultat în urma unui îndelungat proces de cultivare și codificare, explică și „perfecțiunea" lor, prestigiul imens și succesul înregistrat de ele secole de-a rîndul în fața așa-numitelor „limbi vernaculare" (franceza, engleza, germana etc.).

Constatăm așadar că, la fel ca limba literară însăși, norma literară a unei limbi reprezintă o c a t e g o r i e i s t o r i c ă. Ansamblul de norme acceptat într-o anumită epocă din evoluția unei limbi literare diferă

18. *Cf.* și definiția formulată de GHEȚIE, *Introducere...*, p. 36: „Înțelegem, așadar, prin normă literară *expresia convențională, în genere coerentă, a unui anumit uz lingvistic* (*dominant*), *impusă cu o forță coercitivă mai mare sau mai mică, persoanelor aparținînd unei anumite comunități* (*culturale*)".

(uneori destul de consistent) de cel în uz în cadrul altei epoci. Parafrazînd o memorabilă formulare a lui Eugenio Coseriu (care se referea la limba istorică în ansamblul ei), putem spune că, în calitate de ansamblu normativ, o limbă literară se constituie în mod diacronic şi funcţionează în plan sincronic. Cu alte cuvinte, în orice moment dat din istoria unei limbi literare, sistemul de norme are în mod necesar un caracter relativ stabil, pentru a putea asigura realizarea funcţiilor sale specifice. Pe de altă parte, structura normativă a unei limbi literare evoluează însă în mod permanent, în direcţia adaptării la noile realităţi sociale sau culturale de referinţă. În istoria oricărei limbi literare se înregistrează epoci sau perioade în care codul normativ evoluează mai rapid, dar şi epoci în care schimbările sunt mult mai lente. Dacă avem în vedere limba română, observăm că o perioadă de intense modificări atît la nivelurile fonetic şi morfologic, cît mai ales la cel frazeologic şi la cel lexical a fost cea din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, denumită, pe bună dreptate, perioada modernizării limbii române literare. După o perioadă de relativă stabilitate, întinsă pe durata întregului secol XX, putem prevedea în deceniile următoare o intensificare a dinamismului ansamblului normativ, sub presiunea unor noi factori, induşi de procesul de mondializare a vieţii sociale şi de rapiditatea schimburilor culturale, determinată de mijloacele electronice de comunicare.

Adoptarea unei norme oarecare este un act de selecţie. Ceea ce conferă unui fenomen lingvistic (fonetism, formă, unitate lexicală, sintagmă etc.) calitatea de normă literară este consensul celor care utilizează varietatea literară respectivă. Conceptul de consens (*consensus omnium*) ca element distinctiv al „exprimării înalte" (*sermo altus*) a fost conştientizat de teoreticieni din perioada clasicismului latin (Varro, Quintilianus). Ideea că ansamblul codificat sau normat al unor úzuri recomandabile sau preferabile nu este ceva rigid şi imuabil era conştientizată încă din aceste epoci de început ale filologiei europene. Deşi relativ rare, sunt totuşi cazuri cînd în uzul literar coexistă forme paralele, acceptate deopotrivă ca normate, ca de exemplu în româna literară actuală formele *chibrite/chibrituri*, *de asemenea/de asemeni* sau grafiile (rostirile) *filosofie/filozofie*, *carismă/harismă*, *Iisus Hristos/Isus Cristos/Iisus Christos*[19] etc.

19. Pentru detalii privitoare la această chestiune, v. *supra*, § 6.2.1.6.8.

Se cuvine să mai adăugăm că, în strînsă legătură cu tradiția culturală, configurația sau aspectul general al ansamblului de norme ale unei limbi literare la un moment dat reflectă și mentalitățile dominante ale epocii (așa-numitele *formae mentis*), ca și unele tendințe la modă. Dacă ne referim, de exemplu, la spațiul cultural românesc, vom constata cu relativă ușurință cum, în epoca veche (secolele al XVII-lea – al XVIII-lea), în limba scrisă se manifestau multe trăsături baroce, proprii acelei epoci. La autori reprezentativi precum Dosoftei, Nicolae Milescu sau Dimitrie Cantemir, ca și la alții de mai mică anvergură, este vizibilă preferința pentru o sintaxă manieristă, imitată după cea a limbilor clasice (latina, greaca, slavona), precum și pentru calcurile lexicale și frazeologice. În epoca pe care o numim „clasică" a culturii române (epoca lui Mihai Eminescu și a lui Titu Maiorescu), remarcăm, dimpotrivă, o tendință mai degrabă „clasică", reflectată în preferința pentru echilibru, claritate și regularitate a expresiei literare.

La selectarea, acceptarea și generalizarea unor fapte de limbă drept norme ale limbii literare concură factori multipli, care poti fi calificați drept extrinseci sau extralingvistici și intrinseci sau lingvistici. Între factorii extralingvistici pot fi distinși prestigiul cultural (al unui autor, al unui corpus de texte sau al unei varietăți teritoriale) și factorul estetic. De exemplu, prestigiul dobîndit de textele bisericești tipărite în Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (în centre precum Rîmnic și București) i-a determinat pe editorii moldoveni (de la Iași) sau ardeleni (de la Blaj) să accepte normele fonetice și morfologice muntenești în propriile tipărituri. Recunoscut de majoritatea contemporanilor săi ca un veritabil „legislator" al scrisului românesc literar de pe la jumătatea secolului al XIX-lea, Ion Heliade Rădulescu a reușit să impună moldovenilor și ardelenilor o serie întreagă de norme muntenești, sprijinindu-și recomandările și pe autoritatea vechilor cărți bisericești românești din secolul anterior. Cît privește criteriul estetic, acesta acționează difuz în conștiința utilizatorilor limbii literare mai ales în privința nivelului fonetic, determinînd selectarea ca norme a structurilor fonetice eufonice sau considerate ca atare. Drept factori intrinsec-lingvistici pot fi socotiți principiul economiei de mijloace, principiul simetriei și al regularității formelor, principiul etimologic și principiul univocității semantic-lexicale.

Tendinţa normativă proprie limbii literare se manifestă la toate nivelurile structural-funcţionale ale limbii: fonetic, gramatical, lexical şi stilistic. Cele mai evidente şi mai clar conturate, n o r m e l e f o n e t i c e se referă la „regulile" de pronunţare corectă a fonemelor acceptate de inventarul limbii literare la un moment dat. Palatalizarea labialelor, fenomen larg răspîndit în majoritatea graiurilor dacoromâne, este radical respinsă de norma românei literare moderne, care acceptă doar forme precum *piatră, bine, fierbe* şi *vie*. Varietatea moldovenească a vechii române literare includea în inventarul său normativ fonetisme precum *hierbe* şi *hireş* (nu şi *k'atră, ghine* sau *yie*), alături de africata *dz* (notată sistematic prin slova chirilică ѕ) în cuvintele de origine latină care conţineau un *d* + *e* sau *i*: *dzîce* sau *dzice* (< lat. *dicit*), *dzăce* sau *dzéce* (< lat. *decem*), *Dumnedzău* sau *Dumnedzeu* (< lat. *Dominus Deus*) etc. Un alt fonetism care reprezenta o normă stabilă în aşa-numitele „texte rotacizante" din secolul al XVI-lea (rotacismul lui *n* intervocalic: *lură, bire, cire*) a dispărut total din scrisul românesc încă de la începutul secolului al XVII-lea. În condiţii istorice precise, după a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cele mai multe norme fonetice ale românei literare îşi au originea în tradiţia literară muntenească (*seară* în loc de *sară, pîine, cîine, mîine* etc. în loc de *pîne, cîne, mîne* etc.). Sunt însă şi numeroase exemple de fonetisme nordice (moldoveneşti sau ardeleneşti) care s-au impus ca norme în defavoarea corespondentelor lor munteneşti: *pe, de, despre, prin, din* etc., în loc de *pă, dă, dăspre, pîn, dîn* etc. Consacrate prin uz şi prin consensul tacit al utilizatorilor limbii literare, normele fonetice („ortoepice") sunt codificate în tradiţia românească, împreună cu cele ortografice, în lucrări cu caracter prescriptiv, intitulate de regulă *Îndreptar ortografic, ortoepic şi de punctuaţie*[20].

În domeniul m o r f o l o g i e i, normele literare se referă în principal la selectarea, din seriile aflate în uzul diferitelor varietăţi diacronice (româna literare veche vs. româna literară modernă), diatopice (dialecte şi graiuri populare) sau diafazice (stiluri sau limbaje profesionale sau de grup social), a unei unice paradigme de declinare şi conjugare sau a unei unice modalităţi de exprimare a opoziţiilor de gen, număr, caz, diateză etc. Iată cîteva exemple banale din istoria limbii române literare. În vechea română literară, dincolo de diferenţele marcate de apartenenţa

20. O variantă mai evoluată şi mai cuprinzătoare a „îndreptarului" a fost publicată sub auspiciile Academiei Române, cu titlul *Dicţionar ortografic, ortoepic şi morfologic al limbii române* (DOOM), lucrare a cărei primă ediţie a fost tipărită în anul 1989 (redactor responsabil: Mioara Avram).

unui text la o tradiţie literară locală sau la un „dialect literar", o normă morfologică comună era absenţa opoziţiei formale între auxiliarul sintagmei compuse de perfect compus: (*el, ea*) *au cîntat*/(*ei, ele*) *au cîntat*. Opoziţia morfematică *a/au*, de răspîndire dialectală restrînsă şi doar sporadic atestată în textele vechi, s-a impus ca normă unică a românei literare moderne. Aşa-numitul „dezacord muntenesc", prezent nu doar la forme compuse (*ei a mers, ei a făcut*), ci şi la cele simple (*ei merge, ei face*), a rămas însă o normă dialectală, fiind socotit o greşeală sau o abatere de la norma literară şi semn al lipsei de educaţie elementară a persoanei respective. Un alt exemplu: antepunerea articolului definit masculin al numelor proprii la cazurile genitiv şi dativ (***lui*** *Ion*, ***lui*** *Radu*, ***lui*** *Duca*, ***lui*** *Toma*) este un fenomen relativ tîrziu, care a început să se impună în uzul general, probabil, în perioada imediat anterioară redactării primelor texte româneşti scrise (începutul secolului al XVI-lea). Către această concluzie ne conduce constatarea faptului că, pe lîngă această structură, o normă stabilă a românei scrise încă de prin secolul al XVIII-lea, în textele vechi (ca şi, astăzi chiar, în unele zone dialectale) sunt frecvente şi forme cu articolul definit postpus (*Ionului, Radului, Ducăi, Tomei*)[21], ultimele două antroponime fiind asimilate, datorită terminaţiei, substantivelor feminine de declinarea I. Mai mult chiar, avem atestări că antepunerea articolului definit la genitiv-dativ era posibilă şi la numele personale feminine. În *Palia de la Orăştie* (1582), la distanţă de o pagină şi la acelaşi nume propriu, găsim atît structura care s-a impus ulterior ca unica posibilă, cît şi cea cu articolul antepus: „Zise derept aceaia Iuda *Tamareei*, nurori-sa" (p. 131/21) vs. „Spuseră iară ***ii*** *Tamar*" (p. 132/5).

În privinţa s i n t a x e i , codificarea afectează atît aspectul general al enunţurilor (topica propoziţiei şi a frazei, dimensiunile şi tipul de structurare a enunţului, recurenţa unor figuri sintactice etc.), cît şi configurarea de amănunt a repetoriului de mijloace de realizare a relaţiilor şi raporturilor sintactice. În ce priveşte aspectul general al enunţurilor, româna literară veche diferă radical de româna literară modernă. Asemenea altor limbi literare europene în faza lor de început, şi vechea română literară prezintă o sintaxă de tip clasic, imitată după cea a limbilor din care se traducea intens (greaca, slavona, latina), ceea ce înseamnă o frază amplă, structurată ca o perioadă, iar în ceea ce priveşte ordinea cuvintelor, o reproducere a topicii proprii limbilor clasice menţionate.

21. Mihail Sadoveanu, în titlul cunoscutului său roman *Zodia Cancerului sau Vremea Ducăi vodă*, întrebuinţează în scopuri evocator-estetice această normă a vechii române.

Structuri de tip „ornant" precum hiperbatul devin, în zone largi ale vechiului scris românesc, veritabile norme stilistice sau „figuri dominante"[22]. Cît priveşte inventarul de mijloace de realizare a raporturilor sintactice, să cităm doar larga recurenţă în textele din secolul al XVI-lea a conjuncţiei *să* (< lat. *si*) cu valoarea unui element de introducere a unei condiţionale.

Înţelegerea corectă a dinamicii normelor lexicale reclamă o distincţie importantă, cea între l e x i c u l d e b a z ă sau fondul lexical principal şi domeniul t e r m i n o l o g i i l o r. Dacă autorii celor dintîi texte româneşti întrebuinţau în mod spontan cuvintele din fondul popular general daco-românesc, punctat de unele regionalisme lexicale datorate normelor locale, puţin mai tîrziu se conturează conştiinţa destul de clară a necesităţii de a evita întrebuinţarea în scris a regionalismelor. Cazul cel mai cunoscut este cel al mitropolitului Simeon Ştefan, care, într-un bine cunoscut pasaj din predoslovia la *Noul Testament de la Bălgrad* (1648), compară cuvintele cu banii, afirmînd că „şi cuvintele acealea sînt bune, carele le înţeleg toţi". În consecinţă, în mod constant, pe parcursul tuturor epocilor din istoria limbii române literare se remarcă tendinţa de a întrebuinţa elementele lexicale din fondul moştenit din latină, la care se adaugă o serie consistentă de elemente vechi-slave (*a iubi*, *dragoste*, *grădină* etc.), medio-greceşti (*mînie*, *patimă*) sau maghiare (*gînd*, *muncă*, *viclean* etc.). Procesul de eliminare a regionalismelor din uzul literar curent s-a încheiat abia în epoca modernă, o dată cu generalizarea învăţămîntului primar.

În privinţa terminologiilor, constituirea unor serii de termeni de specialitate, adecvaţi desemnării unor obiecte, concepte sau relaţii specifice anumitor domenii de utilizare concrete (biserică, administraţie, ştiinţă etc.), a reflectat în fiecare perioadă contextul cultural, respectiv influenţa limbii de cultură dominante. În terminologia bisericească, de exemplu, în primele două secole de existenţă (al XVI-lea – al XVII-lea) a limbii literare, importul masiv de termeni din limba slavonă reprezintă o marcă foarte specifică. Mulţi dintre aceşti termeni au rămas în uzul bisericesc pînă astăzi (*Precistă*, *a spovedi*, *duh*, *ispită* etc.), alţii au fost

22. Vezi Dragoş Moldovanu, *Dimitrie Cantemir între umanism şi baroc. Tipologia stilului cantemirian din perspectiva figurii dominante*, Editura Universităţii „Al.I. Cuza", Iaşi, 2002. Pentru un inventar al structurilor sintactice de tip clasic prezente în vechile texte româneşti, *cf.* de asemenea studiul meu *Miron Costin et Laurentius Toppeltinus: entre l'imitation de la syntaxe latine et le maniérisme rhétorique*, în „Revue de linguistique romane", No. 257-258, Janvier-Juin 2001 (Tome 65), Strasbourg, 2001, p. 197-222.

treptat înlocuiți (*spăsitor* și *a spăși* prin *mîntuitor* și *a mîntui* etc.). Un aspect extrem de interesant al dinamicii lexicale în epoca veche, încă insuficient de cercetat, este reprezentat de renunțarea bruscă, încă din secolul al XVII-lea, la o serie de termeni bisericești de origine latină, prezenți în textele din secolul al XVI-lea (*pănătare* 'poenitare', *measer* 'miser', *despune* 'disponere', *a împuta* 'imputare' etc.). Terminologia juridic-administrativă este puternic influențată de slavonă în secolele de început ale culturii scrise românești, pentru a căpăta o coloratură (neo-)grecească foarte pronunțată în secolul fanariot (al XVIII-lea). Pentru epoca modernă, în deceniile de pe la jumătatea secolului al XIX-lea, un fenomen interesant îl reprezintă importul masiv de neologisme latino-romanice, care a creat problema adaptării formale a elementelor lexciale împrumutate. Demn de menționat este și faptul că înfruntarea, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, între curentul „neaoșist" (orientat spre crearea de noi termeni cărturărești prin calchiere lexicală cu material morfologic existent în limbă) și cel „neologizant" a lăsat urme în uzul literar ulterior: alături de lexeme generalizate precum *progres* și *independență*, orice român cult recunoaște corespondentele *propășire* și *neatîrnare*, marcate de conotații arhaizante. Caracterul literar sau „normat" al unui cuvînt este codificat în mod tradițional prin dicționarele academice. La întemeierea sa în 1866, Academia Română și-a propus, alături de fixarea nou introdusei ortografii latine și elaborarea unei gramatici, alcătuirea unui mare dicționar cu caracter normativ. Prima formă a acestui dicționar, elaborată de învățații latiniști A.T. Laurian și I. Massim, a împins presiunea prescriptivă pînă la a exclude din lista de cuvinte a dicționarului (cu recomandarea explicită de a fi evitate în uzul literar) toate elementele lexicale de altă origine decît latinească (slave, turcești, maghiare etc.). Astăzi, instrumentele cu caracter normativ care stau la dispoziția persoanelor aflate în curs de instrucție sau a celor preocupate de o exprimare literară corectă sunt dicționarele, în special *Dicționarul explicativ* (DEX-ul). Indicații de circulație precum „regional", „arhaic", „popular", „învechit", „livresc" au un caracter normativ implicit.

12.2.5. *Caracterul cultivat al limbii literare*

Fiind legată de activitatea intelectual-culturală superioară a unei comunități istorice date, limba literară își cîștigă un prestigiu asumat prin consens în fața altor varietăți ale limbii naționale, în primul rînd față de varietățile dialectal-teritoriale și de limba vorbită curentă. Acest prestigiu implicit al limbii literare explică și întrebuințarea în paralel a unor

sintagme precum *limbă de cultură* sau *limbă de civilizaţie* pentru a o desemna, acţionînd ca un factor activ de conservare a normelor date şi acceptate, dar şi de perfecţionare continuă a capacităţilor expresive. În societăţile moderne, generalizîndu-se prin instrucţia şcolară şi, mai recent, prin mass-media, limba literară exercită o presiune puternică asupra vorbirilor populare „neîngrijite", tinzînd chiar să le elimine din uz[23]. Caracterul cultivat al limbii literare presupune intenţia expresă a utilizatorului de a-şi supraveghea exprimarea (atît în scris, cît şi oral), eliminînd din discursul său fonetismele, formele sau cuvintele cu conotaţii populare, regionale sau colocviale. Auto-supravegherea în întrebuinţarea limbii literare se asociază cu intenţia de adecvare stilistică la domeniul de referinţă şi de realizare a eleganţei şi distincţiei în exprimare. Cadrul instituţionalizat al cultivării unei limbi literare în epoca modernă este, prin excelenţă, şcoala de toate nivelurile.

23. Fenomenul a fost studiat monografic de Stelian Dumistrăcel, *Influenţa limbii literare asupra graiurilor populare*, Bucureşti, 1978.

Capitolul XIII

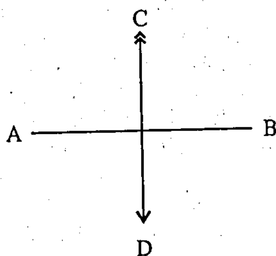
Static şi dinamic în limbă. Distincţia conceptuală între sincronie şi diacronie

Observaţia empirică ne relevă evidenţa că limba este o realitate dinamică, un proces alcătuit din stări succesive diverse, fie că avem în vedere vorbirea, alcătuită din acte individuale şi irepetabile, fie sistemul lingvistic sub care se prezintă o limbă istorică. Prin consideraţiile care urmează ne vom referi la limbă în acest al doilea înţeles. Privită în timp, ca orice obiect supus condiţionărilor istorice, nici o limbă nu este identică cu sine. Pe de altă parte, funcţia comunicativă a unei limbi nu poate fi realizată în cadrul unei comunităţi decît dacă limba respectivei comunităţi prezintă o anumită stabilitate. Aşadar, un raţionament de bun-simţ ne impune să acceptăm un paradox: orice limbă se schimbă permanent, dar, în acelaşi timp, în fiecare secvenţă de timp din existenţa ei istorică, ea este identică sau egală cu sine însăşi în planul simultaneităţii funcţionării sale. Este vorba aşadar de o diferenţă de perspectivă. Dacă privim limba în timp, constatăm mobilitate şi schimbare, iar dacă o privim în prezentul funcţionării ei, constatăm stabilitate. Lingvistica modernă foloseşte, pentru a desemna această relaţie, conceptele de diacronie şi sincronie.

După cum se pare, primul care a făcut distincţia clară dintre perspectiva sincronică şi cea diacronică în cercetarea limbii a fost învăţatul francez François Thurot (1768-1832), în cadrul unor observaţii formulate în prefaţa sa la traducerea în limba franceză a cunoscutului eseu al lui James Harris, *Hermès ou recherches philosophiques sur la grammaire générale*, Paris, 1796. Filologul iluminist francez vorbeşte aici de o opoziţie între ceea ce el denumeşte *ordre systématique*, adică studiul descriptiv al limbii, şi *étymologie*, adică perspectiva evolutivă. În termeni diferiţi, distincţii similare găsim şi la alţi lingvişti importanţi ai secolului al XIX-lea, precum W. von Humboldt, H. Steinthal, A. Schleicher,

B. de Courtenay, G. von der Gabelenz ş.a. Într-o măsură mai mare sau mai mică, aproape oricare dintre cercetătorii mai importanţi ai fenomenului limbaj şi-au dat seama că o limbă umană poate fi abordată în mod static, fie descriptiv, fie normativ, sau în mod dinamic, genetic şi evolutiv. O examinare globală a istoriei ideilor lingvistice ne arată faptul că, pînă în secolul al XIX-lea, a predominat o perspectivă normativă (şi implicit descriptivă) asupra limbii, filologii arătîndu-se preocupaţi în special de redactarea de gramatici şi dicţionare, cu alte cuvinte, de descrierea unei limbi. Prin constituirea „lingvisticii ştiinţifice" o dată cu inventarea metodei comparativ-istorice, care presupune abordarea pozitivistă şi evolutivă a faptelor de limbă, preponderenţă va căpăta perspectiva genetică. A elabora studii comparative asupra unor familii de limbi şi, ulterior, a elabora „gramatici istorice" ale unei/ unor limbi, cum făceau lingviştii din primele generaţii de comparativişti, însemna, practic, concentrarea totală a atenţiei asupra dinamicii evolutive a limbilor. Se poate afirma însă că, pînă la Ferdinand de Saussure, o fundamentare teoretică foarte clară a celor două tipuri de cercetare a limbii nu a existat, studiul comparativ-evolutiv şi cel descriptiv coexistînd într-un mod relativ indistinct.

Inventînd deopotrivă şi termenii larg acceptaţi de posteritate (*sincronic/ diacronic*, respectiv *sincronie/diacronie*), Saussure porneşte de la o ingenioasă analogie cu conceptul de valoare din economia politică, văzută ca o mărime variabilă în timp, potrivit înscrierii sale într-un sistem de echivalenţe descris de două axe:

SAUSSURE, *Curs*, p. 98, vorbeşte în acest context despre:

1. o axă a simultaneităţilor (AB), care înseriază semnele lingvistice în cadrul unor structuri relativ stabile, „unde orice intervenţie a timpului este exclusă", şi

2. o axă a succesivităţilor (CD), pe care „nu putem considera, în acelaşi timp, decît un lucru, dar unde sînt situate toate lucrurile de pe prima axă cu schimbările lor" (*ibidem*, p. 97).

Prin urmare atît în existenţa lor propriu-zisă, cît şi în evaluarea lor teoretică, semnele lingvistice se supun permanent unei duble determinări; este vorba, pe de o parte, de cea impusă de organizarea lor într-un sistem stabil de valori şi de relaţii şi, pe de altă parte, de cea impusă de evidenţa schimbărilor în timp ale acestui sistem de relaţii şi de valori. Saussure deduce de aici că este necesar să se distingă două lingvistici, pe care le desemnează prin sintagmele *lingvistică evolutivă* sau *diacronică* şi, respectiv, *lingvistică statică* sau *sincronică*:

Este sincronic tot ceea ce se referă la aspectul static al ştiinţei noastre, iar diacronic tot ceea ce are legătură cu evoluţiile. *Sincronia* şi *diacronia* vor desemna aşadar o stare a limbii şi, respectiv, o fază de evoluţie (*ibidem*, p. 99).

Delimitate clar de Saussure, aceste două niveluri ale percepţiei teoretice definesc două perspective de cercetare distincte, cu obiective diferite:

Lingvistica sincronică se va ocupa de raporturile logice şi psihologice care leagă termeni ce coexistă şi formează un sistem, aşa cum sunt ei văzuţi de aceeaşi conştiinţă colectivă. *Lingvistica diacronică* va studia, dimpotrivă, raporturile care leagă termeni succesivi nepercepuţi de aceeaşi conştiinţă colectivă, şi care se substituie unii altora, fără să formeze un sistem (*ibidem*, p. 113).

După cum se poate constata, Saussure recunoaşte caracterul sistemic doar limbii în ipostaza ei sincronică, socotind că schimbările lingvistice au un caracter a-sistemic şi exterior sistemului lingvistic. Această idee va fi amendată de lingvistica post-saussuriană, în sensul că, după cum vom vedea mai departe, lingvişti importanţi vor recunoaşte atribute ale sistemicităţii şi schimbărilor lingvistice. Să rămînem deocamdată la Saussure, care subliniază şi în alt context faptul că opoziţia între sincronie şi diacronie „este absolută şi nu suferă nici un compromis" (*ibidem*, p. 100). Sistemul ar avea aşadar, după Saussure, un caracter imuabil, căci alterarea în timp a fiecărui element component în parte nu ar afecta integritatea sistemului. Fenomenele diacronice nu ar avea nici un raport cu sistemul, deşi îl condiţionează în perspectivă istorică. Astfel, exemplifică Saussure (*ibidem*, p. 102 şi urm.), este o realitate sincronică faptul că în franceza modernă accentul se află la majoritatea cuvintelor pe ultima silabă, cu excepţia celor care conţin un „*e* mut". Acest fapt sincronic derivă dintr-un stadiu anterior din evoluţia limbii franceze,

rezultat, la rîndul lui, din simplificarea sistemului accentului din limba latină, care era mult mai complicat.

Într-adevăr, cei care au studiat sistematic limba latină îşi amintesc că accentul cade în latină, de regulă, pe silaba penultimă a fiecărui cuvînt, cu condiţia ca aceasta să fie lungă; dacă silaba penultimă este scurtă, accentul se mută pe silaba antepenultimă: *amīcus*, dar *ánĭma*. Ca rezultat al evoluţiei formei cuvintelor, în trecerea de la latină la franceză, poziţia accentului nu mai rămîne aceeaşi în cadrul ansamblului. În noua limbă, cuvintele sunt acum *ami* şi *âme*; deşi vocala accentuată rămîne aceeaşi ca în latină, cuvintele franţuzeşti sunt acum oxiton şi, respectiv, paroxiton. În această logică, legea accentului apare în franceză ca un rezultat întîmplător şi involuntar al evoluţiei. O dată constituită, această lege sincronică va acţiona şi asupra unor termeni neologistici, împrumutaţi mai tîrziu în franceză din latina savantă, cum ar fi adj. fr. *facile* (< lat. *fácĭle*), caz în care constatăm o schimbare a vocalei accentuate.

Abordînd şi el controversatul concept de „lege lingvistică", mult discutat de predecesorii săi, în special de către Neogramatici, Saussure va distinge între l e g i s i n c r o n i c e, care au un caracter general, dar non-imperativ, şi l e g i d i a c r o n i c e, care, deşi sunt condiţionate de factori accidentali şi particulari, au un caracter obligatoriu şi imperativ, o dată ce au fost instituite. Ca să înţelegem această deosebire dintre cele două tipuri de legi lingvistice, reluăm exemplele propuse de Saussure însuşi. Faptul că, în limba greacă, accentul nu cade niciodată dincolo de silaba antepenultimă, precum şi faptul că, în această limbă, toate cuvintele se termină într-o vocală sau într-una din consoanele *s*, *n*, şi *r* sunt legi sincronice ale limbii greceşti. Dimpotrivă, transformarea aspiratelor sonore din indoeuropeana comună în aspirate surde în limba greacă (**dhūmos* > *thumós* 'suflu vital'; **bherō* > *férō* 'duc') reprezintă o lege diacronică.

Către finalul consideraţiilor sale (*ibidem*, p. 112 şi urm.), Saussure operează o corelaţie necesară între distincţia sincronie/diacronie, pe de o parte, şi cea dintre limbă şi vorbire, pe de altă parte; el arată că „ceea ce este diacronic în limbă nu se manifestă decît prin vorbire", întrucît germenele oricărei schimbări apare mai întîi în vorbirea unui individ şi apoi se generalizează la ceilalţi membri ai comunităţii. De exemplu, în germana modernă, avem paradigma verbală de persoana I *ich war* – *wir waren*, în vreme ce, pînă în secolul al XVI-lea, după cum ne arată documentele scrise, se spunea *ich was* – *wir waren* (*cf.* şi engl. *I was* – *we were*). Prin analogie cu forma de plural *waren*, un vorbitor a creat cîndva

forma de singular *war*, care a înlocuit treptat forma *was* şi s-a generalizat, devenind un element din sistemul verbal al germanei moderne.

Din prezentarea, fatalmente rezumativă, a concepţiei expuse de Saussure în *Cursul* său, se poate vedea că savantul genevez avea în vedere o distincţie foarte tranşantă între ceea ce în limbă este static şi ceea ce este schimbare. În realitatea sa mai complexă, limba trebuie privită probabil în egală măsură ca un sistem stabil de semne şi relaţii, dar şi ca rezultat al unei evoluţii neîntrerupte. Orice stadiu din existenţa istorică a unei limbi date presupune deopotrivă o zonă stabilă, dar şi una dinamică. Mai mult sau mai puţin perceptibil, o limbă evoluează în mod permanent, dar, în acelaşi timp, ea se află în stare de echilibru relativ. Ignorarea sau supraevaluarea uneia dintre aceste două dimensiuni complementare produce rezultate ştiinţifice mediocre sau conduce la concluzii false. O asemenea poziţie inadecvată, configurată prin supraaprecierea dimensiunii sincronice a limbii, se înregistrează în activitatea unei mari părţi a lingviştilor structuralişti care au activat pe la jumătatea secolului XX, preocupaţi aproape exclusiv cu descrierea stadiului actual al limbilor şi neglijînd dimensiunea istorică. Au fost însă şi învăţaţi, precum W. von Wartburg, A. Martinet sau E. Coseriu, care au respins descriptivismul structuralist „maximalist" şi, reţinînd inventarul conceptual saussurian, au încercat să reconcilieze, atît la nivelul teoriei lingvistice, cît şi la nivelul practicii cercetării, componenta diacronică şi pe cea sincronică.

După părerea lui Eugenio Coseriu, formulată în lucrarea *Sincronie, diacronie şi istorie*, eroarea de metodă fundamentală a lui Saussure şi a urmaşilor săi a constat în operarea unei confuzii între obiectul de cercetare şi cercetarea însăşi, adică între limba ca atare şi metoda lingvistică. Căci, este de părere Coseriu, o delimitare tranşantă se poate trasa doar între lingvistica diacronică şi lingvistica sincronică, dar nu şi între sincronia şi diacronia limbii. Sincronic şi diacronic sînt categorii co-substanţiale, indistincte în dinamica funcţionării şi evoluţiei unei limbi. Prin această aserţiune, Coseriu re-afirmă valabilitatea conceptului humboldtian al limbii, văzută simultan ca *enérgeia*, devenire şi creaţie permanentă, dar şi ca *ergon*, rezultat al evoluţiei, relativ stabil la un moment dat. Starea şi devenirea sunt astfel ipostaze definitorii egal de legitime ale limbii, aşa încît conceptele de descriere şi istorie întrebuinţate de structuraliştii „ortodocşi" ar fi bine să fie înlocuite cu cele, mai precise, de utilizare (*Verwendung*) şi preluare (*Übernahme*) de către vorbitor a procesului comunicării lingvistice. Caracterul complementar şi

congruent al sincroniei şi al diacroniei în privinţa faptelor de limbă este subliniat de Coseriu într-un chip aforistic într-un pasaj mereu evocat sau citat de specialişti:

> *Limba funcţionează sincronic şi se constituie diacronic.* Dar aceşti termeni nu sunt antinomici, nici contradictorii, pentru că „facerea" se realizează în vederea funcţionării. De aceea, şi studiile care le corespund, chiar menţinîndu-le distincte, trebuie să implice depăşirea antinomiei ca atare (COSERIU, *Sincronie, diacronie...*, p. 238).

Dincolo de evidenta clarificare de ordin teoretic şi metodologic, E. Coseriu a transpus el însuşi în practică principiile pe care le-a formulat, mai ales în domeniul semanticii structurale diacronice, domeniu de cercetare la a cărui trasare Coseriu a avut un aport decisiv. În acest context, în studiul *Pour une sémantique diachronique structurale* din 1964, Coseriu a afirmat şi a dovedit că între conceptul de structură şi cel de evoluţie nu există nici o contradicţie, inclusiv la un nivel al limbii mai greu structurabil cum este cel semantic. Implicînd distincţia sincronie – diacronie în corelaţia tripartită sistem – normă – vorbire, E. Coseriu a precizat deopotrivă şi dimensiunile reale şi multiple ale raportului dintre structura stabilă şi evoluţie. El arată că, iniţial, schimbările lingvistice se produc în diacronie, la nivelul vorbirii, şi pătrund în normă la un moment dat, deci într-un stadiu sincronic. La nivelul normei, schimbările evoluează de asemenea diacronic şi sunt asimilate în cele din urmă în sistem în mod sincronic. Sau, parafrazîndu-l pe Coseriu însuşi, sincronia sistemului este inclusă în diacronia normei, iar sincronia normei este inclusă în diacronia vorbirii. Aceste disocieri simple şi flexibile au o mare valoare metodologică, ele contribuind la sporirea exactităţii cercetării practice a limbii, atît în privinţa descrierii unui sistem lingvistic într-un moment definit al existenţei sale, cît şi în privinţa interpretării şi explicării cauzelor şi sensului schimbărilor.

13.1. Problema schimbărilor lingvistice

Prin aceasta ajungem la una din temele centrale ale reflecţiei teoretice moderne asupra limbajului şi limbilor, problema schimbărilor în limbă şi, în conexiune cu acest aspect, problema diversităţii limbilor. În perspectivă istorică, în ciuda importanţei primordiale a acestei problematici, constatăm că, înainte de epoca modernă, învăţaţii, fie ei filologi sau filosofi, nu şi-au pus în mod explicit această întrebare: de ce se schimbă o limbă în

timp. Absenţa în epoca pre-modernă a acestei problematici se explică prin caracterul mono-cultural al culturii antice greco-latine şi al celei medievale. Cunoscînd şi cultivînd exclusiv limba lor maternă, grecii şi romanii atribuiau limbii greceşti, respectiv latinei, caracterul unei limbi universale, aceeaşi pentru toţi oamenii, resimţită ca fiind imuabilă în prestigiul său, fundamentat pe o bogată tradiţie scrisă. Pornind de la inventarul de norme al „limbii înalte", al variantei scrise cultivate de oamenii instruiţi, gramaticienii greci şi romani interpretau orice inovaţii din limba vorbită, orice abateri de la norma literară drept „barbarisme", accidente nedorite, care trebuiau evitate şi combătute. La rîndul lor, filosofii, dialecticienii sau retoricienii îşi raportau speculaţiile teoretice privitoare la limbaj exclusiv la greaca comună, respectiv la latina clasică. Această tendinţă s-a perpetuat, ba chiar s-a şi întărit mai bine de o mie de ani după sfîrşitul Antichităţii clasice, de-a lungul unui Ev Mediu european în care latina a funcţionat ca unică limbă de cultură şi unic punct de referinţă în reflecţiile teoretice asupra limbajului.

Abia începînd cu Renaşterea şi cu perioada care i-a succedat (secolele al XVI-lea – al XVIII-lea), multe dintre limbile naţionale din Europa (italiana, franceza, engleza, germana etc.) s-au impus ca limbi de cultură, reducînd treptat importanţa limbii latine şi, în cele din urmă, eliminînd-o ca unică limbă de cultură; pe de altă parte, contactul intens şi extins cu numeroasele limbi vorbite în vastele teritorii recent descoperite (America, Asia, Africa, Oceania etc.) a condus la acumularea unui imens material faptic (gramatici, glosare, dicţionare etc.) din sute de limbi. În aceste condiţii, era inevitabil ca eruditii să-şi pună în mod insistent întrebarea cum se explică diversitatea limbilor şi, implicit, de ce limbile se schimbă în timp. Vechea şi comoda explicaţie a diversităţii limbilor prin episodul biblic al Turnului Babel a ajuns să nu mai satisfacă, ideile de evoluţie, schimbare istorică, intervenţie creatoare a omului în viaţa limbilor conturîndu-se din ce în ce mai clar în discursul oamenilor de ştiinţă. Dacă facem abstracţie de fascinanta dezbatere privitoare la originea limbajului care a dominat mediile savante din secolul al XVIII-lea, constatăm că despre s c h i m b a r e a l i n g v i s t i c ă î n c a l i t a t e d e p r o b l e m ă ş t i i n ţ i f i c ă explicit formulată putem vorbi abia în primele decenii ale secolului al XIX-lea, o dată cu impunerea comparativismului istoric ca metodă adecvată de cercetare a limbilor (vezi *supra*, § 6.2.1).

Se poate spune chiar că schimbarea lingvistică nu devine, începînd cu comparativiştii, doar o temă de cercetare între altele, ci însăşi p r o b l e m a ca atare a lingvisticii moderne. Privind limbile în dinamica lor

istorică şi comparîndu-le între ele, învăţaţii s-au văzut obligaţi să încerce să răspundă convingător la întrebări precum: de ce se schimbă o limbă; care sunt tipurile de schimbări; care sunt cauzele schimbărilor lingvistice; în ce condiţii se schimbă o limbă; este schimbarea lingvistică un fenomen natural şi obiectiv sau depinde de voinţa omului şi de condiţiile sociale; afectează schimbările lingvistice limba în ansamblul ei sau doar unele dintre mecanismele care o compun; au schimbările lingvistice caracterul unor legi sau sunt întîmplătoare etc. Organicismul şi psihologismul dominante în gîndirea lingvistică a secolului al XIX-lea au condus la formularea unor prime soluţii. Dat fiind caracterul introductiv al expunerii noastre, nu este acum momentul să intrăm în detalii despre opiniile, ipotezele sau teoriile emise în această privinţă. O idee clară ne putem face fie şi doar recitind cu atenţie un pasaj mai amplu din una dintre lucrările clasice ale Neogramaticilor:

> Să stabilim mai întîi la modul cel mai general: Care este cauza propriu-zisă a schimbărilor în cadrul uzului limbii (*Sprachusus*)? Schimbări care apar prin intenţia conştientă a indivizilor particulari nu sunt absolut excluse. Gramaticienii, de exemplu, s-au preocupat de fixarea limbilor scrise. Terminologia ştiinţelor, a artelor şi a meseriilor se regularizează şi se îmbogăţeşte de către profesori, cercetători şi inventatori. Într-un imperiu despotic, capriciul monarhului este posibil să fi intervenit uneori într-un anumit punct. În mod covîrşitor însă, nu a fost vorba despre crearea a ceva cu totul nou, ci de reglementarea unui punct în care uzul încă oscila, iar însemnătatea acestei intervenţii arbitrare este neglijabilă în comparaţie cu schimbările lente, involuntare şi non-conştientizate cărora uzul limbii li se supune fără întrerupere. A d e v ă r a t a c a u z ă a s c h i m b ă r i l o r u z u l u i l i m b i i n u e s t e a l t c e v a d e c î t a c t i v i t a t e a l i n g v i s t i c ă (*Sprechtätigkeit*) o b i ş n u i t ă . În cadrul acesteia, orice intervenţie intenţionată la nivelul uzului este exclusă. În activitatea lingvistică nu acţionează nici o altă intenţie decît intenţia vorbitorului, orientată către nevoia de moment, de a-şi face înţelese de către celălalt dorinţele şi gîndurile. În rest, în dezvoltarea uzului lingvistic, finalitatea nu joacă alt rol decît cel pe care Darwin l-a stabilit în dezvoltarea naturii organice: oportunitatea mai mare sau mai mică a formaţiunilor nou apărute este determinantă pentru conservarea sau dispariţia lor (...).
>
> Dacă uzul este modificat de către activitatea lingvistică, fără ca acest lucru să fie dorit de cineva, aceasta se bazează desigur pe faptul că uzul nu domină complet activitatea lingvistică, ci lasă întotdeauna loc unei anumite cantităţi de libertate. Exercitarea acestei libertăţi acţionează asupra organismului psihic al vorbitorului, dar acţionează deopotrivă şi asupra organismului ascultătorilor. Prin însumarea unei serii de astfel de modificări în fiecare dintre organisme,

dacă acestea se mişcă în aceeaşi direcţie, se produce, ca un rezultat global, o schimbare a uzului. Dintr-o întrebuinţare iniţial doar individuală, se constituie un nou uz, care îl înlocuieşte, eventual, pe cel vechi. Mai mult, în fiecare dintre organisme există o mulţime de modificări similare care, deoarece nu se susţin reciproc una pe alta, nu au un succes deplin. (...)
Diferitele schimbări ale uzului, aşa cum se produc ele în cursul dezvoltării limbii, trebuie organizate în categorii generale şi cercetate potrivit devenirii şi diferitelor stadii din dezvoltarea lor. Pentru a atinge acest obiectiv, trebuie să ne limităm la acele cazuri în care respectivele stadii de dezvoltare se prezintă, pe cît posibil, în mod complet şi clar. De aceea, materialul utilizabil ni-l furnizează în general epocile moderne. Totuşi, chiar şi cea mai neînsemnată modificare a uzului este un proces complicat, pe care nu-l putem înţelege fără observarea atentă a modificărilor individuale. Acolo unde gramatica obişnuită se preocupă să distingă şi să traseze linii de delimitare, noi trebuie să ne străduim să punem în evidenţă posibilele faze intermediare sau de tranziţie.
În toate domeniile vieţii limbii este posibilă o asemenea dezvoltare treptat eşalonată. Această lină gradare se manifestă, pe de o parte, în modificările pe care le cunosc limbile individuale, iar pe de altă parte, în comportamentul limbilor individuale, în raporturile lor reciproce. A descrie în detaliu acest proces constituie sarcina întregii mele lucrări (H. PAUL, *Prinzipien*..., § 16-19, p. 32 şi urm.).

Perspectiva neogramatică, expusă aici sintetic de Hermann Paul, este clară: schimbările în limbă (*Sprachveränderungen*, *Sprachverschiebungen*) există şi se petrec la nivelul uzului vorbirii (*Sprachusus*). Deşi nu se exclude total intervenţia conştientă a vorbitorilor în viaţa unei limbi, ea este marginală şi neînsemnată, reducîndu-se doar la terminologia ştiinţifică (la termenii de specialitate inventaţi de oamenii de ştiinţă). În principiu, schimbările în limbă au un caracter organic, natural şi necesar, similar schimbărilor din natura vie, aşa cum sunt ele înţelese de evoluţionismul darwinist. Ca şi în natura organică, supravieţuirea structurilor sau „formaţiunilor" nou apărute (*entstandene Gebilde*) depinde de gradul lor de adaptabilitate şi de oportunitate (*Zweckmässigkeit*) în limbă. Există de asemenea cauze precise ale schimbărilor lingvistice, iar acestea trebuie căutate în însuşi exerciţiul limbajului, înţeles, în accepţie humboldtiană, ca activitate lingvistică (*Sprechtätigkeit*). Exerciţiul limbajului implică organismul uman în întregul său, cu latura fiziologică şi cu cea psiho-mentală. Toate schimbările sunt iniţial individuale, unele dintre ele sunt însă acceptate de uzul lingvistic.

Evidentă pare, în viziunea Neogramaticilor, evoluţia unei limbi în timp. În paragraful de mai sus, Hermann Paul vorbeşte despre modificările în limbă ca despre un „proces complicat" (*ein komplizierter Prozess*), despre

stadii de dezvoltare (*Entwicklungsstadien*) distincte ale limbii, iar sarcina primordială a lingvistului ar fi tocmai aceea de a delimita, defini şi explica aceste stadii. În continuarea pasajelor citate, Hermann Paul arată că schimbările lingvistice afectează deopotrivă nivelul fonetic, regulile şi deprinderile de rostire ale sunetelor (*lautliche Seite*), dar şi nivelul conţinutului (*Bedeutung*). Sunt reformulate apoi cele două principii centrale care, în concepţia Neogramaticilor, guvernează evoluţia limbilor: l e g e a f o n e t i c ă şi a n a l o g i a (vezi şi *supra*, § 6.2.1.4). De asemenea, sunt definite în detaliu şi ilustrate cu exemple din diverse limbi diferitele tipuri şi subtipuri de schimbări lingvistice, cu o mare forţă de convingere, ceea ce explică extraordinara autoritate de care *Principiile...* lui Hermann Paul s-au bucurat în posteritate, ca bază teoretică pentru studiul istoric al limbilor. Programul Şcolii Neogramaticilor a fost pus în practică pe parcursul întregului secol XX, concretizîndu-se în elaborarea a numeroase g r a m a t i c i i s t o r i c e sau i s t o r i i a l e l i m b i l o r ; inclusiv istoriile (parţiale sau integrale) ale limbii române (A. Philippide, O. Densusianu, S. Puşcariu, Al. Rosetti, G. Ivănescu) se fundamentează pe principiile neogramatice.

Format el însuşi ca neogramatician în timpul studiilor la Leipzig (1876-1880), F e r d i n a n d d e S a u s s u r e va trata pe larg şi în spirit neogramatic problema schimbărilor lingvistice, în partea a patra a *Cursului...* său, intitulată *Lingvistica diacronică*. Ilustrul genevez pare să nu se fi îndoit nici un moment de realitatea schimbărilor lingvistice, de vreme ce afirmă că „imobilitatea absolută nu există; (...) toate părţile limbii sînt supuse schimbării; fiecărei perioade îi corespunde o evoluţie mai mare sau mai mică. Aceasta poate să varieze ca rapiditate şi intensitate, fără ca principiul să fie infirmat; fluviul limbii curge fără întrerupere" (*Curs...*, p. 269 din orig., p. 151 trad. rom.). Mai citim în continuare despre „regularitatea absolută" a schimbărilor fonetice, despre consecinţele în plan morfologic ale schimbărilor fonetice, despre analogie şi aglutinare, adică tocmai despre punctele centrale ale doctrinei neogramatice. Interesant de constatat este că, în maniera sa adesea dilematică, Saussure consideră util să prezinte sintetic şi critic (*Curs...*, p. 272 din orig., p. 151 trad. rom.) cauzele schimbărilor fonetice, aşa cum fuseseră acestea identificate de diferiţi lingvişti contemporani: I. configuraţia specifică a „aparatului fonator", proprie fiecărei „rase"; II. influenţa mediului geografic şi a climatului; III. legea „minimului efort"; IV. influenţa educaţiei primite în copilărie; V. condiţiile istorico-politice şi sociale în care se dezvoltă o limbă; VI. influenţa „substratului lingvistic

anterior", adică a limbii unor indigeni absorbiţi de noii veniţi, a căror limbă se impune; VII. influenţa modei (factorul psihologic al imitaţiei).

Unul dintre cei mai autorizaţi colaboratori ai lui Saussure, Antoine Meillet, consecvent cu accentul pus de el pe dimensiunea socială a limbajului, a văzut în însuşi caracterul social al limbii cauza principală a schimbărilor lingvistice:

> Există un element ale cărui circumstanţe provoacă variaţii perpetue, uneori bruşte, alteori lente, dar niciodată întrerupte în întregime, iar acesta este structura societăţii. (...) Orice modificare în structura societăţii se va traduce printr-o schimbare a condiţiilor în care limbajul se dezvoltă. Limbajul este o instituţie deţinînd propria autonomie; este deci necesar să determinăm condiţiile generale de dezvoltare dintr-un punct de vedere pur lingvistic, şi acesta este obiectul lingvisticii generale. (...) Din faptul că limbajul este o instituţie socială, rezultă că lingvistica este o ştiinţă socială şi singurul element variabil la care putem recurge pentru a explica schimbarea lingvistică este schimbarea socială, ale cărei consecinţe sunt variaţiile limbajului, uneori imediate şi directe, cel mai adesea mediate şi indirecte (MEILLET, *Linguistique générale*..., I, p. 16).

După cum se ştie, în ciuda unor programe alternative cum este şi cel creionat de A. Meillet, cei mai mulţi dintre urmaşii direcţi ai lui Saussure, precum şi majoritatea structuraliştilor care se revendică de la moştenirea saussuriană (reprezentanţii Şcolii lingvistice de la Praga, distribuţionaliştii americani ş.a.) au practicat o orientare teoretică privilegiind sincronia în dauna diacroniei. Absolutizîndu-se într-un fel afirmaţia magistrului genevez că „le système en lui même est immuable", s-a ajuns să se considere că exclusiv descrierea sincronică a sistemului unei limbi are legitimitate din punct de vedere teoretic, ca fiind singura adecvată obiectului real al cercetării lingvistice, sistemul lingvistic ca atare. Distincţia originară saussuriană între sincronie şi diacronie a fost astfel interpretată în mod antinomic, considerîndu-se prin urmare că noţiunile de „sistem" şi de „schimbare/evoluţie" sunt incompatibile şi incongruente, ceea ce ar avea drept consecinţă logică necesară de-legitimizarea abordării sistematic-evolutive a limbilor. Totuşi, în ciuda tendinţei evidente a structuraliştilor de a ignora dimensiunea istorică a limbilor, personalităţi importante ale lingvisticii secolului XX nu au întîrziat să atragă atenţia asupra acestei erori de concepţie şi de perspectivă. Într-un studiu intitulat *Introducere în lingvistică* din 1937[1],

1. Publicat în versiune franceză sub titlul *Introduction à la linguistique*, în HJELMSLEV, *Essays*..., p. 15-25.

Louis Hjelmslev, de exemplu, respinge cu tărie tendinţa multor cercetători de a privilegia abordarea sincronică, tendinţă pe care el o numeşte „pansincronism" şi o consideră condamnată la o „dependenţă servilă" de tradiţia şcolară. Ilustrul lingvist danez atrage deopotrivă atenţia că Saussure nu este responsabil de acest dezechilibru în favoarea descrierii sincronice:

> Cîteva mari spirite au înţeles necesitatea de a confrunta cele două perspective şi de a le plasa pe acelaşi plan. Ferdinand de Saussure formula în termeni clari conflictul între sincronie şi diacronie şi menţiona faptul că locul adecvat al sincroniei este alături de diacronie, şi chiar mai presus, căci schimbarea lingvistică nu poate fi recunoscută în mod convenabil decît comparînd două stadii lingvistice succesive, presupunînd mereu că acestea au fost corect descrise. Saussure atrăgea viguros atenţia împotriva confuziei între sincronie şi diacronie, rezultînd dintr-un diacronism partizan care, în chip imprudent, nu studia decît schimbările, fără a acorda mai întîi atenţia necesară stadiilor sincronice. Totuşi, avem de-a face aici cu un avertisment primejdios, căci acesta a avut drept consecinţă transformarea antinomiei în schismă: pe de o parte, fenomenele diacronice, schimbările lingvistice larg determinate de către o regiune anume şi dependente de factori sociali şi de tendinţe ale populaţiei vorbind respectivul idiom; pe de altă parte, sincronia generală. Două cupluri de contrarii, punctele de vedere particular şi general (HJELMSLEV, *Essays...*, p. 26-27).

Totuşi, chiar în interiorul structuralismului, nu au lipsit tentativele de a concilia noţiunile de sistem şi evoluţie, stabilitate funcţională sincronică şi schimbare lingvistică. Una dintre cele mai cunoscute asemenea tentative este cea a lui André Martinet. Un întreg capitol (VI, p. 222 şi urm. ale trad. rom.) din *Elemente de lingvistică generală*, este dedicat de lingvistul francez problemei „evoluţiei limbilor". Pornind de la constatarea banală că, fie şi doar citind în paralel două texte scrise în de-a face cu aceeaşi limbă la distanţă de cîteva secole[2], ne dăm seama că avem aceeaşi limbă, dar cu numeroase elemente sensibil diferite, care nu împiedică totuşi procesul de înţelegere, Martinet afirmă limpede că „este (...) evident că orice limbă se schimbă în orice clipă", continuînd:

> Orice se poate schimba într-o limbă: forma şi valoarea monemelor, adică morfologia şi lexicul; ordinea monemelor în enunţ, adică sintaxa; natura şi

2. Experienţa o poate face oricare dintre noi citind primele fraze din Biblie, mai întîi aşa cum apar ele în cea dintîi versiune românească integrală a Sfintei Scripturi, *Biblia de la Bucureşti* (1688), iar apoi într-una mai recentă, cum este versiunea publicată de Valeriu Anania în 2002.

> condiţiile folosirii unităţilor distinctive, adică fonologia. Apar noi foneme, noi cuvinte, noi construcţii, în timp ce unităţi vechi şi întorsături vechi îşi pierd din frecvenţă şi cad în uitare. Aceasta se produce fără ca vorbitorii să aibă vreodată sentimentul că limba pe care o vorbesc şi care se vorbeşte în jurul lor încetează de a fi identică cu ea însăşi (MARTINET, *Elemente...*, p. 223).

După Martinet, fără a nega importanţa factorilor psihici şi sociali în dinamica limbilor, „este foarte greu să stabilim exact cauzalitatea schimbărilor lingvistice, plecînd de la reorganizările structurii sociale şi de la schimbările în nevoile de comunicare determinate de ele" (*ibidem*, p. 226), aşa încît demersul ştiinţific explicativ ar trebui să se orienteze exclusiv către o cauzalitate internă, proprie sistemului lingvistic. Această cauză internă a schimbării lingvistice este identificată de Martinet în „e c o n o m i a l i m b i i", adică într-o tendinţă internă a limbii, ca activitate umană, de a selecta şi impune acele forme şi structuri care reclamă o cheltuială de energie minimă din partea vorbitorului.

> Evoluţia lingvistică poate fi concepută ca fiind determinată de antinomia permanentă între nevoile de comunicare ale omului şi tendinţa sa de a reduce la minimum activitatea mentală şi fizică. Aici, ca şi în alte domenii, comportamentul uman este supus legii minimului efort, conform căreia omul nu-şi cheltuieşte energia decît în măsura în care poate ajunge la scopurile fixate. (*ibidem*, p. 227)

Exemplele date de Martinet par destul de convingătoare: în franceză, subst. *cinéma* şi *métro*, care au apărut ca „prescurtări" ale unor creaţii lexicale iniţial mai lungi (*cinématographe*, respectiv *chemin de fer métropolitain*); asemenea exemple putem găsi cu uşurinţă în orice limbă şi la tot pasul. Sunt însă, de asemenea în orice limbă, numeroase cazurile în care înregistrăm şi fenomenul invers! De exemplu, această nevoie de economie internă nu poate explica de ce în latina populară care a stat la baza limbii române s-a manifestat „tendinţa" de a renunţa la formele „economice" de perfect şi viitor, în favoarea unora compuse, mai puţin „economice": lat. *cantavi* vs. rom. *am cîntat* (< lat. pop. **habeo cantatum*), lat. *cantabo* vs. rom. *voi cînta* (< lat. pop. **volo cantare*)!

13.2. Teoria lui E. Coseriu despre schimbările lingvistice

Constatînd la rîndul său caracterul doar aparent al aporiei dintre sistematic şi evolutiv, dintre sistemul lingvistic şi schimbările în limbă, Eugenio Coseriu a abordat în chip monografic întreaga problematică, în studiul, devenit între timp punct de referinţă obligatorie, *Sincronía, diacronía y historia* (Montevideo, 1959), subintitulat *Problema schimbării lingvistice*. Supunînd analizei critice o cantitate enormă de contribuţii teoretice, Coseriu a arătat inconsistenţa poziţiei „sincroniste", argumentînd în mod convingător următoarele teze:

a) pretinsa aporie a schimbării lingvistice nu există decît în virtutea unei erori de perspectivă, care se manifestă, în esenţă, în identificarea – explicită sau implicită – a noţiunii de „limbă" cu cea de „proiecţie sincronică";
b) problema schimbării lingvistice nu poate şi nu trebuie să fie pusă în termeni cauzali;
c) totuşi, afirmaţiile citate se întemeiază pe faptul că se atribuie obiectului ceea ce nu e decît o exigenţă a cercetării;
d) în realitate, antinomia *sincronie – diacronie* nu aparţine planului obiectului, ci aparţine planului cercetării: nu se referă la limbă, ci la lingvistică;
e) chiar în opera lui Saussure – în măsura în care realitatea limbajului i s-a impus pe deasupra şi împotriva propriilor postulate – se pot găsi elemente pentru a depăşi antinomia, *în sensul în care ea poate fi depăşită*;
f) concepţia saussuriană şi concepţiile care derivă din ea prezintă un viciu fundamental, care nu le permite să depăşească contradicţiile lor interne;
g) nu există nici o contradicţie între „sistem" şi „istoricitate", ci, dimpotrivă, natura istorică a limbii implică esenţa ei sistematică;
h) în planul cercetării, antinomia sincronie – diacronie poate fi depăşită numai în şi prin istorie (COSERIU, *Sincronie, diacronie...*, p. 13-14).

Mai ales după ce monografia citată mai sus a cunoscut şi versiuni în limbile italiană, rusă şi germană (mai recent şi în română), tezele lui Coseriu privitoare la schimbările lingvistice au fost larg cunoscute şi acceptate în special în mediile academice europene, dar relativ ignorate în lumea anglo-saxonă. Constatînd această stare de fapt, Coseriu a prezentat în 1982, la un congres ţinut la Los Angeles („UCLA Conference on Causality and Linguistic Change"), o conferinţă intitulată ironic „*Linguistic Change Does not Exist*", în care formulează o sinteză precisă a concepţiei sale. Rezumăm, în cele ce urmează, conţinutul acestui studiu.

O distincție primară care trebuie făcută atunci cînd abordăm această temă, afirmă Coseriu, este aceea între „obiectele naturale" și „obiectele culturale", în sensul kantian al deosebirii dintre „natură" și „cultură" în sfera umanului. Ca obiect cultural, limba aparține domeniului *libertății* și nu celui al *necesității*, asemenea artei, filosofiei, științei, tehnologiei etc. Ca toate aceste activități, limba reflectă atributul *creativității* umane, prin creativitate înțelegîndu-se „o dublă productivitate: productivitate cu privire la «obiectele» produse și productivitate cu privire la procedurile de producere corespunzătoare (care pot fi ele însele «produse»)" (COSERIU, *Linguistic Change...*, p. 52). Proprietate intrinsecă a ființei umane, creativitatea nu constă în simpla aplicare a unor reguli, ci acționează chiar asupra regulilor respective. În această perspectivă, o a doua distincție care trebuie făcută este cea între *cauzalitatea* propriu-zisă (activă în cazul „obiectelor naturale"), pe de o parte, și *finalitate* (care este tipul de determinare propriu obiectelor culturale, inclusiv deci limbajului uman) și *condiționare* (ansamblul împrejurărilor de ordin „intralingvistic" și „extralingvistic" în care se desfășoară și se finalizează activitatea creativă), pe de altă parte.

Pentru a preciza încă și mai bine termenii dezbaterii despre „schimbarea lingvistică", apelăm, împreună cu Coseriu, la cele patru tipuri de „cauze" definite de Aristotel: cauza eficientă, cauza materială, cauza formală și cauza finală. În cazul limbii, ca activitate creatoare, *cauza eficientă* este omul însuși, ca ființă liberă. Materia din care este alcătuită o limbă reprezintă *cauza* ei *materială*, cu alte cuvinte, baza ei istorică (substratul, superstratul, adstratul etc.). În sfera creativității umane *cauza formală* coincide cu *cauza finală*, prin finalitate, în cazul limbii, înțelegîndu-se însuși obiectul produs, cu valorile sale culturale și funcționale. De exemplu, finalitatea formelor de viitor ale verbului din limbile romanice „nu este nimic altceva decît însuși acest timp al viitorului, cu funcțiile sale ca timp particular într-un sistem verbal particular" (*ibidem*).

Înțelegerea limbii ca o activitate umană creatoare, și nu ca un obiect sau un organism natural ne impune acceptarea ipotezei că, în înțelesul ei tradițional, schimbarea lingvistică „nu există":

> Prin non-existență înțeleg trei lucruri: a) non-existența schimbării în forma larg acceptată în lingvistică; b) caracterul imperceptibil al existenței sale, în sensul în care schimbarea are loc realmente; și c) faptul că un fenomen lingvistic nou-creat poate fi adesea interpretat deopotrivă ca schimbare și non-schimbare: ca o reînnoire și ca o aplicare (*ibidem*, p. 53).

Ceea ce „există" sunt aşadar nu schimbări într-o limbă văzută ca produs, ci inovaţii individuale, dictate de „cauza finală", în cadrul a ceea ce Coseriu numeşte *tehnica vorbirii*. Aceste inovaţii de la nivelul vorbirii conduc la crearea unei noi *tradiţii lingvistice*, lăsînd impresia că ceva în „limba ca atare", adică în „sistemul limbii", s-a schimbat:

> O limbă este o „tehnică a vorbirii" constituită istoric: ea există doar ca o tradiţie a abilităţii de a vorbi, cu alte cuvinte, ca o d e p r i n d e r e t e h n i c ă tradiţională sau ca o „competenţă" care a fost transmisă către şi de către membrii individuali ai comunităţilor lingvistice. Astfel, ceea ce este interpretat ca „schimbare lingvistică" nu este un proces de schimbare al produselor limbajului (*a* nu devine *e*!), ci mai degrabă o c r e a ţ i e d e t r a d i ţ i i l i n g v i s t i c e, obiectivarea istorică a ceea ce a fost produs în vorbire, sau, altfel spus, nimic altceva decît *limbajul aşa cum este el creat*. Este adevărat că, în acest mod, unele tradiţii dispar (mai precis spus, sunt abandonate), dar acest fapt nu înseamnă că a c e s t e tradiţii ca atare a u d e v e n i t n o i l e tradiţii care le-au înlocuit (*ibidem*, p. 54).

În acest înţeles al „schimbării", nu limba ca „sistem" sau ca „produs" (în accepţia humboldtiană de *ergon*) se află în permanentă evoluţie, ci, la nivelul limbii ca „activitate" (*enérgeia*), vorbitorul produce sau creează în permanenţă noi forme, reclamate de necesităţile concrete ale comunicării şi în contextul unor condiţii materiale date. Potrivit acestei perspective, să o numim „energetist-finalistă", Coseriu identifică trei tipuri de probleme, ţinînd de trei niveluri diferite: „a) problema universală a schimbării lingvistice (de ce se schimbă limbile în principiu); b) problema generală a schimbării lingvistice (de ce şi în ce condiţii intra- şi extra-lingvistice se schimbă în mod normal limbile); c) problema istorică a fiecărei schimbări individuale, adică problema de a justifica fiecare creaţie în cadrul unei tradiţii particulare şi, pe cît posibil, înlocuirea unei tradiţii anterioare" (*ibidem*, p. 55). Fiecare dintre aceste trei cîmpuri problematice ar trebui tratat separat, pentru a se evita suprapunerile, neînţelegerile, confuziile şi erorile care apar adesea în abordarea problemei „schimbărilor lingvistice".

La primul nivel, cel al limbajului ca atribut universal al umanului, „schimbarea" nu poate fi înţeleasă decît ca o „obiectivizare istorică a creativităţii lingvistice", care îşi are originea în caracteristica intrinsecă a limbajului de a fi creativ, pe de o parte, şi, pe de altă parte, de a fi o activitate îndreptată către celălalt, adică în atributul *alterităţii*: „Schimbarea lingvistică nu este un rezultat, produs al unor cauze, ci este manifestarea imediată, emergenţa primară a creativităţii şi alterităţii limbajului" (*ibidem*, p. 56). În consecinţă, la acest nivel universal, schimbarea lingvistică nu este deloc un „mister":

„A explica” schimbarea lingvistică la acest nivel înseamnă a î n ț e l e g e schimbarea lingvistică, i.e. a înțelege ce *este* schimbarea lingvistică. Cei care caută cauzele (sau o cauză a n u m e) la acest nivel și nu găsesc nici una, pur și simplu ignoră natura schimbării lingvistice și natura limbajului însuși, căci schimbarea lingvistică nu este nimic altceva decît *limbajul pe cale de a lua ființă* [*language coming into existence*] (*ibidem*, p. 56).

În privința limbilor istorice ca atare, al doilea plan al abordării sistematice a problemei schimbărilor lingvistice avut în vedere, Coseriu atrage atenția asupra distincției necesare între *inovație*, care are loc la nivelul discursului (sau, în termeni chomskieni, al „performanței”) și *schimbarea* propriu-zisă, care se petrece la nivelul limbii (al „competenței”). Ca proces desfășurat în cadrul unei comunități de vorbitori, sunt de distins patru faze ale schimbării:

– *adoptarea* reprezintă forma de bază a schimbării lingvistice și constă în acceptarea unei inovații de către un individ din masa de vorbitori;
– *difuzarea* unei inovații, în sensul adoptării ei de către mai mulți vorbitori;
– *selectarea* unei inovații, în sensul alternanței în uzul lingvistic a noii creații și a celei tradiționale;
– *mutația*, adică abandonarea vechii tradiții în favoarea noii creații, ca fază finală a schimbării lingvistice.

În fine, înțelegerea corectă a ceea ce se petrece la al treilea nivel al cercetării schimbărilor lingvistice, cel al faptelor, al schimbărilor lingvistice concrete, impune de asemenea o serie de distincții și precizări. Este vorba, mai ales, despre ceea ce, în explicația tradițională a schimbărilor, înțelegem prin caracterul *gradual* și *regulat* al schimbărilor lingvistice. Coseriu respinge această interpretare tradițională, arătînd că avem de-a face, în cazul ambelor presupuse caracteristici ale procesului de schimbare, cu iluzii datorate confuziei de planuri. Fie că procesul se petrece la nivelul sistemului sau la nivelul normei, impresia de *gradualitate* a schimbării vine de fapt din coexistența formei nou-create cu cea tradițională. Cît privește a *regularitatea* schimbării, aceasta „aparține actului prin care un fapt de limbă este creat, și într-un astfel de act un procedeu este regulat pentru simplul motiv că în fiecare caz în parte avem de-a face cu un fapt unic: acesta reprezintă un model pentru clase sau uzuri viitoare” (*ibidem*, p. 57). Atît inovația, cît și adoptarea și difuzarea acesteia au un caracter s p o n t a n și i n s t a n t a n e u; ele nu se petrec în mod „legic”, ci *pot* să se petreacă în anumite condiții

(„cauza materială"!). Prin aceasta, „legea fonetică" îşi pierde caracterul ei necesar şi „organic" pe care i-l atribuiau Neogramaticii, devenind un fapt de creativitate, difuzare, selectare şi, în cele din urmă, de mutaţie:

> În cazul schimbării fonetice, „legea fonetică" nu reprezintă rezultatul final, ci punctul de pornire al procesului corespunzător în cadrul comunităţii de vorbitori. Este adevărat însă că, datorită unor adoptări diferite, o schimbare oarecare poate fi interpretată în moduri diferite. Datorită acestui fapt şi datorită „excepţiilor" care rezultă din etapa selecţiei, apar iluzia iregularităţii iniţiale şi în special interpretarea legii fonetice ca răspîndindu-se de la un cuvînt la altul (*ibidem*, p. 58).

Să ilustrăm acest mod de a vedea lucrurile cu un exemplu românesc. Cîteva dintre cele mai vechi documente scrise în limba română, aşa-numitele „texte rotacizante" din secolul al XVI-lea, prezintă un fenomen fonetic foarte caracteristic, şi anume „rotacismul lui *n* intervocalic", adică prezenţa generalizată a unui *r* în loc de *n*, acolo unde *n* se află între două vocale: *bire* şi *lură* etc. (în loc de *bine* < lat. *bene*; *lună* < lat. *luna* etc., din limba comună şi din restul dialectelor şi graiurilor româneşti). Este vorba despre o particularitate a graiului maramureşean, „limba nativă" a cărturarilor anonimi care au redactat (sau copiat) respectivele texte. O inovaţie spontană cîndva, acest fapt a fost difuzat între ceilalţi vorbitori, a fost selectat de uz şi a înlocuit în cele din urmă forma tradiţională, cea „etimologică" (*bine, lună* etc.). Spunem că a fost instituită o *normă* a graiului literar nordic-maramureşean din secolul al XVI-lea, respectată cu stricteţe de utilizatori. Lucrurile se complică puţin, deoarece unele din textele rotacizante prezintă, pe lîngă această „formă finală" a schimbării lui *n* în *r* în poziţie intervocalică, şi o „formă intermediară", în care *n*-ul iniţial se păstrează: *binre, lunră*. Acest „amestec" al formelor, prezenţa în unul şi acelaşi text a două „stadii" ale uneia şi aceleiaşi schimbări fonetice ilustrează şi confirmă în mod indubitabil teoria coseriană despre schimbările lingvistice: „schimbarea lingvistică" nu este un fenomen „natural", evolutiv, necesar şi „treptat", ci un act spontan de decizie, luată de utilizatorii respectivei „limbi funcţionale" (în cazul de faţă, varietatea literară maramureşeană a secolului al XVI-lea), în împrejurări istorice bine determinate (în cazul de faţă, inexistenţa unui model anterior a favorizat adoptarea „normei locale"). „Evoluţia" acestui fonetism poate fi urmărită în continuare, întrucît unele din textele rotacizante (*Psaltirea* şi *Apostolul*) au stat la îndemîna unui cunoscut cărturar, diaconul Coresi, care a tipărit în a doua jumătate a secolului al XVI-lea o serie de texte româneşti bisericeşti. Preluînd textele

înaintaşilor, Coresi le-a supus unei revizuiri înainte de a le tipări, adaptînd limba lor potrivit propriei „tradiţii locale", cea muntenească; în consecinţă, între alte fonetisme cu caracter nordic, Coresi a renunţat la rotacism, întrebuinţînd norma muntenească (*bine, lună* etc.).

Vom ilustra acum mecanismul „schimbării lingvistice" prin alt exemplu. Forma cea mai veche, etimologică, a uneia dintre cele mai importante prepoziţii româneşti este *pre* (< lat. *super, per*). Această formă „normală" din punct de vedere istoric a fost singura întrebuinţată în româna preliterară, probabil în toate varietăţile regionale. Spre această concluzie ne conduce constatarea faptului că în toate textele româneşti din secolul al XVI-lea, indiferent de regiunea unde au fost scrise sau de „stilul" căruia îi aparţineau (texte bisericeşti, texte juridice, documente de cancelarie, scrisori private, texte literare etc.), forma *pre* este unica atestată, reprezentînd cu alte cuvinte o normă tradiţională stabilă. La un moment dat, şi anume în deceniile de la sfîrşitul secolului al XVII-lea, în unele texte laice (la cronicarii munteni, Constantin Cantacuzino, R. Greceanu, R. Popescu, de exemplu) apare notată forma *pe*, care iniţial trebuie să fi fost o inovaţie; cu termenii coserieni, a fost d i f u z a t ă (acceptată de alţi utilizatori), apoi s e l e c t a t ă (a circulat în paralel şi în concurenţă cu mai vechea formă), pentru se impune în cele din urmă definitiv, în defavoarea formei tradiţionale, care a sfîrşit prin a fi abandonată (momentul m u t a ţ i e i). Bogatele informaţii din DLR[3] ne permit să stabilim cu relativă exactitate limitele cronologice ale acestor etape, precizînd şi condiţiile în care această înlocuire a lui *pre* prin *pe* s-a petrecut. Etapa s e l e c ţ i e i a durat mai bine de un secol, în sensul că textele (uneori unul şi acelaşi text!) din secolul al XVIII-lea şi din prima jumătate a secolului al XIX-lea, fie manuscrise, fie tipărituri, conţin, în paralel şi în concurenţă, atît forma mai veche (*pre*), cît şi pe cea mai nouă (*pe*). „Rezistenţa" formei vechi se explică şi prin împrejurarea că în cărţile bisericeşti, dat fiind caracterul lor conservator, ea a continuat să fie normă unică pînă spre jumătatea secolului XX[4]! În ce priveşte textele laice, o lungă perioadă *pre* a continuat să fie preferată de către scriitorii mai tradiţionalişti (de exemplu, G. Asachi, C. Negruzzi, care au interpretat această formă ca o componentă a tradiţiei moldoveneşti!). Începînd cu

---

3. Informaţiile care stau la baza consideraţiilor de mai sus au fost preluate din *Dicţionarul limbii române* (DLR), tom. VIII, partea a II-a, litera *p*, Bucureşti, 1974, s.v. *pe*.
4. În uzul vorbit al stilului bisericesc („Şi ne iartă *pre* noi, după cum şi noi..." – rugăciunea *Tatăl nostru*), precum şi, sporadic, în unele cărţi de cult tipărite în ultimii ani, *pre* este încă prezent!

generaţia lui Creangă, Eminescu, Maiorescu şi Caragiale, *pe* s-a impus definitiv şi s-a generalizat ca o normă literară unică, în condiţiile în care ampla dezbatere de pe parcursul întregului secol al XIX-lea, privitoare la necesitatea unei limbi literare unice, se finalizase prin realizarea unui consens în această privinţă.

O altă „schimbare lingvistică" avînd drept obiect de asemenea prepoziţia *p(r)e* priveşte o chestiune de morfo-sintaxă. Este vorba despre aşa-numita funcţie de marcare a complementului direct nume de persoană (exprimat prin pronume sau substantive), pe care această prepoziţie o realizează în limba română modernă: *îl văd pe Ion* (*pe el, pe fratele meu* etc.). Această structură, unica posibilă astăzi, pare să fie o inovaţie care a început să se răspîndească doar din secolul al XVI-lea, după cum indică observarea atentă a textelor. Cele mai vechi texte româneşti, manuscrisele rotacizante, ca şi tipăriturile lui Coresi atestă din abundenţă structurile istorice „normale" (moştenite din limba latină), fără morfemul *p(r)e*: *nu ucide ei* (*Psaltirea Scheiană* şi *Psaltirea slavo-română* a lui Coresi din 1577), *aştepta **noi*** şi *prinseră **Pavelu*** (*Codicele Voroneţean*), *să nu ascultaret **mene*** şi *boteză **acel împărat*** (*Codex Sturdzanus*) etc. Invenţia (*pre* ca marcă a acuzativului personal) apare cu totul sporadic în secolul al XVI-lea (o singură dată în *Psaltirea Hurmuzachi*: *înderipteadză **pre noi***, *cf.* DLR, s.v. *pe*). În secolul următor, situaţia se inversează, structura mai nouă, cu *p(r)e* + acuzativ personal, devine regula, pe cînd forma veche fără *p(r)e* apare doar sporadic, pentru ca un secol mai tîrziu forma nouă să se impună definitiv şi generalizat, în toate tipurile de texte[5].

Revenind acum la E. Coseriu, se cuvine să menţionăm şi interpretarea pe care el o dă unor concepte des vehiculate de către specialiştii care încearcă să găsească o m o t i v a r e a schimbărilor lingvistice: tendinţa spre simplificare sau spre economia de mijloace, tendinţa spre marcarea mai explicită a unor funcţii sau raporturi gramaticale, înţelese adesea ca „tendinţe interne" ale sistemului lingvistic, ca „presiune internă a sistemului". Coseriu respinge acest fel de a vedea lucrurile, arătînd că, de fapt, avem de-a face nu cu nişte „cauze interne", proprii sistemului, ci cu nişte c o n d i ţ i i o b i e c t i v e ale schimbării lingvistice, care ţin de dinamica istorică a funcţionării limbii:

> Concepte precum *simplitate, economie, marcare* [*markedness*] se referă la forme ale finalităţii obiective şi aparţin planului cercetării empirico-istorice. În

5. Pentru detalii, v. Constantin Frâncu, în GHEŢIE, *Istoria...*, p. 151 şi 350-351 (împreună cu bibliografia problemei).

măsura în care se referă la activitatea vorbitorului, acești termeni denotă *norme* ale acestei activități. Aceste norme ne spun nu *de ce*, ci *cum* se petrece o schimbare lingvistică; și nu *cum* în mod absolut și necesar, ci *cum ἐπὶ τὸ πολύ* – în cele mai multe cazuri. Și tocmai aceste norme sunt cele care constituie obiectul unei investigații a schimbării lingvistice: problema lingvistică nu este *de ce*, ci *în ce scop* și *cum*. *Condițiile* obiective ale schimbării lingvistice (e.g. „presiunea sistemului") aparțin de asemenea planului cercetării empirico--istorice; aceste condiții nu trebuie totuși privite drept „cauze", și nici ca o „motivare" independentă: ele aparțin motivației secundare. Putem, desigur, numi „cauze" atît *normele*, cît și *condițiile*, dar într-un sens cu totul diferit al termenului „cauze". *Tendințele*, în măsura în care sunt, strict vorbind, intra-lingvistice, adică în măsura în care privesc structura internă a limbii, sunt manifestări ale tipurilor lingvistice[6] (COSERIU, *Linguistic change...*, p. 63).

Încercînd o interpretare în această cheie a uneia dintre schimbările menționate și explicate în exemplele de mai sus, vom putea face următoarele precizări. Înlocuirea lui *pre* prin *pe* nu are drept cauză tendința internă a sistemului fonematic românesc spre economia de mijloace, ci, dacă vrem să menținem ideea de economie, aceasta se regăsește mai degrabă la nivelul vorbitorilor (scriitorilor). Mai mult, generalizarea în uz a formei *pe* are o finalitate precisă, dorința vorbitorilor de a se raporta la o normă unică și generală, ca semn al exprimării „standard" sau „literare". Cît privește acum substituirea întrebuințării tradiționale a acuzativului personal fără morfemul *p(r)e* cu o nouă normă, cea cu *p(r)e* + acuzativ personal, putem accepta ideea că forma „marcată" are avantajul de a fi mai explicită decît cea „ne-marcată" în exprimarea funcției de complement direct. Dar și în acest caz avem de-a face nu cu o „tendință a sistemului" spre explicitare, ci cu o nevoie de acest tip a utilizatorilor, așadar cu o „cauză finală".

6. Prin *tip lingvistic*, în cadrul unei distincții tripartite alături de *normă* și *sistem*, Coseriu înțelege *tehnica vorbirii* văzută „ca un sistem de tipuri de funcții și proceduri, sau mai degrabă ca un sistem de principii ale producerii limbii, principii care stau la baza acestor funcțiuni și proceduri ale unui sistem lingvistic" (COSERIU, *Linguistic change...*, p. 61).

Capitolul XIV

Stadiul actual al cercetării lingvistice. Perspective

La aproximativ două sute de ani de la momentul recunoaşterii sale ca ştiinţă autonomă, lingvistica teoretică a acumulat o enormă cantitate de informaţii, ipoteze şi teorii, prezentîndu-se astăzi nu atît ca o doctrină unică şi unitară, cît mai ales ca un cîmp de cercetare vast şi fertil, deschis completărilor, inovaţiilor, schimbărilor de perspectivă, precizărilor conceptuale şi terminologice. Prin miile de lucrări cu caracter monografic-descriptiv dedicate foneticii, gramaticii şi lexicului celor mai diverse limbi, s-a acumulat o imensă cantitate de fapte, care au stat şi stau la dispoziţia cercetătorilor pentru a fi interpretate şi valorificate din punct de vedere teoretic. Cunoaştem astăzi incomparabil mai mult decît în urmă cu două secole despre specificitatea limbajului ca atare şi despre mecanismele interne de funcţionare a limbilor. Rămîn însă mereu şi în ştiinţele limbii aspecte sau chiar domenii care se dovedesc cu timpul insuficient explorate sau chiar neexplorate. În strînsă legătură cu evoluţia cunoaşterii umane în general şi cu dinamica ideilor ştiinţifice în ansamblul ştiinţelor umaniste, unele puncte de vedere sau teorii se pot impune cu prioritate, deşi temporar, atenţiei specialiştilor. Ca şi la alte paliere ale existenţei sociale, fenomenul modei se manifestă şi în lingvistică. Luînd în discuţie doar realizările cele mai notabile ale lingvisticii moderne, nu greşim dacă afirmăm că, la vremea lor, şi teoria lingvistică neogramatică, şi structuralismul post-saussurian (cu toate variantele sale), şi behaviorismul american, ca şi generativismul chomskian au fost „en vogue" o perioadă oarecare, fiind prezentate de corifeii şi adepţii lor ca soluţii unice şi definitive.

Multiplicarea firească a unghiurilor de abordare a putut lăsa uneori impresia că în cîmpul cercetării lingvistice au avut loc veritabile revoluţii. În special în a doua jumătate a secolului XX, fenomenul „modei" a cunoscut forme excesive, unele curente precum structuralismul şi generativismul fiind socotite de mulţi cercetători ca identice cu lingvistica însăşi. În această privinţă, rămîn valabile şi actuale consideraţiile de bun-simţ formulate de G. Ivănescu în finalul unui studiu critic la adresa generativismului:

Lingvistica, ca oricare altă ştiinţă, nu are nevoie de revoluţii, căci acestea presupun că mintea omenească n-a ajuns în stare a-şi rezolva problemele pe care le pun diversele ştiinţe decît o dată cu aceste revoluţii. Dar secolul XX a văzut prea multe revoluţii ale lingvisticii (...). Ştiinţa are nevoie de recunoaşterea adevărurilor deja constatate şi de corectarea lor întru atît cît această constatare e impusă de fapte. Deci ştiinţa trebuie să aducă inovaţii, dar în marginile adevărului, să inoveze menţinînd o continuitate de idei, o legătură cu fazele anterioare ale ei. (...) Lingvistica trebuie să înceteze de a mai fi locul de manifestare a tuturor fanteziilor. Lingviştii trebuie să dorească mai puţin de a inova, de a răsturna ceea ce s-a făcut în ştiinţă pînă la ei, cît de a se supune la obiect, la realitate, şi de a cuprinde în concepţiile lor toate realizările trecutului (IVĂNESCU, *Producerea vorbirii*, p. 8-9).

Cu trecerea timpului, febra modei s-a atenuat, posteritatea reţinînd cu obiectivitate elementele solide ale diverselor teorii, acele elemente verificate prin însuşi actul confruntării lor permanente în spaţiul academic. Nimeni nu poate să-şi asume astăzi riscul, fără a se automarginaliza sau a cădea în derizoriu, de a se dispensa, de exemplu, de inventarul conceptual şi terminologic structuralist (*sistem*, *structură*, *fonem*, *morfem*, *opoziţie*, *funcţie*, *relaţie*, *sincronie*, *diacronie*, *sintagmatic*, *paradigmatic* etc.), la fel cum principiile comparativismului istoric, amendate şi precizate de Neogramatici şi verificate în practica elaborării a numeroase dicţionare etimologice şi „istorii ale limbilor" (în special conceptul de *lege fonetică*), rămîn repere obligatorii, în pofida încercărilor unor veleitari de a le declara „depăşite".

Cu toate neajunsurile inerente ale „eclectismului", suntem de părere că poziţia cea mai prudentă care poate fi adoptată de un tînăr cercetător este aceea de a accepta din fiecare doctrină ceea ce este util şi adecvat din punct de vedere practic, în funcţie de obiectivele concrete ale cercetării. Veridicitatea şi legitimitatea unei teorii se verifică întotdeauna prin rezultatele aplicării ei în cercetarea concretă a faptelor de limbă!

Pe de altă parte, sunt idei, concepte sau distincţii din scrierile înaintaşilor, chiar ale celor din faza aşa-zis „preştiinţifică" a istoriei ideilor lingvistice, care îşi păstrează mereu actualitatea. Frecventarea textelor importante de „filosofie a limbajului" (Platon, Aristotel, Sf. Augustin, Thomas de Aquino, Leibniz, Hegel, G. Vico, W. von Humboldt, L. Wittgenstein, H.G. Gadamer ş.a.) trebuie să completeze în mod constant studiul „clasicilor" disciplinei noastre: A. Schleicher, H. Paul, F. de Saussure, L. Bloomfield, L. Hjelmslev, A. Gardiner, É. Benveniste, A. Martinet, N. Chomsky. Un loc distinct în lecturile noastre trebuie să îl ocupe operele lui E. Coseriu, accesibile acum, în bună parte, şi în versiuni româneşti. Prezentîndu-şi concepţia lingvistică sub formula *lingvistică*

integrală, E. Coseriu a dorit să sublinieze, pe de o parte, dimensiunea ei integrator-sintetică şi dorinţa creatorului ei de a nu neglija nimic din ceea ce înseamnă limbă, de la detaliul aparent neînsemnat şi pînă la funcţionarea ansamblului („linguista sum et nihil linguisticum a me alienum puto" era o parafrază pe care marele savant o rostea mereu cu plăcere şi cu o doză de autoironie!); pe de altă parte, integralismul coserian se prezintă ca o tentativă reuşită de a concilia şi armoniza cele două mari paradigme ale gîndirii lingvistico-filosofice moderne: „energetismul" humboldtian şi descriptivismul structuralist post-saussurian.

Se mai cuvine să menţionăm faptul că şi astăzi, ca întotdeauna în istoria disciplinei noastre, cercetătorii sunt sensibili la nevoile şi imperativele actualităţii. Fenomenul general al globalizării, datorat răspîndirii universale a mijloacelor de comunicare în masă, dar şi migraţiilor intense de persoane şi chiar de populaţii întregi, implică în dinamica limbilor fenomene noi. Accelerarea schimbărilor lingvistice, „metisajul" sau „creolizarea" limbilor, reducerea rapidă a numărului de vorbitori şi ameninţarea cu dispariţia pentru multe dintre ele, apariţia unor noi stiluri sau limbaje funcţionale sunt doar cîteva dintre temele care solicită în mod prioritar atenţia cercetătorilor specializaţi în cîmpul problematic al c o n t a c t e l o r l i n g v i s t i c e. O sferă de interes învecinată este cea a t e o r i e i t r a d u c e r i i, care îşi va rafina conceptele nu doar pe traseele conturate deja, ci şi pe altele noi, la impactul cu cerinţele urgente ale t r a d u c e r i i a u t o m a t e şi ale „dialogului" om-computer.

Recent definita l i n g v i s t i c ă c o m p u t a ţ i o n a l ă va ocupa probabil un loc prioritar în opţiunile noilor generaţii de cercetători, care vor fi obligaţi să sintetizeze într-una şi aceeaşi minte două competenţe, cea de lingvist şi cea de informatician. Bogata tradiţie a gîndirii lingvistice teoretice moderne va trebui asimilată organic de informaticienii care vor dori să se specializeze în această direcţie, pentru a avea premisele necesare valorificării imensului potenţial al inteligenţei artificiale. Un model al limbilor naturale, „informatizabil", convenabil şi „inteligibil" de către computer nu a fost încă, se pare, obţinut. O cauză a acestei insuficienţe ar trebui căutată, probabil, mai întîi, în caracterul relativ static, elementar, chiar rudimentar, al descrierii lingvistice luate ca bază a programării, atît la nivelul structurilor gramaticale, cît mai ales la cel al structurilor semantice. O a doua cauză, probabil cea mai importantă, are rădăcini adînci în tradiţia europeană: postularea caracterului „logic" al enunţului verbal şi, în conexiune cu aceasta, absolutizarea modelului semiologic şi a funcţiei referenţial-denotative a comunicării verbale, în

dauna componentelor care ţin de dimensiunea creativităţii şi a spontaneităţii (funcţia dialogală, funcţia autoreferenţială etc.). În deblocarea acestei aporii este de presupus că un rol important va juca p r a g m a t i c a l i n g v i s t i c ă , domeniu de cercetare care se află, de aproximativ trei decenii, în plină expansiune în mediile academice. După o „eră" a fonologiei din prima jumătate a secolului XX şi una a semanticii din a doua jumătate a aceluiaşi secol, am intrat probabil într-o „eră a pragmaticii", orientare firească, dacă avem în vedere faptul că fenomenologia extrem de interesantă a relaţiilor dintre semnele lingvistice şi „utilizatorii" lor a fost multă vreme neglijată de lingvişti şi lăsată pe seama retoricienilor, a psihologilor sau, într-un sens mai larg, a filosofilor.

Provocările post-modernităţii, în special presiunea integrării (europene sau globale), impun statelor sau comunităţilor lingvistice promovarea unor măsuri speciale de r e f o r m ă , p l a n i f i c a r e sau p o l i t i c ă l i n g v i s t i c ă , a căror proiectare şi adoptare interesează în grad înalt studiul sistematic, cu instrumentarul lingvisticii. De strictă actualitate şi promiţător de rezultate notabile s-ar putea dovedi şi studiul fenomenelor de „p a t o l o g i e" a l i m b i l o r , adică al acelor fapte de limbă care se produc la impactul vorbirii cu împrejurări de comunicare inedite şi care afectează nu doar normele lingvistice instituite la un moment dat, ci, uneori, chiar sistemul lingvistic.

O sarcină importantă pe care filologia românească o are încă de îndeplinit este e d i t a r e a c r i t i c ă , ştiinţifică a textelor aparţinînd tradiţiei scrise. Pentru realizarea acestui scop, pregătirea lingvistică-teoretică este indispensabilă. În special editarea textelor vechii culturi româneşti (secolele al XVI-lea – al XVIII-lea), ca şi a celor din secolul al XIX-lea implică dificultăţi specifice, la rezolvarea cărora componente ale lingvisticii clasice (comparativismul istoric, reconstrucţia, dialectologia istorică, etimologia etc.), dar şi unele mai recente (semantica diacronică, studiul istoric al varietăţilor lingvistice etc.) sunt şi vor fi în continuare de mare utilitate.

O n o m a s t i c a r o m â n e a s c ă se prezintă şi ea ca un cîmp de investigaţii vast, care îşi aşteaptă încă specialiştii. După progresele notabile înregistrate în ultimele decenii în domeniul t o p o n i m i c i româneşti, ar fi de aşteptat iniţierea unor cercetări sistematice şi istorice (monografice sau de sinteză) şi în direcţia altor categorii de n u m e p r o p r i i , cum sunt antroponimele (nume de persoane), horonimele (nume de ţări), astronimele (obiecte cosmice unicat), teonimele (nume ale divinităţii), mitonimele (nume de figuri şi personaje mitice), haracteronimele

(personaje şi prototipuri literare), hrematonimele (instituţii politico-economice, militare, culturale etc.), ergonimele (nume de firme comerciale), hodonimele (nume de drumuri, străzi, pieţe etc.), oiconimele (nume de clădiri, palate etc.), zoonimele (nume pentru animale).

Dacă abordarea descriptivă a limbii române moderne pare să-şi fi realizat un prag al suficienţei prin redactarea, pe parcursul secolului XX, a numeroase gramatici, multe zone din istoria limbii române pot fi în continuare explorate cu succes, dacă ar fi să ne referim, de exemplu, doar la perioada modernizării limbii române literare; cîmpuri tematice precum constituirea şi dinamica istorică a stilurilor funcţionale, efectele în plan semantic-lexical, frazeologic şi sintactic ale contactelor lingvistice cu alte limbi de cultură, formarea şi evoluţia numeroaselor terminologii ştiinţifice şi de specialitate sunt, în acest sens, doar cîteva dintre cele care pot fi menţionate.

În fine, nu putem încheia fără o referire, fie şi sumară, la perspectivele care se deschid noii generaţii de lingvişti. Un tînăr specialist român în formare va trebui, desigur, să fie la curent cu noutăţile care se produc în plan mondial, să participe, cum se spune, la schimbul universal al ideilor. Iniţiat temeinic în tradiţia cercetării lingvistico-filologice româneşti, dar şi înarmat cu un instrumentar conceptual „la zi", va avea şanse mai mari în competiţia mondială a valorilor doar valorificînd avantajul de a putea aborda studiul limbii române şi al interferenţelor sale multiple cu alte limbi şi culturi din interiorul culturii româneşti.

Bibliografie

AUGUSTIN, Sfîntul, *De dialectica/Despre dialectică*. Ediție bilingvă, introducere, note, comentarii și bibliografie de Eugen Munteanu, Humanitas, București, 1991 (ed. a II-a, 2003).

AUGUSTIN, Sfîntul, *De Magistro/Despre Învățător*. Ediție bilingvă, traducere, introducere, comentarii, note și bibliografie de Eugen Munteanu, Institutul European, Iași, 1995.

AUROUX, Silvain (coord.), *Histoire des idées linguistique*, tome 2, *Le développement de la grammaire occidentale*, Pierre Mardaga, Liège, 1992.

AUSTIN, J.L., *Cum să faci lucruri cu vorbe*. Traducere de Sorana Corneanu, prefață de Vlad Alexandrescu, Editura Paralela 45, 2003 (ed. I: *How to Do Things with Words*, 1962).

AVRAM, Andrei, *Studii de fonologie romanică*, Editura Academiei Române, București, 2000.

BALDINGER, Kurt, *Vers une sémantique moderne*. Première édition française revue et mise à jour par l'auteur, Klincksieck, Paris, 1981 (ed. I, 1970).

BALLY, Ch., *Traité de stylistique française*, vol. I-II, Klincksieck, Paris, 1930.

BENVENISTE, Émile, *Probleme de lingvistică generală*. Traducere de Lucia Magdalena Dumitru, vol. I-II, Editura Universitas, București, 2000 (ed. I: *Problèmes de linguistique générale*, 1966).

BENVENISTE, Émile, *Vocabularul instituțiilor indo-europene. I, Economie, rudenie, societate*. Traducere din limba franceză de Dan Slușanschi, Paideia, București, 1999 (ed. I: *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, 1969).

BLACK, Max, *The Labirinth of Language*, New York/Toronto, 1969.

BLOOMFIELD, Leonard, *Language*. With a new Foreword by C.F. Hockett, The University of Chicago Press, Chicago/London, 1984 (ed. I, 1933).

BOUSOÑO, Carlos, *Teoria expresiei poetice*. Versiune românească de Ileana Georgescu, Univers, București, 1975 (ed. I: *Teoría de la expresión poética*, 1952).

BUDAGOV, R.A., *Introducere în știința limbii*. Traducere și note de G. Mihăilă, Editura Științifică, București, 1961 (ed. I: *Введение в науку о языке*, 1958).

BÜHLER, Karl, *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*, Jena, 1934.

CHOMSKY, Noam, *Syntactic structures*, Mouton, La Haye, 1957.

CHOMSKY, Noam, *The Logical Structure of Linguistic Theory*, The Plenum Press, New York/London, 1975.

CHOMSKY, Noam, *Cunoaşterea limbii*. Traducere de Alexandra Cornilescu, Ileana Baciu şi Tatiana Duţescu Coliban, postfaţă de Alexandra Cornilescu, traducerea notelor de Ioan Dimitriu, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1996 (ed. I: *Knowledge of language*, 1985).

CONSTANTINESCU-DOBRIDOR, Gheorghe, *Mic dicţionar de terminologie lingvistică*, Editura Albatros, Bucureşti, 1980.

COŞERIU, Eugen, *A gîndi independent este cel mai preţios lucru pentru un tînăr. Un dialog cu Eugen Coşeriu despre idealul paidetic, realizat de Eugen Munteanu*, în „Cronica", nr. 11 (11-15 iunie 1992), p. 6-7, 15 (I), şi nr. 12 (15-30 iunie 1992), p. 12, 15 (II).

COSERIU, Eugenio, *Determinación y Entorno. Dos problemas de una lingüística del hablar*, în „Romanistisches Jahrbuch", VII. Band, Hamburg, 1955-1956, p. 29-54.

COSERIU, Eugenio, *Der Sinn der Sprachtypologie*, în vol.: Torben Thrane, Vibecke Winge, Lachlan Mackenzie, Una Canger, Niels Ege (eds.), *Typology and Genetics of Language*, „Travaux du cercle linguistique de Copenhague", XX (1980), p. 157-170.

COSERIU, Eugenio, *Die Geschichte der Sprachphilosophie von der Antike bis zur Gegenwart. Eine Übersicht*. Teil I: *Von der Antike bis Leibniz*, zweite Auflage, Gunter Narr, Tübingen, 1975. Teil II: *Von Leibniz bis Rousseau*, Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1972.

COSERIU, Eugenio, *Die Sprache zwischen φύσει und θέσει*, în *Natur in den Geisteswissenschaften*. I, Erstes Blaubeurer Symposion, Tübingen, 1988, p. 89-106.

COSERIU, Eugenio, *El hombre y su lenguaje. Estudios de teoría y metodología lingüística*. Editorial Gredos. Madrid, 1977 (Biblioteca Románica Hispánica, II, Estudios y ensayos, 272).

COSERIU, Eugenio, *Einführung in die strukturelle Betrachtung des Wortschatzes*, Gunter Narr, Tübingen, ²1973 (ed. I, 1970).

COSERIU, Eugenio, *Gramática, semántica, universales. Estudios de lingüística funcional*, Editorial Gredos, Madrid, 1978 (Biblioteca Románica Hispánica, II, Estudios y ensayos, 280).

COSERIU, Eugenio, *Introducere în lingvistică*. Traducere de Elena Ardeleanu şi Eugenia Bojoga, Editura Echinox, Cluj, 1995.

COSERIU, Eugenio, *L'arbitraire du signe. Zur Spätgeschichte eines aristotelischen Begriffes*, în „Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen", 119 Jahrgang/204 Gang, 1968, p. 81-112.

COSERIU, Eugenio, *Lezioni di linguistica generale*, Editore Boringhieri, Torino, 1973. Vers. rom.: *Lecţii de lingvistică generală*. Traducere din limba spaniolă de Eugenia Bojoga, cuvînt înainte de Mircea Borcilă, Editura Arc, Cluj, 2000.

COSERIU, Eugenio, *Limba română în faţa Occidentului, de la Genebrardus la Hervás. Contribuţii la istoria cunoaşterii limbii române în Europa Occidentală*, Dacia, Cluj-Napoca, 1994.

COSERIU, Eugenio, „*Linguistic change does not exist*"; în „Linguistica nuova ed antica", rivista di linguistica classica medioevale e moderna, I (1983), p. 51-63.
COŞERIU, Eugen, *Lingvistică din perspectivă spaţială şi antropologică. Trei studii*. Cu o prefaţă de Silviu Berejan şi un punct de vedere editorial de Stelian Dumistrăcel, „Ştiinţa", Chişinău, 1994.
COŞERIU, Eugeniu, *Lingvistica integrală*. Interviu realizat de Nicolae Saramandu, Editura Fundaţiei Culturale Române, Bucureşti, 1996.
COŞERIU, Eugen, *Omul şi limbajul său*. Traducere de Dumitru Irimia, în „Cronica, an XXVII, nr. 7 (1992), p. 6-7 şi 10.
COSERIU, Eugenio, *Partikeln und Sprachtypus. Zur strukturell-funktionellen Fragestellung in der Sprachtypologie*, în *Wege zur Universalienforschung*. Sprachwissenschaftliche Beiträge zum 60. Geburtstag von Hansjakob Seiler, Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1980, p. 200-206.
COSERIU, Eugenio, *Pour une sémantique diachronique structurale*, în „Traveaux de linguistique et de littérature", Strassbourg, II/1 (1964), p. 139-186.
COŞERIU, Eugen, *Prelegeri şi conferinţe (1992-1993)*, Iaşi, 1994 (supliment al „Anuarului de lingvistică şi istorie literară", XXXIII – 1992-1993, seria A-lingvistică).
COŞERIU, Eugen, *Principiile lingvisticii ca ştiinţă a culturii*. Conferinţă ţinută la Universitatea „Al.I. Cuza" din Iaşi în deschiderea Colocviului omagial „Eugen Coşeriu – un mare lingvist contemporan", 13 aprilie 1992, în „Analele ştiinţifice ale Universităţii Al.I. Cuza din Iaşi", tom. XXXVII/XXXVIII (1991-1992), secţ. 3-lingvistică, p. 11-19.
COŞERIU, Eugen, *Semn, simbol, cuvînt*. Versiune românească de Eugen Munteanu, în „Analele ştiinţifice ale Universităţii Al.I. Cuza, lingvistică, tom. XXXIX (1993), p. 5-22.
COSERIU, Eugenio, *Sincronia, diacronia e storia. Il problema del cambio linguistico*, Editore Boringhieri, Torino, 1981. Vers. rom.: *Sincronie, diacronie şi istorie. Problema schimbării lingvistice*. Versiune în limba română de Nicolae Saramandu, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 1997 (ed. I, 1958).
COSERIU, Eugenio, *Sobre la enseñanza del idioma nacional. Problemas, propuestas y perspectivas*, în „Philologica", II/1989 (33-37), Salamanca, 1989, p. 33-37.
COSERIU, Eugenio, *Sprache-Strukturen und Funktionen*, Gunter Narr Verlag,Tübingen, 1970.
COSERIU, Eugenio, *Sprachtypologie und Typologie von sprachlichen Verfahren*, în *Allgemeine Sprachwissenschaft, Sprachtypopogie und Textlinguistik*. Festschrift für Peter Hartmann, Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1983, p. 269-279.
COSERIU, Eugenio, *Teoría del lenguaje y lingüística general. Cinco estudios*. Secunda edición, Biblioteca Románica Hispánica, Editorial Gredos, Madrid, 1967. Vers. germ.: *Sprachtheorie und allgemeine Sprachwissenschaft. 5 Studien*, Wilhelm Fink Verlag, München, 1975. Vers. rom.: *Teoria limbajului şi lingvistica generală. Cinci studii*. Ediţie în limba română de Nicolae Saramandu, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2004.

COSERIU, Eugenio, *Textlinguistik. Eine Einführung*. Herausgegeben und bearbeitet von Jörn Albrecht, Gunter Narr Verlag, 2. Durchgesehene Auflage, Tübingen, 1981.

COSERIU, Eugenio, *Überblick über die Ergebnisse der Plenarsitzung „Typologie: ganzheitliche Typologie versus Teiltypologie"*, în „Proceedings of the Fourteenth International Congress of Linguists" (Berlin, 1987), Akademie-Verlag, Berlin, 1991, p. 237-242.

COSERIU, Eugenio, *Über die Sprachtypologie Wilhelm von Humboldts. Ein Beitrag zur Kritik der Sprachwissenschaftlichen Überlieferung*, în vol.: Johannes Hösle (ed.), *Beiträge zur vergleichenden Literaturgeschichte. Festschrift für Kurt Wais zum 65. Geburtstag*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1972, p. 107-135.

COSERIU, Eugenio, *Un précurseur méconnu de la syntaxe structurale: H. Tiktin*, în *Recherches de linguistique. Hommages à Maurice Leroy*, Bruxelles, 1980, p. 48-62.

COSTINESCU, Mariana, *Normele limbii literare în gramaticile româneşti*, Bucureşti, 1979.

COTEANU, Ion (ed.), *Crestomaţie de lingvistică generală*, Editura Fundaţiei „România de mâine", Bucureşti, 1998.

COTEANU, Ion/SALA, Marius, *Etimologia şi limba română*, Editura Academiei, Bucureşti, 1987.

COTEANU, Ion, *Stilistica funcţională a limbii române. Stil, stilistică, limbaj*, Editura Academiei, Bucureşti, 1973.

DEROY, Louis, *L'emprunt linguistique*, Société d'édition „Les Belles Lettres", Paris,1956.

DUCROT, Oswald/SCHAEFFER, Jean-Marie, *Noul dicţionar enciclopedic al ştiinţelor limbajului*. Traducere de Anca Măgureanu,Viorel Vişan, Maria Păunescu, Editura Babel, Bucureşti, 1996.

DUCROT, Oswald/TODOROV, Tzvetan, *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Seuil, Paris, 1972.

ECO, Umberto, *O teorie a semioticii*. Traducere din engleză de Cezar Radu şi Costin Popescu, Editura Meridiane, Bucureşti, 2003 (vers. orig.: 1976).

FOUCAULT, Michel, *Cuvintele şi lucrurile. O arheologie a ştiinţelor umane*. Traducere de Bogdan Ghiu şi Mircea Vasilescu, studiu introductiv de Mircea Martin, dosar de Bogdan Ghiu, Editura Univers, Bucureşti, 1996 (ed. I: *Les mort et les choses*, 1966).

FRÂNCU, Constantin, *Curs de lingvistică generală (Istoria lingvisticii)* (multigrafiat), Iaşi, 1979.

FRÂNCU, Constantin, *Curente şi tendinţe în lingvistica secolului nostru*. Ediţia a II-a, revăzută şi adăugită, Casa Editorială „Demiurg", Iaşi, 1999.

GARDINER, Sir Alan, *The Theory of Speech and Language*, 2nd ed., Clarendon Press, Oxford, 1951 (ed. I, 1932).

GHEŢIE, Ion, *Introducere în studiul limbii române literare*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1982.

GHEȚIE, Ion (coord.), *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780)*, Editura Academiei Române, București, 1997.

GRAUR, Al./COTEANU, I., *Probleme de lingvistică generală*, vol. VI, Editura Academiei, 1974.

GRAUR, Al./STATI, S./WALD, Lucia, *Tratat de lingvistică generală*, Editura Academiei, București, 1972.

GRAUR, Al./WALD, Lucia, *Scurtă istorie a lingvisticii*, ediția a III-a, revăzută și adăugită, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1977.

GRAUR, Alexandru, *Lingvistica pe înțelesul tuturor*, Editura Enciclopedică Română, București, 1972.

GRAYLING, A.C., *Wittgenstein*. Traducere din engleză de Gheorghe Ștefanov, Humanitas, București, 1996.

GREIMAS, A.-J., *Sémantique structurale. Recherche de méthode*, Paris, 1966.

GRIMM, Iacob/RENAN, Ernest, *Două tratate despre originea limbajului*. Versiuni în limba română, cuvânt înainte, introduceri și bibliografie de Eugen Munteanu, Editura Universității, Iași, 2001.

GUILBERT, Louis, *La créativité lexicale*, Librairie Larousse, Paris, 1975.

HAGÈGE Claude, *Le soufle de la langue. Voies et destins des parlers d'Europe*. Nouvelle édition entièrement revue et corrigée, Éditions Odile Jacob, Paris, 1994.

HEGER, Klaus, *Monem, Wort und Satz*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1971.

HOCKETT, Ch.F., *A course in modern linguistics*, McMillan, New York, 1958.

HARRIS, Z.S., *Methods in structural linguistics*, The University of Chicago Press, Chicago, 1957.

HJELMSLEV, Louis, *Essais linguistiques*, Les Éditions de Minuit, Paris, 1971.

HJELMSLEV, Louis, *Preliminarii la o teorie a limbii*. Traducere din limba engleză de D. Copceag, Centrul de Cercetări Fonetice și Dialectale, București, 1967.

HJELMSLEV, Louis, *Die Sprache. Eine Einführung*. Aus dem Dänischen übersetzt (...) von Otmar Werner, Darmstadt, 1968 (vers. orig.: 1963).

HUMBOLDT, Wilhelm von, *Über die Sprache. Reden vor der Akademie*. Herausgegeben, kommentiert und mit einem Nachwort versehen von Jürgen Trabant, Tübingen/Basel, 1994.

HUMBOLDT, Wilhelm von, *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*. Herausgegeben von Donatella Di Cesare, Padeborn/München/Wien/Zürich, 1998.

IONESCU, Emil, *Manual de lingvistică generală*, Editura All, București, 1992.

IRIMIA, Dumitru, *Curs de lingvistică generală* (multigrafiat), Iași, 1986.

IVĂNESCU, G., *Curs de sintaxa limbii române moderne* [1947-1948], editat, adnotat și prefațat de Oana Popârda, Editura Junimea, Iași, 2004.

IVĂNESCU, G., *Die Erzeugung der Rede*, în *Logos semantikos. Studia linguistica in honorem Eugenio Coseriu*, Walter de Gruyter/Editorial Gredos, Berlin-New York/Madrid, 1981, p. 89-114. vers. rom.: *Producerea vorbirii*, în

vol. *Cunoaştere, creativitate, comunicare*, supliment la tomul al XXVII-lea al „Analelor ştiinţifice ale Universităţii Al.I. Cuza", seriile III-e,f, vol. II, *Probleme de metalimbaj şi literatură*, Iaşi, 1981, p. 3-34.

IVĂNESCU, G., *Die syntaktischen Universalien*, în *Festschrift for Oswald Szemerényi on the Occasion of his 65th Birthday*, edited by Bela Brogyanyi, Amsterdam, 1979, p. 399-415.

IVĂNESCU, G., *Gramatica şi logica*. I: *Structura gîndirii ca factor primar al structurii morfologice a limbii*, în „Analele Universităţii din Timişoara", seria Ştiinţe filologice, I (1963), p. 259-267; II: *Structura gîndirii ca factor primar al structurii sintactice a limbii*, *ibidem*, II (1964), p. 193-219.

IVĂNESCU, G., *Lingvistică generală şi românească*. Ediţie, note şi indice de Vasile Şerban şi Vasile D. Ţâra, Facla, Timişoara, 1983.

IVĂNESCU, G., *Storia delle parlate popolari e storia delle lingue letterarie*, în „Philologica", II, Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1972.

JAKOBSON, Roman, *Essais de linguistique générale*, Paris, 1963.

JESPERSEN, O., *The Philosophy of Language*, London, 1963.

JESPERSEN, O., *Language, its nature, development and origin*, G. Allen & Unwin, London, 1922.

LEPSCHY, Giulio C., *Storia della linguistica*, vol. III, Il Mulino, Bologna, 1994.

LEECH, Geoffrey , *Semantics*, Penguin Books, 1974.

LOBIUC, Ioan/IRINESCU, Teodora, *Epistemologie şi metodologie în ştiinţele limbajului (pe baza, îndeosebi, a lingvisticii sec. XIX)*, Casa Editorială Demiurg, Iaşi, 2002.

LUTHER, Wilhelm, *Sprachphilosophie als Grundwissenschaft. Ihre Bedeutung für die wissenschaftliche Grundlagebildung und die sozialpolitische Erziehung*, Quelle & Meyer, Heidelberg, 1970.

LYONS, John, *Introducere în lingvistica teoretică*. Traducere de Alexandra Cornilescu şi Ioana Ştefănescu, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1995 (ed. I, 1968).

MALMERG, B./LAUGIER, J.L. *et alii* (eds.), *La traduzione. Sagi e studi*, Edizione Lint, Trieste, 1973.

MARTINET, André, *Économie des changements phonétique. Traité de phonologie diachronique*, ed. a II-a, Francke Verlag, Bern, 1954.

MARTINET, André, *Elemente de lingvistică generală*. Traducere şi adaptare la limba română de Paul Miclău, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1970 (ed. I: *Éléments de linguistique générale*, 1960).

MARTINET, Jeanne (ed.), *De la théorie linguistique à l'enseignement de la langue*, PUF, Paris, 1972.

MAURO, Tullio de, *Introducere în semantică*. În româneşte de Anca Giurescu, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1978 (ed. orig.: 1970).

MEILLET, Antoine, *La méthode comparative en linguistique historique*, Champion, Paris, 1925.

Antoine MEILLET, *Linguistique générale et linguistique historique*, Champion/ Klincksieck, Paris, I-1921, II-1936.

MICLĂU, Paul, *Semiotica lingvistică*, Albatros, Bucureşti, 1977.

MOESCHLER, Jacques/AUCHLIN, Antoine, *Introducere în lingvistica contemporană*. Traducere din limba franceză de Liana Pop, Editura Echinox, Cluj, 2005 (ed. I: *Introduction à la linguistique contemporaine*, 2000).

MOUNIN, Georges, *Istoria lingvisticii*. Traducere de Constantin Dominte, Editura Paideia, Bucureşti, 1999 (ed. I: *Histoire de la linguistique. Des origines au XXe siècle*, 1967; *La linguistique du XXe siècle*, 1972).

MOUNIN, Georges, *Les problèmes théoriques de la traduction*. Préface de Dominique Aury, Gallimard, Paris, 1963.

MOUNIN, Georges, *Teoria e storia della traduzione*, Einaudi, Torino, 1965.

MUNTEANU, Eugen, *Asupra distincţiei limbaj-obiect/metalimbaj în lucrările lui Augustin De dialectica şi De magistro*, în „Anuar de lingvistică şi istorie literară", XXXI (1986-1987), A-lingvistică, p. 9-21.

MUNTEANU, Eugen, *Componenta aristotelică a gîndirii lingvistice coseriene*, în vol. *Omul şi limbajul său. Studia linguistica in honorem Eugenio Coseriu* (număr special din „Analele ştiinţifice ale Universităţii Al.I. Cuza din Iaşi", lingvistică, tom. XXXVII-XXXVIII/1991-1992), Iaşi, 1993, p. 73-83.

MUNTEANU, Eugen, *Lecturi humboldtiene*, în „Timpul", Iaşi, nr. 1, ianuarie, 2004, p. 21 (I), nr. 2, februarie 2004, p. 19 (II), nr. 3, martie 2004, p. 19 (III).

MUNTEANU, Eugen, *Natura semiotică a raporturilor dintre dialectică şi retorică la Aurelius Augustinus*, în vol. Petru Ioan (ed.), *Filosofia şi problematica lumii contemporane*, Iaşi, 1986, p. 105-114.

MUNTEANU, Eugen, *On the object-language/metalanguage distinction in St. Augustine's Works De dialectica and De Magistro*, în vol. David Cram, Andrew Linn, Elke Nowak (eds.), *History of Linguistics*, volume I: *Traditions in Linguistics Worldwide*, John Benjamins Publishing Company, 1999, p. 65-78.

MUNTEANU, Eugen, *Semnificaţie, desemnare, denotare*, în „Analele ştiinţifice ale Universităţii Al.I. Cuza din Iaşi" (serie nouă), secţ. III, B-filosofie, tom. XXIII (1987), p. 93-104.

MUNTEANU, Ştefan/ŢÂRA, Vasile, *Istoria limbii române literare. Privire generală*. Ediţie revizuită şi adăugită, Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1983.

NIDA, Eugene, *Exploring semantic structures*, Wilhelm Fink Verlag, München, 1975.

OGDEN, Ch.K./RICHARDS, I.A., *The Meaning of the Meaning. A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism*, ^4 1936 (ed. I, 1923).

PAGLIARO, Antonino, *Opere. Storia della linguistica*. Tomo primo, *Somario di lingusitica arioeuropea*. Ristampa anastatica dell'edizione del 1930. Premessa di Tullio De Mauro, Edizioni Novecento, Palermo, 1993.

PAUL, Hermann, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, achte, unveränderte Auflage, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1968.

PEIRCE, Charles S., *Semnificaţie şi acţiune*. Prefaţă de Andrei Marga, selecţia textelor şi traducere din limba engleză Delia Marga, Humanitas, Bucureşti, 1990.

PHILIPPIDE, Alexandru, *Opere alese. Teoria limbii*. Editate de G. Ivănescu şi Carmen-Gabriela Pamfil, cu un studiu introductiv şi comentarii de G. Ivănescu, Editura Academiei, Bucureşti, 1984.

PORZIG, Walter, *Das Wunder der Sprache. Probleme, Methoden und Ergebnisse der modernen Sprachwissenschaft*, A. Francke AG Verlag, Bern, 1950.

POTIER, Bernard, *Sémantique générale*, PUF, Paris, 1992.

RASK, Rasmus Kristian, *Von der Etymologie überhaupt. Eine Einleitung in die Sprachvergleichung*. Herausgegeben und übersetzt von Uwe Petersen, Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1992 (ed. orig.: *Undersögelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse*, 1818).

REY, Alain, *Théories du signe et du sens*, I, *Lectures*, Klincksieck, Paris, 1973.

RIVAROL, *Discurs despre universalitatea limbii franceze, urmat de Maxime, reflecţii, anecdote, cuvinte de duh*. Antologie, traducere, introducere şi bibliografie de Eugen Munteanu, Institutul European, Iaşi, 2003.

ROBINS, R.H., *Scurtă istorie a lingvisticii*. Traducere în limba română de Dana Ligia Ilin şi Mihaela Leaţ, Polirom, Iaşi, 2003.

ROSETTI, Al., *Filosofia cuvîntului*, Minerva, Bucureşti, 1989.

ROSETTI, Al./CAZACU, B./ONU, L., *Istoria limbii române literare*, vol. I, *De la origini pînă la începutul secolului al XIX-lea*, ed. a II-a, Bucureşti, 1971.

ROUSSEAU, Jean-Jacques, *Eseu despre originea limbajului*. Traducere, introducere, note şi comentarii de Eugen Munteanu, Polirom, Iaşi, 1999.

SALA, Marius/VINTILĂ-RĂDULESCU, Ioana, *Limbile Europei*, Univers Enciclopedic, Bucureşti, 2001.

SALA, Marius/VINTILĂ-RĂDULESCU, Ioana, *Limbile lumii. Mică enciclopedie*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1981.

SAPIR, Edward, *Selected Writings in Language, Culture and Personality*, edited by David G. Mandelbaum, University of California Press, Berkeley/Los Angeles/London, 1985.

SAUSSURE, Ferdinand de, *Curs de lingvistică generală*. Traducere şi cuvînt înainte de Irina Izverna Tarabac, Polirom, 1998 (ed. I, 1916).

SAUSSURE, Ferdinand de, *Scrieri de lingvistică generală*. Text stabilit şi editat de Simon Bouquet şi Rudolf Engler, cu colaborarea lui Antoinette Weil, traducere de Luminiţa Botoşineanu, Polirom, 2004 (ed. I, 2002).

SCHMIDT, Franz, *Zeichen und Wirklichkeit. Linguistisch-semantische Untersuchungen*, W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz, 1966.

SEARLE, John R., *Realitatea ca proiect social*. Traducere de Andreea Deciu, prefaţă de Monica Spiridon, Polirom, Iaşi, 2000.

SEBEOK, Thomas A., *Semnele: o introducere în semiotică*. Traducere din engleză după ediţia a II-a definitivă de Sorin Mărculescu, Humanitas, Bucureşti, 2002 (ed. I: *Signs: An Introduction to Semiotics*, 1994).

SIMENSCHY, Th./IVĂNESCU, Gh., *Gramatica comparată a limbilor indoeuropene*, Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1981.

STATI, Sorin, *Cinque miti della parola. Lezioni di lessicologia testuale*, Pàtron Editore, Bologna, 1986.

STENGERS, Isabelle, *Inventarea ştiinţelor moderne*. Traducere de Claudiu Constantinescu, Polirom, 2001.

TAGLIAVINI, C., *Introduzione alla glottologia*, Pàtron Editore, Bologna, 1963.

TRUBEŢKOY, N.S., *Grundzüge der Phonologie*, în „Traveaux de Cercle Linguistique de Pràgue", nr. 7 (1939).

ULLMANN, S., *Précis de sémantique française*, A. Francke, Bern, [3]1965 (ed. I, 1952.

VECCHIO, Sebastiano, *Le parole come segni. Introduzione alla linguistica agostiniana*, Novecento, Palermo, 1994.

VRACIU, Ariton, *Curs de lingvistică generală şi comparată. Fonetica şi morfologia comparată a limbilor slave* (multigrafiat), Iaşi, 1982.

VRACIU, Ariton, *Lingvistică generală şi comparată*, Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1980.

VRACIU, Ariton, *Studii de lingvistică generală*, Junimea, Iaşi, 1972.

WALD, Lucia (red. resp.), *Istoria gîndirii lingvistice româneşti. Texte comentate* (multigrafiat), vol. I, Bucureşti, 1987; vol. II (partea I şi partea a II-a), Bucureşti, 1989; vol. III, Bucureşti, 1991.

WALD, Lucia, *Pagini de teorie şi istorie a lingvisticii*, Editura ALL, Bucureşti, 1998.

WALD, Lucia/ANGHELESCU, Nadia (red. resp.), *Teorie şi metodă în lingvistica din secolul al XIX-lea şi de la începutul secolului XX. Texte comentate* (multigrafiat), Bucureşti, 1984.

WALD, Lucia/SLAVE, Elena (red. resp.), *Ferdianand de Saussure. Şcoala genevează. Şcoala sociologică. Direcţia funcţională. Şcoala Britanică. Lingvistică saussuriană şi postsaussuriană. Texte adnotate* (multigrafiat), Bucureşti, 1985.

WALD, Lucia/SLUŞANSCHI, Dan, *Introducere în studiul limbii şi culturii indo-europene*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1987.

WALTER, Henriette, *Limba franceză în timp şi spaţiu*. Traducere de Maria Pavel, Casa editorială „Demiurg", Iaşi, 1998.

WANDRUSZKA, Mario, *Die europäischen Sprachgemeinschaft*, A. Francke Verlag, Tübingen/Basel, 2. Auflage, 1998 (ed. I, 1990).

WARTBURG, W. von, *Problèmes et méthodes de la linguistique*. Traduction française par P. Maillard, PUF, Paris, 1946.

WEINREICH, Uriel, *Languages in contact*, New York, 1953.

WEINREICH, Uriel, *Erkundungen zur Theorie der Semantik*, Max Neimeyer Verlag, Tübingen, 1970 (ed. I, 1966).

WEISGERBER, Leo, *Die Bedeutungslehre – ein Irrweg der Sprachwissenschaft?*, în „Germanisch-romanische Monatsschrift", XV (1927), p. 161-163.

WEISGERBER, Leo, *Die geistige Seite der Sprache und ihre Erforschung*, Pädagogischer Verlag Schwann, Düsseldorf, 1957.

WEISBERGER, Leo, *Die geschichtliche Kraft der deutschen Sprache*, Pädagogischer Verlag Schwann, Düsseldorf, 1971.

WEISGERBER, Leo, *Die Muttersprache im Aufbau unserer Kultur*, Pädagogischer Verlag Schwann, Düsseldorf, 1957.

WEISGERBER, Leo, *Die Sprachfelder in der geistigen Erschliessung der Welt*, în „Festschrift für Jost Trier zu seinem 60. Geburtstag am 15. Dezember 1954", Meisenheim/Glan, 1954, p. 34-49.

WENDT, Heinz F., *Sprachen*, Fischer Bücherei KG, Frankfurt am Main/Hamburg, 1961.

WHITNEY, W.D., *The Life and Growth of Language: an Outline of Linguistic Science*, New York, 1875.

WITTGENSTEIN, Ludwig, *Tractatus logico-philosophicus*. Traducere românească de Mircea Dumitru şi Mircea Flonta, Humanitas, Bucureşti, 2001.

WORF, B.L., *Language, Thought and Reality*, New York/London, 1958.

Index nominum

COLLEGIUM. LITERE

au apărut:

Paul Cornea – *Introducere în teoria lecturii*
Adelina Piatkowski – *Jocurile cu satyri în antichitatea greco-romană*
Adrian Marino – *Comparatism şi teoria literaturii*
Ferdinand de Saussure – *Curs de lingvistică generală*
Dan Horia Mazilu – *Noi despre ceilalţi. Fals tratat de imagologie*
Nicolae Manolescu – *Metamorfozele poeziei. Metamorfozele romanului*
Jean-Jacques Rousseau – *Eseu despre originea limbilor unde se vorbeşte despre melodie şi despre imitaţia muzicală*
Daniel Dimitriu – *Grădinile suspendate. Poezia lui Alexandru Macedonski*
Dumitru Irimia – *Introducere în stilistică*
Ioan Pânzaru – *Practici ale interpretării de text*
Gheorghe Drăgan – *Poetică eminesciană. Temeiuri folclorice*
Dan Mănucă – *Pelerinaj spre fiinţă. Eseu asupra imaginarului poetic eminescian*
Liviu Papadima – *Literatură şi comunicare. Relaţia autor – cititor în proza paşoptistă şi postpaşoptistă*
Daniel-Henri Pageaux – *Literatura generală comparată*
Erich Auerbach – *Mimesis. Reprezentarea realităţii în literatura occidentală*
Monica Spiridon – *Melancolia descendenţei. O perspectivă fenomenologică asupra memoriei generice a literaturii*
Roger T. Bell – *Teoria şi practica traducerii*
D. Caracostea – *Expresivitatea limbii române*
Daniel Bougnoux – *Introducere în ştiinţele comunicării*
Armand Mattelart, Michèle Mattelart – *Istoria teoriilor comunicării*
Jean Bollack – *Sens contra sens. Cum citim? Convorbiri cu Patrick Llored*
R.H. Robins – *Scurtă istorie a lingvisticii*
D.M. Pippidi – *Formarea ideilor literare în Antichitate*
Matei Călinescu – *A citi, a reciti*
Mircea Iorgulescu – *Celălalt Istrati*
Ferdinand de Saussure – *Scrieri de lingvistică generală*
Dan C. Mihăilescu – *Literatura română în postceauşism. I. Memorialistica sau trecutul ca re-umanizare*
Lucian Raicu – *Calea de acces*
Matei Călinescu – *Cinci feţe ale modernităţii. Modernism, avangardă, decadenţă, kitsch, postmodernism*
Eugen Munteanu – *Introducere în lingvistică*

în pregătire:

Dan C. Mihăilescu – *Literatura română în postceauşism. II. Proza. Prezentul ca dez-umanizare*
Magda Jeanrenaud – *Universaliile traducerii. Studii de traductologie*

www.polirom.ro

Redactor: Adrian Şerban
Coperta: Tudor Răileanu
Tehnoredactor: Irina Lăcătuşu

Bun de tipar: decembrie 2005. Apărut: 2005
Editura Polirom, B-dul Carol I nr. 4 • P.O. Box 266
700506, Iaşi, Tel. & Fax: (0232) 21.41.00 ; (0232) 21.41.11 ;
(0232) 21.74.40 (difuzare) ; E-mail: office@polirom.ro
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33,
O.P. 37 • P.O. Box 1-728, 030174
Tel.: (021) 313.89.78 ; E-mail: office.bucuresti@polirom.ro

Tiparul executat la S.C. Polirom ABB S.A.
Str. Bucium, nr. 34, Iaşi, 700265
Tel.: (0232) 230323 ; Fax: (0232) 230485

Litere

Eugen Munteanu

Introducere în LINGVISTICĂ

O prezentare sintetică şi accesibilă a temelor-cheie din lingvistica generală, deosebit de utilă studenţilor aflaţi în primii ani de studiu la facultăţile de litere. Accentul cade pe conţinutul diverselor metode care s-au impus în spaţiul academic modern, însă din expunere nu lipsesc o istorie a ideilor lingvistice, o clasificare detaliată a limbilor sau o tratare amplă a abordării semiologice a limbajului uman. Cu o remarcabilă sistematizare tematică şi cronologică, sunt trecute în revistă principalele contribuţii teoretice la clarificarea problemelor lingvisticii, făcîndu-se constant apel la autorii semnificativi ai disciplinei, cu precădere la reprezentanţi ai „lingvisticii funcţionale", aşa cum a fost aceasta dezvoltată în a doua parte a secolului XX, în prelungirea structuralismului lui Saussure.

Principalele discipline sau domenii de cercetare din sfera lingvisticii • Schiţă de istorie a ideilor lingvistice • Metode de cercetare în lingvistică • Clasificarea limbilor. Criteriul tipologic şi criteriul genealogic • Semnul lingvistic. Definiţie şi scurt istoric • Modelul semiologic al limbajului uman. Funcţiile limbii • Limba între social şi individual: sistem/vorbire (*langue/parole*) • Stadiul actual al cercetării lingvistice. Perspective

Lei 195000

LeiN 19,50

Collegium

ISBN 973-46-0196-2

Editura POLIROM
www.polirom.ro